

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Д.А.Нуркелдиева

**ПЕДАГОГИК –ПСИХОЛОГИК
ДИАГНОСТИКА**

**(Ривожланишида нуқсони бўлган болаларнинг педагогик-
психологик диагностикаси)**

5111900- Дефектология

Toshkent – 2018

Аннотация

Педагогик-психологик- диагностика дарслиги дефектология йўналиши талабалари, тиббий-психологик-педагогик комиссияси аъзолари, болалар психоневрологлари, махсус муассасалар дефектологлари, ўқитувчилари учун мўлжалланган. Ўқув қўлланмасида болаларнинг ривожланишидаги нуқсонларининг келиб чиқиш сабаблари, патогенези, клиник кўринишлари, мураккаблашган шакллари ҳақидаги асосий маълумотлар келтирилган. Ўқув қўлланмасида ривожланишида нуқсонлари бўлган болаларни психологик-педагогик ўрганишнинг назарий-методологик асослари, ривожланишидаги нуқсонларнинг этиологияси, патогенези, клиник шакллари ёритилган. Махсус таълимда ТППК ташкил этиш, унинг ишининг мазмуни берилган. Болаларни педагогик, психологик, логопедик текширишдаги дифференциал диагностика методлари, методикаларига алоҳида эътибор берилган. Муаллиф ўқув қўлланмани тайёрлашда И.Ю.Левченко, С.Д.Забрамнаялар таҳририда нашр этилган “Психолого— педагогическая диагностика” ўқув қўлланмасидан фойдаланган.

Учебник предназначен для студентов дефектологического направления педагогических институтов. Может быть полезно членам МППК, детским психоневрологам, сотрудникам специализированных детских учреждений. В учебнике изложены теоретико-методологические основы психолого-педагогического изучения детей с отклонениями в развитии. Раскрыты этиология, патогенез, клинические виды нарушений у детей. Рассмотрен комплексный подход к изучению детей с нарушениями в развитии. Показаны организация и содержание деятельности МППК в специальном образовании. Представлены материалы для психологического, педагогического и логопедического обследования детей. В подготовке учебника мы в основном опирались на учебное пособие «Психолого- педагогическая диагностика» изданной под редакцией И.Ю.Левченко и С.Д.Забрамной.

This manual is recommended for students of Departments of Defectology. It may be useful for members of Medical Psychological and Pedagogical Board, children's psychoneurologists, officers of specialized children's organizations as well. In the teaching aid there stated theoretical and methodological principles of psychological and pedagogical studies of children with deviation in development. There explained aetiology, pathogenesis, clinical views of abnormality among children. There considered a complex approach to abnormality among children with deviation in development. There shown organization and activity of Medical Psychological and Pedagogical Board in specialized education. Materials for psychological, pedagogical and logopedic examination of children.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	10
1боб. Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни психолого-педагогик ташҳис қилишнинг назарий-методологик тамойиллари	13
1.1.Болалар ривожланишидаги нуқсонлар ҳақида замонавий тасаввурлар...	13
1.2. Болаларнинг ривожланишидаги нуқсонларини психологик-педагогик ташҳис қилишнинг методологик тамойиллари.....	18
1.3. Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни психологик-педагогик ташҳис қилиш вазифалари.....	23
2боб. Ақли заифликнинг клиник тавсифи ва дифференциал диагностикаси.	29
2.1.“Педагогик-психологик диагностика” фанининг предмети, вазифалари, мазмуни.....	29
2.2.Ақли заифлик.....	30
2.3. Ақли заифликнинг клиник тавсифи.....	42
2.4.Ақли заифликнинг клиник шакллари.....	43
2.5. Ақли заифликни ўхшаш ҳолатлардан фарқлаш.....	58
3 боб. Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни ўрганишда комплекс ёндошув.....	70
3.1. Тиббий-психологик-педагогик комиссия ишининг мазмуни ва уни ташкил этиш.....	70
3.2. Болалар ривожланишидаги нуқсонларини психологик-педагогик ўрганиш методлари.....	78
3.3. Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни психологик текшириш.....	87
3.4.Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни педагогик текшириш.....	99
3.5.Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни логопедик текшириш.....	115
4 боб. Турли ёш босқичларидаги ривожланишида нуқсони бўлган болаларни психологик-педагогик ўрганиш хусусиятлари.....	142
4.1. Гўдаклик даврида болаларни психологик-педагогик текшириш (туғилгандан то 1 ёшгача).....	142

4.2. Илк ёшдаги (1-3 ёш) болаларни психолого-педагогик текшириш.....	154
4.3. Мактабгача ёшдаги болаларни психолого-педагогик ўрганиш (3-7 ёшгача).....	161
4.4. Ривожланишида нуқсони бўлган ўсмирларни психолого-педагогик ўрганиш.....	169
5боб. Ҳаракат – таянч аъзоларида нуқсони бўлган болаларни психолого-педагогик текшириш.....	175
6 боб. Сенсор нуқсонга эга бўлган болаларнинг педагогик-психологик диагностикаси.....	186
6.1.Эшитишида нуқсони бўлган болалар диагностикаси курсининг предмет ва вазифалари.....	186
6.2. Эшитишда нуқсони бўлган болаларни ўрганишнинг психолого-педагогик ўрганиш методлари	203
6.3. Мактабгача ёшдаги эшитишида нуқсони бўлган болаларни педагогик текшириш.....	208
6.4. Мактаб ёшдаги эшитишида нуқсони бўлган болаларни педагогик текшириш.....	246
6.5.Кўришида нуқсони бўлган болаларни психолого-педагогик текшириш.....	253
6.6. Кўришда нуқсони бўлган болаларни текширишни ташкил этишни назарий асослари.....	255
6.7. Кўришда нуқсони бўлган болаларни турли ёш давларида психологик-педагогик ташхис ўтказишнинг ўзига хослиги.....	260
6.8. Кўришида нуқсони бўлган турли ёшдаги болаларни текширишдаги ташхис қилиш методикаларини мослаштириш тамойиллари.....	265
6.9. Кўришда нуқсони бўлган болаларда диагностик вазифаларни сифатли бажарилиш параметрларини баҳолаш	268
7 боб. Ҳиссий (эмоционал)-ирода жараёнида нуқсони бўлган болаларни психолого-педагогик ўрганиш.....	270
7.1. Аутик нуқсонли болаларга умумий тавсиф.....	271

7.2. Аутик болаларни психолого-педагогик ўрганиш.....	282
8 боб. Ривожланишида мураккаб нуқсонларга эга бўлган болаларни тиббий-психолого-педагогик текшириш.....	290
Фойдаланилган адабиётлар.....	301
Глоссарий.....	303
Илова.....	308

CONTENTS

Introduction

Chapter I

Theoretical-methodological principles of psychological and pedagogical diagnosis of children with defective development

1.1. Modern contexts about childhood defects

1.2. Methodological principles of psychological and pedagogical diagnosis of deficiencies in child development.....

1.3. Psychological and pedagogical diagnosis of children with developmental disabilities.....

Chapter II

Clinical Description and Differential Diagnosis of Mental Illness

2.1 Subject, tasks, content of the subject "Pedagogical-psychological diagnostics"

2.2. Mental deficiency

2.3. Clinical Description of Mental deficiency

2.4. Clinical forms of acute vulnerability

2.5. Distinction between mental retardation and similar situations

Chapter III

A comprehensive approach to the study of children with developmental disabilities

3.1. The essence and the organization of the work of the medical-psychological-pedagogical commission

3.2. Methods of psychological and pedagogical learning of defects in childhood development

3.3. Psychological examination of children with developmental disabilities

3.4 Pedagogical examination of children with an infection

3.5. Logopedic examination of children with the risk of anemia

Chapter IV

Peculiarities of Psychological-Pedagogical Study of Children with Different Age Levels

4.1. Psycho-pedagogical examination of children during childhood (from birth to 1 year)

4.2. Psychological and pedagogical examination of children of the first (1-3 years)

4.3. Psychological and pedagogical study of children of preschool age (3-7 years)

Psychological and pedagogical study of teenagers with inadequate development.

Chapter V

Psychological and pedagogical diagnosis of children with hearing impairments

5.1. Objects and Objectives of the Diagnostic Course of Children with Hearing Impairments

5.2. General issues of psychological and pedagogical diagnosis of children with hearing impairments

5.3. Principles for selecting children with hearing disorders to special education institutions

5.4. Examination of children with hearing problems at the Medical-Pscho-Pedagogical Commission

5.5. Psycho-pedagogical methods of studying children with hearing problems¹⁴⁷

Chapter VI

Psychological and pedagogical examination of children with impaired vision

6.1. Theoretical bases of the organization of examination of children with visual impairment

6.2. Peculiarities of Psycho-Pedagogical Diagnosis at Children of Different Age at Children with Serebrovascular Disorder

6.3. Principles of adaptive diagnostics methods for children of different ages with visual impairment

6.4. Evaluation of quality parameters of diagnostic tasks in children with visual impairment

Chapter VII

Movement - Psychological and pedagogical examination of children with defective members

Chapter VIII

Psychological and pedagogical study of children with impotent (emotional) - reproductive diseases

Application

Кириш

Ўзбекистонда юз бераётган ижтимоий-маданий ўзгаришлар имкониятлари чекланган, алоҳида ёрдамга мухтож шахсларнинг ижтимоийлашуви жараёнини сифатли такомиллаштиришга қаратилган инновацион таълим дастурлари ва технологияларни татбиқ этишнинг методологик ва назарий асосларини ишлаб чиқишнинг долзарблигини кўрсатади.

Республикамизда психик-жисмоний ривожланишида нуқсони бўлган ёки ижтимоий ўзига хослигидан қатъий назар барча болалар таълим ва тарбия олишлари учун қулай шароитларни яратилиши кафили ҳисобланган Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги, “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари” каби Қонунларида жамиятда соғлом турмуш тарзини янада шакллантириш, аҳоли сўхат саломатлигини янада мустаҳкамлашга қаратилган аниқ чора -тадбирлар комплексини ишлаб чиқариш ва маънавий жиҳатдан бой ёш авлодни тарбиялаш учун барча шарт-шароитни белгилаб берилган.

Кейинги йилларда давлатимиз томонидан ривожланишида муаммолари бўлган болаларни таълим-тарбиясининг самарадорлигини оширишга қаратилган бир қанча ишлар олиб борилди ва борилмоқда. Бу каби ишларнинг барчаси алоҳида ёрдамга мухтож, ривожланишида муаммолари бўлган болаларни, ўсмирларни ҳаётга, меҳнатга тайёрлашда муҳим аҳамият касб этади. Бу ўринда алоҳида ёрдамга мухтож болаларни таълимга жалб этиш, уларнинг таълимдаги имкониятларини аниқлаш ишлари ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Педагогик-психологик ташхис ишларининг тўғри йўлга қўйилиши бу тоифадаги болаларни мактаб таълимини муваффақиятли ўзлаштиришларига ижобий таъсир кўрсатади.

“Педагогик-психологик диагностика” дарслиги педагогика университетлари, институтларининг дефектология таълим йўналишлари талабалари учун мўлжалланган. Ўқув қўлланмасининг асосий мақсади –

талабаларни болалар ривожланишидаги нуқсонларни педагогик- психологик диагностикасининг назарий асослари билан таништириш ва ривожланишида нуқсонлари бўлган болаларни ўрганишга бўлган турли ёндашишларни ва йўлларни кўрсатишдир.

Дарсликда ривожланишида нуқсони бўлган болаларни психологик- педагогик ўрганишнинг хусусиятларини акс эттирадиган маълумотлар, шунингдек психологик-педагогик ташхис қилиш методлари ва методикаларининг тавсифи ёритилган.

Дарсликнинг мазмуни бакалаврият бўйича дефектология таълим йўналишининг Давлат таълим стандартлари ҳамда малака талабларига мос келади.

Дарслик сўзбоши, 8 та боб ва иловадан иборат.

Биринчи бобда ривожланишида нуқсони бўлган болаларни педагогик- психологик ташхис қилишнинг методологик тамойиллари ёритилган. Унда болалар ривожланишидаги нуқсонлар тоифалари, ривожланишида нуқсони бўлган болаларни психологик-педагогик ташхис қилиш вазифалари берилган. Дарсликнинг иккинчи бобида ақли заифлик тушунчаси, ақли заифликнинг клиник тавсифи ва дифференциал диагностикаси берилган.

Учинчи бобда ТППК ишининг мазмуни ва уни ташкил этиш йўллари, болалар ривожланишидаги нуқсонларни психологик-педагогик ўрганиш методлари ёритилган.

Тўртинчи бобда турли ёш босқичида (илк, мактабгача, мактаб, ўсмир) ёшидаги болаларни психологик-педагогик ўрганиш хусусиятлари баён этилган.

Дарсликнинг бешинчи, олтинчи, етинчи, саккизинчи бобида сенсор нуқсонга эга бўлган, таянч-ҳаракатида нуқсони бўлган ҳамда ривожланишида мураккаб нуқсони бўлган болаларни психологик-педагогик текшириш усуллари ёритилган.

Психик ва жисмоний ривожланишида нуқсони бўлган болалар ўқув- тарбиявий жараёнини муваффақиятли амалга ошириш, коррекциялашга

йўналтирилган педагогик воситалардан тўғри фойдаланиш, психик ва жисмоний нуқсонлари бўлган (ақли заиф, кар, заиф эшитувчи, нуткида нуқсони бўлган, кўзи ожиз, заиф кўрувчи) болаларни ўхшаш ҳолатлардан фарқлаш; болаларни тегишли махсус муассасаларга тўғри йўналтириш; болаларнинг нуқсонлари тузилишини билиш ва ҳиссий-иродавий доиралари, индивидуал психологик хусусиятларини эътиборга олган ҳолда педагогик таъсирнинг самарали методларини ва усуллари билиш малакали кадрлар тайёрлашда муҳим аҳамият касб этади.

Дарсликдан фойдаланишда педагогик жараёнда жуда кўп субъектив омиллар мавжудлиги туфайли ҳолислик тамойили алоҳида ўрин тутади. Ҳеч қайси бир бола қайта такрорланмайди. Бир болага нисбатан яхши бўлган нарсa бошқасига мос келмайди. Бундай ҳолатда ҳақиқатни излаш, максимал виждонлилик, маъсулиятлилик зарур. Акс ҳолда, бир хил масалаларда бири-бирига ўхшамайдиган мутлақо бошқа педагогик тушунчалар ва педагогик тавсиялар олинади. Бу масала айниқса ривожланишида нуқсони бўлган болаларни ўрганишда, уларнинг таълимдаги эҳтиёжларини қафолатлашга қаратилган ишларда муҳим аҳамият касб этади.

160б. Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни психолого-педагогик ташҳис қилишнинг назарий-методологик тамойиллари

1.1.Болалар ривожланишидаги нуқсонлар ҳақида замонавий тасаввурлар

Олий психик функциялар йиллар давомида шаклланади. У нутқий мулоқот билан туғилиб, фаолиятнинг тўлиқ рамзи (символик фаолият) билан тугалланади. Боланинг психик ривожланиши ва шахсини шаклланиши таълим ва тарбия жараёнлари билан узвий боғлиқдир. Олий психик функцияларни шаклланишида нутқ ҳал қилувчи ролни ўйнайди. Психофизиологик механизмларни тушунтириш учун П.К.Анохиннинг функционал тизимлар ҳақидаги концепцияси қўлланилади. А.Р.Луриянинг кўрсатишича, функционал тизим болани туғилиш даврида тайёр ҳолда бўлмасдан, балки унинг психик функциялари предметлар ҳамда материаллар билан ўзаро муносабатга киришганида шаклланиб боради.

Функционал тизим - бу бир вазифани бажариш учун бир қанча анатомик ҳамда физиологик тузилмаларни бирлаштирадиган динамик тузилма бўлиб, турли нерв системаларида жойлашган. Психологлар (А.Р.Лурия, А.Н.Леонтьев) доимий равишда олий психик функцияларнинг физиологик негизи марказий нерв системаси ёки унинг алоҳида қисмлари бўлиб қолмасдан, балки миё қобиғидаги функционал системанинг биргаликда ишлаши деб таъкидлаганлар. Бола ҳаёт фаолияти жараёнида ушбу функционал системанинг шаклланиши, секин-асталик билан мураккаб характерга эга бўлиб, функционал боғлиқлик касб этади. Ушбу илмий тасдиқ инсон психикасини ривожланиши ҳақидаги тасаввурларни ўзгартирди. Физиолог ва психологларнинг тадқиқотларидан кўришимиз мумкинки, алоҳида функциялар системасининг етилганлиги маълум бир ривожланиш даврида бир хил эмас: баъзи системалар шаклланиб бўлган, баъзилари эса энди шаклланади. Шунга кўра, функцияларнинг ривожланиш тизими бир хил эмас экан, деб хулосалаш мумкин. Ҳар бир функционал система, хатто

алоҳида зоналари ўзининг ривожланиш дастурига эга, лекин улар бир бутунликда иш олиб боришади. Ҳар бир ёш даврда маълум бир функционал система етуклик даражасида бўлиши керак, акс холда ушбу системалар фаолияти ўзаро алоқадорликда амалга оширила олмайди (Л.О.Бадалян). Шундай қилиб, психик жараёнлар ва шахс хусусиятлари бош миyanинг алоҳида қисм ёки зоналарида етуклик натижаси ҳисобланмайди. Улар онтогенезда тўпланади ҳамда боланинг ижтимоий ривожланиш вазиятига боғлиқ бўлади.

Л.С.Виготский ўзидан олдингиларни (Г.Я.Трошин, А.С.Грибоедов, Э.Сеген, М.Монтессори ва бошқалар) ишларини умумлаштирди ҳамда аномал ривожланиш концепциясини ишлаб чиқди. Ушбу концепциянинг асосига психологик ривожланишнинг маданий-тарихий назарияси киради, буни Л.С.Виготский ривожланишнинг меъёрадаги хусусиятларини ўрганиб ишлаб чиққан. Л.С.Виготскийнинг аномал ривожланиш концепциясининг асосий белгилари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Улар XX асрнинг 50-90 йиллардаги Т.А.Власова, Ж.И.Шиф, В.И.Лубовский, В.В.Лебединский, Е.М.Мастюкова ва бошқа олимларнинг ишларида ўз ривожини топган.

Ривожланишида нуқсони бўлган болалар (ривожланишида психик-жисмоний камчиликка эга, ривожланишдан орқада қолиш, ривожланишида муаммога эга, алоҳида ёрдамга муҳтож) - сенсор органларнинг, марказий нерв системаси ёки ҳаракат-таянч аъзоларининг орттирилган ёки туғма органик жароҳатланиши натижасида психик функцияларининг ривожланишида камчиликларга эга бўлган болалар киради. Баъзи ҳолларда ривожланишдаги камчиликлар марказий нерв системаси ёки анализаторлардаги нуқсонлар билан боғлиқ бўлмасдан, микроижтимоий муҳит сабаблари натижасида келиб чиқади. Буларга оиладаги тарбия салбий шакллари, ижтимоий ва ҳиссий депривацияни киритишимиз мумкин.

Г.Я.Трошин меъёрида ва аномал ривожланишнинг умумий қонуниятлари ҳақидаги фикрни илгари сурган, буни эса кўпгина

тадқиқотчиларнинг (Т.А.Власова, Ж.И.Шиф, В.И.Лубовский) кейинги ишларида ҳам кўришимиз мумкин. Л.С.Виготский меъёрида ва аномал ривожланишнинг умумий қонуниятларини изоҳлаб, улар учун психик ривожланишнинг ижтимоий характердалиги умумийдир: педагогик таъсир меъёрида ҳам шунингдек ривожланишнинг бузилишида ҳам олий психик функцияларнинг шаклланиш манбаи ҳисобланади, деб таъкидлаган. Аммо, меъёрида ривожланаётган болаларда кузатилмайдиган, лекин ривожланишида нуқсони бўлган болаларда учрайдиган бир қатор қонуниятлар ҳам ажратилади. Т. А.Власова, В.И.Лубовский ишларида аномал ривожланувчиларнинг умумий қонуниятлари бир тизимга келтирилган.

Л.С.Виготский нуқсонларни тузилишини системалилиги ҳақидаги фикрлари унга аномал ривожланишни икки гуруҳга ажратиш имконини берган. Бу касалликнинг биологик характерига кўра келиб чиқадиган **бирламчи нуқсон**, боланинг ижтимоий ривожланишида, унинг атроф- олам ўзаро муносабатларида юзага келадиган **иккиламчи нуқсондир**.

Аномал ривожланиш бирламчи нуқсоннинг келиб чиқиш вақти ва уни ифодаланишининг қай даражада оғирлиги билан аниқланади. Иккиламчи нуқсонларнинг шаклланиш механизми турли хил бўлиши мумкин, аммо унда доимо ижтимоий омиллар муҳим рол ўйнайди. Кўрув, эшитув органларининг ёки бош миянинг у ёки бу тузилмаларидаги жароҳатлар натижасида келиб чиқадиган нуқсонлар характери, чуқурлиги бўйича турли тоифадаги ривожланишида нуқсони бўлган болаларда турлича бўлади. Бироқ ушбу ҳолатларнинг умумий томони шундаки, уларнинг барчаси болани кейинги ривожланишига ўз таъсирини кўрсатиб боради.

Психодиагностик ва психолого-педагогик коорекцион таъсирнинг объекти бўлиб асосан иккиламчи нуқсонлар ҳисобланади. Бир қанча етакчи мутахассисларнинг ишларида кўрсатилишича, болалардаги бирламчи нуқсонлар ақлий қобилиятнинг бузилишига, умумий ва майда моторикадаги камчиликларга, атроф-муҳит билан ўзаро алоқада бўлишдаги

қийинчиликларга, коммуникатив мулоқот воситаларини ўзгаришига, сўзлашув нутқининг етарлича бўлмаслигига, атроф -муҳитни идрок этишни қийинлашишига, ижтимоий тажрибани камбағаллашувига олиб келиши мумкин экан. Нуқсонларнинг ўзаро таъсири ижтимоий муҳит билан ижтимоий мослашувда қийинчиликлар туғдиришини Л.С.Виготский ҳам таъкидлаган.

Аномал ривожланишнинг яна бир қонуниятларидан бири-нутқий фаолиятнинг бузилишидир, бу сўзлашувни бавосита ифодадай олмаслигида намоён бўлади.

Маълумотларни қабул қилиш ва қайта ишлай олмаслик, мулоқотдаги қийинчиликлар, материалларни эслаб қола олмаслик ривожланишнинг фикрлаш, умумлаштириш ва фарқлаш кабиларни шаклланишида тўсқинлик қилади. Ушбу тасаввур ва нутқдаги камчиликларнинг барчаси атроф - муҳитни идрок этиш, тасаввуридаги билимларини сақлаш кабиларнинг шаклланиши ушбу муаммоли болаларда доимо етарлича эмасдир. Бироқ ривожланишида нуқсони бўлган болаларнинг муҳитга мослаштириш ва ўқитиш қийинчиликларидан иборат ўзига хос хусусиятлари билан биргаликда, ижобий қонуниятлар ҳам мавжуд. Улардан бири Л.С.Виготский томонидан ривожланишнинг яқин зонаси кўринишида нуқсонли болаларда психикасини шакллантиришнинг потенциал имкониятлар сифатида мавжудлиги қайд этилган.

Яна бир қонуният В.И.Лубовский томонидан болалар ҳаракатларини сўз орқали бошқаришни ўрганиш давомида ифода қилинган. У нутқ иштирокисиз ёки қисман сўз билан ифодаловчи янги шартли боғлиқликларни ишлаб чиқиш имкониятини кўрсатган. Шундай қилиб, нуқсонли ривожланиш психиканинг шаклланишида орқада қолишни ҳам ва бузилишни компенсация қилиш қонуниятларга эга.

Умумий қонуниятлардан ташқари ўзига хос қонуниятлар ҳам мавжуд, улар ривожланишида нуқсони бўлган баъзи болаларга хосдир. Ушбу ўзига

хос қонуниятлар бизга дифференциал диагностик мезонлар орқали ривожланишида нуқсони бўлган болалар тоифаларини ажратиш мумкин.

Ҳозирги пайтда ривожланишида нуқсони бўлган болалар бир қанча категорияларга ажратилган:

- эшитишда нуқсони бўлган (қар ва заиф эшитувчилар);
- кўришда нуқсони бўлган (кўр ва заиф кўрувчилар);
- ҳаракат-таянч аъзоларида нуқсони бўлган;
- оғир нутқ нуқсонларига эга бўлган болалар;
- психик ривожланиши орқада қолганлар;
- ақли заифлар;
- ҳиссий-ирода доирасида оғир нуқсонларга эга бўлган болалар;
- хулқ бузилишларига эга бўлган болалар;
- ривожланишда мураккаб нуқсонлилар, уларда иккита ёки ундан

кўп бирламчи нуқсонлар кузатилади.

Психодиагностика бола ривожланишининг нуқсонларни ва унинг ўзига хос психолого-педагогик хусусиятларини аниқлайди. Боладаги ушбу хусусиятларни билиш боланинг имкониятларига мос мактабгача ва мактаб таълим дастурини, таъли муассасининг турини, индивидуал тиббий психолого-педагогик дастурни ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Ривожланишида нуқсони бўлган болаларга самарали таълим, тарбия бериш, ижтимоий мослашувини яратиш учун унинг ривожланиш имконият ва хусусиятларини тўғри баҳолай олишга боғлиқдир. Бу вазифани ривожланиш нуқсонларини комплекс психолого-педагогик диагностика қилиш орқали амалга ошириш мумкин. Психолого-педагогик диагностика ривожланишида нуқсони бўлган болаларнинг камчиликларини аниқлаш, боланинг психик-жисмоний хусусиятларини эътиборга олган ҳолда унга индивидуал психолого-педагогик ёндашувни таъминлайди.

1.2. Болаларнинг ривожланишидаги нуқсонларини психологик-педагогик ташхис қилишнинг методологик тамойиллари

Ривожланишида нуқсони бўлган болаларга самарали таълим, тарбия бериш, ижтимоий мослашувини яратиш учун унинг ривожланиш имконият ва хусусиятларини тўғри баҳолай олишга боғлиқдир. Бу вазифани ривожланиш нуқсонларини комплекс психолого-педагогик диагностика қилиш орқали амалга ошириш мумкин. Психолого-педагогик диагностика ривожланишида нуқсони бўлган болаларнинг камчиликларини аниқлаш, боланинг психик-жисмоний хусусиятларини эътиборга олган ҳолда унга индивидуал психолого-педагогик ёндашувни таъминлайди.

Ривожланишида нуқсони бўлган болалар учун махсус мактабгача ва мактаб таълим муассасалари фаолият кўрсатади. Ушбу болаларни психик ва жисмоний ривожланишини таъминловчи таълим шароитлари яратилган. Бундай шароитлар аввало ҳар бир боланинг хусусиятлари эътиборга олган ҳолда яқка ёндашувни талаб этади. Ушбу ёндашув махсус дастур, метод, керакли махсус техник воситаларни, махсус тайёргарликга эга педагог, психолог, дефектолог ва бошқалар билан биргаликда керакли тиббий - профилактик ҳамда даволов тадбирларини, махсус ижтимоий ёрдамни, махсус таълим муассасаларини техник ва илмий-методик жиҳатдан таъминлашни ўз ичига олади.

Ҳозирги кунда турли хил махсус таълим муассасалари мавжуд. Болалар пухта саралаш натижасида қабул қилиниши мўлжалланган ва Ўзбекистон республикаси халқ таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган махсус таълим дастурларини амалга оширадиган махсус таълим муассасалар билан бир қаторда турли реабилитация марказлари, ривожлантириш марказлари, аралаш гуруҳлар ва ҳ.қ.лар очилган.

Шунингдек, умутаълим мактабгача таълим муассасаларида, умумтаълим мактабларда психик ва жисмоний ривожланишида нуқсони бўлган болаларни учратиш мумкин. Ушбу нуқсонларнинг кўриниши турлича бўлиши мумкин. Сон жиҳатдан йирик бўлган гуруҳни ҳаракатланиш, сенсор

ёки интеллектуал соҳаларда нуқсонлари аниқ ифодаланмаган: эшитишда, кўришда, фазовий-идроқ тассавурларида, ҳаракат-таянч аппаратида, фонематик идрокида нуқсони бўлган, ҳиссий-иродавий бузилишли, нутқий ривожланишида камчиликларга эга, ҳулқ бузилишларига эга, психик ривожланиши орқада қолган, соматик суст болалар ташкил этади. Яққол ифодаланган психик ёки жисмоний ривожланишдаги нуқсонлар мактабгача ёшда аниқланса, енгил нуқсонлар узоқ вақт мобайнида эътиборсиз қолади. Ривожланишдаги нуқсонларни ташхис қилиш уч босқични ўз ичига олади.

Биринчи босқич - скрининг номини олган. Ушбу босқичда бола ривожланишидаги орқада қолиш, психик -жисмоний камчиликлари аниқланади, лекин уларнинг характери ва чуқурлиги белгилаш мураккаб бўлади.

Иккинчи босқич – ривожланишдаги нуқсонларни дифференциал ташхис қилиш. Ушбу босқичнинг мақсади ривожланиш нуқсонини турини (хил, тоифасини) аниқлаш. Унинг натижаларига кўра боланинг имконият ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, уларнинг таълим олишлари учун таълим муассасасини тури ва дастури, оптимал педагогик йўлланмаси аниқланади. Психолого-тиббий-педагогик комиссиянинг фаолияти дифференциал диагностикада етакчи ролни эгаллайди.

Учинчи босқич – феноменологик. Унинг мақсади – боланинг индивидуал хусусиятлари, яъни тафаккур фаолиятининг характеристикаси, ҳиссий-ирода доираси, ишчанлик қобиляти, шахси ўрганилиб у билан ишлаш бўйича коррекцион-ривожлантирувчи индивидуал шарт-шароитни ташкиллаштиришдир.

Ривожланишда нуқсони бўлган психолого-педагогик диагностикани самарали амалга ошириш учун “Ривожланишдаги нуқсон” тушунчасига алоҳида эътибор қаратиш зарур.

Ривожланишида нуқсони бўлганларни ташхис қилишда рус олимлари (Л.С.Виготский, В.И.Лубовский, С.Д.Забрамная) томонидан кўрсатилган бир қанча тамойилларга амал қилиш муҳим.

Ривожланишида нуқсони бўлганларни ташхис қилишнинг асосий тамойилларидан бири бу – комплекс ёндашув бўлиб унда болани ривожланиш хусусиятларини барча керакли мутахассислар томонидан (врач, дефектолог, психолог) унинг фақатгина билим олиш фаолиятинигина эмас, балки хулқи, ҳиссий иродаси, шунингдек кўрув, эшитув, ҳаракат доираси, неврологик статуси, соматик ҳолатини ҳар томонлама текшириб баҳолашдир. Болани тиббий ҳамда психолого- педагогик текширишлар тизимлилиги асосида олиб борилади.

Тиббий текширув врачлар (педиатр ёки терапевт, невропатолог, болалар психиатри, офталмолог, отоларинголог, зарур ҳолларда аудиолог) томонидан ўтказилади. Болани психолого-педагогик ўрганиш педагог-дефектолог ва психолог томонидан амалга оширилади.

ТППКлар (тиббий-психологик-педагогик комиссия) махсус (коррекцион) муассасаларни комплектлаш масаласини ҳал этишади, ҳамда зарур бўлганда маслаҳат-ташхис ва коррекцион ёрдам кўрсатади. ТППКга ёрдам сўраб алоҳида таълим ва тиббий идоралар ҳам, ота-она, педагог, ўсмирлар ўзининг ташаббуси билан ҳам мурожаат қилишга ҳақлидир. Ўз фаолиятида ТППК дефектология соҳасида ишлаб чиқилган тамойилларга амал қилади. Асосий тамойиллардан бири - бу ҳар бир болага ўз имкониятларини максимал даражада ривожлантириш учун ўз вақтида керакли шароитларни ташкил этишдан иборат бўлган **инсонпарварлик тамойилидир**. Бу тамойил болани чуқур ва диққат билан ўрганиш, йўлида учрайдиган қийинчиликларни бартараф этишни талаб этади. Агар умутаълим мактаб шароитида кўрсатилган барча керакли ва мавжуд бўлган чоралар ижобий натижалар бермаса, болани махсус муассасага ўтказиш масаласи кўйилади ва бунга ота-оналарнинг розилиги керак бўлади.

Бажарилиши шарт бўлган тамойил – бу болаларни **комплекс ўрганиш тамойилидир**.

Бу тамойил муҳокама пайтида барча мутахассислар: врачлар, дефектологлар, психологлар томонидан текшириш натижасида олинган

маълумотларни эътиборга олишни шарт деб белгилайди. Агар мутахассисларнинг фикри турлича бўлса, болани яна бир бор текшириш белгиланади. Энг муҳим масалаларни ҳал этишда боланинг манфаатлари биринчи ўринда туриш зарур. Таъкидлаш жоизки, болани ўрганишда кўрсатилган тамойилга амал қилиш унинг ҳолатини комиссиядан олдин аниқроқ билиб олиш, ривожланишидаги нуқсонлар сабабларини аниқлаб олиш имконини беради. Мисол учун, педагог биринчи бўлиб кучайиб бораётган паришонлик, чарчашлик, йиғлоқилик аломатларига эътиборини қаратади. Врач эса ўз навбатида бу ўзгаришларнинг сабабларини аниқлашга ёрдам беради ва уларни бартараф этиш учун керакли тавсиялар беради.

Ҳар томонлама ва тўлиқ ўрганиш тамойили ҳам катта аҳамиятга эга. Бу тамойиллар боланинг билиш фаолияти, ҳиссий-идоровий доираси ва хулқини текширишни назарда тутди. Шунингдек, болаларнинг ақлий қобилиятларнинг шаклланишига таъсир этадиган жисмоний ривожланиши ҳам эътиборга олинади. Тўлиқ ўрганиш деганда боланинг психик ривожланиши алоҳида олинган қобилиятларни ривожланишининг йиғиндиси эмаслигини, шунинг учун бола ҳақида унинг идроки, хотираси ёки психик функцияларнинг ҳолатини текшириш асосидагина хулоса чиқариб бўлмаслигини эсда тутиш лозимлигини тушунамиз. Болани ҳар томонлама, тўлиқ ўрганиш агарда у боланинг фаолияти жараёнида: ўқиш, меҳнат ёки ўйин фаолиятларида амалга оширилса, муваффиқиятли бўлиши мумкин. Болани ўрганиш, текширишда фойдаланиладиган методлар ҳам, материаллар ҳам уларнинг ёш ва характерологик хусусиятларини эътиборга олган ҳолда максимал даражада индивидуаллаштирилиши лозим. Комиссия аъзолари бола билан алоқа ўрнатишлари лозим. Бу боланинг шахси сифатларини: қизиқишларини, иродавий ҳаракатларининг ҳолати ҳаракатларидаги мақсадга йўналганлик, асосий психик жараёнларнинг ўтиши хусусиятларини яхшироқ англашга ёрдам беради.

Динамик ўрганиш тамойили. Дефектологлар учун энг ўзига хос ҳисобланган тамойил— бу болаларни динамик ўрганиш тамойилидир. Унга

биноан текшириш жараёнида бола билган ва бажара оладиган вазифаларгагина эмас, балки унинг таълим олишдаги имкониятларига аҳамият қаратиш керак. Бу тамойил асосида Л.С.Виготскийнинг болаларнинг “яқин ривожланиш зонаси” тўғрисидаги назарияси, уларнинг таълим олишдаги потенциал имкониятлари ётади. Боланинг ақлий ривожланиши канча юқори бўлса, у ёки бу вазифани бажариш, олинган тажрибани янги вазиятда қўллашни шунча муваффақиятли ўрганади. Ақлий ривожланишда орқада қолган болаларни меёрида ривожланаётган болаларга нисбатан бўлган фарқларидан бири бу улар ёрдамдан яхши фойдалана олмайдилар. Мана шунинг учун текшириш давомида педагог доим ўз эътиборини вазифа тушунтирилганидан сўнг уни ечилиши яхшиландими, шунга ўхшаш вазифани қандай бажарганлигига қаратиш лозим. Барча текширишларни таълимий эксперимент тамойилини эътиборга олиб ўтказиш тавсия этилади.

Бола томонидан бажарилган ишни баҳолаш давомида сифат-сонли ёндашиш тамойилини қўллаш муҳимдир, яъни фақатгина якуний натижанигина эмас, балки топшириқларни бажариш усули ва мувофиқлиги, ҳаркатларнинг мантиқий кетма-кетлиги, мақсадга эришишда қатъиятлиги ва ҳ.қ.ларни баҳолаш керак. Бунда баҳолаш дифференцирлашган бўлиши лозим.

Фақатгина охирги натижанигина эмас, балки топшириш усулини ҳам эътиборга олиш лозим.

Бунда қуйидагилар инобатга олинади:

- вазифа ва текшириш ҳолатига муносабати
- вазифани шартларидан мўлжал ола олиши ҳамда, Вазифани бажариш йўллари
- вазифа шартларидаги материал ва кўрсатмаларга боланинг унга мос ҳаракатлари
- катталар ёрдамидан самарали фойдаланиши
- вазифани бажаришда таққослай олиши
- фаолият натижалари ва ўзининг баҳоларига муносабати.

Болани эрта ташхис қилиб ўрганишнинг муҳимлиги шундаки, у орқали болани коррекцион таълимга вақтида йўналтириб, иккиламчи нуқсонларни пайдо бўлишини олдини олиш мумкин.

Болалар ривожланишидаги нуқсонларига коррекцион ва диагностик ёрдам. Бола имкониятларига баҳо бериш ҳамда психик ривожланишини аниқлаш орқали коррекцион педагогик ишнинг вазифаларини ҳал этиш мумкин.

Юқоридагиларнинг барчаси ТППКда болаларни ўрганиш давомида амал қилиниши лозим бўлган тамойиллардир.

1.3. Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни психолого-педагогик ташхис қилиш вазифалари

Аввал кўрсатиб ўтилганидек, ривожланишида нуқсони бўлганларни психодиагностикаси уч босқичда олиб борилади:

- Скрининг-ташхис;
- Дифференциал ташхис;
- Индивидуал –коррекцион дастур ишлаб чиқиш мақсадида

болани чуқур психолого-педагогик ўрганиш;

Ҳар бир босқич ўзига хос вазифаларга эга ҳамда ҳар бир босқичда уни замонавий психодиагностика ҳолатини характерловчи бир қатор муаммолар билан боғлиқ.

Скрининг – ташхиснинг асосий мақсади психологик ривожланиш давридаги турли нуқсон ва камчиликларга эга болаларни эрта аниқлаш, бола ривожланишидаги психолого–педагогик муаммосини аниқлаб, унга умумтаълим муассасаларида шароитлар яратишдир.

Бундан ташқари скрининг-ташхис таълим муассасаларидаги болалар таълим-тарбиясига сифатли баҳолашга доир вазифаларни ҳал этишга ёрдам беради: болаларга таълим-тарбия дастурларининг у ёки бу камчиликларини, аниқ таълим муассасасидаги таълим-тарбия жараёнидаги камчиликларини аниқлаш.

Скрининг – ташхисни ташкил этиш ва ўтказиш муаммоси ҳозирги кунда турлича амалга оширилади. Масалан болани таълим-тарбияси жараёнида қийинчиликларга учраган педагоглар таълим муассасасидаги психологга боланинг хусусиятларига баҳо бериб, унга мос келувчи ишлар тавсиясини ишлаб чиқишини сўрайди. Бошқа ҳолларда ота-оналар психологга мурожат этадилар: бола тарбияси жараёнида хулқи бўйича дуч келинган муаммоларга ўз баҳосини, унга хос таълим-тарбия тадбирлари бўйича тавсияларини бериши сўралади. Шунини айтиш жоизки, мурожаатлар асосан катта мактабгача ёшдаги болалар кўпроқ учрайди, чунки ота-оналар мактабга “тайёрлов даври”да болада у ёки бу психологик муаммоларни сеза бошлайдилар.

Ва, ниҳоят махсус ташкил этилган скрининг-текширув натижалари орқали бола ривожланишидаги муаммоларни аниқлаш мумкин. Скрининг-текширув шакли бўйича индивидуал ва фронтал бўлиши мумкин. Ушбу ёндашув ривожланишида нуқсони бўлган болаларни аниқлаш бўйича замон талабларига жавоб беради, аммо ҳар доим ҳам фойдаланилмайди. Скринингда фойдаланиладиган методикалар ҳар доим ҳам скрининг текширув вазифаларига мос келмайди, мутахассис психолог-педагогларнинг ривожланишдаги нуқсонларни аниқлашда тайёргарлиги кўпинча етарлича бўлмайди. Ҳозирги кунда “талабларга” кўра скрининг-ташхис етакчи ўринда келмоқда, лекин у бола хусусиятларини ҳар томонлама ўрганиб унга психологик ва педагогик ёрдамни бера олмайди. Шундай қилиб, скрининг ташхисда ҳам бир қатор муаммолар ҳам мавжуд.

1. Болаларни текшириш бўйича методикаларнинг кўп бўлишига қарамасдан, скринг текширувда қўлланиладиган ташхислари илмий жиҳатдан талаблари асосланмаган. Айниқса бу, биринчи 3 ёшгача бўлганларга тегишлидир.

2. Илк ва мактабгача ёшдаги психик ривожланиши меъёрида бўлган ҳамда психолог-педагогик ва тиббий- ижтимоий ёрдамга муҳтож болаларни

ажратиш учун скрининг-ташхисни ишлаб чиқишда унинг мезонлари тизимини ишлаб чиқиш жуда қийиндир.

3. Скрининг-текширувнинг ўтказишда текширилувчининг шахсий хусусиятларини ва ҳиссий ҳолатини ўрганиш муҳим муаммолардан биридир. Олдинги тажрибаларига салбий қараши, ютуқ ва камчиликларига бўлган реакцияси кабилар вазифани бажариш сифатига ўз таъсирини кўрсатади. Бу эса ўз навбатида қийинчиликлар туғдиради, чунки скрининг-текширув давомида вақт чегараланган ва керакли маълумотларни олишга имконият бермайди.

Дифференциал ташхис ривожланиш нуқсонини аниқлайди, ва унинг натижалари орқали боланинг имкониятларига хос таълим шакллари аниқланади. Дифференциал ташхиснинг вазифалари қуйидагилар:

- бола ривожланишидаги ақлий, нутқий ва ҳиссий нуқсонлар характери ва даражасини аниқлаш;
- бирламчи ва иккиламчи нуқсонларини аниқлаш ҳамда бузилишни тизимли таҳлил қилиш;
- ҳаракат - таянч аппарати, кўрув, эшитув камчиликларида психик ривожланиш нуқсонларининг хусусиятларига баҳо бериш;
- педагогик ташхисни аниқлаш ва уни асослаш.

Ушбу маълумотларга таянган ҳолда коррекцион-педагогик жараёни, таълим дастурини, таълим муассасаси турини аниқлаш ва ташкиллаштириш мумкин. Дифференциал ташхис психологик-тиббий-педагогик комиссияда амалга оширилади. Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни бир гуруҳ мутахассислар комплекс ўрганиб ташхис натижасини келишган ҳолда қўядилар. Иш боланинг индивидуал хусусиятларини инобатга олган ҳолда аниқ бир тизимда тузилади. Ривожланишида нуқсони бўлганларни дифференциал ташхис қилиш, ҳозирги кунда бир қатор муаммоларга дуч келади.

Маълумки, ривожланишида нуқсони бўлган болаларнинг ҳар бир турида психологик хусусиятларининг ўхшаш жиҳатлари ҳам кузатилади.

Масалан, ривожланишида нуқсони бўлганларнинг деярли барчасида нутк камчиликлар ёки таълим олишида сустликлар характерлидир. Ривожланиш нуқсонини, даражасини аниқловчи ўзига хос хусусиятлар, дифференциал ташхиснинг асоси бўлиб ҳисобланади (В.И.Лубовский). Бу ҳозирги кунда махсус психологияда аномал ривожланишларни таққослаш характерига эга илмий изланишларнинг етарлича эмаслиги билан боғлиқ. Бундай илмий ишларни олиб бориш дифференциал ташхис имкониятларини янада кенгайтирар эди.

Яна бир муаммо ТППК амалий фаолияти билан боғлиқдир. Ҳозирги кунда ташкилий характерга эга кўпгина саволлар ечилмаган, хусусан доимий фаолият кўрсатувчи бир қатор методологик ва терминологик муаммоларни ҳал қилувчи ташхис муассасасини ташкил этиш, уни керакли кадрлар билан таъминлаш. Методологик муаммолар ичидан болани дифференциал ташхис мақсадида психодиагностика натижаларини таҳили ҳамда сифатли бажаришларига имкон берувчи самарали ва ишончли методларни ишлаб чиқиш муаммосини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни чуқур психолого-педагогик ўрганиш ташхис натижаларига асосланиб, коррекцион дастурни ишлаб чиқиш мақсадини қўяди. Бунда ўрганиш вақт талаб этади, у асосан таълимда, баъзида эса консультатив муассасаларда ўтказилади. Бундай ўрганишнинг аниқ вазифалари турли ёш давлари учун кўп тарафлама ва ўзига хосдир. Улар ичидан қўйидагиларни ажратиш мумкин:

- Боланинг индивидуал психолого-педагогик хусусиятларини аниқлаш;
- Ривожланитирувчи ва таълимий коррекцион индивидуал дастурларни ишлаб чиқиш;
- Оиласидаги ички муносабатларни ўрганиш ва тарбия шароитларини аниқлаш;
- Ўқишдаги мураккаб шароитларда ёрдам.

Мутахассислар у ёки бу функциядаги камчилик ёки ривожланмаганликда самарали тавсиялар бермоқдалар, лекин боладаги ижобий ҳислатларни аниқлашдаги, айниқса шахс хусусиятлари яъни боланинг тасаввури, нутқи, ижтимоий шахсий муаммоси ҳал этишга қаратилган ишлари етарлича ривож топмаган. Аммо, самарали коррекцион-педагогик жараён фақатгина салбий омилларга эмас, балки биринчи ўринда болани психолого-педагогик индивидуал имкониятларини аниқлаш ҳам қаратилган.

Шундай қилиб, ривожланишида нуқсони бўлган болаларни психолого-педагогик ташхис қилишнинг муҳим вазифалари қуйидагилардир:

- бола ривожланишидаги нуқсонларни эрта аниқлаш;
- нуқсоннинг сабаби ва характерини аниқлаш;
- боланинг педагогик йўлланмасини аниқлаш;
- ривожланишидаги нуқсонлари бўлган болаларнинг индивидуал психологик хусусиятларини аниқлаш;
- таълимий ва ривожлантирувчи дастурларни ишлаб чиқиш.

Таянч иборалар: ривожланишида нуқсони бўлган болалар, бирламчи ва иккиламчи нуқсонлар, скрининг ташхис, ривожланишдаги нуқсонларни дифференциал ташхис қилиш, комплекс ўрганиш.

Назорат саволлари

1. Психологлар функционал тизимга қандай таъриф берадилар?
2. Рус психологи Л.С.Виготский қандай концепцияни ишлаб чиқди?
3. Ривожланишида нуқсони бўлган болалар тоифаларига қандай болалар киритилади?
4. Болалар ривожланишидаги бирламчи ва иккиламчи нуқсонларга нималар киради?
5. Психодиагностик ва психолого-педагогик коорекцион таъсирнинг объектига нималар киритилади?

6. Ҳозирги пайтда ривожланишида нуқсони бўлган болалар қандай категорияларга ажратилган?
7. Психологик-педагогик диагностика қилишни ташкил этиш ва ўтказишда қандай методологик тамойилларга амал қилиш лозим?
8. Болалар ривожланишидаги нуқсонларни психологик-педагогик ташхис қилишнинг асосий босқичларини тавсифлаб беринг.

2боб. Ақли заифликнинг клиник тавсифи ва дифференциал диагностикаси

2.1. “Педагогик-психологик диагностика” фанининг предмети, вазифалари, мазмуни

«Педагогик-психологик диагностика» фани махсус фан бўлиб, болаларнинг ривожланишидаги нуқсонларни эрта аниқлаш, бошқа унга ўхшаш ҳолатлардан фарқлашга, ташхисини, таълимдаги имкониятларини аниқлашга, зарур бўлса тегишли махсус муассаларга юборишга ва у ерда ўзларига мос тааллуқли коррекциялашга йўналтирилган ўқув-тарбиявий ишларни амалга оширишга имкон беради.

Ривожланишда нуқсони бўлган болаларни иложи борича эрта аниқлаш, ўз вақтида психологик-педагогик, коррекциялаш ёрдамини кўрсатиш, ногиронликнинг олдини олиш, болалар ва ўсмирларнинг ижтимоий мослашувини амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади. Тегишли ташкилотлар ва дефектологларнинг вазифалари шундан иборатки, болалар ўзларининг ақлий, билим имкониятларига ва ҳиссий-идоравий доираларининг хусусиятларига мос шароитда таълим олишлари, тарбияланишларига имконият яратиб беришлари лозим.

«Педагогик-психологик диагностика» фанининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Ривожланишда нуқсони бўлган илк, мактабгача ва мактаб ёшидаги болаларни психологик-педагогик диагностика қилиш методларини амалда қўллаш бўйича билим ва кўникмалар билан қуроллантириш.

2. Ақли заиф болаларни махсус муассаларга саралаш ишларни олиб бориш бўйича амалий малакаларни шакллантириш.

Фаннинг мазмунига болаларнинг ривожланишдаги нуқсонларни ташхис қилиш, тиббий-психологик-педагогик диагностика (ёки текшириш) методлари, тиббий-психологик- педагогик комиссия ишини ташкил қилиш

масалалари ва маслаҳатлар бериш, тиббий-психологик-педагогик комиссияларда турли методикалардан фойдаланиш киради.

Мазкур фан бошқа ўхшаш фанлардан: махсус психология, махсус педагогика, логопедия, физиология, болалар анатомияси билан боғлиқдир. Бу боладаги нуқсон тузилишни, ривожланишдан орқада қолиш сабабларини аниқлашга, тўғри ташхис қўйишига имкон беради.

Махсус педагогика нуқсон тизимини эътиборга олиш асосида болаларга таълим-тарбия бериш жараёнида уларнинг типологик, индивидуал хусусиятларини кўриб чиқиб коррекциялашнинг самарали усулларини танлашга ёрдам беради.

Логопедия фани боланинг нутқидаги нуқсонларини аниқлаш, логопедик текширишни амалга ошириш имконини беради.

«Педагогик-психологик диагностика» фани болалар ривожланишидаги нуқсонларни аниқлаш, уни бошқа ўхшаш ҳолатлардан фарқлаш имконини беради, бу эса назарий жиҳатдангина эмас, балки муҳим амалий аҳамиятга ҳам эга. Шунинг учун болалар ривожланишидаги нуқсонларни тўғри тушуниш назарий ва амалий аҳамиятга эга. Назарий аҳамияти шундаки боланинг ривожланишидаги нуқсонларнинг жиддий клиник-психологик белгиларни ажратишга ва унинг моҳияти ва сабабларини янада чуқурроқ тушунишга имкон беради.

2.2. АҚЛИ ЗАЙФЛИК

Ақли зайфлик деганда бош миyanинг органик жиҳатдан жароҳатланиши натижасида психик, биринчи навбатда интеллектуал ривожланишнинг турғун пасайиши тушунилади. Ақли зайф болалар умумтаълим мактаблари дастурини ўзлаштиришга қодир бўлмайдилар.

Оғир даражадаги ақли зайф болалар мактабда билим ва кўникмаларни ўзлаштириб ололмайдилар.

Ақли зайфликнинг клиник-психологик кўринишида етакчи нуқсон билиш фаолиятининг ривожланмай қолганлигидир. Билиш фаолиятининг пасайганлиги фикрлаш операциялари, психик жараёнларнинг суръати,

ҳаракатчанлигининг бузилиши, диққат, хотира ва бир қатор пўстлоқ функцияларнинг ривожланмай қолганлигида намоён бўлади.

Ақли заифликнинг этиологияси турличадир. Ақли заифлик ҳомиланинг она қорнидалигида, туғилишда ёки илк ривожланиш даврида марказий нерв тизимининг генетик бузилишлари, жароҳатлар, асфикция, инфекциялар, интоксикациялар оқибатида келиб чиқади.

Ақли заифликнинг асосий формаларини клиник тавсифи жароҳатнинг патогенези, салбий таъсирнинг вақти билан ҳамбарчас боғлиқдир.

Онтогенезнинг илк босқичларида марказий нерв тизимининг жароҳатланишида (1,5-2 ёшгача) биринчи навбатда пўстлоқ тизимининг шаклланишига зарар етади. Жароҳатланишнинг морфологик кўринишда ва психик нуқсоннинг клиник намоён бўлишида ривожланмай қолиш устун бўлади. Бундай ҳолларда олигофренияларнинг турли вариантлари ҳақида гапириш мумкин.¹

Каттароқ ёшда, яъни бош миянинг пўстлоқ тизимининг нисбатан етилганроқ даврида юз берган салбий таъсир натижасидаги нерв тизимининг морфологик ва клиник кўринишда деменциянинг турли кўринишлари устунлик қилади.

«Олигофрения» терминининг клиник кўриниши қуйидагилар билан характерланадиган ҳолатларни назарда тутди:

1. Психик ривожланмай қолганликнинг турғун характердалиги;
2. Интеллектуал нуқсон тузилишда мавҳум тафаккурнинг заифлигини устунлиги;
3. Прогредиентликнинг йўқлиги.

Олигофрениянинг сабаблари турличадир. Этиологик белгилар бўйича олигофрения иккита асосий гуруҳга ажратилади:

¹ Ҳозирги вақтда “олигофрения” атамаси ўрнига кўпинча “ақли заифлик атамаси қўлланилмоқда. Биз ушбу қўлланмада “туғма” ва “орттирилган ақли заифлик”ни ажратиш мақсадида баъзи ўринларда “олигофрения” атамасидан фойдаландик.

1. Эндоген (генетик) таъсирлар оқибатида келиб чиққан, ирсий патология билан боғланган ёки оилада мавжуд бўлган ёки ушбу индивидда биринчи марта пайдо бўлган олигофрения;

2. Экзоген таъсирлар натижасида (ҳомилалик ёки постнатал онтогенезнинг дастлабки босқичларидаги инфекциялар, интоксикациялар, бош мия травмалари) келиб чиққан олигофрения.

Текшириш методларининг такомиллашиб бориши муносабати билан нерв системасининг генетик жароҳатланиши сабабларига катта аҳамият бериб келинмоқда ва ақли заифликнинг келиб чиқишидаги кўп ҳоллар ана шу сабабларга боғлиқ деб кўрсатилмоқда.

Ақли заифликнинг генетик формасига хромосомаларнинг турли бузилишлари билан боғлиқ олигофрения киради. Бунда хужайрадаги хромосомаларнинг сонини ўзгариши, мозаик шаклда бўлиши (баъзи хужайраларда хромосомалар сонини ўзгариши, хромосомаларнинг тузилишини бузилиши-хромосомаларнинг бир қисмининг йўқолиши делеция), бир хромосоманинг қисмини бошқасига қўшилиши (транслокация), хромосома формасининг ўзгаришлари кузатилади.

Хромосомалар бузилишининг сабаблари турлича бўлиб, улар тўлиқ аниқланмаган. Буларга хусусан ота-оналарнинг генератив хужайраларининг тўла ривожланмаганлиги (хромосомалар қаторининг нотўғри бўлиши, ёш ўтган сари уларнинг «қариши», кимёвий моддалар билан зарарланиши, сурункали касалликлар, радиация) киради. Ота-оналар жинсий хужайраларининг ривожланмай қолишида, хужайраларнинг бўлиниши жараёнида хромосомаларнинг ажралиши бузилади ва турли вариантдаги хромосомаларнинг бузилиши келиб чиқади.

Генетик сабабларга кўра олигофрениянинг иккинчи гуруҳ энзимолатия-турли ферментларнинг туғма ривожланмай қолганлиги туфайли моддалар алмашинувининг бузилиши натижасида келиб чиқади.

Ҳозирги вақтда генетик сабабларга кўра моддалар алмашинувининг бузилиши натижасида келиб чиқадиган ақли заифлик (фенилкетонурия,

галактоземия, гистидинамия, гистинурия, тирозимения, фруктозурия ва бошқалар) кўп кузатилмоқда. Энг кўп фенилкетонурия учрайди. Бу касалликларда маълум бир ферментнинг туғма йўқ бўлиши организмда захарли моддаларни йиғилишига олиб келади (фенилаланин, гистидин, аргинин, лейсин) ва болаларнинг мияси захарланади. Бундай бузилишлар билан олигофрениянинг бир қатор оғир формаларини келиб чиқиши боғлиқдир. Уларнинг патогенезини ёритиш даволашнинг самарали йўллари топишга ёрдам беради.

Олигофрениянинг келиб чиқишида полиген турдаги ирсиятга ҳам алоҳида аҳамият берилади. Бунда авлодда ота-оналардан ўтган патологик ирсий омилларнинг тўпланиши юз беради.

Олигофрениянинг экзоген формасига шундай ҳолатлар киритиладики, бунда нерв тизимининг ривожланмай қолишга ҳомилалик даврида боланинг миясига ташқи салбий таъсирлар сабаб бўлади.

Буларга эмбрионлик, ҳомилалик даврида турли сурункали (токсоплазмоз, сифилис ва бошқалар) ва ўткир (онанинг ҳомиладорлик вақтида қизилча, грипп, эпидемик паротит, инфекцияли гепатит, тошма чечак ва бошқалар) юқумли касалликларнинг таъсири натижасида келиб чиқадиган олигофрениянинг формалари киритилади. Она организмнинг алкоголь, кимёвий моддалар, шунингдек баъзи дори- дармонлар (антибиотиклар, сульфаниламидлар, барбитуратлар, хинин, гормонлар ва ҳоказо) билан захарланиши ҳам олигофрениянинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Радиактив ва рентгендан нурланиш ҳам ҳомилага ва ота-оналарнинг ҳужайраларига патоген тарзда таъсир кўрсатади. Ондаги турли эндокрин касалликлар ҳам (диабет, қалқон, безларининг, гипофизнинг жароҳатлари) патоген рол ўйнайди. Ҳомиладорликдаги токсикозлар, витаминлар мувозанатининг бузилиши ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Ондаги юрак-томир тизимидаги, ўпкадаги, жигар ва буйраклардаги сурункали етишмовчиликлар ҳомиланинг патологиясига олиб келади. Она ва

ҳомила қонларининг резус-омил бўйича бир-бирига тўғри келмаслиги ҳам салбий оқибатларга олиб келади.

Туғилишдан олдин ҳомилада кислороднинг узоқ вақт етишмаслиги (гипоксия) миянинг шаклланишга таъсир кўрсатади.

Ҳомиланинг зарарланишида таъсирнинг вақти ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ҳомиладорликнинг дастлабки уч ойи жуда хавфли бўлиб, бу вақтда организмнинг муҳим томонлари миянинг шаклланиши юз беради.

Олигофрениянинг экзоген шакллариға марказий нерв системасининг илк ривожланиш даврида (1,5-2 ёшгача) инфекциялар, интоксикациялар ва жароҳатлар натижасидаги зарарланишлар билан боғланган психик етишмовчиликларнинг вариантлари ҳам киритилади. Бу ҳолларда нейроинфекциялар орқали юктирилган турли этиологиядаги менингит, энсефалит, менингоэнцефалитлар, оғир кечадиган соматик касалликлар (қизамиқ, скарлатина, паротит, дизентерия ва ҳ-зо), нерв системасининг интоксикацияси (поствакцинал энсефалит) олигофрениянинг юзага келишига сабаб бўлади. Постнатал мия жароҳатларига ҳам алоҳида эътибор бериш лозим. Бундай жароҳатларнинг патогенезида гидроцефалия катта ўрин эгаллайди.

Этиологияси бўйича аралаш (эндоген-экзоген) бўлган олигофренияларнинг келиб чиқиши кўпинча аниқ бўлмайди. Бунда кўпинча ирсий омилларнинг таъсири катта деб кўрсатилса ҳам, олигофрениянинг бу шакли экзоген таъсирлар натижасида ҳам келиб чиқиши мумкин. Краниостеноз, микроцефалия, гидроцефалиянинг баъзи формалари, кретинизм киради.

Интеллект коэффиценти инсонларнинг интеллектуал ривожланиш даражасини (ақлий ривожланиш коэффиценти) баҳолаш мақсадида ишлаб чиқилган, ақлий ёшни хронологик ёшга муносабатини белгилайди. Махсус

тестлар (Айзенк тестлари каби) ёрдамида аниқланади. IQ 70дан паст бўлса ақли заифлик деб кўрсатилади².

Ақли заифлик интеллектуал етишмовчиликнинг намоён бўлиш даражасига кўра тўрт даражага ажратилади: енгил, ўрта, оғир ва чуқур.

Ф70.Енгил даражадаги ақли заифлик. Дикқатиини жамлай оладиган ва яхши механик хотирага эга бўлган енгил даражадаги ақли заиф болалар махсус (коррекцион) дастур бўйича таълим олишлари мумкин. Бу дастур аниқ-кўргазмали методларга асосланган бўлиб, математика, ёзув, ўқиш ва бошқа фанларни ўзлаштиришни анча енгиллаштиради, шунинг учун бола уни 9 йил давомида эгаллай олади. Кейинчалик бола касбий билимларни эгаллаб, ўзи мустакил равишда меҳнат кила олади.

Енгил даражадаги ақли заиф болаларда нутқ малакаларини бироз кечикиб ўзлаштирадilar, уларнинг кўпчилиги нутқдан кундалик мақсадларда фойдалиниш, суҳбатни қўллаб туриш ва унда иштирок этиш куникмаларини эгаллашга қодир бўладilar. Бироқ уларнинг нутқига фонетик бузилишлар, сўз бойлигининг чекланганлиги, сўзларни яхши тушунмаслик, қўлланиладиган сўзларнинг маъноси аниқ бўлмаслиги хос бўлади. Сўзлар мулоқот воситаси сифатида тўлиқ қўлланилмайди. Фаол луҳат пассив луғатдан ортида қолиши кузатилади. Ақли заиф одам ўзи гапиргандан кўра кўпроқ тушунади. Фаол сўз бойлиги нафакат чекланган, балки штамплар (бир хилдаги сўз бирикмалари)лар билан тўлган бўлади. Иборалар содда, бир хил. Нутқининг грамматик қурилишидаги бузилишлар (сўзларнинг гапларда боғланиши) боғловчилар, кўмакчиларнинг камлигида намоён бўлади. Фикрини ифодалашда, ўқиган ва эшитганини айтиб беришда

² John W. Jacobson, James A. Mulick, Johannes Rojahn. Intellectual and Developmental Disabilities. New York, Springer Science+Business Media, LLC, 2007. 4 бет.

кийинчиликлар учрайди. Баъзи ҳолларда нуткнинг ривожланмаганлиги белгилари кузатилади.

Кўриш, эшитиш, кинестетик, тактил, ҳид сезиш ва таъм билиш ҳислари (сезиш) чекланганлиги ва секинлашгани атроф-муҳитда мос ориентикровкани кийинлаштиради. Идрокнинг яхши ривожланмаганлиги ақли заиф одамга унинг ўзи ва уни қуршаб турган нарсалар ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилишга ҳалақит беради.

Предметлар ва воқеъликлар орасидаги ўхшашлик ва фарқларни етарли даражада ажрата олмаслик, рангларнинг оч-тўқлигини сезмаслик, предметларнинг чуқурлиги ва ҳажмини хато баҳолаш – буларнинг барчаси идрок этилаётган маълумотларни тахлили ва синтезидаги кийинчиликлар натижасидир.

Ихтиёрий диққат мақсадга йўналтирилмаган, уни жалб қилиш, ушлаб туриш катта ҳаракат талаб қилади, у мустаҳкам эмас, тез чалғиб кетади. Бу нарса ақли заиф бола учун катта кийинчиликлар туғдиради ва нафақат мактаб дастури, балки ўзига-ўзи хизмат қилиш элементларини ўзлаштиришга ҳам тўсқинлик қилади.

Тафаккур конкрет, бевосита ўзининг тажрибаси ва бирламчи эҳтиёжларини қондириш билан чекланган, кетма-кетлик йўқ, стереотип, танқидсиз. Тафаккурнинг ҳулқни бошқариш роли суст. Ақли заиф бола ўз фаоллигини босқичма-босқич режалаштирмайди ва натижаларни олдиндан кўра билишга ҳаракат ҳам қилмайди. Хатто ўсмир ёшидаги ақли заиф бола ҳам мавжуд кийинчиликларни инобатга олмай, ўқитувчи, шифокор, учувчи бўлиб кўрмокчи бўлади.

Хотира секинлашганлик ва сустлиги, тез унутиб юбориш билан ажралиб туради. Лекин хотира сақланган ва яхши шаклланган бўлиши ҳам мумкин. Одатда предмет ва воқеъликларнинг фақатгина ташқи хусусиятлари ёдда қолади. Ички мантиқий алоқалар ҳақидаги хотиралар ва сўз билан тушунтириб бериш катта кийинчиликлар туғдиради.

Ҳислар (туйғулар) яхши ажратилмаган (дифференцияланмаган), ноадекват. Улар ақли заиф боланинг ўзида ёки унинг атрофида юз бераётган ўзгаришлар даражасига мос келмайди. Бола шунчаки жилмайиб қўйиш мумкин бўлган пайтда шўх-шодон бўлиб кетади, шунчаки жаҳл қилиб қўйиш керак бўлган пайтда ғазабини ва хатто агрессиясини бошқара олмайди.

Олий туйғулар: гностик, маънавий, этик ва бошқалар қийинлик билан шаклланади. Шу сабаб масъулият ҳисси, бажарилган ишдан қониқиш бўлмайди. Фаолияти ва аниқ ҳаётий вазиятлардан бевосита таъсирланиш устувор. Кўрган ўйинчоғи, ширинлигини олиб беришга олинган рад жавоби бошқарилмайдиган ғазабга сабаб бўлади. Кайфияти одатда ўзгарувчан. Ҳиссий ривожланмаганлик даражаси интеллектуал нуқсон даражасига мос келади деган фикр мавжуд, лекин амалиётда доим ҳам ўз исботини топмайди. Ақли заиф шахсларнинг маълум қисми ўзининг чекланган қобилиятларидан жиддий ташвишлана оладилар. Шу сабаб улар невротик бузилишлар пайдо булиши бўйича юқори хавф гуруҳига кирадилар.

Ақли заиф шахсларнинг эркин фаолияти интилишларнинг суслиги, ташаббус етишмаслиги, қайсарлик, ижтимоий, шахсий мотивларнинг суслиги билан ажралиб туради. Зарур қарорлар кўпинча қисқа туташув типи бўйича қабул қилинади. Ҳаракатлари етарли даражада мақсадга йўналтирилмаган, импульсив, мотивлар кураши мавжуд эмас. Шу сабаб хулқ-атворда кетма-кетлик йўк, ўзини қандай тутишини олдиндан билиб бўлмайди. Хулқ-атвор пассив, бирданига кутилмаган ва одатда жоиз бўлмаган ишларни қилади, бу нарса албатта ақли заиф одамнинг ҳаётга мослашишини қийинлаштиради.

Шунга қарамай ақли заиф шахс маълум бир етуклик даврига етганида улардан кўпчилиги ўз-ўзини бошқаришда мустақилликка эришадилар. Улар ўзлари овқатлана оладилар, ювинадилар, кийинадилар, ичак ва сийдик пуфаги функцияларини бошқара оладилар. Ривожланганлик даражаси меъёргагидан секинроқ бўлсада, улар амалий ва рўзгор кўнималарини ўзлаштирадилар.

Номустақиллик, турли ташқи таъсирларга берилувчанлик ва тақлид қилишга мойиллик ақли заиф индивиднинг хулки кўп жиҳатдан аффектлар, бевосита вазиятларга боғлиқ бўлишига олиб келади.

Психомотор ривожланмаганлик локомотор функциялар ривожланиш сурати секинлашганлигида, ҳаракатлар кетма-кетлиги унумсиз ва мақсадга номувофиқ, ҳаракатлари нотинч эканлигида намоён бўлади.

Ҳаракатлар камбағал, кескин. Аниқ ва нафис ҳаракатлар, қўл бармоқлари ҳаракатлари ва мимика айниқса ёмон шаклланган.

Асосий қийинчиликлар одатда мактабда ўзлаштириш соҳасида кузатилади ва кўпгина болаларда ўқиш ва ёзиш алоҳида мураккабликлар туғдиради.

Енгил ақли заифликнинг кўп ҳолатларида мавҳум тафаккур талаб қилмайдиган, амалий фаолиятга асосланган, содда қўл меҳнати билан шуғулланиш мумкин. Улар буёқчи, дурадгор, тикувчи, каштачи ва х. касбларни ўзлаштирадilar, лекин юкори разрядларга эришмайдilar.

Назарий соҳада унумдорликни талаб қилмайдиган ижтимоий шароитларда (масалан қишлоқ жойларда) ақли заифликнинг енгил даражаси ўз ҳолича қийинчиликлар туғдирмаслиги мумкин. Лекин бу билан бирга ҳиссий ва ижтимоий етук эмаслик кузатилса, ижтимоий рол чекланганлиги келиб чиқади, масалан, никоҳ ва болалар тарбиясига қўйиладиган талабларни бажара олмаслик ёки маданий урф-одатлар ва меъёрларга мослашишдаги қийинчиликлар.

Ф71. Ўрта даражадаги ақли заифлик. Ўрта даражадаги ақли заифлик билиш жараёнларининг шаклланмаганлиги билан тавсифланади. Тафаккур конкрет, кетма-кетлик йўқ. Бу категориядаги шахсларда нутқни тушуниш ва ундан фойдаланиш орқада қолиб (3-5 йилга кечикиб) ривожланади, бу соҳада тўлиқ ривожланиш эса чекланган. Кўпинча нутқ кўпол нуқсонлар билан кечади. Сўз бойлиги кам, у кўпроқ кундалиқ ҳаётда қўлланиладиган сўз ва иборалардан иборат.

Ақли заифликнинг бу даражасидаги болаларнинг деярли барчасида ҳаракатлар координацияси аниқлиги ва сурати бузилган бўлади. Ҳаракатлар секинлашган, нўноқ, бу нарса югуриш механизмининг шаклланишига ва сакрашни ўрганишга тўскинлик қилади. Ақли заиф болалар ҳатто ўсмир бўлганларида ҳам берилган ҳаракат ҳолатга қийинчилик билан кирадилар ва уни бир неча сониядан ортиқ ушлаб тура олмайдилар. Улар бир ҳаракатдан бошқасига ўтишга қийналадилар. Баъзиларида ҳаракатланиш ривожланмаганлиги ҳаракатларнинг бир хиллигида, уларнинг суръати секинлигида, сустлик, ноқулайликда намоён бўлади. Бошқаларида эса ортиқча ҳаракатчанлик мақсадга номувофиқликда, тартибсизликда, ҳаракатлар координацияланмаганликда намоён бўлади.

Ўзига-ўзи хизмат кўрсатиш кўникмалари яхши ривожланмаган. Ҳаракатлар ривожланишнинг қўпол нуқсонларида бу кўникмалар шакллана олмайди. Кўпинча бармоқларнинг дифференцияланган нафис ҳаракатларини талаб қилувчи кўникмалар: оёқ кийим ипини боғлаш, тугмаларни қадаш, кийимдаги боғичларни боғлашни ўзлаштириш қийинчиликлар туғдиради. Баъзи болалар бутун умри давомида маиший ишларда назорат ва ёрдамга муҳтож буладилар.

Бундай болаларнинг барчасида диққат бузилган. Болаларни бирон фаолиятга жалб қилиш мушкул, улар бирпасда чалғиб кетадилар. Фаол диққатнинг сустлиги ҳар қандай, ҳаттоки энг содда мақсадларга эришишга тўскинлик қилади. Шунга кўра ўйин фаолияти ҳам қийинлашади.

Ўрта даражадаги ақли заиф шахсларда маълумотлар ва тасаввурлар заҳираси жуда кам. Тарқоқ тушунчалар ҳосил бўлиши умуман йўқ ёки кескин чегараланган. Идрок ва хотиранинг ривожланганлиги кузатилади.

Махсус таълим дастурлари уларнинг чекланган салоҳиятини ривожлантириш ва баъзи асосий кўникмаларни ўзлаштириш имконини беради. Улар эгаллаган билимларини қийинлик билан, кўпинча механик тарзда, ёдланган андоза каби қўллайдилар.

Ўрта даражадаги ақли заиф одамлар етуклик ёшида сокин, бошқарилишга мойил бўладилар, имкониятлари даражасида вазифалар кўйилганда ва малакали назорат (доимий кузатув ва кўрсатмалар) таъминланганида содда амалий меҳнат қила оладилар.

Бундай одамлар, умуман олганда, жисмоний фаол ва уларнинг кўпчилигида ижтимоий ривожланиш белгилари мавжуд.

Нуткнинг ривожланиш даражаси турлича: баъзилари содда суҳбатларда иштирок эта олсалар; бошқалари – фақатгина ўзларининг бирламчи эҳтиёжлари (овқатланиш, кийиниш, ҳимоя қилиш)ни ифодалаш учун етарли бўлган сўз бойлигига эга бўладилар. Баъзилари нутқни ҳеч қачон ўзлаштира олмасалар-да, оддий кўрсатмаларни тушунадилар ва баъзи қўл ҳаракат ишорасининг маъносини ўргана оладилар.

Болаларда аутистик аломатлар ёки ривожланишнинг бошқа умумий бузилишлари намоён бўлиши мумкин. Уларнинг баъзилари меҳрибон ва ҳушмуомала бўлишади. Бошқаларининг тез жаҳли чиқади, жиззаки бўладилар. Яна бошқалари – қайсар, ёлғончи, дангаса, импульсив (кутилмаган) ишлар қилишга мойил бўладилар.

Ақли заифлик кўпинча оёқ-қўл, панжалар, бармоқлар, бош, тери, ички аъзолар, жинсий аъзолар, тиш, юз, кўз, қулоқлар ривожланишидаги бузилишлар билан бирга кечади.

Ўрта даражадаги ақли заиф катталар уларнинг индивидуал ва шахсий сифатларини инобатга олган ҳолда доимий кузатув ва йўл-йўриқ остида оддий, малака талаб қилмайдиган ишларни бажара оладилар (айниқса, қишлоқ хўжалик ишлари билан банд бўлган жойларда). Ўрта даражадаги ақли заифлар ижтимоий ҳимоя ва ёрдамга муҳтож бўладилар.

Ф72. Оғир даражадаги ақли заифлик. Оғир даражадаги ақли заифликда тафаккур нафакат ўта конкрет, ригид. Уларнинг кўпчилигида мотор функцияларининг ривожланмаганлиги, координация бузилиши ва бошқа биргаликда кечувчи патологиялар яққол намоён бўлиши кузатилади.

Бу шахслар ўзига-ўзи хизмат кўрсатиш кўникмаларини катта қийинчиликлар билан ўзлаштирадилар. Уларнинг бир қисми ҳатто тугма кадаш ва боғичларни боғлашни ҳам ўргана олмайдилар.

Оғир даражадаги ақли заиф болаларнинг таълими ўзига-ўзи хизмат кўрсатиш кўникмаларини машқ қилиш ва атроф-муҳитда мўлжал олишни ўрганиш, мулоқотни ривожлантириш билан чекланиб қолади.

Нутқи аграматизмлар, товушларни талаффуз қилишдаги камчиликларга эга, сўз бойлиги кам ва бирон фаолиятни ташкил қилиш учун етарли эмас.

Ривожланишнинг орқада қолишининг оғир даражасидаги болалар мустақил ҳаракатлана олишлари, нутқни мулоқот воситаси сифатида минимал тарзда қўллашлари, уларга яхши муомалада бўладиган одамларни ажрата олишлари мумкин, бундан ташқари уларда ҳиссиётларни ижтимоийлаштириш элементлари мавжуд. Махсус таълим берилганда уларнинг баъзилари маиший ўз-ўзига хизмат кўрсатишнинг қийин бўлмаган кўникмаларини, энг содда қўл меҳнатини ўзлаштиришлари мумкин. Улар фақатгина элементар меҳнат жараёнларини ўзлаштира оладилар.

Шуни таъкидлаш муҳимки, бу даражадаги ақли заиф болалар кейинчалик ўхшаш вазиятларда қўллашлари мумкин бўлган кўникмаларни тушунишлари ва ривожлантиришлари учун уларга ўргатилаётган нарсани бир неча бор такрорлаш керак.

Одатда интеллектуал бузилишлар яққол неврологик патологиялар: фалажлик, парезлар билан бирга кечади. Уларда скелет, бош суяги, қўл-оёқ, тери ва ички аъзоларнинг ривожланишини бузилиши, диспластик тана тузилиши кузатилади.

Бу патологияга эга одамларга доимий ёрдам ва қўллаб-қувватлаш талаб қилинади.

Ф73. Чуқур даражадаги ақли заифлик. Бу болаларда қўйиладиган талаблар ёки кўрсатмаларни тушуниш ёки бажариш қобилияти чекланган. Уларда диққат, идрок, хотира ривожланмаган. Тафаккурнинг элементар

жараёнлари мавжуд эмас. Кўпинча нутқ ўрнига алоҳида тушунарсиз товушлар ёки ўзлари маъносини тушунмайдиган сўзларни қўллайдилар.

Бундай болаларнинг кўпчилигида моториканинг оғир бузилишлари кузатилади, улар буткул ҳаракатсиз ёки ҳаракатлари кескин чегараланган бўлади, сийдик ва ахлатни ушлаб тура олмайдилар, улар билан фақат рудиментар шаклда мулоқот қилиш мумкин. Улар ўзларининг асосий эҳтиёжлари ҳақида қайғура олмайдилар ёки бу хусусият жуда суст, ва доимий ёрдам ва қўллаб-қувватлашга муҳтожлар.

Эҳтиёж ва ҳаракатлар жуда содда, ҳаракат реакциялари – тартибсиз, мақсадга йўналтирилмаган, стереотип у ёқдан бу ёққа қимирлаш, ташқи сабабсиз қўзғолиш кузатилади.

Булардан энг оғирлари йиғламайди, кулмайди, атрофдагиларни танимайди. Ҳеч нарса эътиборларини торта олмайди. Улар фазода мўлжал олишга қийналадилар. Фақатгина оғриқдан таъсирланадилар. Юз ифодаси маъносиз. Истеъмол қилса бўладиган ва истеъмол қилса бўлмайдиган нарсаларни ажрата олмайдилар. Нутқ ва имо-ишорани тушунмайдилар. Ғазаб аффектлари, ўзига зарар етказишга интилиш кузатилади.

Бироқ, бундай болалар билан ишланса, уларда товушга, ёрқин ёруғлик ва рангга, ҳаракатланаётган объектлар ва бошқа таъсир қилувчиларга эътиборни тарбиялашда баъзи ютуқларга эришиш мумкин.

2.3. Ақли заифликнинг клиник тавсифи

Ақли заифлик деганда бош миянинг эрта жароҳатланиши ёки органик ривожланмаганлик билан боғлиқ бўлган руҳий ва биринчи навбатда ақлий бузилишни тушуниш керак. Оғир даражадаги ақли заиф болалар умуман мактаб билимларини ва малакаларини эгаллай олиш қобилиятига эга эмаслар.

Ақли заифликнинг клиник-психологик кўринишида асосий бузилиши бўлиб билиш фаолиятининг яққол етишмаслиги ҳисобланади. У онгнинг пастлиги, умумлаштириш жараёнининг шаклланмаганлиги, психик

жараённинг марғун бўлмаганлиги, хотиранинг етарли бўлмаслиги, диққат ва бошқа катор функциялардаги камчиликлар борлиги билан характерлидир.

Ақли заифлик учун нутқнинг ривожланмаганлиги характерлидир. Ақли заифлик турли этиологияга эга, у марказий нерв системасининг генетик жароҳатланиши, ички патоген таъсирлар, туғруқ пайтидаги жароҳатлар, асфикция, инфекциянинг бола миясига таъсири, интоксикация, жароҳат ва бошқалар билан белгиланади. Айтилганлардан келиб чиққан ҳолда, ақли заифликка оғир педагогик қаровсизликни киргизиш мумкин эмас. Чунки унинг кўринишлари юқорида кўрсатилган мезонларга ўхшаб ақли заифликка олиб келмайди (ақлий нуқсоннинг мавжудлиги, билиш қобилиятининг пасайиши, ақлий функцияларнинг органик етишмаслиги ҳамда ривожланишнинг биологик этиологияси).

Шунингдек, ақли заифликка самотоген, психоген, церебрал, конституционал кўринишдаги психик ривожланишнинг орқада қолишини киритиб бўлмайди. Чунки бу шаклларнинг ижобий динамикаси худди юқоридаги каби ақли заифликнинг мезонларига жавоб бермайди. Ақли заифликнинг асосий шакллариининг кенг тавсифи жароҳатланишнинг патогенези ва зарарнинг вақтинчалик таъсири билан узвий боғлиқ. Онтогенезнинг эрта босқичида (1,5-2 ёшгача) марказий нерв тизимиининг зарарланишида биринчи навбатда қобик системасининг шаклланиши зарарланади. Зарарланишнинг морфологик кўринишида ва руҳий нуқсоннинг клиник кўринишида ривожланмаганлик устунлик қилади. Бу ҳолларда гап олигофрениянинг турли вариантлари ҳақида боради. Катта ёшдаги зарарнинг таъсирида, бош мия қобик тизимининг етилиш вақтида нерв системасининг морфологик ва клиник кўринишидаги жароҳатнинг кўриниши устунлик қилади. Бу ҳолларда деменциянинг турли шакллари ҳақида гап боради.

2.4. Ақли заифликнинг клиник шакллари

Олигофрения. «Олигофрения» атамаси (ақли заифлик) қатор касалликлар йиғиндиси бўлиб, қуйидаги асосий кўрсатмалар билан характерланади:

1. Умумий рухий ривожланмаганликнинг қайтмас кўриниши.
2. Интеллектуал нуқсоннинг тузилишида мавҳум тафаккурнинг заифлиги.
3. Прогридиентликнинг йўклиги.

Олигофрения этиологияси. Олигофрениянинг сабаблари турли хил. Олигофрения этиологик белгилари бўйича 2 та асосий гуруҳга ажратилади.

1. Наслий патология билан боғлиқ ёки оилада мавжуд бўлган ёки шу индивидда келиб чиққан эндоген омиллар билан белгиланади.
2. Экзоген омиллар (инфекциялар, интоксикациялар), , ҳомилалик, постнатал ва онтогенезнинг эрта босқичларида таъсир қилувчи инфекциялар, мия жароҳатлари, интоксикациялар.

Текшириш усуллариининг турли хиллари шуни кўрсатдики, нерв системаси жароҳатланишининг генетик сабабларига кўпроқ аҳамият бериш керак, чунки ҳозирги вақтда ақли заифлик келиб чиқишига кўпинча шуларга боғлиқ. Ақли заифликнинг генетик шаклларига турли хилдаги хромосомалар аномалиялари билан боғлиқ бўлган олигофрениялар киради. Хромосомалар аномалияларига катакчалардаги хромосомалар сонининг ўзгариши, мозаик шаклларда бўлиши (хромосомларнинг катакчаларининг фақат бир қисмидагина ўзгариш бўлади), хромосома структурасининг бузилиши, хромосоманинг бир қисмининг йўқолиши (делеция), 1 хромосоманинг 2 хромасомага қисман кириши (транслокация), хромосома шакллариининг турли хил ўзгаришлари киради. Хромосомалар аномалияларнинг сабаблари турли хил ва улар тўлиқ ўрганилмаган. Буларга ота-оналарнинг генератив хужайраларининг тўлиқ ривожланмаганлигини ҳам (хромосомаларнинг нотўғри тўплами, уларнинг «қариши», кимёвий моддалар билан захарланиши, сурункали касалликлар, радиация орқали) киритиш мумкин.

Ота-оналарнинг жинсий хужайраларининг тўлиқ ривожланмаганлиги натижасида хромосомаларнинг бўлиниши даврида хромосома аномалияларини келиб чиқишга сабаб бўлади. Даун синдромининг келиб чиқишида 21-жуфтлик хромосомада трисомия бўлиб (баъзида мозаик

шақлида бўлади) ёки транслокация кузатилиб, кўпроқ аёл кишининг катта ёшда бўлганлигига ҳам боғлиқ бўлади. Даун касаллиги олигофренияда кўп кузатилиб, хромосомалар аномалиясига боғлиқ бўлади.

Олигофренияни келтириб чиқарувчи хромосомалар аномалиясида шунингдек жинсий хромосома абберрацияси ҳам муҳим ўрин тутди (Шершевский – Тернер, Клайнфельтер синдромлари ва бошқа жинсий хромосомалар аномалиялари). Шунинг эсан чиқармаслик керакки, жинсий хромосомалар аномалияси доимо ҳам ақли заифликка олиб келавермайди. Клайнфельтер синдромида кўпинча олигофрения кузатилади.

Энзимопатия – турли ферментларнинг етарли бўлмаганлиги натижасида модда алмашинувида бузилиш бўлган олигофрениялар ҳам генетик сабабларга киради. Ҳозирги вақтда моддалар алмашинуви бузилиши натижасида келиб чиққан ақли заифлик кўплаб учрамоқда (фенилкетонурия, галактоземия, гистидинемия, гистидинурия, тирозинемия, гомоцистинурия, аргининурия, пролинурия, фруктозурия, сукрозурия, гаргоилизм, прогерия ва ҳоказо). Булар орасида фенилкетонурия кўпроқ учрайди. Бу касаллик билан туғилганларда маълум ферментлар юқлиги натижасида организмда токсинлар (заҳарли моддалар- фенилаланин, гистидин, аргинин, лейсин) йиғилишига олиб келади болалар миясини заҳарлайди. Бундай бузилишлар қатор ақли заифликнинг оғир формаларига олиб келади. Улар патогенезини аниқлашда терапия пўл келади (улар патогенезини аниқлаш). Энзимопатик касалликлар туркумига кировчи фенилкетонурия, гомоцистинурия, галактоземия, фруктозурия ва бошқалар қисман даволанмоқда. Шу сабабли юқоридаги касалликларнинг кўп қисмини шартли олигофрения гуруҳга киритамиз.

Бир қатор генетик касалликлар ҳолатида наслий камчиликлар ривожланиши натижасида заифлик билан бир қаторда юрак-томирлари, тери суяк, томир системаси, кўриш, эшитиш, органлари камчиликлари ҳам бирга келиши мумкин. Крузоннинг мия дизостози, Апер, Корнелин де Ланге Рубинштейн – Тейби синдромлари, “элф юзи”- бу касалликларда

олигофрения мия-юзнинг турли диспозия касалликлари билан бирга келади. Олигофрениянинг юзага келишида наслнинг полигон типи катта рол ўйнайди. Бу касалликда болада ота-оналардан олинган патологик (камчилик) омиллар йиғилмаси бўлади. Бу ҳолат акли заифликнинг енгил даражасини келтириб чиқади, деган фикрлар ҳам мавжуд.. Олигофрениянинг генетик формалари, аутосом хромосома аномалияси, энзимопатик генетик мутациясидаларда кўпинча акли заифликнинг оғир формаларини юзага келади.

Олигофрениянинг *экзоген* формасига –ҳомила ёки боланинг миясига ташқи салбий омилларнинг таъсири натижасида нерв системасининг ривожланмаганлиги ҳолати киритилади. Буларга ҳомиланинг она қорни вақтидаги шикастланиши, турли инфекциялар (токсиплазмоз, сифилис) кириб, сурункали, бошқалари ўткир ҳисобланади (онанинг қизалик, грипп, эпидемик паротит, инфекцион гепатит, сув чечак ва бошқа юқумли касалликлар). Она организмнинг спиртли ичимликлар (алкоголли эмбриопатия), химиявий моддалар билан заҳарланиши, жумладан дорилар билан (антибиотик, сульфаниламид препаратлар, барбитуратлар, хинин, гормонлар ва ҳоказо) , радиоактив, рентген нурлари) олигофрениюни келтириб чиқариши мумкин. Бундан ташқари онанинг турли эндокринологик касалликлари ҳам (диабет, буқоқ, гипофиз) патоген роль ўйнайди. Ҳомиладорликдаги токсикозлар, витамин алмашинувчи бузилиши ҳам таъсир этади. Бундан ташқари она организмидаги юрак, қон системаси, ўпка, жигар, буйраклардаги етишмовчиликлар ҳам таъсир этади. Она билан ҳомиланинг қонларининг резус омил бўйича тўғри келмаслиги ҳам муҳим аҳамият касб этади, ҳомиланинг узоқ вақт гипоксияда бўлиши –кислороднинг сурункали етишмаслиги ҳам миyaning жароҳатланишига, мия шаклланиши учун муҳим бўлган жараённинг бузилиши ҳолатлари кўп кузатилмоқда.

Бундай жароҳат юз беришида жароҳат даври катта рол ўйнайди: ҳомиланинг дастлабки 3 ойи хавfli ҳисобланиб, бу даврда асосий

организмнинг муҳим системалари, биринчи навбатда миёна ривожланиши рўй беради.

Олигофрениянинг келиб чиқишига сабабларидан яна бири туғиш давридаги камчиликлар: инфекция (листериоз), туғиш давридаги жароҳат, асфиксия ёки унга ўхшаш ҳолатлар ҳам киради. Охириги вақтда бу омилларнинг этиологик роли қисқармоқда.

Олигофрениянинг экзоген формасига марказий нерв системасининг эрта постнатал (туғилишдан кейин 1,5-2 ёшда) инфекциялар, интоксикациялар ва травмалар натижасида жароҳатланиши билан боғлиқ бўлган психик ривожланмай қолиш вариантлари ҳам киради. Бунга кўпроқ турли этиологияли менингит, энцефалит, менинго-энцефалитнинг нейроинфекциялар, оғир кечадиган умумий соматик касалликларнинг (қизамиқ, скарлатина, паротит, дизентерия) оғир асоратлари сифатида фикр юритилади. Бош миёна суяги ва бош миёна жароҳатлари устида алоҳида тўхталиб ўтаиш зарур. Бу жароҳатлар патогенезида гидроцефалия алоҳида ўрин тутади.

Олигофрениянинг этиология бўйича аралаш формалари келиб чиқиши бўйича кўпроқ ноаниқликларга олиб келади (эндоген - экзоген). Бу касалликнинг маълум қисми наслий факторлар асосида бўлади, бироқ баъзида экзоген зарарланиш устунлик қилиш ҳам мумкин. Олигофрениянинг этиология бўйича аралаш формаларига краниостеноз, микроцефалия, гидроцефалиянинг бир қатор формалари, гипотиреоид формалари (кретинизм) киради.

Юқоридаги айтиб ўтилганидек, олигофренияда ривожланишнинг бузилишларини ўзига хослиги церебрал тузилмаларнинг умумий ривожланмаганлиги бўлиб, онтогенез бузилиши, қобик системаси қийин ва кеч шаклланиши, биринчи навбатида пешона қисмининг пўстлоғи кеч шаклланиши билан характерланади.

Патогенезнинг бу ўзига хослик томони «нуқсоннинг клинико-психологик тузилиши»ни аниқлаб берувчи кўрсаткич бўлиб, уни икки

омилга асосланади: миянинг ва умуман организмнинг тотал ва иерархик ривожланмаганлигидир.

Тоталлик -аввало барча нерв психик функцияларнинг куйидан бошлаб (моторика, содда ҳиссиётлар) юқорига қараб, билиш жараёнларининг органик ривожланмаганлигида намоён бўлади.

Олигофренияда билиш фаолиятининг ривожланмаганлиги мантикий фикрлашнинг сустлиги, психик жараёнлар суръатининг секинлашганлиги, идрокнинг етишмаслиги, моторика, диққат, нутқнинг ривожланмаганлиги, ҳиссий доиранинг, шахснинг шаклланмаганлиги билан боғлиқ. Унинг ҳаракатини, ўрин алмашилиш жараёнини, идрок, моторика, хотира қобилиятини, диққатини, нутқини, эмоционал ҳолат шаклланмаганлигини юзага келтиради.

Мантикий фикрлашнинг ривожланмаганлиги аввало умумлаштириш қобилиятининг заифлиги, ҳар қандай ҳодисанинг маъносини тушунишдаги қийинчиликлардан келиб чиқади. Кўчма маъноли сўзларни тушуниб етиш қобилияти деярли йўқ. Билиш фаолиятида мавҳум бўлмаган, аниқ боғланишлар етакчи бўлади. Предмет – амалий фикрлаш ҳам чекланган характерга эгадир. Предметлар ва борлиқни таққослаш фақат ташқи белгилар асосидагина амалга оширилади.

Билиш фаолиятининг олий шаклларининг ривожланмаганлиги нутқнинг шаклланишига салбий таъсир кўрсатади. Нутқнинг ривожланмаганлиги даражаси кўпинча интеллектуал нуқсон даражасига боғлиқ бўлади. Сўзларнинг мазмунини тушунишда қийинчиликлар кузатилади. Аниқ шароитга боғлиқ бўлмаган сўзларни тушунмайдилар ёки қисман, қийинчиликлар билан тушунадилар. Сўз бойлиги айниқса, фаол луғат чекланган, жумлалар камбағал бўлиб, боғловчи, аниқловчилар кам ишлатилади. Нутқнинг грамматик тузилиши бузилган. Талаффузда камчиликлар кўп учрайди. Бироқ олигофрениянинг баъзи формаларида, айниқса гидроцефалия билан боғланган формаларида мураккаб нутқий

штамплар учрайди, бу штамплар тақлид қилишга мойиллик ва механик хотиранинг яхшилиги натижасида келиб чиқади.

Олигофренияда ривожланмай қолишнинг асосий хусусиятларидан бири - бу психик жараёнларнинг инертлигидир. Фикрлаш қобилятининг суръати суст бўлади. Бир иш фаолиятдан иккинчисига ўтиш жараёни қийин кечади. Ихтиёрий диққатнинг заифлиги хос бўлиб, бола тез чалғийди.

Хотиранинг етишмовчилиги элаб қолишда ҳам, шунингдек, қайта эслашда ҳам намоён бўлади. Янги нарсани эслаб қолиш қийин кечиб, бир неча марта такрорлашдан сўнг ҳам мушкул бўлади.

Олигофренияда сезиш аъзоларининг бирламчи жароҳатланиши бўлмаса ҳам, идрок қилиш тўлиқ бўлмай, атрофдаги ҳақиқатни етарлича акс эттира олмайди.

Ҳиссий- иродавий доиранинг ривожланмай қолиши ҳам олигофрения учун хосдир. Ҳисларнинг бир хиллиги ва дифференциянинг камлиги, кечинмаларнинг йўқлиги билан ёки камбағаллиги, интилишнинг сустлиги кузатилади. Ҳиссий реакциялар асосан бевосита таъсирлагичлар асосида юзага келади.

Ҳиссий доиранинг ривожланмай қолганлиги психик фаолликнинг сустлиги, атрофга бўлган қизиқишнинг етарлича бўлмаслиги ташаббуснинг, мустақилликнинг йўқ бўлишига олиб келади. Шу билан бирга, аффект ёки мойилликни боса олмаслик кўпинча арзимаган сабабларга кўра импульсивликни, аффектив реакцияларни (жаҳлнинг бирданига ва тез чиқиши, тажовузкорликни) юзага келтиради.

Моториканинг ривожланмай қолиши ҳаракат доирасидаги бирламчи бузилишлар бўлмаганида ҳам кузатилади. Бир хилдаги, қўпол, ритмсиз, беўхшов ҳаракатлар билан бир қаторда, мақсадсиз, умумий ҳаракатланишдаги безовталиклар ҳам намоён бўлади.

Ақли заиф болалар фаолият даражаси аввало интеллектуал нуқсон даражаси ҳамда ҳиссий-иродавий доиранинг хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқ. Олигофрениянинг енгил даражасида оддий меҳнат кўникмаларига

эгаллаб олишга қобилияти мавжуд бўлад. Олигофрениянинг оғир даражаларида фаолият ҳақида фақат шартли равишда гапириш мумкин бўлиб, бу инстинктив эҳтиёжларни қондиришда намоён бўлиши мумкин.

Олигофрениянинг иккинчи муҳим белгиларидан бири- бу психик ривожланмаганликнинг *иерархлигидир*. Бу олигофрениянинг мураккаблашмаганлигида ҳар қандай тенг шароитда идрок, хотира, нутқ, ҳиссий доира, моториканинг ривожланмаганлиги доимо тафаккурнинг етишмовчилигига кўра камроқ намоён бўлишида кузатилади. Олигофрениянинг енгил формаларида кўпинча алоҳида психик функцияларнинг сақланганлигини ҳақида гапириш мумкин. Тафаккурнинг олий формаларини ривожланмаганлиги эса олигофрениянинг асосий белгисидир.

Бу қонуният ҳар бир психик функциянинг тузилишида ҳам акс этади. Хуллас, олигофренияда идрокда, нутқда, хотирада, ҳиссий доирада ва ҳатто моторикада доимо мавҳумлаштириш ва умумлаштириш функциясига боғлиқ даража ривожланмай қолган, бузилган бўлади.

Бу нутқнинг ривожланмай қолганлигида яққол ифодаланади. Ҳатто грамматик қурилиш сақланиб қолганида ва етарлича луғат бойлиги мавжуд бўлганида ҳам (масалан, пешона қисми олигофрениясида) нутқда умумлаштириш функцияси ривожланмай қолган бўлади.

Пассив диққат фаол, мақсадга йўналтирилган диққатга қараганда анча сақланган бўлади.

Механик хотира яхши бўлсада, аммо доимо мазмунли, маъноли хотиранинг ривожланмаганлиги кузатилади. Предметларнинг ташқи белгилар хотирада яхшироқ сақланиб қолади. Ички боғланиш орқали элементлари умумлашган ҳодисаларни эслаб қолиш ва эсга тушириш анча мураккаб бўлади.

Тафаккурга қараганда бирмунча сақланиб қолган идрокда идрок этилаётганларни анализ ва синтез қилиш билан боғланган компонент бузилган бўлади.

Ҳиссий –иродавий доирада анча мураккаб бўлган ҳисларнинг ривожланмай қолганлиги кузатилади. Ҳиссий реакцияларнинг ноадекватлиги кўпинча муҳимини иккиламчи, кўшимчадан ажратишда намоён бўлади. Билиш фаолиятида қизиқувчанлик ва интилиш билан белгиланадиган ҳислар (переживания, кечинмалар) шаклланмаган ёки жуда заиф бўлади. Аммо, шу вақтнинг ўзида ақли заифликнинг яққол ифодаланган формаларида ҳам оддий эҳтиёжлар, аниқ вазият билан боғлиқ ҳислар сақланган бўлади, масалан, бирор шахсларга бўлган ҳамдардлик, хафа бўлиш, уялиш кабилар.

Олигофрения тизими. Олигофрения этиологиясининг турли-туманлиги, унинг клиник формаларининг полиморфизми генетика психиатрия, дефектология, психология нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда унинг классификацияси вариантларини юзага келишига олиб келган. Ақли заифликнинг намоён бўлиш даражасига кўра классификацияси (таснифи) енгил, ўрта, оғир ва чуқур) билан танишиб чиқдик. Психологик ёндошишидан келиб чиққан кўпгина чет эл классификацияси интеллектуал ривожланмаганлик даражаси ақлий қобилятининг маълум коэффицентига (ИҚ) асосланган. Нуқсоннинг келиб чиқиши, тузилиши, интеллектнинг сақланган звеноларининг эътиборга олинмаслиги бу усулдан фойдаланиб ташхис қилиш ва ўқитишнинг мос усуллари танлашда қийинчиликлар туғдиради.

Сўнгги вақтларда қатор табиий фанларнинг ривожланиши натижасида олигофрениянинг этиологияси ва патогенези ҳақидаги маълумотлар кўпайиб, этиопатогенетик тамойиллар асосидаги олигофрениянинг классификацияси катта ўрин эгаллаб бормоқда. Г.Е.Сухарева классификацияси энг кенг тарқалган ҳисобланади. У томонидан олигофрениянинг қўйидаги формалари ажратиб кўрсатилган:

1. Эндоген табиатли олигофрения: а) даун касаллиги; б) ҳақиқий микроцефалия; в) моддалар алмашинувининг туғма бузилиши асосидаги олигофрения; г) тери ва суяк бузилишлари билан биргаликда келган олигофрения.

2. Эмбрио ва фетопатиялар: а) она ҳомиладорлик вақтида қизамиқ билан оғриши натижасидаги олигофрения; б) бошқа вируслар натижасида олигофрения (грипп, паротит, юкумли гепатит); в) токсоплазмоз ва листериоз натижасидаги олигофрения; г) туғма сифилис асосидаги олигофрения; д) она организмида захарловчи омиллар ва гормонал бузилишлар натижасидаги олигофрения; д) чақалоқнинг гемолитик касаллиги натижасидаги олигофрения.

3. Туғилиши ҳамда 2 ёшгача давридаги турли таъсир натижасидаги олигофрения: а) туғма жароҳат ва асфикция билан боғлиқ олигофрения; б) илк ривожланиш даврида бош миёга жароҳат олиш натижасидаги олигофрения; в) илк ривожланиш даврида менингит, менингоэнцефалит, энцефалит билан оғриши натижасидаги олигофрения.

ДЕМЕНЦИЯ

Органик деменция. Органик деменциянинг этиологияси олигофрениянинг этиологиясига қисман ўхшаш бўлди. Органик деменцияни келтириб чиқарувчи сабабларига бош миёнинг юкумли, травматик, интоксикацияли жароҳатланиши, марказий нерв тизимининг дегенератив касалликлари, моддалар алмашинувининг бузилишлари киради. Деменциянинг патогенез ива клиник намоён бўлиши хусусиятларини аниқлайдиган тафовут салбий таъсир қилиш вақти билан боғлиқдир. Органик деменция кўпинча 1,5-2 ёшдан сўнг, яъни миё тузилмаларининг кўпгина қисми шаклланиб бўлган вақтда бош миёнинг жароҳатланишидан келиб чиқади. Шунинг учун патоген агент миё тузилмаларининг кейинги шаклланишига тўсқинлик қиладиган омил бўлиб қолмасдан, балки ушбу тузилма ва унга боғлиқ функцияларни ҳам жароҳатлайди.

Миёнинг органик жароҳатланишининг асоратлари натижасида (инфекциялар, интоксикациялар, травмалар) келиб чиққан резидуал деменцияни ҳамда бош миёда юз бераётган органик жараёнларга (яллиғланиш, дегенератив, атрофик, алмашинув нуқсонлари) ажратадилар. Бош миёда юз бераётган органик жараёнларга боғлиқ деменцияда касаллик

учайиб психик дегарадацияга олиб келади, аввалги эгалланган малака ва билимлар йўқолиб боради.

Органик деменциянинг клиник-психологик кўринишида уни олигофрениядан фарқлайдиган бир қатор хусусиятлар мавжуд.

Бунда энг аввало интеллектуал нуқсоннинг ўзгача тузилишидир. Органик деменция учун олигофреник акли заифликнинг асосий белгиларининг, яъни тоталлик ва ривожланмай қолишнинг иерархлиги ҳос эмаслигидир. Деменция учун интеллектуал нуқсонларнинг парсиаллиги характерлидир. Жароҳатнинг локализациясига боғлиқ бир интеллектуал функциялар кўпроқ бузилиши, бошқалари эса нисбатан сақланиб қолиши мумкин. Масалан, травматик деменция учун хотиранинг бузилиши; нерв тизимининг инфекцияли жароҳатланишига боғлиқ деменцияга диққатнинг кўпол бузилишлари ҳосдир. Олигофрения учун ҳос бўлган ривожланмай қолишнинг иерархлиги шунда намоён бўладики, бунда кўпинча тафаккур умумий бузилиши эмас, балки алоҳида интеллектуал функциялар, психик жараёнларнинг суръати нуқсонлари яққол ифодаланган бўлади.

Масалан, ихтиёрий хотира, фаол диққатнинг кўпол бузилишлари, доимо ташқи таъсирларга чалғиш кўп намоён бўлади. Кўпинча олий пўстлоқ функцияларининг локал нуқсонлари: кўрув – фазовий синтезнинг бузилишлари, акустик агнозия ҳодисалари кузатилади. Кўпинча нуқсонларнинг локал характердалиги органик деменцияда ва нутқ бузилишларига ҳам ҳосдир (мотор, сенсомотор алалия ва афазия), олигофренияда эса нутқнинг ривожланмай қолиши асосан унинг камбағаллиги, сўз бойлигининг камлиги, агграматизмлар, товушлар талаффузининг бузилишларида намоён бўлади. Қоидага биноан, деменцияда олигофренияга қараганда нейродинамик бузилишлар кўп намоён бўлади: булар тафаккурнинг кескин секинлиги, персеверацияга мойилликда кўринади. Умумлаштиришнинг етарли даражада эмаслиги доимо кузатилади, аммо юқорида кўрсатилган алоҳида интеллектуал функциялар кўпроқ бузилган бўлади. Тафаккурнинг нуқсонлари фақатгина умумлаштириш

функциясининг заифлигига эмас, балки фикрларнинг мақсадга йўналтирилмаганлиги, кетма-кет эмаслиги ёки истакларнинг бўш, пассивлигига боғлиқдир.

Агар олигофренияда энцефалопатик (церебрастеник, эпилептик, психопат шаклдаги, апатико-динамик) бузилишлар фақатгина мураккаб формаларида кузатилса, деменция учун эса психомотор қўзғолувчанлик, импульсивлик, ҳаракат стереотиплари билан ифодаланган психик заифлашиш ёки аксинча, апатия, адинамия характерлидир. Деменцияда олигофренияга қараганда эпилепсия формасидаги бузилишлар: умумий ва локал тутканоқлар, чатак, талвасасиз пароксизмлар кўп кузатилади. Деменцияда намоён бўлишида анча оғир кўринишдаги мойилликлар мавжуд бўлган психопатлик каби бузилишлар ҳам кўп учрайди. Аффектив бузилишлар: ҳаракатлар қўзғолувчанлигидаги эйфория, кўп гапириш, гумонсираш билан дисфория, агрессияга (тажовузкорликка), жаҳлдорликка мойилликлар кузатилади.

Органик деменциядаги асосий нуқсонлар – шахснинг ўзгариши, танқийдийликнинг бузилишидир. Фақатгина айрим болаларгина ўзларининг нуқсонларини сезадилар. Кўпчилик болалар ўз нуқсонини англамайдилар. Улар беғам ёки апатик бўладилар, машғулотларга қизиқмайдилар, баҳоларга бефарқ қарайдилар, келажакка режа тузмайдилар. Ўз шахсига эмас, балки атрофдагиларга ҳам танқидий бўлмаслик хос бўлади. Кўпинча бемор содда реал (ҳақиқий) вазиятни ҳам тўғри баҳолай олишга қодир бўлмайди.

Мақсадга интилиш, танқийдиликнинг йўқлиги, шунингдек яққол ифодаланган нейродинамик ва энцефалопатик бузилишлар фаолият нуқсонларини чуқурлаштиради ва улар интеллектнинг пасайишига қараганда кўпол характер касб этади. Таълимдаги самаралилик, шароит ва ўз имкониятларига мос ҳаракат қилиш қобилиятлари ҳатто яққол ифодаланган интеллектуал ривожланмай қолганлик кузатилмаганда ҳам анча пасайган бўлади.

Жисмоний жиҳатдан беморларда олигофрения учун хос бўлган (агарда генетик жиҳатдан кучайиб кетаётган касалликлар бўлмаган ҳолларда) гавда тузилиши ва калла суягининг дисплазияси, турли системалар ривожланишидаги бузилишлар кузатилмайди. Кўп ҳолларда органик деменцияни ташхис қилишда анамнестик маълумотлар муҳм аҳамиятга эга: боланинг дастлабки ва ўз вақтида тўғри ривожланиши, церебрал жароҳатланиш симптомлари билан бирга келадиган мия травмаси ёки инфексии мавжудлиги, боланинг билим, кўникма, малакаларининг йўқолиб бориши, фаоллик ва ташаббуснинг пасайиши ва ҳк. Неврологик ва энцефалопатик бузилишларнинг кечроқ кўшилиши ҳам деменцияга хос бўлади.

Эпилептик деменция. Талвасали тутқаноқ билан биргаликда келган ҳар қандай ақли қоқоқликни эпилептик ақли заифлик деб кўрсатиб бўлмайди. Эпилептик деменция (эпилептик ақли заифлик) фақатгина эпилептик касалликда – миянини генетик, орттирилган, кўпинча эса туғма органик касаллигида кузатилиб, унинг асосий белгилари эпилептик тутқаноқлар (чангаклар, талвасалар); тафаккурнинг ўзига хос хусусиятлари (ёки ақли заифлик тузилишининг ўзига хослигида), ҳиссий-иродавий доиранинг ўзига хос хусусиятларида намоён бўлади.

Эпилептик ақли заифлик органик деменциянинг вариантини ҳисобланади ва шунинг учун кўп жиҳатдан унга ўхшайди, аммо бир қатор белгилари билан фарқланади. Масалан, эпилептик ақли заифликда интеллектуал нуқсон тузилишида тафаккурнинг (фикрлашнинг) қийинлиги устун туради. Эпилептик деменция учун нутқнинг, ўқиш, ёзиш ва ҳисоблаш ва эсга тушириш жараёнларининг кескин секинлашиши хосдир. Эпилептик деменцияда психик кўчишнинг секинлиги, сустлиги, ҳаддан ташқари деталлаштириш ва педантлик, асосийларини ажрата олмай эътиборга молик бўлмаганларида ўралашиб қолишга мойиллик характерлидир. Ҳиссий-иродавий доирадаги ўзгаришлар ҳам диққатни ўзига тортади. Кайфиятнинг умумий фонида хўмрайганлик, “қовоқни солиқлик” устун бўлади.

Кайфиятнинг сабабсиз ўзгаришлари дисфория характерига эга бўлади. Ғазабланиш, аччиғланиш каби аффектлари кузатилади.

Тадқиқотчиларнинг кўрсатишича, эпилепсия- бу бош миёда унинг бир ёки бир неча функцияларига ,яъни мотор, сенсор, конгнитив, нуткий, хулқ, эмоционал ва психологик функцияларига таъсир кўрсатувчи рецидивлашган аномал электр зарядларининг юзага келишидир. Эпилепсиянинг тарқалиши ҳаёт давомида 2% дан 3 %гачадир. Ақли заиф шахслар орасида эпилепсия кўпроқ кузатилади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, ақли заиф одамлар ($IQ < 70$) орасида бутун ҳаёти давомида эпилепсия 13%дан то 24% тарқалганлиги аниқланган (Deb, 1997a; Forsgren, Edvinsson, Blomquist, Heijbel, & Sidenvall, 1990; Goulden, Shinnar, Koller, Katz, & Richardson, 1991; McGrother, Hauck, Bhaumik, Thorp, & Taub, 1996; Rutter, Tizard, Yule, Graham, & Whitmore, 1976). Аммо, эпилепсиянинг тарқалиши одамнинг ёши, ақли заифликнинг даражаси ва ақли заифликнинг сабаблари, шунингдек, ақли заифлик билан боғлиқ бўлган неврологик ҳолатларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигига бевосита боғлиқ бўлади.

Ақли заиф одамлар орасида эпилепсия ақли заифлик даражасининг оғирлашиб бориши билан кўпаяди. Штеффенбург, Хагберг и HOUMITRO DEB • Бирмингем университети психиатрия бўлимида Kyllerman (1996) ақли заифликка эга бўлган 378 нафар 6 ёшдан 13 ёшгача бўлган ўрта даражадаги ақли заиф беморларнинг 15%ида, оғир даражадаги ақли заифларнинг 45% эпилепсия кузатилганлигини кўрсатган.

Шунингдек, Shepherd ва Hosking (1989) 7% ўрта даражадаги ақли заифликка эга бўлган болаларнинг 7% эпилепсия кузатилганлигини кўрсатган. Чуқур даражадаги ақли заифликда ($IQ < 20$) эпилепсия 50%дан 80% гача кузатилаши мумкин (Michelucci et al., 1989) и 82% (Suzuki, Aihara, & Sugai, 1991).

Эпилепсия ақли заифликнинг келиб чиқиш сабаларига ҳам боғлиқ бўлади. Хромосомаларнинг бузилиши натижасида юзага келган ақли

заифликдаги Даун синдромида эпилепсия беморларнинг 5-10% кузатилади (Stafstorm, 1999).³

Наслий характердаги эпилептик касалликларда биполяр аффектлар, яъни кек(гина) сақлаш, ўч олишлар, хиралик, шилқимлик билан ёқиш, кўнглини олиш, экзалтацияга мойиллик билан биргаликда келиши кузатилади. Тез-тез ва кенг ёйилган эпилептик тутқаноқлар интеллектуал ривожланишга жуда салбий таъсир кўрсатади.

Шизофрениянинг клиник-психологик тузилишда турли асосий (салбий) ва қўшимча (продуктив) белгилар ажратилади.

Салбий (негатив) белгиларга қуйидагилар киритилади:

1) аутизм – ҳақиқат (реаллик) билан алоқани заифлашуви, ташқи дунёдан ажралиб олиш, одамовилик, атрофдагилар билан алоқа қилиш эҳтиёжининг йўқлиги, фантазиялар, аутик ўйинлар ва қизиқишлар дунёсини афзал кўриш;

2) ҳиссий ўзгаришлар – ҳиссий реакцияларнинг мос эмаслиги, яқинлари билан ҳиссий боғланишнинг заифлашуви, ҳслар ва кечинмаларнинг ёрқинлиги ва равшанлиги пасаяди;

3) тафаккурини (фикрлашнинг) бузилишлари – аввал унинг парадоксаллиги (соғлом фикрга қарама-қарши бўлган ўзига хос фикрлаш), символлилиги кейинчалик мулоҳазаларнинг заифлашувига олиб келадиган ризонерликка мойиллик, интеллектуал самарасизлик.

Ушбу асосий белгиларнинг ифодаланиш даражаси шизофреник нуқсоннинг асосий оғирлигини белгилаб (аниқлаб) беради.

Шизофрениядаги аффектив, галлюцинатор, алахлаш, неврозга ўхшаш, ҳаракатли (кататоник) синдромлар, онгнинг бузилишлари касалликни кечишининг ўткирлигини акс эттиради.

³ John W. Jacobson, James A. Mulick, Johannes Rojahn. Intellectual and Developmental Disabilities. New York, Springer Science+Business Media, LLC, 2007, 81 бет

2.5. Ақли заифликни ўхшаш ҳолатлардан фарқлаш

Ривожланишида муаммолари бўлган, ривожланиши орқада қолган болаларни ўрганиш улар орасида ақли заифликка хос бўлган баъзи томонлар мавжудлигини кўрсатади. Бундай болалар ақли заифларга ўхшаса ҳам, ҳақиқатан бундай бўлмайди.

Ақли заифликнинг моҳиятини тушуниш ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатдан муҳим бўлиб ушбу ҳолатни тўғри ташхис қилишга ёрдам беради ва ёрдамчи мактабларни комплектлашдаги хатоларни олдини олади. «Ақли заифлик» оддийгина қобилиятларни пасайиши, ақлнинг камлиги эмас, бу шахснинг барча томонларининг сифатини ўзгаришидир. Болада ақли заифликда асосан интеллект бузилади, шу билан бирга ҳссий, иродавий доирасида, хулқида сезиларли нуқсонлар, бузилишлар кузатилади. Педагогиканинг асосий масаласи ақли заифликни у билан баъзи умумий томонлари бўлган, аммо ундан кескин фарқ қиладиган ҳолатлардан ажратишдир.

Ақли заифлик билан чалкаштирилиб юбориладиган ҳолатларнинг барчасида биз ақли заифлик характерланадиган ўзига хос томонларни ҳаммасини топа олмаймиз. Ақли заифликка ўхшаш ҳолатлар кўпинча марказий нерв системасидаги ўзгаришлар билан боғлиқдир. Бу ўзгаришлар алоҳида нерв-психик системасининг ривожланиши ва фаолиятига, шунингдек бир бутун организмнинг ҳолати ва ривожланишига ўз таъсирини ўтказди. Ақли заифликка ўхшашликка олиб келадиган ҳолатларнинг сабаби турличадир. Марказий нерв системасининг бузилишларининг оғирлиги ва локализацияси бўйича ҳам турлича бўлиши мумкин. Синчиклаб таҳлил қилинганда албатта интеллектнинг бузилиши чуқурлигининг йўқлигини, ёки ушбу нуқсоннинг турғун эмаслигини ёки марказий нерв системасининг органик жароҳатланмаганлиги аниқланади.

Шундай белгиларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги ақли заифликни диагностика қилишда мезон бўлиб хизмат қилиши лозим. Ёрдамчи мактабларни комплектлашда ақли заифликни унга ўхшаш

ҳолатлардан ажратиш билан баҳоланган худди шу масалалар энг кўп қийинчиликларни келтириб чиқаради. Мактаб ёшидаги боланинг интеллект меъёрдалигини шубҳага олишнинг сабаби бўлиб унинг таълим жараёнида ўзлаштирмаслиги хизмат қилади.

Ўзлаштирмасликни ақли заифлик билан ўхшатмоқ, чалкаштириш кўпол назарий ва амалий хатодир.

Ўзлаштирмасликнинг энг кўп тарқалган сабаби боланинг мактаб таълимига тайёр эмаслиги, болада ўқув фаолияти заминлари ва малакаларининг шаклланмаганлигидир. Болалар талабларга бўйсунушга ўрганмаганлар, ишни охирига етказишни, топшириқларни бажаришда диққат қилишни билмайдилар, ишда мақсадга йўнала олмайдилар. Ўзлаштирмасликларнинг сабабларига шунингдек, мактабда ўқув-тарбия жараёнини ташкил этилишдаги турли камчиликлар (дидактик тамойилларнинг бузилиши, дарснинг методик жиҳатдан мукамал эмаслиги, ўқитувчининг педагогик малакасини пастлиги, боланинг ҳ.к.лар), боланинг оиладаги яшаш шароитининг яхши эмаслиги (ота-оналар томонидан боланинг ўқишини назорат қилинмаслиги, йрдам берилмаслиги, кун тартибига риоя қилмаслик, оиладаги можароли ваҳият) ҳам киради.

Ўз вақтида ва тўғри, малакали ёрдам кўрсатилганда бу болалар аста-секин ўз тенгдошларига етиб оладилар ва ўзлаштирувчи ўқувчилар орасига қўйшладилар. Аммо, баъзан бундай болалар ёрдамчи мактабга юборилади.

Болаларда ақли заифликка ўхшаш ҳолатлар кўпинча марказий нерв тизимидаги ўзгаришлар натижасида келиб чиқади. Бундай ўзгаришлар болаларнинг алоҳда нерв-психик тизимининг ривожланиши ва фаолиятига, шунингдек бутун организмнинг ҳолати ва ривожланишига салбий таъсир кўрсатади.

Ақли заифликка ўхшаш ҳолатларни келтириб чиқарадиган сабаблар турлича бўлиши мумкин.

Ақли заифликка ўхшаш баъзи ҳолатларни кўриб чиқамиз.

Психик ривожланиши сустлашган болалар. Психик ривожланиши орқада қолган болалар ўқишнинг биринчи йилларидаёқ ўқишдан орқада қолишади.

Келиб чиқиши церебрал, конституционал, соматоген, психоген) ва бола танасига таъсир этиш вақтига қараб камчиликларни турли кўринишлари мавжуд.

Боланинг хромосомалари бузилишларида, онанинг қорнида бўлган пайтда турли сабаблар натижасида, туғилиш вақтидаги жароҳат оқибатида келиб чиққан церебрал заифликлар ҳаммасидан кўп учрайди ва уни ақлий заифликдан ажратиш қийин кечади.

В.И.Лубовский, К.С.Лебединский, М.С.Певзнер, Н.А.Ципина ва бошқаларнинг тадқиқотлари шуни кўрсатадики, боланинг психик ривожланиши сустлигининг таркибида айрим психик жараёнлар шикаст кўрган ёки заифлашганлиги, психик функциялар шаклланиши бир меъёрга кечмаганлиги ўз ўрнига эга. Олигофренияга ҳам жароҳатланишнинг тоталлиги ва иерархлиги хосдир.

Психик ривожланиши орқада қолган болалар психик жараёни ва таълимдаги имкониятларини ўрганишда уларнинг билим олиш, шахсий, таъсирчан-идрокий соҳаларда ва ўзини тутишда бир қатор махсус ўзига хос хусусиятлар аниқланган: тез чарчаб қолиши (натижаси-иш қобилияти пасаяди), ҳиссий-иродавий соҳаларнинг етилмаганлиги, тасаввурлари чекланган, луғати камбағал, ақлий фаолияти малакаларининг шаклланмаганлиги, шунингдек, ўйин фаолиятининг тўлиқ шаклланмаганлиги аниқланган. Ўйин фаолияти ҳам тўлиқ ривожланмаган. Идрок қилиш имкони секинлашган. Фикрлашда сўз-мантиқий амалиётлар етарли даражада эмас. Кўргазма-ҳаракатли топшириқларни бажаришда иш сифати анча яхшиланади., бажариш осонлашади. Психолого-педагогик текшириш давомида тафаккур ривожланишини баҳолаш учун боланинг сўз-мантиқва кўргазма-ҳаракатли топшириқларни бажариш натижаларини солиштириш керак.

Бундай болаларда хотиранинг барча кўриншлари заиф, эслаб қолиш учун ёрдамчи воситалардан фойдаланиш кўникмаси мавжуд эмас. Сенсор маълумотларни қабул қилиш ва қайта ишлаш учун кўпроқ вақт керак бўлади, диққати тарқоқ.

Бундан ташқари, айниқса таълим жараёнида ифода топувчи ўзини назорат қилиш кўникмаси пастлиги таъкидланган. Мактабга бориш бошлангандан сўнг бундай болаларда, оддатда, асосий фикрлаш қобилиятлари шаклланмаган – таҳлил, синтез, ўхшатиш, умумлаштириш, улар мисол мазмунини тушунмайдилар, унинг шартларига мувофиқ иш тутмайдилар, ечимини топиш йўллари режалаштирмайдилар. Лекин ақли заиф болалардан фарқлироқ уларни ўқитиш онсонроқ, улар ёрдамдан яхшироқ фойдаланади ва кўрсатиб берилган ечим усулини шунга ўхшаш мисолларни ечишда ишлатади. Буни ҳисобга олиб, дифференциал таъхис давомида болаларни текшириш эксперимент тариқасида ўтказилиши керак.

Ўқиш, ёзиш, санашларни текшириш давомида психик ривожланиши орқада қолган болаларда кўпинча ақли заиф болаларда учрайдиган хатолар аниқланса ҳам, аммо сифат жиҳатдан фарқланади. Психик ривожланиши орқада қолган болалар ўқиш техникаси суст бўлсада, улар ўқиб чиққанларини тушунишга ҳаракат қилиб, керак бўлсада қайта ўқиб чиқадилар. Ақли заиф болаларда тушунишга хоҳиш йўқ. Шунинг учун уларнинг ҳикояси мантиқсиз ва кетма-кетликсиз бўлиши мумкин. Уларнинг хусни-хатларида ёзув кўникмаларини эгалай олмаслик, палапартишлилик ва ҳ.қ.лар кузатилади, бу мутахассисларни фикрича фазовий идрок, моторикани ривожланмаганлиги билан боғлиқ бўлиши мумкин. Рухий ривожланиши сустлашган болаларда сўзларни товушли анализ қилишда қийинчиликлар кузатилади. Ақли заиф болаларда эса ушбу нуқсонлар кўполроқ ифодаланган.

Математик билимларни текширишда сонни тузилишини ўрганишларида қийинчиликлар кузатилади, ўнликдан ўтиб ҳисоблаш, вазифа

саволларини билвосита бажариш ва ҳ.қ., лекин аввал айтилганидек, ақли заиф болаларга нисбатан уларга ёрдам бериш самарали ҳисобланади.

Психик ривожланиши орқада қолган болаларни баъзи ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлганлиги сабабали улар тиббий –психолого-педагогик комиссияга йўналтирилади.

Ақли заифлик билан ўхшаш томонлари – бу анализаторлар фаолиятидаги нуқсонлардир, билиш фаолиятида қийинчиликлар болаларнинг мактаб шароитида таълим олишида ўзлаштира олмасликлари юзага келтиради. Шунинг учун ушбу нуқсонларни ақли заифлардан ажратиш долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Психик ва жисмоний ривожланишнинг вақтинчалик сустлашиши бола организмга турли салбий зарарлар таъсири натижасида юзага келади. Уларга, масалан, хромосомаларнинг бузилишлари, ҳомилалик даврида марказий нерв тизимининг мароҳатланишлари, эндокрин етишмовчиликлар, асфикция ёки туғилишдаги енгил жароҳатлар, нурланиш ва ҳ.қ.лар киради.

Кўрсатиб ўтилган сабаблар умумий ҳолсизланишга, организмнинг заифлашуви ва ривожланиш суръатининг бўзилишга олиб келади.

Бундай болаларда жисмоний ва психик ривожланишнинг сустлашиши кузатилади. Инфантил болалар одатда бўйи паст, гавда тузилиши тўғри бўладилар, болаларнинг кўпчилигида жинсий тизимнинг ривожланмай қолиши жинсий етилишнинг орқада қолиши ва иккиламчи жинсий белгиларнинг кеч ривожланишига олиб келади.

Инфантил болалар тенгдошларидан психик ривожланишда орқада қоладилар. Қизиқишлари доираси ўйин фаолият билан чегараланади. Ўйин жараёнида улар ўзига-ўзи хизмат қилиш маликаларини ўзлаштирадилар, аммо ундан кам фойдаланадилар. Мустақил ўйин мазмунли, қизиқарли бўлиб кўп вақт давом этиши мумкин.

Инфантил болаларнинг луғат захраси бой; улар ҳикоя, эртак ва ҳ.қ.ларнинг маъносини, мазмунини тушуна оладилар. Ёрдамдан яхши

фойдалана оладилар. Сухбат жараёнида ва топишириқларни бажаришда аввалги тажрибаларини қўллай олиш кўникмасига эга бўладилар.

Инфантил болалар учун хулқнинг мураккаб шаклларининг ривожланмай қолганлиги хосдир. Уларда фаолиятнинг барча турларининг фаоллиги функционал пасайган бўлади.

Мактабда ўқишда бундай болалар катта қийинчиликларга дуч келадилар, зарур вақтда фаол равишда ишлай олмайдилар, тез толиқиб, чалғайдилар. Шунинг учун улар мактабдаги малака ва билимларни қийинчилик билан ўзлаштирадилар.

Ақли заифлардан фарқли инфантил болалар фаол фаолият даврида диққатларини жамлай оладилар (одатда қисқа вақт оралиғида) ва ақлий имкониятларини намоён этадилар. Аммо психик фаолиятдаги бузилишлар натижасида ўзлаштирмовчи ўқувчилар орасига қўшилиб қоладилар.

Махсус даволиш (умуммустаҳкамловчи терапия, симптоматик даволов, сув муолажалари, гимнастика ва бошқалар), бола имкониятларини эътиборга олган ҳолда ўқитиш (енгиллаштирилган кун ратиби, якка ҳолдаги педагогик ёрдам ва ҳ.к.), уйда яхши шароит яратиш бундай болаларнинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Астеник ҳолатдаги болалар. Болаларда астеник ҳолат соматик ва юқумли касалликлар, жароҳатланишлардан сўнг юзага келади.

Астеник ҳолат учун касалликнинг характери ва бола организмнинг ҳимоя хусусиятларига боғлиқ марказий нерв тизимининг салбий таъсирларга бўлган турли реакциялари хосдир. Салбий таъсирларга реакция қисқа вақт давом этиши мумкин. Алоҳида ҳолларда узоқроқ ва оғир давом этадиган нерв-психик заифлашув кўринишидаги, қон ва лимфа айланишидаги ўзгаришлар намоён бўлади.

Касалликдан сўнг марказий нерв тизимининг енгил жароҳатланиш ҳолларида болалар таълим олишда ўз тенгдошларидан вақтинчалик орқада қоладилар. Оғирроқ ҳолларда эса уларни синфда қолдирилади, баъзан эса ёрдамчи мактабга ўтказиш масаласи кўрилади.

Астеник болаларда тез нерв дармонсизлиги, фаол диққатнинг заифлиги ва тарқоқлиги, иш куни давомида фаолият самаралилигининг бир хил бўлмаслиги, иш қобиляти, хотиранинг пасайиши (содда масала, мисолларнинг ва ҳ.к.ларнинг шартларини эслаб қололмайдилар) кузатилади. Ёзувда ҳарфларни ташлаб кетиш, сўзни охиригича ёзмаслик, ҳарфларни алмаштириш ва бошқа хатолар кузатилади. Толиқиш ҳолатда хатолар сони кўпаяди, ҳарфинлик кузатилиб машғулотларга қизиқиш йўқолади.

Астеник болаларда кўпинча қизариб кетиш, оқариб кетиш, кўп терлаш (айниқса қафтларнинг) каби вегетатив реакциялар, уйқу ва шитаҳанинг бузилиши, бош оғриғи ва бошқа ўзгаришлар кузатилади.

Астеник болаларда ёруғлик ва товуш таъсирлагичларга сезгирлик кучайган бўлади. Бу болаларда кайфиятнинг ўзгариб туриши, йиғлоқлик ва аразчанлик кўзатилади. Баъзиларига берилувчанлик, апатия хос бўлади.

Астеник болалар олигофренияга қараганда анча юқори ақлий фаолиятга қобилятли бўладилар.

Аммо дифференциал ташхис қилиш кўпинча қийин бўлади. Шунинг учун астеник боланинг ҳақиқий имкониятларини аниқлашга анча кўп вақт сарфланади.

Бундай болаларни соматик заифлашган болалар учун махсус санаторий (оромгоҳ) ларга юбориш маъқул. Бундан ташқари, амбулатор шароитда комплекс даволашни (қатъий ўрнатилган кун тартиби, спорт билан шуғулланиш, сув муоламалари, бадантарбия, физиотерапия ва дори-дармон билан даволаш) ўтказиш мумкин.

Қулай, авайлаш шароитидаги таълимда ва зарур бўлган даволов ишлари борилганда астеник болалар аста-секин чиникиб борадилар ва жисмоний жиҳатдан ривожланадилар. Миянинг функционал фаоллигини оширишга ёрдам берадиган шароит яратилганда қисман компенсация юзага келади, натижада бола умумтаълим мактабида ўқиши мумкин.

Психопат хулқидаги болалар. Психопатияда асосий симптокомплекси ҳали аниқланмаган, аммо кўпгина муаллифлар уни ҳиссий-

иродавий доиранинг ривожланишидаги нуқсонлар (бузилишларга) билан боғлайдилар. Бундай бузилишлар боланинг шахси, хулқи ва характерида акс этади. Хулқ бузилишлари болаларни таълим олишини қийинлаштиради, кўпинча болалар умумтаълим мактабларида ўзлаштирмовчи болалар сафига кўшилиб қоладилар.

Психопатияларнинг сабаблари турлича бўлиб, уларга генетик (наслий) ўтиш, мия инфекциялари, интоксикациялар (захарланишлар), оғир туғма жароҳатлар ва ҳ.к.лар киради. Психопатияни ижтимоий муҳтдаги оғир шароит ҳам келтириб чиқариши мумкин.

Психопатияга ўхшаш хулқнинг клиник кўринишлари ҳам хилма-хил. Бундай болалар учун кўзғолувчанлик, психомотор беҳаловатлик хосдир. Улар кўпинча арзимаган сабаб билан асабийлашиб, қизишиб кетадилар, баъзан тажовузкор бўладилар. Кайфиятлар тез ўзгариб туради. Иш қобилиятлари паст бўлади, уларнинг диққати тарқоқ бўлиб, топшириқларини бажаришдаги қийинчиликларни енга олмайдилар. Бошлаб қўйилган ишни кўпинча ташлаб қўйдилар, тез толиқадилар. Бундай болалар орасида кўрқоқ, ўзини ҳимоя қила олмайдиган болалар ҳам учраб туради.

Психопат хулқига эга бўлган болаларни махсус психоневрологик санаторийларга юбориш мақсадга мувофиқдир. Устахоналарда меҳнат билан даволаш болаларни тинчлантиради, уларнинг ақлий фаолиятини ташкил этади.

Хулқнинг патологик кўринишлари билан биргаликда ақли заифлик ҳам аниқланган ҳолатларда болаларни ёрдамчи мактабга юбориш зарур.

Психопат ҳолат зўрайган, яққол ифодаланган можароли вазиятлар юзага келган ҳолларда болаларни касалхоналарга юбориш лозим.

Эшитишида нуқсони бўлган болалар. Болаларда эшитин нуқсонлари турли даражада бўлади. Эшитишнинг у ёки бу даражада бўзилиши боланинг ақлий фаолиятига, нутқининг шаклланишига салбий таъсир этади.

Эшитиш нуқсонларини келтириб чиқарадиган сабаблар турличадир. Уларга наслий омилларни, ҳомилалик ва туғилгандан сўнг илк риводланиш

давридаги салбий таъсирлар киради. Эшитишнинг эрта бузилишига боғлиқ нутқ функциясининг шаклланиши ҳам бузилади. Бу боланинг психик ривожланишини чегаралайди, кейинчалик умумтаълим мактабларида таълим олишига тўсқинлик қилади.

Ақли заиф болаларни интеллект меъёридаги қар болалардан ажратиш осон. Ақли заиф болаларни заиф эшитувчилардан ажратиш мураккаброқ.

Заиф эшитувчи болалар сўз бойлиги ва тушунчалари кам, нутқи аграмматик бўлади. Аммо улар янги сўзларни, тушунчаларни тез идрок этиб ва уларни нутқда қўллай оладилар. Уларнинг нутқи ўзига хос бўлади. Кўпинча товушларни алмаштириш (айниқса жарангли ва жарангсиз товушларни ва ҳ.к.) кузатилади. Нутқнинг тушунарсизлиги асосан товушларни бузиб талаффуз этиш, қўшимчаларни ташлаб кетишга боғлиқдир.

Оғзаки нутқ нуқсонлари ёзма нутқда ҳам акс этади (сўзларни охиригача ёзмаслик, ҳарфларни ташлаб кетиш, гаплар тузилишни бузилиши). Умумтаълим мактаблари шароитида бундай болалар ўзлаштирмовчи ўқувчилар сафига қўшилиб қоладилар.

Махсус машғулотлар ўтилмаган заиф эшитувчи болалар оддий ҳолатларда ожиз, ночор бўлиб қоладилар, ақли заиф болаларга ўхшайдилар. Аммо заиф эшитувчи болага яхши эшитиш талаб этилмайдиган мантикий характердаги топшириқлар берилганда (классификация, расмларнинг сабаб-оқибат боғланишларини эътиборга олиб тахлаш) улар топшириқни тўғри ва тез бажара оладилар.

Анализаторларидаги нуқсонлар натижасида келиб чиққан ҳолатни ақли заифликдан ажратишда ривожланишдан орқада қолишда нима асосий ва бирламчи нуқсон нималигини аниқлаш лозим: ақли заифлик асосий ва бирламчи бўлиб эшитишнинг, кўришнинг пасайиши билан биргаликда келганли ёки ривожланишнинг орқада қолиши анализаторлар бузилиши

натижасида юзага келдими? Шунга боғлиқ равишда бола таълим олиши лозим бўлган мактаб тури ҳақидаги масала ҳал қилинади.

Нутқи ривожланмаган қолган болалар. Нутқнинг ривожланмай қолиши унинг сенсор ёки мотор томонларининг бузилишларидан келиб чиқади. Кўпинча иккала функция ҳам бузилган бўлади.

Нутқнинг ривожланмай қолиши сабабларига ҳомилалик давридаги турли салбий таъсирлар, туғилиш жароҳатлари ва асфикция бола туғилганидан сўнг нутқ марказларининг жароҳатланишлари киради.

Мотор алалида фаол луғат мустақил равишда шаклланмайди ёки жуда секин шаклланади. Алалик болалар фаол нутқдан фойдаланиш зарур бўлмаган топшириқларни бажонидил бажарадилар. Бундай болалар ривожланишдан сезиларли, равишда орқада қоладилар. Уларнинг тушунчалари ва тасаввурлари чегараланган бўлади.

Баъзи болаларда ақлий ривожланишнинг сустлашиши яққол ифодаланган нутқ нуқсонлари билан биргаликда келади.

Логопедик машғулотлар натижасида алалик болаларнинг нутқи ривожлана бошлайди. Аммо луғати, айниқса фаол луғат секинлик билан кўпаяди. Нутқда агграматизмлар кузатила бошлайди. Кейинчалик таълимда муаммолар, қийинчиликлар юзага келади.

Нутқида сенсор бузилишлар устун бўлган болаларни ташхис қилиш жуда мураккаб. Бундай болалар нутқни тушунмайдилар. Натижада нутқий алоқа қийинлашади бу эса ўз навбатида боланинг ақлий ривожланишига салбий таъсир этади.

Мутахассис билан узоқ вақт давом этган машғулотлардан сўнг болаларда нутқга реакция, кейин эса мустақил талаффуз қилишга интилишлар пайдо бўлади. Дастлабки машғулотларда болалар нутқи алоҳида товуш бирикмаларидан, баъзан қисқа сўзлардан иборат бўлади. Луғат секинлик билан кенгаяди.

Ташхис қилишдаги қийинчиликлар характери сабабли баъзан нутқида нуқсони бўлган болалар ақли заиф болаларга алмаштириб юборилади.

Нуткида нуксони бўлган болаларни текширишда кўргазмали куруллар максимал даражада фойдаланиш жуда муҳим. Уларга бажаришда боладан фаол нутқ талаб этилмайдиган топшириқларни тавсия этиш лозим. Шу тарзда болада билим, тасаввурлар, ўйинни мустақил ташкил этиш ва ҳ.к.лар аниқланади. Мотор алалик болаларда нутқ бузилишларини ташхис этиш катта қийинчилик туғдирмайди.

Алоҳида ҳолларда нутқнинг ривожланмай қолиши ақлий фаолиятнинг ривожланмаганлиги билан биргаликда келиши мумкин. Бу ҳолатни болани махсус нутқ мактабларида узок вақт олиб борилган иш натижасида аниқлаш мумкин.

Педагогик қаровсиз болалар. Ўз вақтида ва малакали ёрдам бўлмаган ва салбий, номувофиқ муҳит ҳолларида ҳолатларда педагогик қаровсизлик юзага келади. Педагогик қаровсизлик мутлақо соғлом болаларда ҳам юзага келиши мумкин.

Педагогик қаровсизликнинг сабаби салбий биологик ва ижтимоий омиллардир. Салбий ижтимоий омилларга масалан, оиладаги тез-тез бўлиб турадиган можаро ва жанжаллар, болага бир-бирига зид бўлган талабларнинг кўйилиши, кун тартибига риоя қилмаслик, қаровсизлик, кўчанинг таъсири ва бошқалар киради. Буларнинг барчаси боланинг мактабдаги таълимига салбий таъсир кўрсатади. Баъзан мактабдаги номувофиқ шароит ҳам (ўқитувчиларнинг тез-тез ўзгариб туриши, қолақ ўқувчига ўқитувчининг нотўғри муносабати) муаммони мураккаблаштиради.

Бундай болалар дарсларни кўп қолдирадилар, уйда топшириқларни бажармайдилар. Улар берилувчан бўлиб ўқув жараёнига алоқадор бўлмаган барча ишга қўшиладилар. Ўз ҳоҳиш ва истакларини чегаралай олмайдилар, вақтдан тўғри фойдаланмайдилар. Уларда жавобгарлик ҳисси ва қатъийлик бўлмайди. Натижада бундай болалар мактабда зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларни эгаллаб ололмайдилар, таълим жараёнида ўз тенгдошларидан орқада қоладилар. Баъзан бу болаларни олигофрен болаларга ўхшатиб ёрдамчи мактабга юбориш масаласи қўйилади.

Бундай болалар қулай шароитда ўз тенгдошларига етиб оладилар.
Уларга оилада ва мактабда зарур шароитларни яратиб бериш лозим.

Назорат саволлари

1. «Педагогик-психологик диагностика» фанининг аҳамияти нимада?
2. « Педагогик-психологик диагностика» фани бошқа қайси фанлар билан боғлиқ?
3. «Ақли заифлик» тушунчасига изоҳ беринг.
4. Ақли заифликнинг этиологияси қандай?
5. Олигофрениянинг умумий клинικο-патогенетик қонуниятлари нималарадан иборат?
6. Халқаро соғлиқни сақлаш ташкилотининг 10-қўйинишдаги касалликлар рўйхати бўйича али заифликнинг қандай даражалари ажратилади?
7. Ақли заифликнинг клиник шакллари нималардан киради?
8. Деменцияни олигофрениядан фарқлайдиган хусусиятларини изоҳланг.
9. Ақли заифликка ўхшаш ҳолатларга нималар киритилади?

3 боб. Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни ўрганишга комплекс ёндошув

3.1. Тиббий-психологик-педагогик комиссия ишининг мазмуни ва уни ташкил этиш

Таълим муассасларининг тармоғи кенгайиб бораётганлиги, ҳамда таълим муассасасини ота-онага танлаш ҳуқуқи берилганлиги сабабли баъзи-бир болаларни ўқитиш бўйича муамолалар юзага келмоқда. Баъзи ҳолатларда болаларни ўқитишда ва ҳулқининг ўзига хос хусусиятларини бошқаришдаги пайдо бўлган қийинчиликлар педагогнинг талаблари боланинг психик ва жисмоний тайёргарлигига мос эмаслиги, ақлий ривожланиш даражасига эътибор қаратилмаганлиги, боланинг соматик-психик ҳолатлари сабаб бўлса, бошқа ҳолатларда – мактаб таълимига тайёرمаслиги (баъзи психик функцияларнинг, мулоқат кўникмаларининг шаклланмаганлиги, ҳиссий-иродавий томонларнинг ривожланмаганлиги) ва ҳ.қ. Буларнинг барчаси болаларга ёрдамнинг янги турларини излаш учун асос бўлди. XX асрнинг 90-йилларида педагог ва психологларнинг ташаббуси билан таълимни бошқариш шаҳар ва вилоят органлари томонидан умутаълим мактабларида психолого-тиббий-педагогик консилиумлар ташкил этила бошланди. Уларнинг функцияларига болалар учун ривожланишларининг болани ёши ва индивидуал психо-жисмоний ўзига хос хусусиятлари жиҳатидан таълим олишлари учун оптимал шароитлар яратиш киради.

ТППКнинг мақсад ва вазифалари. ТППКнинг асосий мақсади – ривожланишида нуқсони бўлган болаларга диагностик-коррекцион психолого-тиббий-педагогик ёрдам бериш, уларга ўқиш ва тарбия олишлари учун шарт-шароитлар яратишдир.

Ушбу мақсадга эришиш учун куйидаги вазифаларни бажариш керакдир:

- психик-жисмоний ривожланишида у ёки бу нуқсонлари бўлган болаларни аниқлаш ва ҳар томонлама комплекс текшириш;

- нуқсонларнинг характери ва сабабларини ўрнатиш (девиантлик хулқ, катта ва тенгдошлари билан бўлган низоли вазиятлар, ўзлаштиришда орқада қолиш ва ҳ.к.);

- боланинг потенциал имкониятларини аниқлаб ушбу таълим муассаса шароитида унга мақсадли махсус (коррекцион) ёрдам кўрсатиш;

- “хатар гуруҳи”га кировчи болаларнинг индивидуал ривожланишини комплекс мақсадли дастурларини яратиш;

- ривожланиш динамикасини кузатиш (кузатув, ўқув йилининг бошидаги ёки охиридаги диагностик “кесимлар”, тегишли тузатишлар киритиш);

- ота-она билан маслаҳат ишларини олиб бориш.

Кўрсатилган вазифалар мактаб (мактабгача таълим муассасалари) педагоглари жамоаси ва ТППКнинг мутахассисларининг кучи билан ўзаро келишилган алоқада бажарилади.

Анъанада, ривожланишида турли нуқсони бўлган болаларга мўлжалланган махсус муассасаларни болалар билан тўлдириш, муассасаларга болаларни юбориш билан шуғуланиб келган психолого-тиббий-педагогик комиссиялар (ТППК) фаолият кўрсатади. Улар таълим, соғлиқ, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш органлари билан биргаликда тузилган. Бунда болаларнинг ҳар бир типдаги муассасаси учун (ақли заиф, кўр ва заиф кўрувчи, кар ва заиф эшитувчи ва ҳ.к.лар) ўзининг ТППКлари фаолият кўрсатган. Ушбу комиссия фаолиятида малакали мутахассислар қатнашиб келаётган бўлсада, унинг ишини ташкиллаштириш ва шароитлари (текшириш вақти чегараланганлиги, бир марталик текшириш давомида ривожланиш динамикасини кузатиш мумкин бўлмаганлиги, кўпинча уларнинг таркибида психологлар қатнашмаганлиги ва ҳ.к.) тиббий ва психолого-педагогик ташхиснинг сифатини талаб даражасида олиб бориш имконини бермайди. Хато ташхис қўйилган вазиятлар кам бўлмаган.

ТППК психик ва жисмоний ривожланишида нуқсони бўлган, ўқишда, мулоқатда, хулқида муаммоси бўлган болаларга махсус ёрдам кўрсатиш

тизимидаги давлат маслаҳат-ташхис, коррекцион маркази бўлиб ҳисобланади. ТППК болаларга таълим беришнинг кўриниш ва шакллари аниқлаш учун эксперт хизмати функциясини бажармоқда. Ўз фаолиятида ТППК “Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Халқаро Конвенция”, ҳамда Ўзбекистон республикаси халқ таълими вазирлиги, таълим, соғлиқ, болалар ҳуқуқини ҳимоялаш тўғрисидаги қонунларига амал қилади. Маъмурий бўлинишни ҳисобга олиб вилоят, шаҳар, туман ТППКлар тузилади.

ТППКнинг штат таркибига қуйидаги мутахассилар киради:

- врачлар (педиатр, невропатолог, психиатр, отоларинголог, офтальмолог, лозим бўлганида баъзан ортопед);
- педагог-дефектологлар (олигофренопедагог, сурдопедагог, тифлопедагог, ортопед);
- логопед;
- психолог;

Худуднинг шароитларига (моддий база, мутахассилар билан таъминланганлиги ва ҳ.қ.) қараб ТППКнинг таркибида аниқ бир ишни бажариш учун мустақил бўлимлар тузилиши мумкин. Бу ерга маслаҳат-ташхис, коррекцион ва илмий-методик бўлимлар киради.

ТППКнинг муҳим вазифаси ҳамда унинг фаолиятнинг асосий мазмуни деб бола ва ўсмирларни туғилишидан 18 ёшигача комплекс тиббий-психолого-педагогик диагностика ўтказиш ҳисобланади. Эрта диагностика болаларга ўз вақтида ёрдам кўрсатиш, уларнинг ривожланиш даражаси ва ўзига хос хусусиятларига аниқликлар киритиш, ҳамда тарбия ва таълим олиши учун жой топиб бериш мақсадида керак. Бу вазиятларда махсус (коррекцион) муассасани болалар билан тўлдириш масаласи ечилади.

Тиббий-психолого-педагогик диагностика бола ривожланишидаги нуқсонлар туфайли пайдо бўлаётган муаммоларни ечиш мақсадида ота-она (ёки уларни ўрнидаги шахслар), педагогнинг талаби бўйича ҳам ўтказилиши мумкин. Уларга болага ёрдам бериш учун маслаҳатлар ва аниқ тавсиялар керак.

ТППКда ишни ташкил этиш бўйича: ТППКга жўнатилганлар рўйхати ва текшириш ўтиб бўлган болаларни рўйхатга олиш дафтарлари; текшириш жараёни тўғрисидаги баённомалар; коррекцион-ривожлантириш тизимидан чиқарилган болалар ҳужжатларининг архиви ва ТППКнинг хулоса нусхалари. Рўйхатга олиш дафтаридида қуйидаги маълумотлар қайд этилади:

Т/ Р	Текши рувни ўткази ш санаси	Бола фамилия си, исми, отасинин г исми	Туғилга н йили, санаси, ойи	Яша ш жойи	Таълим олган муассас а, муддати	ТППКга ким орқали жўнатил ган	ТППК га жўнат илиш сабаби	Ота- она ҳақид а қисқа маълумот	ТПП Книнг г хуло -саси	ТПП Книнг таси ялар и	Изоҳ

“Изоҳ” устунида текшириш давомида берилган тавсияларни ота-она томонидан бажарилиши кўрсатилади. Бола таълим олишни давом эттириш учун таълим муассаса танлаш ҳуқуқи ота-онада бўлсада, ТППК аъзолари ота-оналарни айнан бола манфаатларини кўзлаб иш тутишга кўндириш учун барча имкониятларини ишга солишлари керак.

Рўйхатга олиш дафтари ТППКда сақланади.

Боланинг комиссияда текшириш жараёни котиба томонидан баённомага қайд этилади ва боланинг шахсий варақасида сақланади, ва у таълим олиш учун юборилган идорага берилади. Баённомлар ўқувчиларга шахснинг ўзига хос хусусиятлари, билим даражасининг сифати, психик жисмоний ривожланиш хусусиятлари билан олдиндан танишишга ва уларга ўқишни биринчи кундаёқ эътибор беришга ёрдам беради. Бундан ташқари, баённомалар, айниқса бола такроран ТППКга юборилаётган бўлса, унинг ривожланиш динамикасини қайд этиш учун зарур. Олинган натижаларни олдинги баённома билан солиштириб, ўтган вақт давомида бўлган ўзгаришлар ҳақида мулоҳаза юритиш мумкин. Баённома ТППК аъзоларига бола тўғрисида кенгайтирилган хулоса тайёрлаш учун ёрдам беради. У

шахсий варақада сақланади. Комиссиянинг ҳар бир мутахассиси томонидан олиб борилган индивидуал текширишнинг маълумотлари асосида нуқсонлар тўғрисида хулоса тайёрланади. Боланинг психожисмоний ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиб, унинг кейинчалик тарбия ва таълим олиш учун жой танлаш тўғрисидаги қарор коллегиял қабул қилинади. Аниқ тавсиялар берилади.

Текширилиб ТППК тавсиялари берилган бола ва ўсмирлар рўйхати халқ таълим, соғлиқ вазирликларининг тегишли бўлимларига ва ҳ.қ. идораларга юборилади. Ота-оналарга тегишли тавсиялар билан хулоса берилади.

Болаларни махсус муассасага юбориш ТППКнинг тавсияларига биноан ҳар бир махсус муассаса тегишли ўзининг қабул қилиш бўйича қўлланмаларига қаттиқ риоя қилиб, халқ таълим вазирлиги бўлими орқали амалга оширилади.

Махсус (коррекцион) муассаларни болалар билан комплектлаш (тўлдириш) бўйича ТППКнинг иши шундан иборат.

Ушбу ишнинг тартиби ўз ичига тиббий, психолого-педагогик ва логопедик текширишларни олади.

Тиббий текшириш ўз ичига офталмолог, отоларинголог, соматик, невролог ва психиатрларнинг текширишини олади. Керак бўлса параклиник текширишлар (РЕГ, ЭхоРЕГ, ЭЭГ, аудиография ва бошқа лаборатория текширишлар) ўтказилади. Анамнез йиғилади. Бу барча текширишлар врачлар томонидан ўтказилади. Дефектологга ҳам, логопедга ҳам бу билан шуғуланишига рухсат йўқ, лекин улар болалар ривожланишига у ёки бу номақбул вазиятлар қандай таъсир ўтказиши, психикасининг хусусиятлари ҳақида билишлари муҳим. Бола ривожланишини тарихидан она билан ўтказилган суҳбат давомида врач томонидан олинган маълумотлар, ҳамда врач хуласасининг бола ҳолатининг объектив кўрсаткичлари тўғрисидаги маълумотлар психолого-педагогик текширишнинг тўғри стратегиясини танлаш учун ёрдам кўрсатади. Эшитиш қобилияти паст ёки нутқида нуқсони

бўлган болани текшириш давомида новербал кўринишдаги топшириқлар берилиши зарур, кўришда нуқсони бўлса текшириш нутқ материали орқали ўтказилади ва ҳ.к.

Психологик-педагогик текшириш давомида боланинг психик ривожланишининг (нутқ, ҳаракат ва ҳ.к. ривожланишининг цензитив даври) ўзига хос хусусиятлари белгиланади; саранжомлик, ўзига- ўзи хизмат қилиши, бошқа болалар билан мулоқат қилиш кўникмалари қачон шакллана бошланганлиги аниқланади; моторика ҳолати, ўйин характери ва ҳ.к. қайд этилади. Нафақат айрим психик жараёнларни ўрганиш, балки шахсни ўзини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Агар болалар мактабда таълим олаётган бўлсалар, ўқишида мавжуд қийинчиликларнинг сабаби ва характери белгилаш, нуқсон таркибини очиқ бериш даркор. Билим олиш қобилиятига катта диққат қаратиш лозим. Билим олиш қобилиятининг кўрсаткичлари деб – умумий фикрлаш қобилияти, фикрлаш жараёнинг эгилувчанлиги, ўқув қуролларни ўзлаштириш ва ҳ.к., ҳамда бола ёрдамни қабул қилиш қобилияти (бу асосий кўрсаткичлардан бири) ҳисобланади. Бу ёрдамнинг характери ва ўлчамлиги эътиборга олинади.

Ўз ичига ўқув кўникмалардан, ёзиш, ўқиш, санаш, ва ҳ.к.дан умумий хабардорликни, уларни шакллангаликни ҳисобга олиб, педагогик текшириш дефектолог томонидан амалга оширилади. Ўз хулосасида у нафақат бола ривожланганлигининг ўрнатилган долзарб даражасини акс этади, бола билан ишлаш бўйича керакли усулларни кўрсатади. Унинг тавсиялари ҳам педагог, ҳам ота-оналарга фойдали.

Психологик текширишни психолог ўтказди. У кузатилаётган ҳодиса сабабларини таҳлил қилади, психик функцияларни, мотивацион-идрок ва ҳиссий-шахсий соҳаларни коррекция қилиш бўйича тахмин (прогноз) ва тавсиялар беради. Хулосада у комплекс психологик ташхис қўяди. Керак бўлса нейропсихологик текшириш ўтказилади.

Логопедик текширишни (зарурият туғилган вазиятларда ўтказилади) логопед амалга оширади. Нутқ ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини намоиш этиб, у мавжуд нуқсонларнинг характерини ва сабабларини очиқ беради. Логопедик ўрганиш жараёнига артикуляцион аппаратнинг, импрессив (фонетик эшитиш, сўзлар, содда гаплар, мантикий-грамматик курилмаларни тушуниш) ва экспрессив (такрорий, номинатив, мустақил) нутқнинг текшириш киради. Болаларнинг ёзма нутқи ҳам, ҳамда нуткий хотира ҳам текширишдан ўтказилади. Логопед нутқдаги нуқсоннинг тузилишини ва бола нутқининг ривожланмай қолганлик даражасини аниқлаши зарур, Бу нутқ бузилишлари бирламчи нуқсон бўлган болаларни ва нутқнинг заифлиги ақлий заифлик натижасида келиб чиққан болалар ўртасида чегара олишга ёрдам беради.

Иш жараёнида тинч ва яхши муносабатли шароит сақлаш керак. Текшириладиган шахснинг вазиятини мураккаблаштириб, текширишни имтиҳонга ўхшатиш нотўғри. Ота-она ва болалар билан суҳбат ўтказиш давомида албатта касбий этика меёрларига қатъий риоя қилиш керак. Иш олиб бориладиган хонада болаларнинг диққатини ўзига тортадиган ортиқча расм, плакатлар осилган бўлмаслиги керак. Ҳатто бола, ота-она, комиссия аъзоларининг стол атрофида жойлашиши ҳам катта аҳамиятга эга. Болаларни психолого-педагогик текширишдан ўтказиш давомида, айниқса ТППК шароитида, бола билан олиб бориладиган иш давомида намоён бўладиган ва унинг ҳолати тўғрисида якуний ҳулоса тузиш пайтида керакли бўладиган бир қатор кўрсаткичларга эътиборни қаратиш керак. Улар ичида:

1. Боланинг текширишга билдирган ҳиссий реакцияси. Ҳаяжон – янги шароит ва нотаниш одамларга нисбатан бўлган табиий реаксия. Лекин ўта хурсандлик, комиссия аъзоларига нисбатан бетакаллуфлик, ўзини бетартиб тутишликларга диққатни қаратиш керак.

2. Вазифа кўрсатмаси ва мақсадини тушуниш. Кўрсатмани охиргача эшитиб оладими, уни яхшилаб тушуниб олиб, ишни бошлайдими? Болаларга кўрсатманинг қандай кўриниши тушунарлироқ: оғзаки ёки кўрсатма-оғзаки?

3. Фаолият характери. Вазифага нисбатан бўлган қизиқишга, мақсадли фаолиятга, ишни охиргача етказиш, ишни бажариш усуллари мақсадга мувофиқлиги ва мослиги, иш жараёнида давомида диққати бир жойга жамланганлига эътибор қаратиш лозим. Ўзини ўзи назорат қилиш ва бошқариш муҳим аҳамиятга эга бўлади. Асосий кўрсаткичлардан бири – бу ёрдамдан тўғри фойдалана билиш. Ушбу қобилият қанча кўп ифода топса, боланинг таълим олиш қобилияти шунча юқори. Кўрсатилаётган ёрдам меъёрида бўлиши муҳим.

Ишнинг натижасига бўлган муносабат. Ўз фаолиятини тўғри баҳолаш, адекват таъсирчанлик (муваффақият бўлса хурсандчилик, аксинча бўлса – хафа бўлиш) бола вазиятни тўғри тушинишининг гувоҳи бўлади.

Одатда, болани ТППК мутахассилари томонидан ўрганилиши педагог ёки ота-оналарнинг талабларига биноан ўтказюилади. Болани дарсларда ва бўш вақти (ўйин, сайр ва ҳ.қ.) давомида мақсадли кузатилади. Унинг ёшига ҳамда ва психик ва жисмоний ўзига хос хусусиятларига қараб индивидуал текшириш ҳам олиб борилади. Мутахассилар томонидан йиғилган маълумотларга кўра, ТППК йиғилишларида натижалар муҳокама қилинади ва боланинг имкониятлари ва хусусиятларидан келиб чиқиб ўқиш маршрути ҳақидаги тавсиялар билан, ҳамда керак бўлса тиббий ёрдам тўғрисидаги коллегиял хулоса берилади. Бола таълим олаётган муассаса тегишли шароитлар яратиб беролмаса ёки бола қўшимча диагностикага муҳтож бўлса, у ҳолларда бола комиссияга психолго-тиббий-педагогик консультацияга юборилади.

Болани бошқа турдаги таълим бериш масканига (коррекцион синфлар (гурухлар), уйда ўқитиш ва ҳ.қ.) олиб ўтишда у ҳақида педагогик тавсифнома, шахсий ривожланиш картасидан, ТППК мутахассилари хулосасидан, ТППКнинг якуний хулосаси ва тавсияларидан кўчирмалар йиғилади. Болани ТППКга юбориш пайтида ТППКнинг коллегиял хулоса нусхаси ота-онанинг қўлига берилади, ТППК мутахассиларининг алоҳида ёзилган хулосаларининг нусхалари эса почта ёки вакил орқали жўнатилади.

Бошқа жойларга ТППКнинг хулоса нусхалари расмий талабга асосан берилади.

ТППКни ўтказиш даврийлиги ўқув муассасининг аниқ талаби билан боғлиқ, лекин кварталда камида бир марта ўтказилиши шарт. Йиғилиш пухталик билан тайёрланиши жуда муҳим, шунинг учун олдиндан (1-2 ой олдин) етакчи мутахассис болалардан қайси бири чуқур текширишга муҳтожлигини аниқлайди, бола билан иш дастури ва барча мутахассислари томонидан етакчи мутахассисга хулосаларни тайёрлаб бериш муддатлари (ТППКнинг йиғилишидан камида 3 кун олдин) тузилади. Болалар ТППКда такрорий текширувдан ўтказилаётган бўлсалар, бола билан индивидуал олиб борилган коррекцион-ривожлантириш иш натижалари алоҳида баҳоланади (динамикасининг характери) ва бу ишни давом этиш бўйича кейинги дастур тузилади.

ТППК нафақат бола, ота-онага ёрдам беради, у болада бўлган муамоларини ечишда педагоглар томонидан олиб борилаётган ҳаракатларнинг бир-бирига мувофиқлигини таъминлаб, уларнинг малака даражасини ҳам оширади, ва бу ТППКнинг энг муҳим вазифаларидан биридир.

3.2. Болалар ривожланишидаги нуқсонларини психологик-педагогик ўрганиш методлари

Болаларнинг хужжатларини ўрганиш. Болани ТППКда текширишдан ўтказиш одатда хужжатларни (тиббий карта, тафсифнома) ва фаолият нишонларини (дафтар, расмлар ва ҳ.к.) ўрганишдан бошланади.

Врач-невропатолог комиссия аъзоларини тиббий хужжатлар: анамнез, отоларинголог, офталмолог, педиатр хуласалари, лаборатория маълумотлари ва бошқа хужжатлар билан таништиради; диққатни боладаги ақлий ривожланишдаги, эшитишда ёки кўришдаги ва ҳ.к. нуқсонларга қаратади. Бу ҳолатларда дефектолог олдиндан текшириш учун тегишли материал тайёрлаб қўйиши мумкин.

Ўз навбатида дефектолог, педагогик хужжатлар билан танишиб, комиссия аъзоларига бола билан алоқа ўрнатишда ва текшириш жараёнида эътибор қаратилиши керак бўлган муҳим хусусиятлар тўғрисида маълумот беради. Масалан, агар болага берилган тавсифномада ўқув дастурни ўзлаштириш бўйича кўзга кўринадиган камчиликлар ифода этилган бўлса, текширишни осонидан бошлаб, ўйин асосидаги вазифаларни ечиш сифатида ўтказиш мақсадга мувофиқ.

Агар бола мактабда ўқиса, унинг дафтарларини диққат билан таҳлил қилиш керак. Дафтарнинг ташқи кўриниши боланинг покизалиги, мактаб талабларини тушуниши, ўқиш жараёнига қизиқиши тўғрисида сифатларга гувоҳ бўлади. Ёзма ишларни бажариш характери боладаги камчиликларга гувоҳ бўлади; бу ўз навбатида уларнинг сабаблари тўғрисидаги саволларни уйғотади. Ёзувнинг бузилишига ҳам моториканинг бузилиши, ҳам фазовий мўлжал олишдаги камчиликлар, ва оддийгина қўйилган талабни тушунмаслик ва ҳ.қ.лар сабаб бўлади Ёзишдаги хатоликлар (харфларни жойини алмаштириб қўйиш, ташлаб кетиш, сўзларни охиргача ёзмаслик ва ҳ.қ.) ҳам турли сабабларга эга. Бола бу қийинчиликларни қандай қилиб енгган, ўқитувчи томонидан қандай ёрдам ва қайси миқдорда кўрсатилганликларни кузатиб бориш муҳимдир. Дафтарни биринчи ва охирги тўлдишларига назар ташлаб, бола ривожланишининг динамикасини ўрнатиб олиш мумкин. Бола ҳақидаги қизиқарли маълумотларни у чизган расмлардан кўриш мумкин. Баъзиларда айнан чизилган расм у ёки бу психик нуқсон ҳақида сигнал беради.

Хужжатларнинг барча маълумотлари чуқур ўрганилибгина, бевосита болани текшириш бошланади.

Эсда тутиш зарур, умумий психологиянинг индивидуал-типологик, шахсий-фаоллий, тизимли-ташкилий ёндашишлар, бола ишини сифат-миқдорий баҳолаш тўғрисидаги низомлари олигофренопсихологияда ҳам ривожланишида турли нуқсонли бўлган боаларни ўрганишда жуда муҳим аҳамиятга эга.

У ёки бу методлардан фойдаланишнинг танланиши ва кетма-кетлиги текширилаётган боланинг ёшига ва индивидуал хусусиятларига боғлиқ. Вазиятларнинг бирида олигофренопедагог ёки логопед айрим экспериментал услубларни киритиб, суҳбат услубини танлайди, бошқа вазиятларда бола ўйин давомида кузатилади ва ҳ.к. Текшириш жараёнига бола қобилиятлари намоён бўлиши учун ўқитиш элементларини, ёрдам бериш вариантларини, шунга ўхшаш вазифаларни киритиш муҳим.

Текширишни ўрта мураккаб вазифалардан бошлаш, баъзи вазиятларда – болада ишга нисбатан ижобий муносабатни уйғотиш, ҳаяжон, ташвиш туйғуларини олиб ташлаш учун онсон вазифалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқроқ бўлади. Айниқса бола алоқага мойил эмас бўлса, буни эътиборга олиш муҳимдир. Текшириш жараёнида, оиладаги тайёргарликни чиқариб ташлаш учун ҳиссий қулайлик ҳолатини яратиш, мотивация бериш, болани рағбатлантириш, одатий эмас кўринишларда вазифалар бериш даркор. Текшириш ортиқча бўлиб кетиши нотўғри.

Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни ўрганиб, шуни эсда тутиш лозимки, асосий нарса – бу биологик сабаблар орқали юзага келган дастлабки нуқсонлар билан дастлабки нуқсондан келиб чиққан иккиламчи, учламчи ва ҳ.к. нуқсонлар ва бола таъсир этувчи ижтимоий омиллар ўртасида чегара чизишдир. Юқори даражадаги нуқсонлар қаторига (иккиламчи, учламчи) Л.С.Виготский олий психик функцияларнинг ва ҳулқнинг ривожланмай қолганлигини киритган. Бирламчи ва юқори даражадаги нуқсонларнинг нисбатини, ҳамда уларнинг ифода топган даражаларини солиштириш жуда муҳимдир. Билиш фаолияти ва шахсни ривожланишига таъсир этувчи салбий нуқсонларни аниқлаш даркор.

Суҳбат усули

Психологик текшириш суҳбатдан бошланади. Суҳбат бола билан ҳиссий алоқа ўрнатишга, унда тақлиф қилинаётган ишга тўғри муносабат ўрнатишга қаратилади.

Бўшанг, қатъиятсиз, кўрқоқ болаларни тетиклаштириш, мақташ, кўзгалувчан болаларга нисбатан қаттиққўл, талабчан бўлиш лозим.

Суҳбат мазмуни боланинг атроф ҳақидаги тасаввурларининг хусусиятларини аниқлашга қаратилиши керак. Суҳбатда боланинг кизиқишлари, унинг севимли машғулоти ва ўйинларига берилиши зарур.

Суҳбат жонли ва эркин кечиши лозим. Суҳбатни оддий саволлардан бошлаш мақсадга мувофиқ. Агарда бола саволларга жавоб беришдан бош тортса, унга бирорта расмни ёки ўйинчокни кўриб чиқишни таклиф этиш мумкин ва аста-секин бола билан контакт ўрнатиб суҳбатни керакли томонга йўналтирилади.

Қуйида болага бериладиган саволлар келтирилган.

1. Боланинг ўзи ва унинг оиласига тааллуқли саволлар. Сенинг исминг нима? Ёшинг нечада? Онангнинг исми нима? Отангнинг исми нима? Оилингизда кимлар бор? Оилангизда неча киши бор? Отанг ва онанг қаерда ва ким бўлиб ишлайдилар?

2. Боланинг вақт ва фазовий тасаввурларини аниқлашга ёрдам берадиган саволлар. Сен қаерда яшайсан? Сен қайси шаҳада яшайсан? Сен қайси қишлоқда яшайсан? Сизнинг уйингизда нечта хона бор? Сизнинг уйингизда нечта этаж бор? Сен нечанчи қаватда яшайсан? Сизлардан юқорида нечта қават бор? Қандай йил фасллари биласан? Ҳозир қайси фасл? Ёз фаслидаги ойларни айтиб бер. Бир йилда нечта ой бор? Сутка нима? Бир суткада неча соат бор? Бир соатда неча минут бор?

3. Боланинг дунёқарашига ёрдам берадиган саволлар. Бизнинг мамлакатимизни номи нима? Сен қандай шаҳарларни номини биласан? Бизнинг республикамизда қандай байрамлар нишонланади (баҳорда, ёзда, кузда, қишда)? Қандай ҳайвонларни биласан? Улар нима билан озиқланадилар? Сен қандай қушларни биласан? Уларнинг қайсилари қишда бошқа иссиқ ўлкаларга учиб кетадилар? Қайсилари ўлкамизда қишлаб қоладилар? Сен яқинда қайси китобни ўқидинг? Ўқиганларингдан нималар

эсингда қолди? Сен яқинда қайси фильмни кўрдинг? У сенга нимаси билан ёкди?

4. Боланинг қизиқишларига, ўйинларига доир саволлар. Сен нима билан шуғулланишни яхши кўрасан (китоб ўқиш, ўйнаш, телекўрсатувларни томоша қилиш ва ҳ.к.)? Сен қандай ўйинларни ёқтирасан? Уйингда қандай ўйинчоқлар бор? Энг ёқимли ўйинчоғинг (ўйин) қайси? Сен ким билан ўйнашни яхши кўрасан? Телевизорда қайси кўрсатувларни томоша қилишни яхши кўрасан? Уй ишларига ёрдам берасанми? Сен нима қилишни биласан? Сенга мактабда ўқиш ёқадими?

Суҳбат бола хулқининг кузатиш маълумотлари билан биргаликда у ҳақида дастлабки маълумотларни беради. Булар асосида текширувчи болага текширишни қанлай даражада мураккабликдаги топшириқлардан бошлаш лозимлигини аниқлаб олишга ёрдам беради.

Суҳбат бола билан бевосита алоқа қилиш характерида бўлиши лозим. Саволларнинг мазмуни, тартиби ва тузилиши боланинг жавоблари, унинг реакциясига (масалан, хафа бўлиш, ранжиш, диққати, сергаликлиги) ҳамда умумий ҳолатига (бўшанглик, қўзғалувчанлик, диққатнинг тарқоқлиги ва ҳ.к.) боғлиқ.

Бола билан суҳбатни комиссия аъзоларидан фақат биттаси ўтказди, болага комиссия аъзоларининг бир нечтасини кетма-кет савол бериши мумкин эмас.

Суҳбат вақтида боланинг хулқини ва реакциясини синчиклаб кузатиш лозим. Бундай кузатишларсиз суҳбат ўрганиш методи сифатида ўз аҳамиятини йўқотади. Боланинг жавобларини баҳолаш ва улар асосида қандайдир бир хулосалар чиқариш катта ҳатога йўл қуйишдир. Масалан, бола жавоб беришдан бош тортса ёки нотўғри жавоб берса ҳар вақт ҳам бу ундан сўралайтганларни билмаслиги ҳақида ишонч ҳосил қилмаслиги керак. Кўпинча бола берилган саволда диққат эътиборини етарлича жамламаслиги, унинг тузилишини тушунмаслигини кузатиш мумкин. Шу савол бошқача қилиб (бошқа формулировкада) берилса у қийинчилик туғдирмайди. Баъзан

бола аввал ўтказилган суҳбат таъсирида берилган саволга етарлича тайёр бўлмаслиги ва уни педагог таҳминида бошқа доирада идрок этиши мумкин.

Суҳбат жараёнидаги бола билан педагогнинг алоқа қилиш характери унинг шахси хусусиятларни аниқлаш учун муҳм аҳамиятга эга. Шундай болалар борки, улар алоқага қийинчилик билан киришадилар, суҳбат жараёнида кескин, қовоғи солиқ, безовта, камгап ҳолатда бўладилар, саволларга истар-истамаслик билан жавоб берадилар, негативлик реакцияларига мойил бўладилар, бошқалари шароитгша анча тез мослашадилар, тез жонланадилар, ишонувчанлик, очик кўнгиллик билан саволларга бажонидил жавоб берадилар.

Баъзи болалар суҳбат жараёнида ўзларини мустақил тутадилар, вазиятга қарамайдилар, саволларга ўйламасдан тез, охиригача эшитмасдан жавоб берадилар; бошқалари ўзларин вазмин, жиддий тутадилар, берилган саволларга шошилмасдан жавоб берадилар. Суҳбат жараёнидаги бундай кузатишлар болани конкрет фаолият жараёнида ўрганишга ва турли маълумотларни таҳлил қилиш, таққослашга ёрдам беради.

Тўғри таъхис қилишда суҳбатнинг аҳамияти

Тўғри ўтказилган суҳбат боланинг ривожланиши ва унинг шахсини хусусиятлари ҳақида баъзи тасаввурларни беради. Суҳбатда боланинг онгида ўқув фаолияти қандай ўрин эгаллашини, ўқишдаги қийинчиликларни англай олиши, ўз ишига, ҳулқига танқидий муносабатда бўла олиши аниқланади.

Суҳбат натижасида боладаги нейродинамик хусусиятлар ҳақида баъзи маълумотларни олиш мумкин. Бўшанглик, тормозланганлик ёки аксинча, кўзғалувчанлик, диққатнинг тарқоқлиги, савол доирасида қола олмаслик буларнинг барчаси болада кўзғалиш ва ёки тормозланишнинг секинлашган ва тезлашган реакцияларнинг устунлигини тахмин қилишга имкон беради.

Суҳбат билиш фаолиятининг даражаси ҳақида ҳам баъзи тасаввурларни беради. Суҳбат жараёнида биз бу босқичда бола учун хос бўлган атроф олами акс этиш жаражасини аниқлаймиз. Суҳбат боланинг атрофдаги предметлар ва ходисалар ҳақидаги тасаввурларининг

тўғрилигини, сабаб боғланишларини ўрнатиш ва аҳамиятлини аҳамиятсиздан ажратишни билишни аниқлашга имкон ярататади.

Сухбат жараёнида билиш фаолиятининг қайси томонларини сукуррок ўрганиш лозимлигини аниқлашади. Шунинг учун сухбат боланинг психик ҳайтининг алоҳда томонларини анча чуқур ва махсус ўрганишдаги дастлабки кадамдир. Сухбатдан алоҳда фаолият турларини текширишга ўтиш режали ва етарлича асосланган бўлиши керак.

Сухбатни тугатиб, экспериментал-психологик текширишга аста-секин ўтиш лозим. Болага «Энди менинг баъзи топшириқлиримни бажарасан» ёки янадла соддароқ тарзда: «Кара, менда қандай расмлар бор (ўйин, шакллар)» дейилади. Экспериментал-психологик текширишни ўтказишда боланинг ишга бўлган муносабати, қизиқиши борлиги ёки йўқлиги, мактов ёки танбеҳга реакцияси ва ҳоказоларга эътибор берилади. Бу кузатишлар бола фаолиятини тузилишини таҳлил қилиш, патологик хусусиятларни очишга имкон ярататади.

Кузатиш усули

Кузатиш усули – болаларни комиссияда ўрганишнинг энг етакчи услуги. Кузатиш бола комиссияга келиши билан бошланади ва бутун текшириш вақтида давом эттирилади. У ҳар доим мақсадни кўзлаб ўтказилиши лозим.

Боланинг ўйин фаолиятини кузатиш муҳим аҳамиятга эга, чунки қатор вазиятларда у психолого-тиббий-педагогик комиссия шароитида текшириш ўтказишнинг асосий услуги деб ҳисобланади.

Эркин ўйнаш бола билан алоқа ўрнатишга имкон беради, айниқса бола текширишдан қўрқаётган бўлса. Ўйинчоқларни ўйнаш имконини яратиб («Ўйинчоқларни олиб ўйнаб тур, мен онанг билан гаплашаман»), боланинг ўйинчоқларни кўрганда таъсирчанлик намоён бўлиши (аниқ ёки кам ифодаланган хурсандчилик, бефарқлик), мустақил равишда ўйинчоқларни танлаб, ўйин ташкил этиши, ўйинчоқлар билан олиб бораётган

ҳаракатларнинг оқилона бўлиши, ўйин ўйнашга қизиқиш борлиги каби дастлаб маълумотлар киритилади. Ўйин ўйнаш пайтида аниқ бир ҳаракат учун керакли ўйинчоқларни танлаб (қўғирчоқ билан ўйнашни ташкил этишда кийим-кечакларни танлайди; кубикларни, машинага ортиш учун танлайди), бола амалий таҳлил, синтез, умумлаштириш ва солиштириш ўтказади. Бола бажараётган манипуляцияларини кузатиш унинг ҳаракатланишни бошқариш ва моторикаси ҳолати кузатилади.

Кузатиш методнинг сезиларли камчиликларидан қуйидагилар ҳисобланади: 1) давомлилиги; 2) баҳонинг ҳолис эмаслиги, чунки натижа мутахассиснинг малакасига боғлиқ; 3) натижаларнинг статистик қайта ишлаш мумкин бўлмаганлиги.

Қатор вазиятларда (бола ёмон ўқиса, интелект даражаси паст бўлса) боланинг ўйин фаолиятини кузатишдан ташқари ўйинчоқлар ёрдамида махсус текшириш ҳам ўтказилади. Мураккаблаштирилган ҳолда бу услуб мактаб ёшдаги болаларни текширишда ҳам қўлланилади.

Расмларни ўрганиш усули

Юқорида қайд этилганидек, болаларни ўрганиш давомида расм муҳим дифференциал-ташхис кўрсаткичи сифатида қўлланади. Боланинг педагогик ҳужжатларидаги расм нимадир билан ўзига диққат қаратса, у ҳолда махсус текшириш ўтказиш – боладан хохлаган расмни ёки вазифага асосан расм чизишни сўраш мақсадга мувофиқдир. Боланинг мавзуни, чизиш усулини танлаш қобилияти, чизиш жараёнининг ўзи якуний ташхисни аниқроқ ўрнатиш учун қўшимча қимматли маълумот бериши мумкин. Бу нарсага С.А.Болдирева, Т.Н.Головина, И.А.Грошенков, В.С.Мухина ва кўпгина бошқа тадқиқотчилар диққатни қаратган.

Одатда, ақли заиф болалар мавзуни танлашда қийинчиликларга дуч келадилар, сюжет яратмасдан, оддий бир типдаги предметларни тасвирлайдилар. Уларнинг эркин мавзудаги расмларида маъно, фантазия йўқ. Нима чизиш тўғрисида вазифа берилган бўлса ҳам, болалар кўрсатмага биноан уни бажара олмайдилар. Тасаввур этиш қобилияти бой эмас ва

ноаниқ бўлгани сабабли шакл, пропорцияларни бузиш, рангни нотўғри ва кам ишлатишларда ифодаланилади. Ақли заиф болалар расмни ифода этиб беришда қийналади.

Психик касалликларга дучор болаларнинг расмлари ўзгача. Уларга мантикга тўғри келмайдиган, бемаъни тасвирлаш, рангни беўхшов, бетартиб ишлатиш, пропорцияларни ушлаш, жинсий ифодалар мос.

Шизофреник болаларга расм чизишни охиргача етказмаслик, асосий қисмлар етишмаслиги, геометризация, бежамдорлик, уйиб ташлаш, расмни варақ хажми билан мос эмас чизиш, қоғознинг четидан бошлаб чизишдан қўркиш хосдир.

Эпилептик деменцияга ўта пухталиқ, ғоят синчковлик, секинлик характерли. Болалар расмга кўп вақт сарфлайдилар, муҳим эмас қисмларни чизиш учун тўхтаб қоладилар.

Психолого-тиббий-педагогик комиссия шароитида расмдан диагностик мақсадлардан ташқари бола билан алоқа ўрнатишда ва нутқнинг бузилишлари мавжуд вазиятларда “нутқсиз” услуб сифатида фойдаланиш мумкин.

ТППКда экспериментал-психологик текшириш методлари

Экспериментал-психологик текшириш услублари психолого-тиббий-педагогик комиссияда болаларни ўрганиш давомида жуда муҳим аҳамиятга эга. Улар махсус ўрганишга лойиқ психик жараёнлар долзарб бўлган маълум вазиятларни яратилишини назарда тутди. Экспериментал-психологик услублар ёрдамида у ёки бу ҳолатларнинг сабаб ва механизмларини очиш мумкин.

Болалар фаолиятининг ҳужжатларини ва натижаларини ўрганиш, суҳбатлашиш, кузатиш кўпинча бола ривожланишининг у ёки бу хусусиятларини кўрсатиб беради. Бу маълумотларни изоҳлаш, унинг тузилишини англашга махсус экспериментал вазифа ёрдам беради.

Агар экспериментал услубни тузиш ва текшириш жараёнинг ўзида таълимий экспериментнинг тамойилига амал қилинса, бола ҳолатини

фақатгина гапириб ўтиш ва ўрганилаётган психик функциянига изох беришгагина эмас, балки унинг ривожланиш прогнозини (тахминини) тузиш, ҳамда у билан ишлаш бўйича тавсиялар бериш имкони яратилади. Фаолият жараёнининг сифатий тахлили миқдорий кўрсаткичларни ҳисоблаш билан бир қаторда болалар томонидан экспериментал-психологик вазифларни баҳолаш учун бажарилиши шарт ҳисобланади.

Экспериментал услублардан фойдаланиш бўйича амалий қўлланмаларда ушбу услубларнинг батафсил таърифи келтирилган, текшириш баённомасини тузиш шакли аниқ кўрсатилган ва бола томонидан вазифани бажариш натижалари изохланган.

Психодиагностик мақсадларда болаларни текшириш давомида тест ўтказиш услуги ҳам қўлланилади.

Психологик-педагогик текширишни ўтказишга қўйиладиган талаблар

Психологик-педагогик ва логопедик текширишни тиббий текширишдан сўнг ўтказиш мақсадга мувофиқ бўлади, чунки психик ривожланишдаги бузилишларни ташхис қилишда анамнестик маълумотлар, статик, неврологик ва психик ҳолатлар, кўриш, эшитиш функцияларининг сақланганлиги, шунингдек ҳаракат бузилишларининг характери ва даражаси муҳим аҳамиятга эга бўлади. Бундай маълумотларни таҳлил қилиш психолог ва логопедга текширишда керакли йўналишни, текшириш методикаларини тўғри танлашга имкон беради.

Текшириш методи ва методикаларини танлаш боланинг ёши, унинг мотор, сенсор, ақлий имкониятлари, нутқнинг мавжудлиги ёки йўқлигига боғлиқ бўлади.

3.3. Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни психологик текшириш

Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни психологик ташхис қилиш, ижтимоий ҳамда тиббий–психолого–педагогик комплекс текширишнинг бир қисмидир. Ривожланишида нуқсони бўлганларни психодиагностикаси ва махсус психологиянинг етакчи мутахассислари

(В.И.Лубовский, Т.В.Розанова, С.Д.Забрамная, О.Н.Усанова ва бошқалар) томонидан ишлаб чиқилган бир қатор тамойилларга асосланади.

Ривожланишида муаммолари бўлган болаларни психодиагностик текшириш тизимли бўлиб психикани барча томонларини (билиш фаолияти, нутқи, ҳиссий–иродавий доираси, шахсий ривожланиши) ўрганишни ўз ичига олади. Психодиагностик текширув боланинг тахминий психик ривожланиш даражаси ва ёшини ҳисобга олган ҳолда ташкиллаштирилади. Шу кўрсатмалар ташхиснинг иш тартибини белгилаш, методикаларни танлаш ва натижаларини изоҳлашга ёрдам беради. Ташхис вазифалари бола учун тушунарли бўлиши керак. Болани текшириш давомида у самарали бажара оладиган вазифаларни бериш лозим, натижаларини таҳлил қилаётганда бола қайси ёш гуруҳига мансуб вазифаларни бажара олганлигини инобатга олиш зарур.

Л.С.Виготскийнинг болаларнинг «яқин ривожланиш зонасини» ўқитишда уларнинг потенциал имкониятларини ўрганиш ҳақидаги фикрлари ётади. Бу турли мураккабликлардаги вазифаларни тақлиф этишда бажарилиш вақтида ёрдам беришни тақсимлайди.

Ҳар бир ёшдаги босқич учун диагностик вазифаларни танлаш қабтий равишда илмий асосланиб амалга оширилиши керак, яъни текшириш давомида мазкур топшириқни бажариш мақсадида боланинг психик фаолиятининг қайси томонларини ишлатиш ва улар текширилаётган болада қай даражада бузилганлигини аниқлашга қаратилган топшириқлардан фойдаланиш зарур. Натижаларнинг таҳлил қилиш ва изоҳлашда уларнинг сифат ва миқдорий характеристикаси берилиши керак. Бунда сифат-сонли кўрсаткичлар тизими барча текширилаётган болалар учун бир хилда бўлиши лозим.

- Психодиагностик тадқиқотларни ўтказиш ҳар доим аниқ мақсадга бўйсунган, алоҳида вазифаларни бажариш йўллари аниқлашга қаратилган. Ривожланишида нуқсони бўлган боланинг психодиагностик текширишдан ўтказишнинг асосий мақсади – коррекцион ёрдам

кўрсатишнинг мақбул йўллари аниқлаш учун болада психик фаолиятининг бузилишини структурасини аниқлашдир. Аниқ вазифа боланинг ёши, кўриш, эшитиш, ҳаракатланишда нуқсон бор ёки йўқлиги, ижтимоий вазият, диагностиканинг босқичи (скрининг, дифференциал диагностика, индивидуал коррекцион дастурни тузиш учун болани чуқур психологик ўрганиш, коррекцион тадбирларнинг самарадорлигини баҳолаш) билан аниқланади.

Болаларни психодиагностик текшириш бир қанча босқичларда олиб борилади. Биринчи босқичда психолог бола ҳақидаги маълумотларни уни ҳужжатларини ўрганиш, ота–онаси ва педагоги билан савол–жавоб орқали тўплайди. Текширувни бошлашдан аввал у бола ҳақидаги тиббий, педагогик, ижтимоий характердаги маълумотларга эга бўлиши керак. Бу текшириш вазифаларини тўғри аниқлашга ҳамда керакли ташҳис воситаларини таёрлашга ёрдам беради.

Психологик текширувни ўтказиш учун тинч, осуда шароит керак бўлади. Болани диққатини чалғитмайдиган предметлар сони кўп бўлмаган алоҳида хонада текширув ўтказилади. 4–ёшгача бўлган болаларни текшириш болалар столчаси ёки гиламда ўтириб, 4–6 ёшлиларда болалар столчасида, катта болаларда эса ортиқча предметларсиз ўтказилади. Текширувни болага осон бўлган вазифалардан бошлаш мақсадга мувофиқдир. Психолог болага ўзини яқин тутган ҳолда тинч, уни бажараётган ҳаракатларини диққат билан кузатиши лозим. Агар бола хаттоларга йўл қўйса, текширувни ўтказуви унга ёрдамлашади.

Барча кузатув натижалари баённомада қайд этиб борилади: вазифани бажарилиш вақти, бола томонидан қўйилган хатолар, ёрдам тури, унинг самараси. Текширув вақтида онасининг бўлиши мақсадга мувофиқ бўлар эди, айниқса бола бунда қаттиқ туриб олса. Текширувдан кейин психолог онаси билан олинган натижаларни муҳокама этиб, унинг саволларига жавоб бериши ҳамда ўз тавсияларини бермоғи керак. Агар бола маълум бир сабабларга кўра ўзини ёмон тутиб вазифаларни бажаришдан воз кечса, уни

бир неча кундан сўнг қайта текширувга чақириш керак. Бу кунлар давомида болани қайта текширувга тайёрлаш, психолог билан биргаликда ишлаш зарурлигини уқтириш лозим. Иккиламчи текширувга шунингдек тез чарчайдиган болаларни ҳам чақириш мақсадга мувофиқ, чунки уларни биргина текширув давомида тўлиқ ўрганиб бўлмайди.

Хулосани болага тайёрлашда икки босқичда олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Аввало психолог топшириқ натижаларини кўриб чиқиб уларни муҳокама этиб, билиш фаолиятининг ривожланиш даражаси ва хусусиятлари, нутқи, ҳиссий–ирода ҳолати, шахси, болани ўзини тутиши, шунингдек берилиши мумкин бўлган коррекцион ёрдам турини аниқлайди. Сўнгра психолог олинган натижаларни ёзма хулосалайди. Одатда хулоса уч қисмдан иборат бўлади.

Биринчи қисмида болани текшириш сабаблари, текширишнинг мақсади ва уни ўтказиш вақтида болани ўзини тутиш ҳолати кўрсатилади. Бажарилиш мотивацияси албатта кўрсатилади, мулоқотга киришиши, психологга бўлган муносабати, топшириқларни бажариш усули, фаолиятининг характери, мақтов ва танбеҳларга бўлган муносабатининг ўзига хос хусусиятлари кўрсатиб ўтилади. Болани ёрдамдан самарали фойдалана олишига алоҳида диққат қаратилади. Ҳаракатларини нутқ ёрдамида ифодаланиши, бажараётган ишларини тушунтириб бера олишини бор ёки йўқлиги эътироф этилади.

Иккинчи қисмида ҳар бир психик функцияларини текширишнинг диагностик натижалар таҳлил қилинади.

Учинчи қисмида боланинг психикасини бузилиш структураси, бунда кузатилган нуқсонларинигина эмас, балки уни келажак ривожланишидаги психикасини сақланган томонларини ҳисобга олиб потенциал имкониятларини кўрсатиб берилади. Сўнгра болага психологик ёрдамни ташкиллаштириш бўйича таълим муассасалари ва ота–оналарга қаратилган коррекцион–педагогик жараён бўйича ўз тавсияларини хулосалаб беради.

Хулосада албатта текширилувчининг ёши, хулосаси ва текшириш вақти, психологнинг фамилияси бўлиши шарт.

Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни экспериментал–психологик ўрганиш

Ривожланишида нуқсони бўлган болаларга экспериментал – психологик жиҳатдан ёндашиш самарали йўллардан бири ҳисобланади. У ривожланишида нуқсони бўлган болани психологик эксперимент давомида ўрганишни назарда тутди.

Психологик эксперимент – бу нуқсоннинг психик жараёнлари ва шахсни махсус ташкил этилган шароитларда, нуқсонни максимал ифодаланишини ўрганишдир. Патопсихологик эксперимент экспериментал – психологик методикалар ёрдамида психик функцияларнинг аниқ бир воситалари ёрдамида ўрганилади. Турли экспериментал –психологик методикалар махсус таълимда, шифохоналарда кўп йиллик амалий тажриби сифатида ишлатилиб келинмоқда ҳамда буларни С.Я.Рубинштейн, Б.В.Зейгарник, С.Д.Забрамная, Е.А.Стребелеваларнинг ишларида кўришимиз мумкин.

Экспериментни ташкиллаштиришда қуйидаги қоидаларга риоя қилиш зарур:

- боланинг ўйин, меҳнат, ўқиш, мулоқоти давомида психик фаолиятинини ифодалашни лозим;
- эксперимент фақатгина нуқсонларнигина эмас, балки сақланиб қолган психик функцияларини ҳам аниқлаши керак;
- экспериментал–психологик методикалар психик нуқсонларни сифатли тавсифини очишга қаратилган бўлиши;
- экспериментал –психологик текшириш натижалари аниқ ва объектив холда баённомада қайд этилиши зарур;

Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни экспериментал–психологик жиҳатдан текширишнинг самаралиги шундаки, у ўз ичига

кўпгина методларни қамраб олган бўлиб, бу ўз навбатида турли нуқсонларни аниқлашга ёрдам беради.

1) Экспериментал–психологик текширув дастури стандарт бўла олмайди, чунки у текширилаётганинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқдир. Масалан, шизофренияни дифференциал ташҳис қилишда асосий диққат тафаккуурнинг бузилишларига қаратилади. Уни текширишда “Предметлар классификацияси”, “Пиктограмма” методикаларидан фойдаланилади. Бош миёсида жароҳатлари бўлган беморларни текширишда асосий диққат ақлий ишлаш қобилияти, хотира, ёзув, санаш кабиларга қаратилган методикалардан фойдаланилади. Болани психологик текшириш бўйича методикани танланишига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Бу ҳолда танлаш болани ёшига, унинг тарбия олиши учун яратилган ижтимоий шароитларга (оила, болалар уйи, узоқ депривация), унинг интеллектуал ривожланишининг даражасига, нутқида, ҳаракатланишида нуқсонлар ёки сенсор бузилишлар мавжуд ёки мавжуд эмаслигига боғлиқ. Ўқитиш экспериментни амалда қўллаш боланинг психологик текширишни специфик хусусиятидир. Маълумки, тадқиқотнинг қайд этувчи методлар ёрдамида бола ривожланишининг узоқ муддатли прогнозини айтиш мумкин эмас. Л.С.Виготский томонидан илгари сурилган болани ўқитиш унинг ривожланишига олиб келиши тўғрисидаги фикри бола ривожланишини янада яққолроқ прогнозлаш имкониятини берувчи ўқитиш экспериментларини турли вариантларини яратишга олиб келди. Вариантларнинг бирида ўқитиш элементлари психологик эксперимент жараёнининг ўзига киритилган, бошқаларида – қайд этувчи, кўпинча тестли, экспериментнинг янги билим олишга ва махсус соҳалар бўйича касб эгалашга қаратилган болани ўқитиш билан бирлашган. Тадқиқотнинг бундай чизмаси бўйича (тест-ўқитиш -тест) ўқитишнинг самараси аниқ миқдорий кўринишга эга бўлади. Маълумки, ўқитиш жараёни қанчалик кенг бўлса, шунда психолог касал боланинг қийинчиликлари ва имкониятлари тўғрисида кўпроқ маълумот олади, ҳам коррекцион маслаҳатлари ва прогноз ўрнатишлари мазмунлироқ бўлади.

Аммо, оддатда, ўқитиш экспериментнинг сермехнат методлари кўпрок маълумотга эга бўлади. Шунинг учун бундай тадқиқотларни ўтказилиши фақат махсус диагностик гуруҳларда имкони бор.

Психологик текширув давомида болага таълимий экспериментни ташкиллаштиришда бошқа методикалардан ҳам фойдаланилади: “Предметлар классификацияси”, “Мос келмайдиган предметни олиб ташлаш (Тўртинчиси ортиқча)”, “Коос кубиклари”. Бу айниқса психологнинг вақти чегаланган бўлса, масалан ТППК муҳимдир. Бундай ҳолларда “Мос келмайдиган предметни олиб ташлаш” методикасидан самарали фойдаланиш керак. Ортиқча предметни олиб ташлаш вазифасини ўргатишга 2-3 дақиқа етарли бўлади. Кўп қўлланиладиган методикалардан, “Коос кубиклари”, “Мос келмайдиган предметни олиб ташлаш”, “Воқеалар кетма-кетлиги”, “Леонтев методикаси”, “Пиктограмма” ва бошқалар. Бу методикалардан кўпида турли ёш жиҳатларига кўра турлари мавжуд. Баъзи методикалар анализаторларида бузилишлар бўлган шахслар учун мослаштирилган. Ҳар бир экспериментал методикадан кейин олинган маълумотлар психиканинг турли хусусиятлари ҳақида билишга ёрдам беради. Масалан “Пиктограмма” хотира, фикрлашнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида хулоса беради. Фақатгина бир жараённигина ўрганишга қаратилган методикалар жуда камдир. Бу болага вазифани танлашда муҳим аҳамиятга эга.

Психолог барча экспериментал–психологик методикаларни билиши шартдир, чунки улар психологик фаолият нуқсонларини аниқлашда асосий воситалардан ҳисобланади.

Экспериментал-психологик методикалардан фойдаланишнинг муҳим шартларидан бири болага текшириш пайтида ёрдам кўрсатишдир.

Бундай ёрдамнинг турли кўринишлари ҳақида С.Я. Рубенштейн ишларида ёзиб ўтилган:

- Оддийгина қайта сўраб туриш, у ёки бу сўзни қайтарилишини сўраб, болани гапирган гапига ёки қилган ишига диққатини қаратади;

- Бажараётган ишларини мактаб туриш, масалан “яхши”, “давом эт”;
- У ёки бу ҳаракатни нима учун бажарганлиги ҳақида сўраб туриш (бундай саволлар болага ўз фикрини аниқлаштириб олишга ёрдам беради);
- Ёрдамчи саволлар бериш ёки танқид қилиш;
- Усулларни танлаш бўйича ёрдам, маслаҳат бериш;
- Баъзи бир ҳаракатларни кўрсатиш ва уни мустақил равишда қайтаришни сўраш;
- Вазифани бажариш бўйича болани ўргатиш.

Турли методикаларни таърифлаш давомида, кўпинча, ёрдам кўрсатишнинг қандай турлари ўша пайтда мослиги тўғрисида кўрсатмалар берилади. Ёрдам кўрсатишнинг адекват усулларини танлаш экспериментал ишнинг энг қийин тажриба ва малакани талаб этувчи томонларидан ҳисобланади. Амалда қўлаш учун қуйидаги умумий қоидалар мавжуд:

- Аввал бундан ҳам оддийроқ ёрдам турлари кўпроқ самара бериши мумкинлиги текшириш, ва фақат шундан кейин ўқитишга ўтиш зарур;
- Эксперимент ўтказувчи жуда ҳам фаол ва гапчан бўлиши керак эмас; экспериментга аралашishi жуда чуқур ўйланган бўлиши керак.
- Ёрдамнинг ҳар бир кўриниши, боланинг жавоб ҳаракати ҳам баённомага киритиши лозим.

Психологик текширишнинг умумий таҳлили

Боланинг интеллектуал ривожланиши ҳақида асосланган хулоса чиқариш учун алоҳида топшириқларни бажариш характери билан биргаликда унинг фаолиятини ҳам таҳлил қилиш лозим.

Бирорта топшириқни бажаришнинг яхши ёки ёмон натижалари интеллектуал ривожланиш даражаси ҳақида фикр юритишга асос бермайди. Бола фаолиятининг хусусиятларини кўп миқдордаги турли топшириқларни бажаришда эътиборга олиш ва бола учун характерли бўлган психологик маълумотларни (ёш, шахс) ва агарда мавжуд бўлса, интеллектуал фаолияти

ва ҳиссий даражасидаги патологик томонларни ажратиб кўрсатиш керак. Шунингдек, текширишга бўлган муносабатини, унинг хулқи, ишлаш қобилияти, толиқиш даражасини ҳам эътиборга олиш зарур. Хотира, диққат жараёнларини, шунингдек, эшитиш, кўриш, нутқининг ривожланиши ҳақидаги маълумотларни синчиклаб таҳлил қилиш муҳимдир. Боланинг интеллектуал ривожланиши ҳақидаги хулосани юқорида кўрсатилган барча характеристикалар асосида чиқариш мумкин.

Текшириш вақтида интеллектуал жиҳатдан меъёрида бўлган болалар хулқи меъёрда, жиддий, ҳаракатчан бўладилар. Улар топшириқларни бажариш жараёни, ишнинг натижаси ва унинг баҳоси билан қизиқадилар. Интеллектуал жиҳатдан нормада бўлган болалар учун юқорида кўрсатилган топшириқларнинг ҳеч бири қийинчилик туғдирмайди.

Табиийки, масалан, 7 ёшдаги болалар 8-9 ёшдаги болаларга қараганда қийинчиликларда кўпроқ ташкилий ёрдамга муҳтож бўладилар. Агарда текширишга хулқи бузилган болалар юборилган бўлса, унинг интеллектуал ривожланишини оптимал шароитдагина тўғри баҳолаш мумкин: масалан, яхши алоқа ўрнатишда ва аҳамиятли мотивацияда. Бола жавобларининг сифати унинг хулқидаги бузилишлар билан қанчалик боғланганлигини тушуниш учун унинг контактга киришгунга қадар ва контактдан кейинги эришган натижаларини солиштириш мақсадга мувофиқдир.

Агар бола жавобларининг сифати ва суръати яхшиланса, ёки ёмонлашса, текширишнинг охири ёки ўртасида ўзгарса, бу боланинг ишлаш қобилиятининг бузилиши билан боғланган бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда кўрсаткичларни боланинг толиқиши ёки ишга киришиб кетиши билан боғлаб таҳлил қилиш лозим. Ишлаш қобилиятининг пасайиши интеллект турли даражадаги болаларда кузатиш мумкин. Шунинг учун текширишнинг бошидаги, охиридаги ҳамда дам олишдан кейинги топшириқларнинг бажарилиши сифатини таққослаш муҳимдир.

Психик ривожланиши сустлашган болаларнинг кўпчилиги учун текшириш жараёнида иш қобилиятининг ва диққатининг пасайиши

характерлидир. Баъзи болаларда янги материалда ориентирлашнинг, ишлаб кетишнинг, фаолиятнинг умумий суръатини секинлашганлиги кузатилади.

Бошқаларида тез толиқишлари сабабли диққатининг пасайиши, фаолият жараёнида диққатнинг тарқалиши аниқланади. Психик ривожланиши сустлашган болаларнинг фаолияти нормал ривожланаётган болалар фаолиятига нисбатан етирлича мақсадга йўналтирилмаган бўлади. Кўпинча улар ўз мақсадини тушунтира оладилар, топширик нотўғри бажарилганда ҳам жавобларини асослаб бера оладилар. Фаол луғатлари кўп бўлмайди. Психик ривожланиши сустлашган болага ташкилий ва ўргатувчи ёрдам берилса, улар томонидан бажарилган топшириқларнинг сифати нормал болаларникига яқинлашади.

Енгил даражадаги ақли заиф болаларнинг интеллектуал фаолияти ориентирлашнинг секинлашганлиги, инертлик, умумлаштиришларнинг йўқлиги билан характерланади. Енгил даражадаги ақли заиф болаларнинг теварак-атроф ҳақидаги тушунчалари жуда тор ва юзаки бўлади. Болалар асосий рангларни ва геометрик шаклларни биладилар, кесма расмларни жойлаштирадилар, ёрдам берилганда Коос кубикларидан оддий нақшларни туза оладилар. Қисман ёрдам берилганда конкрет амалий вазият (ҳолатни) таҳлил қила оладилар, воқеабанд расмнинг маъносини тушунадилар, расмларнинг мураккаб бўлмаган кетма-кетлигини кўрсата оладилар. Енги даражадаги ақли заиф болалар содда ҳикояларни тушуниш имконига эга бўладилар. Бундай болалар учун бажаришда вазият (ҳолатнинг) маъносини тушуниш лозим бўлган топшириқлар қийинчилик туғдиради. Енгил даражадаги ақли заиф болалар кенг ҳажмдаги кўп тушунчаларга эга эмаслар. Тушунчалари воқеликни акс эттирмайди, кўп тушунчалари дифференциаллашмаган ва жуда конкрет характерга эга бўлади. Янги материални ўзлаштиришда ва иш принципини бошқа ўхшаш топшириққа кўчиришда енгил даражадаги ақли заиф болаларда психик жараёнларнинг инертлиги ва тафаккурининг яққоллиги ёрқин намоён бўлади. Фикрлаш операцияларини бажаришда бундай болалар кўпинча асосий бўлмаган ташқи

белгиларга таянадилар. Қийинчилик туғдирган топшириқларни бажаришда ташкилий ёрдам аҳамиятга эга бўлмайди. Ўргатиш ўқитиш характеридаги ёрдам жуда секинлик билан қабул қилинади, ёмон ўзлаштирилади ва ўхшаш топшириқни бажаришда деярли фойдаланилмайди. Енгил даражадаги ақли заиф болаларни узоқроқ ўқитиш лозим! Бундан ташқари, такрорлашларни кўп ўтказиш керак.

Ақли заифликнинг ўрта, оғир даражасидаги болаларда теварак-атроф ҳақидаги тасаввурлари жуда камбағал бўлади. Тушунчалари ўзи ва яқинлари ҳақидаги элементар маълумотлардан иборат бўлади. Баъзи ўрта даражадаги ақли заиф болалар асосий рангларни, баъзи геометрик шаклларни биладилар. Улар расмдаги ва қисқа ҳикоядаги оддий аниқ вазиятнинг маъносини тушунадилар. Шу билан биргаликда ўрта даражадаги ақли заиф болалар умумий тушунчаларга эга бўлмайдилар. Луғат бойликлари таниш бўлмаган предметлар доираси билан чегараланган бўлади. Болалар ўзларига ёкқан топшириқдан бошқасига қийинчилик билан ўтадилар. Психомотор ёки аналитик-адинamik бузилишлари бўлган имбетсил болаларнинг берилган топшириққа диққатини жалб этиш ва бажаришни ташкил этиш жуда қийин.

Органик ёки шизофреник деменцияси бўлган болаларда фаолиятнинг персеверацияли бузилишлари, ҳиссий-идоравий доиранинг торлиги, танқидий ёндашмаслик, психик фаолликнинг ривожланмаганлиги кузатилади.

Эпилептик деменцияли болалар учун тафаккурнинг инертлиги характерлидир. Болалар кўрсатмани секинлик билан ўзлаштирадилар, бир иш туридан иккинчисига жуда қийинчилик билан ўтадилар. Интеллектуал фаолиятни бажариш вақтида деталлаштириш, муҳим бўлмаган томонларига эътиборни жалб этиш ва иккиламчилардан асосийсини ажратиб олишда қийинчиликлар кузатилади.

Шизофреник деменцияли болалар қийинчилик билан алоқага киришадилар, уларда ҳиссий реакцияларнинг ноадекватлилиги намоён бўлади. Уларнинг фикрлаши кўп ҳолларда формал, кўргазма характерида

бўлади. Баён қилинган фикр-мулоҳазалари парадоксал (қарама-қарши) характерга эгадир. Кўп ҳолларда бундай болаларга кўргазмали ва конкрет материал билан ишлаш қийиндир.

Кўриши пасайган болаларда интеллектнинг сақланганини одатда тафаккурнинг ривожланиш даражасини билиш мақсадида берилган турли топшириқларнинг бажарилишини ташкил қилиш жараёнида аниқланади. Бунда болаларга шундай топшириқлар бериладики, уларни бажаришда болалар кўришга эмас, балки нутқ, эшитиш ва сезишга таянадилар. Кўришнинг пасайиши туфайли бундай болаларда кўриш идроки ривожланмаган ва фазода ориентирлаш (мўлжаллаш) бузилган бўлади.

Эшитиши пасайган болаларда фикрлаш фаолиятида сўз-мантикий тафаккурнинг ривожланмаганлиги билан боғлиқ бузилишлар кузатилади. Болалар кўргазмали комбинациялаш бўйича топшириқларни яхши бажарадилар, кўргазмали ҳисоблашни яхши бажарадилар.

Интеллекти бузилмаган церебрал фалажли болаларда фазовий идрок яхши ривожланмаган бўлади. Шунинг учун улар фазодаги йўналишларни ориентирлашда, баъзан эса фазода предметларнинг жойлашувини белгилайдиган жумлаларни (устиди, у ерда, бу ерда) тузишда қийналадилар.

Психологик текшириш асосида чиқарилган хулосани бошқа мутахассисларнинг фикрлари билан албатта солиштириш лозим.

Кичик мактаб ёшидаги болаларни психологик текшириш ТППК амалиётида энг долзарбдир, чунки бу ёшда боланинг имкониятлари ва хусусиятларига мос таълим шароитини яратиш, тегишли таълим муассасасини танлаш зарурияти келиб чиқади. Ўқув дастури типини энг аввало боланинг интеллектуал имкониятларидан келиб чиққан ҳолда танлангани сабабли интеллектдаги турли етишмовчиликлар, уларнинг тузилишини, интеллектуал етишмовчилик даражаларини аниқлашда экспериментал-психологик текшириш муҳим аҳамият касб этади.

Интеллектуал етишмовчиликнинг турли формаларини дифференциал ташхис этиш вазифаларини ҳал этишда экспериментал текшириш

методикаларининг баёни меёрида ривожланаётган, психик ривожланиши суствлашган ҳамда ақли заиф болаларни текшириш натижаларининг интерпретациясини ўз ичига олади.

3.4. Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни педагогик текшириш

Педагогик текширув болани маълум бир ёш даврида эгаллаши керак бўлган билим, кўникма, қобилиятлари ҳақидаги маълумотларни очиш имконини беради.

Атроф олам ҳақидаги тасаввур заҳирасини, ўқув ишлари учун керакли сифатларни шаклланганлигини аниқлашга ёрдам беради (психик ҳаракатларнинг ихтиёрийлиги, режалаштириш, ўз-ўзини назорат қилиш, қизиқишлари ва х.к.лар). Агар бола 1 синфга боришга тайёргарлик кўраётган бўлса, уни таълим олишга тайёргарлигини аниқлаш зарур(жисмоний, психологик, ақлий). Агар бола мактабда ўқиётган бўлса, қийинчиликка очилиб келувчи сабабларини тушуниш даркор. Педагог бола ҳақидаги қизиқтирувчи маълумотларини бола билан, ота-онаси билан, тарбиячилари билан билвосита суҳбат орқали, уни ишларини анализ қилиш(расмлари, дафтарлари ва х.к.) натижасида олиш мумкин. Амалиётни кўрсатишича, бола ҳақидаги тўлиқ маълумотлар ҳажмини махсус уйиштирилган кузатув орқали ташхис қилиш мумкин. Педагогик текширув олдиндан режалаштирилган, аниқ йўналишли ва тизимли бўлиши керак. Етакчи фаолиятни кузатиш муҳимдир, унда у ёки бу ёшда психологик янги образларнинг пайдо бўлиши янги етакчи фаолиятга ўтишнинг шаклланиши, янги психологик ривожланиш даврини кўриш мумкин. Педагогик кузатув боланинг фаолият аспект мотивациясини етарлича яхши ўрганишга, унинг тасаввур ва қизиқишларини фаоллигини ўрганишга ёрдам беради. Мотивацияни ўрганиш бола шахсининг етилганлик даражасини кўрсатади. Бола ёшида кўпгина мотивлар ўзи тушунмаган ҳолда иерархияси шакланмаганлиги, етакчи мотивнинг ажратилмаганлиги кузатилади. Болани эмоционал реакцияларини кузатиш

орқали унинг мотивациясини аниқлаш мумкин. Масалан, бола ота-онаси ва ўқитувчиси макташи ёки танбеҳ бермаслиги учун ўқув мажбуриятларини бажаради. Бирон-бир предметдан болани олаётган билим жараёнини ўзи болада хурсандчилик мотивациясини ифодалайди. Юқорида санаб ўтилган ўқув мотивлардан энг самаралиси бу янги нарсаларни ўрганиш ҳисобланади. Мотивация тури аниқлаш жараёнида педагог педагогик таъсирлар орқали ижобий интилишларнинг самарали имкониятларини ривожланиради.

Бола қизиқишларини аниқлаш диагностик характер касб этади. Масалан, ўқиш, математика, табиатшунослик, жисмоний тарбия ва бошқа предметлардан қайси бири болани ўзига кўпроқ тортса ўша намуна бўла олади. Бирламчи интелекти сақланган болалар кўпроқ уларнинг нуқсонлари фаолиятни самарали бўлишида камроқ таъсир этадиганини яхши кўришади(мисол учун оғир нуқсони болалар математикани ёзув ва ўқишга нисбатан кўпроқ яхши кўришади). Кузатишлар шунингдек фаолиятни шаклланганлик даражасини: аниқ бир мақсадга қаратилганлиги, ташиллаштирилиши, ифодаланиши, ҳаракатларини режалаштира олиш қобилияти, фаолияти давомида ўзи мустақил воситалардан фойдалана олиши баҳолашга ёрдам беради. Болани фаолият ҳақидаги тасаввурларининг шаклланганлигини аниқлаш учун педагог қуйидагиларга аҳамият бериши лозим:

- вазифани мақсад ва йўл-йўриғини тушуниши;
- оддий кўрсатмани вазифани ҳамда бир нечта топшириқли вазифаларни бажариш қобилияти;
- ҳаракатларни кетма-кетлигини аниқлай олиши;
- мақсадни ўзгаришига кўра ҳаракатларни унга мослаб янгитдан қура олиш қобилияти;
- иш жараёнида ўз- ўзини бошқара олиш имконияти;
- фаолиятидаги барча қийинчиликларни енгиб ўтиб, топшириқни аниқ бир натижасига етказиши;
- ўз фаолияти натижаларини тўғри баҳолай олиш қобилияти;

- ўз диққатини бир топшириқдан иккинчисига ўтказа олиши;

Болани алоҳида фаолият турларини характерлаш муҳимдир.

Педагогик кузатув шунингдек, болани ўзига ва атрофдагиларга бўлган муносабатини ҳам аниқлашга ёрдам беради. Ушбу хусусиятларни боланинг мулоқотга киришишга, раҳбарлик қилишга интилишлари, ўзидан катталар ва кичик болалар билан ўзини қандай тутиши, қанчалик ташаббускорлиги, атрофдагиларнинг унга бўлган муносабати ва бошқалар орқали педагог аниқлайди. Боланинг ўзининг нуқсонига бўлган муносабати уни интеллектуал ва шахсий ривожланиш даражасини характерлайди. Баъзида интелекти сақланган болалар, нуқсонларини қийин қабул этиб, салбий ноадекват реакцияларини ифодалайди ҳамда атрофдагиларга тажавускорлик муносабати билан қарайдилар. Шунингдек оғир нуқсонли шахсларда ноадекват реакциялар бўлмасдан, камроқ бузилишли тенгдошларига осон қўшила оладиган болалар ҳам учрайди. У ёки бу муаммолар бўйича болаларни кузатиш натижалари индивидуал “кузатув” кундалигига ёзиб борилади. Қайта-қайта қайд этиб бориш ҳар бир боланинг аниқ бир ҳолатига боғлиқдир. Далиллар саводли равишда ўз вақтида қайд этилиб борилиши керак. Кундаликни тўлдиришда биргина ўқитувчи эмас балки, бошқа предмет ўқитувчилари, тарбиячилар, психологлар, врач ва бошқа мутахассислар биргаликда тўлдиришлари муҳимдир. Бу болани ривожланиш динамикасини ҳар томонлама характерлаш имконини беради. Кузатув орқали олинган маълумотлар болани психолого-педагогик характерлашда фойдаланилади.

Психолого-педагогик тавсифнома - шундай ҳужжатки, унда ўқувчиларнинг ҳулки ва ўзлаштириши, алоҳида машғулот турларига қизиқиш ҳамда қобилияти, ақлий ва жисмоний ривожланиши, тартиблилиги, шахсий хусусиятлари ифодаланган. Ривожланишида нуқсони бўлган болалар характеристикасида фақатгина ривожланишдан орқада қолиш хусусиятларигина эмас, балки шахсининг ижобий томонлари ҳам шунингдек, потенциал имкониятлари акс этирилиши лозим. Тавсифномада боланинг

таълим-тарбия жараёни таъсирида умумий ривожланиши ва ҳулкидаги динамик ўзгаришлари ҳам кўрсатилади. Коррекцион-таълимий муассасага психолого-педагогик тавсифномани педагог-дефектолог ҳар бир болани ўрганиш асосида беради. С.Д.Забрамная томонидан ишлаб чиқилган педагогларга ёрдам материаллар йиғиндиси ва ривожланишида нуқсони бўлган болаларни таълим муассаси шароитида педагогик ўрганиш дастуридаги тавсифномалардан фойдаланиш мумкин.

Баъзи бир ҳолатларда фақатгина битта болани эмас, балки бутун синф (гуруҳ) устидан олиб борилган кузатув натижаларини ифодалаш керак бўлиб туради. Буни И.М.Бгажнокова томонидан тақлиф этилган қуйидаги схема орқали амалга ошириш мумкин.

Синфларни таснифлаш бўйича тавсиялар.

1. Синфнинг таркиби тўғрисида маълумотлар:

- Ўқувчилар сони; ёши, таркиби;
- Билим олиш (нутқий, ҳаракат) даражаси бўйича таснифлаш;
- Енгиллашган ёки индивидуал дастур бўйича таълим олаётган ўқувчилар сони (фамилияси, предметлар);
- Синфнинг фаоллари тўғрисида қисқа характеристика, бажарилаётган вазифалар йиғиндиси.

2. Синф ичидаги коллективлик ўзаро муносабатлар:

- Болалар ўртасидаги муносабатлар характери (умумий ишни бажаришда қизиқиш, бепарволик, тарқоқлик);
- Лидернинг мавжудлиги; лидерлик нима билан ифодаланади, болаларнинг коллективига унинг таъсир этиши;
- Синфнинг жамоат ишлари, ўқувчилар томонидан уларни бажарилиши (мустақил, назорат остида, ўқувчи ёки тарбияловчи ёрдамида);
- жисмоний ривожланишида нуқсони бўлган ва шахсий ҳулкида бузилишлари бўлган болаларга гуруҳдагиларнинг муносабати;
- ўқувчилар орасидаги ўзаро боғланиш характери (авторитар, тенг ҳуқуқли, тақлидий, турғун бўлмаган).

- жамоанинг фикри ва уни ифодаланиш шакли (танбех, мақуллаш, танқид қилиш, адекват баҳонинг йўқлиги).

- гуруҳнинг ташкилотчилиги (катталар ва синф активлари талабларига бўйсундира олиши).

3. Мактабни синф жамоаси билан боғлиқлик характери:

- қизиқишлари бўйича болалар иш ташкилотларида синфнинг иштироки;

- мактаб вазифаларининг тузилиши ва уни бажарилиш характери (қизиқиб, доимий, ҳар замонда).

- Бошқа синфдагилар билан боғлиқлик характери (ёрдам, ўзаро ишлар, мусобақалар).

- умум-спорт мусобақаларида, байрам тадбирларида ва бошқаларда иштироки.

Ўқиш жараёнида қийинчиликлар кузатилганда **педагогик текширувни** ўтказиш муҳимдир. Педагог – дефектолог боланинг билим даражаси ҳақидаги хулосасини берибгина қолмасдан, балки ўқиш, ёзиш ва санашни ўзлаштиришдаги қийинчиликларни сабабларини аниқлаб, уларга керакли коррекцион-педагогик таъсирни йўллари кўрсатиб ўтиши керак. Болаларга берилган топшириқни ўзи мустақил бажара олиш қобилиятига, берилган ёрдамдан тўғри фойдалана олишига алоҳида диққатни қаратиш лозим. Болани тақлиф қилинган топшириқлар бажариш жараёнида, йўлланмани тушунишини ўзига ҳос хусусиятларини, иш вақтида хотирасида эслаб қолишини, фаолиятини мақсад сари йўналганлигини кузатиш лозим. Бола бажараётган топшириғига қизиқиш билан ёндашаётими ва у қанчалик турғунлиги, ишни охиргача етказишга бўлган ҳаракати, ўзининг фаолият натижаларини тўғри баҳолай олиши, мақтов ва танбехларга унинг муносабатини кўрсатиб ўтиш муҳимдир.

Ривожланишида нуқсони бўлган боланинг педагогик текшириш
Дастури

Мазмун	Метод
<i>Бола ҳақида умумий маълумотлар</i> Фамилияси, исми, туғилган куни. Махсус таълим муассасага кирган санаси. Аввал бошқа махсус (коррекцион) муассаса, умумий таълим болалар боғчаси, умумтаълим мактабларга қатнаганми (қайси синфларда ва неча йил таълим олган)	Ҳужжатларни ўрганиш
<i>Ривожланиш тарихи</i> Ота-она соғлиғининг аҳволи. Онада ҳомиладорлик даври қандай ўтган, вақтида туғилдими, туғиш қандай бўлиб ўтди. Боланинг эрта ривожланишининг хусусиятлари. Ҳаётининг биринчи йилларида қандай кассаликларга дуч келган.	Ота-оналар билан суҳбатлашиш
<i>Оила</i> Таркиб, оила аъзолари ўртасидаги муносабат. Моддий шарт-шароитлар, ота-онанинг иш жойи. Болага бўлган муносабат.	Оилага ташриф. Ота-она билан суҳбат
<i>Жисмоний ҳолат</i> Жисмоний ривожланишдаги нуқсонлар. Жисмоний ривожланишнинг хусусиятлари (бўйи, тананинг вазни, семизлиги, гавданинг тутиш хусуситлари ва ҳ.к. тўғрисидаги маълумотлар); ҳаракатдаги нуқсонлар; паралич, парезнинг мавжудлиги; стереотип ва ёпишқоқлик ҳаракатлар, имо-ишоралар, мимика. Жисмоний фаолият натижасида чарчаш. Болалар муассаси томонидан берилган тартиблардаги жисмоний юкламаларни қўтара олиши.	Машғулот, ўйин ва ҳ.к. вақтида кузатув. Тиббий текширув

<i>Билиш фаолиятининг хусусиятлари</i> Органлар ҳолатидаги ҳис-туйғулар (эшитув, кўрув, хид билиш, таъм билиш, сезиш органлари). Қабул қилишда ёлғончи ҳисларни бўлиши (иллюзия, галлюцинация). Нутқининг ўзига хос хусусиятлари. Боғланган нутқи борми ёки алоҳида сўзлар орқали ифодалаши. Талаффузидаги нуқсонлар ва уларнинг характери. Оғзаки нутқни тушуниши (кўрсатмали, инструкцияли, тушунтиришли). Сўзлар заҳираси. Нутқнинг грамматик тузилмасининг шаклланганлиги. Берилган саволларга тўлиқ жавоби ва уларнинг боғлиқ равишда гапириб бериши. Кўп бекорчи сўзлардан фойдаланиши. Ёзма нутқни тушуниши (сўзларни, текстлар, жадваллар ва ҳ.к.ларни китобдан ёзиши). Диққатнинг ўзига хос хусусиятлари. Диққатини осон жалб этиши; диққатининг турғунлиги. Диққатини тўғри тақсимлай олиш қобилияти. Бир фаолиятдан иккинчи фаолиятга ўта олиши. Идрокнинг ўзига хос хусусиятлари ва қабул қилиш қобилияти. Атрофдаги муҳитни тушуна олиш, онгида тушунмовчиликларни бўлмаслиги. Оддий предметларнинг номи ва нима учун ишлатилишини билиши. Расмдаги тасвирлар билан асл предметларнинг ўзаро боғликлигини билиши. Расмларни тузилишини тушуниши. Идрок этилаётганнинг муҳими пайқashi. Предметларни ўзаро солиштириш ва ўхшаш ёки ажратиш хусусиятига эга бўлиш. Предметларни классификация қилиш ва оддий умумлаштириш. Тинглаган матнни	Тиббий хужжатларни ўрганиш. Махсус текширишлар. Бола нутқини кузатиш. Бола билан суҳбатлашиш. Логопедик текширув. Ёзма ишларини ўрганиш Болани машғулот ва машғулотдан ташқари вақтда кузатиш. Болани машғулот ва машғулотдан ташқари вақтда кузатиш. Бола билан суҳбатлашиш. Болани

маъносини мустақил равишда тушуна олиш. Сабаб ва оқибат алоқаларни ўрнатиш. Хотирасини ўзига хос хусусиятлари. Қандай эслаб қолади; устун бўлган хотира тури (кўрув, мотор, эшитув, “аралаш”). Эслаб қолишнинг тезлиги. Узоқ вақт эсда тутиши (мустаҳкамлиги). Нимани яхшироқ эслаб қолади: сонларни, таърифларни, далилларни. Эслаб туриш жараёнинг ўзига хосликлари. Ўқув материални ўзлаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари. Алоҳида ўқув предметларга муносабати. Предметларнинг фазовий характеристикаси ҳақидаги тушунчаси: узунлиги, баландлиги шакли. Сон ва ҳарфларни билиш (ўқиш, ёзиш ва санашларни билиш). Шеър билладими? Эшитганларни (ўқиганларни) айтиб бериши. Қўл меҳнати кўникмалари, чизиш, ўз-ўзига хизмат қилишнинг ривожланганлиги. Янги материални ўзлаштиришдаги қийинчиликлар. Қийинчиликларни бартараф этиш бўйича педагог томонидан олиб борилган ишларнинг натижалари. Қизиқишлар (мавжуд эмас, бўш, турли); қизиқиш турлари (меҳнат, қўшиқ айтиш, чизиш, рақсга тушиш ва ҳ.к.)	машғулот ва ўйин вақтида кузатиш. Бола билан индивидуал суҳбатлашиш Болани машғулот жараёни давомида кузатиш ва машғулот давомидаги ишларини ўрганиш
<i>Эмоционал-иродавий муҳит</i> Болада устун бўлган кайфият (хурсанд, ғамгин). Кузатилади: таъсирчанлик, секин ҳаракатланиш, ўзини ушлолмаслик, босиқлик. Атрофда содир этилаётган воқеалардан таъсирланиш. Қўрқиш, хайрон қолиш, завқ олиш, раҳм қилиш туйғулари болага хос бўлиши. Вазифаларни бажаришда, ўзини тутишда иродани	Болани турли дарс, дарсдан ташқари, сайил, ўйин ва ҳ.к.лар давомида кузатиш

ишлатиш қобилияти. Мумкин бўлмаган ҳаракатлардан ўзини ушлай оладими?	
<i>Шахнинг ўзига хос хусусиятлари</i> Ўзини тутиш қоидаларига риоя қилиш. Ўқув, меҳнат ва ўқин ўйнаш давомида ўзини кўрсата олиш. Ахлоқий сифатлар: яқинларга, қариндошларга, дўстларига бўлган муносабат. Катта ёшдагилар ва бошқа болалар билан ўзаро муносабат. Атрофдагиларга бўлган боғланиш, севги, меҳрибонлик туйғуларини пайдо бўлиши; зарар етказиш, бошқаларни хафа қилиш, ёлғон гапириш ва ҳ.к.ларга бўлган мойиллик. “Бузғунлик” одати, дайдилик, зўравонлик, шунингдек, ўта зўравонликка бўлган мойиллик.	Болани турли фаолияти давомида кузатиш

Шуни назарда тутиш зарурки, агар болалар мактабда таълим олишса, боланинг у ёки бу қобилиятининг вужудга келиш динамикаси, хатолар мазмуни, бола дастурни ўрганиш давомида тўқнашаётган қийинчиликлар ҳақида мулоҳаза юритиш мақсадида педагог текширишни ўтказишдан олдин барча ўқувчилар билан боланинг ўзлаштириш қобилиятини муҳокама этиш, дафтарларни диққат билан ўрганиб чиқиши керак. Боланинг нафақат техник қобилиятлари тўғрисида балки унинг кузатувчанлик, тасаввур қилиш, қизиқиш доираси ҳақида фикр юритиш имконини берувчи расмларни таҳлил қилиш таҳхис нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга.

Мактабгача ёшдаги болаларни гапирадиган бўлсак уларнинг сон, ўраб турувчи олам ҳақидаги элементар тушунчалари, мустақил фаолият юритиш имкониятлари мавжудлиги тўғрисида гапирамиз. Мактаб ўқувчиларини текшириш жараёнида уларнинг ҳозир ўтилаётган ва ўтилган дастурий материални билиш даражаси ўрганилади.

Ўқиш жараёнини текшириш даврида бола томонидан ҳарфни таний олиш, бўғинларни, сўзларни, қўшилиб ёзилган текстни ўқий билиш, товуш-

харфли таҳлил ва синтез қилиш. Боланинг ўқиш усулига, ўқиш темпига, мантикий урғу берилишига, сўзнинг тузилишини сақлашига, товуш талафузи давомида қўпол хато ва бузилишларга йўл қўймасликка диққатни қаратиш лозим. Энг муҳими сўз ва гапларнинг маъносини бола томонидан англашдир. Агар бола ўқишни билмаса, шунда унга матнни ўқиб ёки гапириб берилади, кейин бола томонидан текстни тушунгалигини текширишади.

Одатда, матнни тушуниш ва ўқишни ўрганиш ақли заиф болаларда кузатилади. 7-8 ёшида ҳам улар харфларни эслаб қололмайди, таниш сўзларни тушунтириб беролмайди ва уларни расм билан солиштиришда қийналишади. Енгил ақли заиф болалар 7-8 ёшида махсус таълим ёрдамида алифбени ўрганиши мумкин, лекин улар учун харф ва бўғинларни бири-бирига қўшиш жуда қийин, улар фақат харфлаб ўқий олади. Бу болалар ўқиган матнни тўлиқ тушунмайди, керакли тартибди уни қайта гапириб беролмайди. Уларга кўринмас бўлган сабаб боғланишларни тушуниш қийин.

Психик ривожланиши сустлашган болалар биринчи ўқув йили давомида ўқиш бўйича мўлжалланган таълим дастурни ўзлаштира олмасликлари ҳам мумкин. Улар секин, бўғинлаб ўқийдилар, пунктация интонацияга риоя қилишмайди, харф ва бўғинларни ўрнини алмаштириб қўйиш, ўзгартириш, ўтказиб юбориш уларга хосдир. Луғат бойлиги сустлиги, билим захираси ва ўраб олган олам ҳақида тасаввур чегараганлиги болалар томонидан бўғин ва ифодаларни тушуниш, сабаб кетма - кетлик билан боғлашни амалга оширишни қийинлаштиради, лекин бу болаларда ўқиган матнни тушунишга интилиш яққол кўрилади, шунинг учун уларда ёзилган текст нима ҳақидалигини тушуниш учун кўпинча сўз ва ифодаларни қайта ўқиш истаги мавжуд. Бу уларни механик тарзда ўқийдиган ақли заиф болаларда ажратиб туради.

Ўқиш кўникмасини эгаллашда эшитишда нуқсони бўлган болалар ва нутқи тўлиқ ривожланмаган болалар сезиларли қийинчиликларга дуч келади. Уларда харфлаб, тахминий ўқиш, сўз ва харфларни алмаштириб қўйиш ва ўқилган текстни тўлиқ тушуна олмаслик аломатлари кузатилади.

Кўришда нуқсон бўлган болалар ҳарф, бўғин, сўзларни идрок этишда қийинчиликларга дуч келади, кўпинча қаторни “йўқотиб қойишади” ва ҳарф ёки сўзларни жойини алмаштириб қўйишади, бу эса ўқиш ва ўқилган текстни тушуниш кўникмасини эгалашга салбий таъсир этади. Текст болаларга ўқиб берилган ҳолда, улар тушанади ва текст мазмунини айтиб беришади.

Церебрал фалажли болаларда ўқув кўникмаларини эгаллашдаги қийинчиликлар ҳаракт-таянч аъзоларидаги нуқсонлар оқибатида келиб чиқади. Улар сўзларни тўлиқ идрок этишда қийналадилар, ўхшаш товуш кўринишларини чалкаштирадилар. Натижада болаларда кўрув идрокида бузилишлар бўлиб, қаторни тўғри кузата олмай уни йўқотиб қўядилар, бир сўздан иккинчисига ўтишда қийналадилар. Бундай болалар мантикий грамматик, яъни фазовий характерга эга сўз (от кўмакчиларини) (чапда, пастда, тагида, устида ва х.к.лар) ва жумлалар тузилмаларни қийинчилик билан тушунадилар.

Ёзув кўникмаларини текшириш жараёнида педагог ёзув, грамматика, имло ёзиш қоидаларини техникасини билиш даражаларини аниқлайди. Мактабгача ёшдаги болаларни ёзишга тайёргарлигини аниқлаш учун уларга қуйидаги вазифаларни бериш мумкин: қаторни ажратиб уни қалам билан узунлигига қараб чизиш, катакли қоғоздаги битта катакни айланттириб чизиб қўйиш, нуқталар ёрдамида ва уларсиз босма ҳарфларни ёзиш, 2-3 сўздан иборат гапни такрорлаш, ундаги алоҳида сўзларни ажратиш, уларнинг сони ва кетма-кетлигини кўрсатиш, сўздаги биринчи ва охирги товушни ажратиш кабилар бажарилади. Агар бола ҳарфларни билса унга кесма ҳарфлар ёрдамида таниш бўлган сўзлардан тузиш мумкин. Ёзув техникасини мактабдаги болалардан уларнинг иш дафтарлари, шунингдек текширув давомидаги матнни кўчириш натижаларига кўра таҳлил қилиш мумкин. Болаларда грамматика ва имловий қоидаларни қанчалик эгаллаганлигини уларнинг ёши ва ўқилишининг йиллига қараб вазифалар берилади.

Интеллектуал ривожланиши бузилган болалар 7-8 ёшида ёзишни ўргана олмайдилар. Улар вазифани мақсадини тушунмайдилар;

моторикасида, ҳаракат координациясининг ривожланмаганлигининг кўпол бузилишлари, хаттоки элементар вазифаларни бажаришдаги фазовий қийинчиликлар учрайди.

Енгил даражали ақли заиф болалар ҳам ёзиш кўникмаларини эгаллашда анча қийинчиликларга дуч келадилар. Ақли заиф болалар махсус таълим олмасдан ўзи мустақил дафтардаги катакни ажрата олмайди, қатор қодаларини ҳисобга олмайди, ҳарф элементларини охирига етказмайди, баъзида ҳарфларни ойнаванд тарзда ёзишади. Ёзидан олдин улар сўзларни олдиндан ўқимайдилар, бу эса хатоликларга олиб келади, сўзлардаги товушларни анализ қилишда қийналадилар, гапнинг боши ва охирини ҳар доим ҳам ажрата олмایدилар. Ақли заиф болаларга имло, айниқса унли ҳамда жарангли ва жарангсиз ундош қодаларини тушунишлари қийин.

Психик ривожланишда орқада қолган болалар 1-синфда текширилганда кўпинча ёзиш кўникмаларини эгалашга тайёр эмаслар. Уларга фақатгина товуш тахлилининг элементар тарзда тахлилин бажариш хос; унли товушларни сўздан ажратиш улар учун алоҳида бир қийинчилик туғдиради. Ёзиш давомида болалар ҳарфларни, баъзида бўғинларни қолдириб кетади, ортиқча ҳарфларни қўшиб қўйишади. Уларнинг ишида қодаларни билмаслик ёки улардан фойдалана олмаслик билан боғлиқ кўпгина хатоликлар учрайди. Шу вақт ичида, психик ривожланишда орқада қолган болаларнинг ишларида ақли заиф ўқувчиларга нисбатан камроқ хатоликлар учрайди, кўпол бузилишлар кузатилмалиги мумкин.

Эшитишда нуқсони бўлган болаларга ёзиш малакаларини бузилиши эшитиш қобилияти заифлиги билан боғлиқ хатоликлар характерлидир. Улар ёзиш давомида эшитилиши ва талаффузи бўйича бир-бирига ўхшаш товушларни аралаштириб, бўғинларни ташлаб кетадилар, мураккаб пайтларда ундош ҳарфларни ўтказиб юборадилар, гапнинг тузилишини бузадилар.

Нутқи ривожланмаган болалар ўзига хос хатоликларга йўл қўйишади: сўзларнинг ўзаро бузиб мослаштириш, ҳарфларни ташлаб кетиш ва

бошқасига алмаштириш, харф ва бўғинларни жойини ўзгартириш, бир нечта сўзларни битта сўзга қўшиб юбориш. Мактабга бориши билан нутқдаги нуқсонлар йўқ бўлиши мумкин, аммо билим олиш қийинчиликлари сақланиб қолади ва ўзлаштира олмасликка олиб келади.

Кўришда нуқсони бўлган болалар ёзиш кўникмасини эгалашда алоҳида қийинчиликларга дуч келади; уларга қаторни бузиш, харфлар шаклини тўғри ёзмаслик мойилдир.

Церебрал фалажли болаларда ёзиш кўникмасини эгаллашда намоён бўлган қийинчиликлар болада ҳаракатланишдаги нуқсонлар билан ифодаланади. Улар қоғозда мўлжал олиш бўйича қийналадилар, баъзида харфларни ўнгдан чапга ёзадилар. Қўлидаги мушак тонусини бузилганлиги сабабли чизиқларни тўғри бўлиши йўқолади, харфлар шакл бўйича ҳар хил бўлади, уларнинг қўшиш жараёни қийин ўтади. Ёзиш маҳоратини эгаллашда алоҳида қийинчиликларга гиперкинезли болалар дуч келади. Баъзи бир ҳолатларда уларни фақат компьютерда ёзишга ўргатиш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, меъёردа ривожланаётган болалар етарлича саводли эмас ва ёзуви ёмон бўлиши мумкин, шунинг учун ёзувнинг кўникмасини шакллантирилиши диагностик аҳамиятли ишора сифатида фақатгина психологик, логопедик, тиббий текшириш натижалари билан бир мажмуа бўлиб ҳисобга олинади. Ўқиш кўникмаларини шакланганлигини аниқлаш учун педагогик текширувда элементар математик тасаввурлари ўрганилади, унда сон, арифметик амаллар, мисоллани тушуниши ва еча олиши аниқланади.

Мактабгача ёшдаги болаларда сон ҳақидаги тасаввурларини аниқлашда уларга гуруҳдаги предметлар сонини (битта-кўп, битта-иккита-кўп), икки хил ҳажмдаги предметлар сонини солиштириш тақлиф этилади.

Бундан ташқари, предметларни кетма-кет ва тескари тартибда санаш, охирги сонини номлаб уни ёзувдаги кўринишини кўрсатиш сўралади. Мактабгача ва умумтаълим мактабларида таҳсил олувчи II-III синф ўқувчиларидан бирдан, бешдан, ўндан, йигирмадан тўғри тартибда ва

тескари тартибда санаш сўралади. Умумтаълим мактабининг биринчи синф ўқувчиларидан биринчи ва ундан кейин келадиган сонни номлаш, икки сонни солиштириш, қайси бири катталигини ва қанча катталигини айтиш сўралади. Мактабгача ва мактабнинг 2-3 синф ўқувчиларини ҳисоблаш малакалари бўйича билим даражаларини текширишда санаш малакаларини аниқлашда қуйидагиларга: биринчи қўшилувчини болалар ҳисоблаяптиларми ёки унга қўшиб кетаяптиларми; предметларни бармоқлари ёрдамида санаяптиларми; гуруҳлаб санашда қийналмаяптиларми, мисолларни жадваллар асосида бажара олишлари, кўпайтириш ва бўлиш жадвалини билишларига диққат қаратилади. Вазифаларни бажариш жараёнидаги текширишларда болани вазифа шартини тушуниши, берилган вазифа ва саволни шартини қайтара олиш имконияти, бажариш режасини тузиши, бажариш ҳаракатларига савол тузиш ва уларни бажара олиш ҳамда тушунтира олиши ҳисобга олинади. Кўрсатилган фаолият йўл-йўриғидан бошқа анологик ўта олиши муҳим диагностик кўрсаткич ҳисобланади.

Ақли заиф мактаб ёшидаги болаларни текшируви давомида арифметик кўникмаларни ривожланиши жуда паст даражадалиги намоён. Уларда сонли қатор ҳақида, ҳаттоки аниқ материални оддий санаш кўникмалари ҳам йўқлиги аниқланди. Предметларни санашда охириги натижани айтиб бера олмайдилар, берилган кўрсатмани хотираларида эслаб қололмайдилар, ёрдамлар самара бермайди.

Енгил даражадаги мактаб ёшидаги ақли заиф болалар (2-3 синф) предметларни учдан-ўнгача санай оладилар. Бетартиб жойлаштирилган предметларни тартибга келтириб жойлаштириш топшириғини бажаришда болаларга ташкилий ёрдам керак. Кўп болалар берилган саналарни, айниқса, тескари тартибдагиларни тартибга солишда қийинчиликларга дуч келади. Улар қийинчилик билан вазифа шартларини эслаб туришади. Арифметик мисолларни ечишда алоҳида муаммолар пайдо бўлади. Мисол шартлари болаларнинг эсида турмайди, мисолни ечиш жараёнини ўзлари кузатмайди ва ечимнинг тўғрилигини текшира ололмайди.

Психик ривожланишда орқада қолган мактабгача бўлган ёшдаги болаларга ўнггача бўлган сонлар қаторини тушуниш осон, баъзиларига орқага, тескари тартибда санаш ҳам қийин эмас, лекин бир сондан иккинчи сонгача санаш қийин. Улар мустақил равишда предметларни санаши, уларни тегишли сон билан солиштира олиши мумкин. Ўнггача бўлган санашда болалар ёғочлардан фойдаланади, баъзиларда бармоқлардан, шунда ҳам хатога йўл қўйишади. Психик ривожланишида орқада қолган И-III синф болалари сонлар йиғиндисини ва қолдиғини топишга қаратилган содда мисолларни ечишни биладилар. Умумтаълим мактабда улар математика бўйича дастурий материални ўзлаштиришда, айниқса мисолларни ечишда қийналадилар: мисолнинг шартларини умумийлаштириб таҳлил қила олмайдилар, тўғри ечим топилса ҳам, тушунтириб бера олмайдилар. Бироқ ушбу қийинчиликлар педагогнинг йўналтирилган ва ташкилий ёрдами орқали босиб ўтилади.

Эшитишида нуқсони бўлган болалар ва нутқи ривожланмаган болалар баъзиларда тескари санашда қийналадилар, чунки санок сонларнинг номини ва уларнинг кетма-кетлигини дарров эслай олмайдилар, олдинги сонни келадиган сон билан адаштирадилар ёки аксинча. Алоҳида катта қийинчиликларга бундай болалар арифметик мисолларни ечишда дуч келадилар, чунки нутқи ривожланишида нуқсони бўлганлиги сабабли мисолнинг шартларини тўлиқ тушуна олмайдилар.

Кўришда нуқсони бўлган болалар вазифани қайта такрорлашларига муҳтож, чунки улар сўз орқали фойдаланган жараён ҳақида етарлича тасаввурга эга эмаслар. Уларга мисолни ечиш учун кўпроқ вақт ажратиш керак.

Церебрал фалажликка эга бўлган болалар санаш кўникмасини эгалаш учун ўзига хос қийинчиликларни бошдан кечирадилар. Уларнинг кўпи қийинчилик билан ўнггача бўлган сонлар таркибини ўзлаштириб оладилар; график кўриниши бўйича бир бирига ўхшаш сонларни адаштирадилар, сонлар қаторини ўнг томондан чапга қараб тузадилар.

Меъёردа ривожланаётган болаларнинг аксарияти 7 ёшига қадар оғзаки 100 гача санаш малакасига эга бўлишади, ва содда арифметик мисолларни ечишни биладилар. Мактаб ўқувчилари математикага оид дастурларнинг асосий бўлимлари бўйича билимга эга бўлганларини аниқлайдилар ва мисоллар ечишда зеҳни ўткирлигини намоёниш этадилар.

Таъкидлаш жоизки, педагогик тадқиқотнинг материалларини таҳлил қилишда боланинг ривожланиш шарт-шароитлари ва бу жараёнда оиланинг роли ҳақидаги маълумотлар катта аҳамиятга эга.

Педагогик текширишнинг умумий таҳлили

Педагогик текшириш ва баҳолаш боланинг малакалари, ишлаш қобилияти, таълим жараёнидаги муваффақиятлари ва муваффақиятсизлари ҳақида маълумотлар йиғиндиси бўлиб, бу маълумотлар болага таълим олишда қандай ёрдам бериш масаласини ҳал этишга хизмат қилади. Болани психолого-педагогик текшириш ва баҳолаш учун тахминан 5та сабаб мавжуд: скрининг, саралаш, ёрдам хизматини режалаштириш, ёрдамни баҳолаш ва боланинг таълимдаги динамикасини аниқлаш.⁴

Педагогик текшириш асосида педагог-дефектолог фақатгина боланинг билим даражаси ҳақида хулоса чиқармасдан, балки у ёки бу қийинчиликлар нималардан келиб чиққанлиги, уларнинг асосида нималар ётишини тушуниб олади.

Текшириш натижаларини таҳлил қилиш вақтида асосий диққат боланинг берилган топшириқни мустақил бажариш қобилияти, лозим бўлганда ёрдамни қабул қилиши ва ўзлаштирилган ҳаракат усулидан ўхшаш шароитларда фойдаланишга қаратилади.

Интеллекти меъёридаги болалар уларга кўрсатилган ва тушунтирилган ҳаракат усулидан бошқа шароитда ҳам фойдалана оладилар. Педагогик назоратдан қолган, психик ривожланиши сустлашган,

⁴ John W. Jacobson, James A. Mulick, Johannes Rojahn. Intellectual and Developmental Disabilities. New York, Springer Science+Business Media, LLC, 2007. 334-335 betlar

анализаторларида турли нуқсонлари бўлган болалар таълимни етарли даражада ўзлаштира олиш имкониятларига эга бўладилар.

Берилган топшириқларни бажариш жараёнида болани кузатаётиб педагог-дефектолог унинг кўрсатмани тушуниш хусусиятлари ва фаолияти характери, хулқини кўздан кечириб бориш, топшириққа қизиқишини, олинган натижаларни тўғри баҳолай оладими, мақтов ва танбеҳга қандай муносабатда бўлишига эътибор бериш лозим.

Ақли заиф болалар кўрсатиш ва тушунтиришдан кейин ҳам ўхшаш топшириқларни янги топшириқдай бажаришга қийналадилар. Алоҳида анализаторлари доирасида яққол ифодаланмаган нуқсонлари бўлган болалар берилган кўрсатмаларни қийинчилик билан қабул қиладилар, шунинг учун нутқида ва эшитишда камчиликлари бор деб тахмин қилинган болаларга топшириқнинг мақсадини кўргазмали равишда ёритиб бериш тавсия этилади. Масалан, кўриш ўткирлиги пасайган болаларга тушунтиришда сақланган нутқ, эшитиш ва сезиш функцияларига таянилади.

Боланинг ёрдамчи мактабда ўқиши лозимлиги ҳақидаги хулоса ишонарли тарзда асосланиши керак.

Бола ёрдамчи мактабда ўқиши лозим эмас деган ҳолатларда, педагог боланинг билим даражаси, потенциал имкониятлари ҳақида ўз хулосасини чиқариши керак. Олинган барча маълумотлар ва хулосалар комиссияда бошқа мутахассислар билан муҳокама қилинади.

3.5. Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни логопедик текшириш

Нутқ боланинг юқори психик функцияларини шаклланишида алоҳида муҳим рол ўйнайди. Бола учун катталар билан сўзлашув функциясини бажариб, фикрлашни ривожлантириш, боланинг ўзини тутишини режалаштириш ва бошқариш, унинг ҳаёт давомидаги психик фаолиятини ташкиллаштириш учун база бўлади, шахс ривожланишига тўлиқ кўмаклашади. Шунинг учун замонавий махсус педагогика ва психологияда боланинг аномал ривожланишининг оддий ҳолатларини, яъни кўп

болаларда учрайдиган ва нутқ бузилишига олиб келадиган нуқсонларни эрта ёшда аниқлаб уларни бартараф этиш тартиблари тасдиқланган (В.И.Лубовский). Нуқсонларнинг бир қисми фактгина талаффуз этиш жараёнига тегишли ва нутқнинг тушуниш даражаси паст бўлган пайтда аниқланади. Бошқа нуқсонлар нутқнинг фонематик томонига мансуб ва нафақат талаффуз пайтида деффект билан гапириш, балки ўқиш ва ёзиш қобилиятини пасайишига олиб келувчи сўзнинг жарангдорлигини хис қилиш сушт эканлигини ҳам билдиради. Учинчилари – бу коммуникатив нуқсонлардир, улар боланинг мактабда таълим олишига ва ижтимоий муҳитга мослашишига ёрдам беради.

Ақли заиф, ёки бошқа нуқсонга эга бўлган болаларни ўқитиш, тарбиялаш ва даволашда нутқни ва мулоқотни шакллантириш ва ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. Нутқ нуқсонлари шахс ва ногиронликка боғлиқ равишда бир-биридан фарқ қилади.

Кейинги 25 йилда болаларда нутқ бузилишларини тушунишда иккита асосий ёндашув ажратилади. Анаънанавий ёндошув ногиронликни сабаби ёки этиологияси бўйича таснифлайди. Маккормик и Шифельбуш (1990) ўз ишларида 5 та этиологик категорияларни таърифлаганлар:

1. Сенсор бузилишлар (эшитиш ва кўриш нуқсонлари) билан боғлиқ нутқ ва мулоқот бузилишлари;
2. Ҳаракат бузилишлари (церебрал фалажлик ёки бифид елкаси) билан боғлиқ нутқ бузилишлари;
3. Марказий нерв системасининг жароҳатланиши билан боғлиқ нутқ ва мулоқотнинг бузилишлари, нуқсонлари
4. Оғир эмоционал бузилишлар билан (масалан, шизофрения, аутизм) боғлиқ нутқ бузилишлари;
5. Когнитив сустлашганлик билан, масалан, ақли заифлик билан боғлиқ нутқ ва коммуникациянинг бузилишлари

Блум ва Лейхи психологик ёндошув вакили бўлиб, бу ёндошувда нутқ нуқсонини тасниф қилмасдан, уни тасвирлайди. Аниқроқ айтилганда,

ушбу ёндошувда ривожланишида нуқсони бўлган боланинг нутқини меъёрида ривожланаётган боланинг нутқи билан таққослайди.⁵

Оғзаки нутқни текшириш

Логопедияда нутқдаги нуқсонларни таҳлил қилиш учун асосий методика бўлиб Р.Е.Левина томонидан ишлаб чиқилган методика ҳисобланади. Ушбу таҳлилнинг асосида мураккаб, кўп босқичли ҳисобланган нутқдан фойдаланишига замонавий қараш ётади. Болада нутқи ривожланишида иштирок этадиган компонентлардан бири шаклланмаган бўлса, натижасида ўзининг орқасидан иккинчи, учинчи ва ҳ.к. компонентларнинг ўзгаришини келтиради. Шунинг учун, логопедик тадқиқот нутқ тизимининг компонентларини ўрганишни ўз ичига олади:

- мустақил, боғланган нутқ;
- сўз (лексика) бойлиги;
- нутқни грамматик қурилиши;
- нутқнинг талаффуз томони (товушларни талаффуз қилиш, сўзнинг бўғинлари бўйича тузилиши, фонематик идрок этиш).

Логопедик тадқиқот давомида аниқ мақсадлар қўйилади:

- боланинг нутқий кўникмаларининг ҳажмини аниқлаш;
- кўникмаларини ёшига қараб ҳамда психик ривожланишига қараб солиштириш,
- нуқсонлар, нутқий фаоллик ва психик фаолиятнинг бошқа кўринишларини солиштириш.

Дастлаб босқичда логопедик тадқиқот махсус ҳужжатларни ўрганиш ва ота-она билан суҳбатлашиш билан бошланади. Мазкур босқичнинг вазифаси — анамнестик маълумотларни болани нутқи ривожланишининг давом этиши тўғрисидаги натижалар билан тўлдириш. Нутқ ривожланишининг қуйидаги асосий босқичлари ажратилади:

5 John W. Jacobson, James A. Mulick, Johannes Rojahn. Intellectual and Developmental Disabilities. New York, Springer Science+Business Media, LLC, 2007. 561-561 бетлар.

- гугулашнинг бошланиши, ноаниқ ғувур-ғувур, биринчи сўз, гап тузиш вақти;
- нутқнинг ривожланиши тўхтаб қолмаганлиги (агар тўхтаб қолган бўлса, нима сабаб бўлган ва қачон қайта тикланган);
- атрофдагиларнинг сўзлашуви характери (яқинларининг сўзлашувини ўзига хос хусусиятлари, икки тиллилик, катталар томонидан боланинг нутқига қўйилган талаблар);
- боланинг нутқидаги нуқсонига бўлган муносабат;
- логопедик ёрдам кўрсатилганлиги ва унинг натижалари.

Нутқдаги нуқсонлар баъзиларида эшитиш қобилияти паст бўлиши сабабли пайдо бўлиши мумкин бўлганлиги учун, текшириладиган болада ушбу қобилият яхши сақланганлиги ҳақида маълумот бўлиши лозим.

Эшитишни текширишда овоз чиқарадиган ўйинчоқлардан (ноғора, чилдирмача, мушук, қушча) ҳамда махсус танланган расмлардан фойдаланиш тавсия этилади. Пичирлаб гапирилган ва суҳбат қурилган нутқни бола томонидан эшита олишини текшириш лозим. Бола логопед қаршисига орқаси билан 6-8 метр масофада туради. Логопед нафасни тўлиқ чиқаради ва пичирлаб сўзларни айтади, бола уларни такрорлаши керак, масалан, мактаб, чойнак, машина, чемодан ва ҳ.к. Бола томонидан бу вазиятни идрок этиш қийин бўлса, логопед ўша сўзларни 4 метр, кейин эса 3 метр масофада такрорлайди. Хулоса қилиб бола қайси масофада пичирланган гапни эшита олиши кўрсатилади.

Эшитиш қобилияти меъёردа бўлса бола 6 метр масофада шивирлаб гапирилган сўз ва ибораларни эшитиши ва такрорлаши керак. Эшитиш қобилияти текшириладиганда кўриш қобилиятини ишга солиш керак эмас. Шивирланган сўзларни бола 3 метр масофада эшитолган бўлса, у ҳолатда эшитиш қобилиятини аниқлаб олиш мақсадида махсус маслаҳатга муҳтожлик борлиги ҳақида кўрсатма берилади.

Умуман гапира олмайдиган ёки гапиришни энди бошлаётган болаларда эшитиш қобилиятини текшириш анчагина қийинчилик туғдиради.

Бундай ҳолларда болага таниш бўлган предметлар тасвирланган расмлардан фойдаланиш тавсия этилади. Боладан логопед томонидан айтилган сўзни такрорлашни эмас, унга мос расмни кўрсатиш сўралади. Аввал логопед бола ёнида туриб гапиради, кейин эса узоқлаша боради. Эшитиш қобилияти паст бўлса бола аудиометрик текшириш бўйича мутахассисга юборилади.

Нутқни текшириш боланинг фаол (экспрессив) нутқини текшириш билан биргаликда, атрофдагиларнинг нутқини тушунишини (импрессив) қамраб олади.

Импрессив нутқни текшириш бўйича асосий вазифалар:

- логопед томонидан кўрсатилаётган этилган расмлардаги предметларни, унинг қисмларини, сифатини, у билан боғлиқ ҳаракатларни номлаб бериш (сўзларни тушунишини текшириш);
- оғзаки айтилган турли мураккабликдаги кўрсатмаларни бажариш (гапларни тушунишини текшириш);
- логопед томонидан айтилган грамматик шаклга мос предмет ёки расмни танлаш (грамматик шаклларни тушунишини текшириш);
- матнни қайта гапириб бериш, матнга оид саволларга жавоб бериш, шакли бузилган матн билан ишлаш ва ҳ.қ. (матнни тушунишини текшириш);

Импрессив нутқнинг шаклланганлик даражасини таърифлаш кейинчалик логопедик хулосада ўз аксини топади:

- қаратилиб сўзланган нутқни тушуниш тўлиқлича шаклланган;
- кундалик сўзланган нутқни тушуниш;
- қаратилиб сўзланган нутқни тушуниш чегараланган (вазиятга қараб);
- қаратилиб сўзланган нутқни тушунмаслик.

Фаол (экспрессив) нутқни текшириш бола билан суҳбатлашишдан бошланади, унинг мақсади фикрини ифодалай олиш қобилиятини умумий савиясини аниқлаш.

Бола жавобларини суҳбат давомида таҳлил қилиш кейинги босқич текширувини аниқлаш ва тахминий фаразни ифодалашга ёрдам беради. Болада элементар иборали нутқнинг йўқлиги, нутқ тизимидаги компонентларни, нутқнинг грамматик қурилмасини ва фонематик жараёнларини ўрганишга имкон бермайди. Агар бола суҳбат жараёнида у ёки бу йўл билан мустақил боғланган нутқини борлигини ифодаласа, унинг мустақил нутқини шаклланганлик даражаси ва ёш хусусиятларига мос келишини аниқлаш керак. Бундай ҳолларда нутқни текшириш анъанавий тарзда нутқ компонентларининг барча томонларини ўрганишни кўзда тутди.

Боғланган нутқини текшириш суҳбат давомида мустақил нутқини чуқур текширишга мўлжалланган бир қатор вазифаларни ўз ичига олади:

- суҳбат;
- сюжетли расмлар бўйича ҳикоя тузиш;
- қисмларга ажратилган серияли сюжетли расмлар асосида ҳикоя тузиш;
- қайта сўзлаб бериш;
- тасвирловчи ҳикоя тузиш;
- тасаввурлари асосида ҳикояни тузиш;

Боғланган нутқини баҳолаш мезонлари. Боғланган нутқни баҳолашда шуни эсда тутиш керакки, тўрт ёшдаги болалар эндиgina оддий кенг тарқалган гапларниgina эгаллай оладилар. 3-4 ёшда болалар мураккаб гаплардан фойдалана бошлайдилар. 4 ёшдан сўнг таниш бўлган эртакни қайта айтиб бера оладилар, бажонидил шеърларни ёд оладилар. 5 ёшда болалар икки маротаба эшитгандан сўнг қисқа матнларни қайтариб айта оладилар. 5 ёшдан сўнг кўрган ва эшитганларини кетма-кетликда ва батафсил айтиб, унинг сабаб ва оқибатларини тушунтира оладилар. 6 ёшдан сўнг болалар ўзлари мустақил равишда очиб берилган ва мантиқий тузилишга эга ҳикоялар туза оладилар.

Нутқи ривожланмаганликнинг боғланган нутқини ўзига хос томонлари:

- синтактик тузилмаларнинг бир хил ва камбағаллиги; бола мустақил нутқида асосан оддий гаплардан фойдаланади;

- бир хил турдаги гапларни кенгайтира олмаслик;

- бола предмет ёки ҳодисаларни ифодалашини чегараланганлиги;

- ҳикоя қилишнинг мантикий тузилмасининг бузилиши: энг керакли жойини ташлаб аҳамиятсизини айтиб беради;

Кейинги йўналишдаги логопедик текширув **сўз бойлиги захирасини** текширишга қаратилган. Бунда қуйидаги вазифалар қўйилади:

- сўз бойлигини ёш меъёрига мос ёки мос эмаслиги; фаол луғатини характерлаш (феъл, сифат, отларнинг борлиги, нутқнинг бошқа қисмларида фойдаланиши);

- сўзларни лексик маъносини тушунган ҳолда ифодалашини аниқлаш;

Текширув давомида қуйидагиларни инобатга олиш зарур:

От сўз туркумига оид сўз бойлиги:

- предмет ва унинг қисмларини ифодаловчи отлар (чойнак, қопқоқ, бурун);

- лексик маъноси бўйича ўхшаш отлар (кўйлак-камзул);

- умумлаштирувчи сўзлар (сабзавот, мева, идиш-товоқ, кийим-кечак ва ҳ.қ.)

- йил фасллариининг номи;

- ҳайвон ва уларнинг болаларининг номлари;

- касб-ҳунарларнинг номи.

Феъл туркумига оид сўз бойлиги:

- предметларни ҳаракатларини ифодаловчи сўзлар;

- ҳолат, туйғу, ходисаларни ифодаловчи сўзлар.

Феъллар нафақат инфинитив шаклида (югурмоқ, ювмоқ, чизмоқ), балки замонлар бўйича қўшимчалар ёрдамида ҳам ишлатилади (югурди-югуриб келди).

Сифат сўз туркумига оид сўз бойлиги:

Куйидагиларни ифодаловчи сифатлар:

- предметларнинг катта-кичиклигини ифодаловчи (баланд, паст, тор);
- ранг (асосий ранг ва унинг туслари);
- шакл (доира, тухумсимон, квадрат);
- сифат (сутли, юмшоқ, силлиқ);
- мавсум (ёзги, кузги, қишки).

Равиш сўз туркумига оид сўзлар ҳам олиб борилади: тез, секин, баланд овозда, баландда).

Булардан ташқари қарама-қарши сўзлар (антонимлар) сўз бойлиги ҳам ўрганиб чиқилади.

Сўз бойлигини ўрганишнинг энг оддий йўли – бу предметлар ва уларнинг сифатини мавзули (ўйинчоқлар, мебель, транспорт) ёки вазиятбоп (дўкон, устахона, синф) омиллар бўйича махсус ажратилган расмларнинг номини айтиб бериш.

Сўз бойлигини баҳолашнинг мезонлари. Лексик имониятларни баҳолаш вақтида шуни ёдда тутиш керакки, боланинг нутқи меъёрида ривожланса ва тарбия муҳити яхши бўлса унинг сўз бойлиги жуда тез кўпайиб боради. 3-4 ёшда сўз бойлиги 600-2000 сўздан иборат бўлади. Болалар атрофдаги предметларни ва ҳодисаларни тўғри номлашади, етарли даражада предметларни сифатини, ҳаракатини ифодаловчи сўзларни билишади.

4 ёшида сўзларни тури ва кўриниши бўйича, антонимлар ва синонимларни, кичрайтирувчи- эркаловчи сўзларни яшаш қўшичаларни (бармоқча, куёнча, куйлакча) ўз нутқида қўллай оладилар.

5-6 ёшида болалар ўзлаштириб олган сўз тузиш кўникмаси нутқда предметларнинг сифатини ифодаладиган сўзлардан фойдаланиш (темирли, тахтали, пластмассали), ҳамда бошқа-бошқа сўз туркумларидаги бир ўзақли сўзлардан (сузиш сузувчи-сузувчан) фойдаланиш.

Нутқ бузилишидаги устун турган лексик хатолар:

- предметнинг бир қисмини унинг ўзини номи билан алмаштириб номлаш (ёқа, енг – куйлак);
- предмет номини унга мос ҳаракат номи билан алмаштириб номлаш (боғловчи ип - боғлайдиган);
- ўхшаш вазият ёки ташқи белгиларга қараб предметни номини алмаштириб номлаш (панама, берет, шляпа – шапка; кресло, табурет - стул);
- кўриниши бўйича эмас, тури бўйича предмет номини алмаштириб номлаш (мойчечак, қўнғироқча, атиргул - гул);
- предметнинг белгиси номини алмаштириб номлаш (тор-тор эмас, калта-кичик, узун, кенг - катта);
- умумий туршум боп сўзлардан фойдаланиш (ўйинчоқлар, идиш-товоқ, кийим-кечак, гуллар);
- антонимлардан фойдаланмаслик, синонимларни кам ишлатилиши.

Логопедик текширишнинг муҳим томони – нутқнинг грамматик қурилишини шаклланганлигини текшириш. Булар қуйидагича:

- гапнинг грамматик тузилишини тўғрилиги;
- отларнинг турли келишик шаклларида фойдаланиш характери;
- отларнинг бирлик ва кўплик сонлардан тўғри фойдаланиш;
- турли сўз туркумлардан тўғри фойдаланиш;
- сўз тузиш ва сўзни ўзгартириш қўникмаларга эғалик даражаси.

Нутқнинг грамматик тузилишини текшириш учун қуйидаги вазифалар амалга оширилади:

- сюжетли расмга қараб гап тузиш (гапда сўзлар сони кўплиги, сўзлар грамматик тартиблилигига қаралади);
- аниқ грамматик шаклдаги сюжетли расмларга қараб гап тузиш (“Болалар зоопаркда фил, шер, маймун, олмахонларни кўришди”);
- қолдириб кетилган сўзларда келишик қўшимчаларини тўғри қўллаш (“Самолёт ўрмон учиб ўтмоқда”; “Копток стол ётибди”);

- Бирлик сонда берилган гапни кўплик сонда ифода этиш (битта стол, ва кўп);

- Сифат ва сонларни от билан мослаштириш.

Нутқни грамматик тузилишини ўрганиш учун алоҳида эътибор сўзни тузиш кўникмаси борлигига қаратиш керак. Бу ердаги асосий вазифалар:

- Кичрайтириш-эркалатиш кўшимчалари ёрдамида сўз яшаш (стулча, қошиқча);

- сифат сўзни от сўздан яратиш (шишадан ясалган стакан – шишали, тахтадан ясалган стол - тахтали);

- ҳайвон болаларининг номларини бирлик ва кўпликда қўллаш олиш (от – той, тойчалар);

Нутқнинг грамматик тузилишини баҳолаш мезонлари. Нутқ грамматик тузилишини шаклланиш даражасини баҳолаш пайтида шуни эсда тутиш керакки, нутқи меъёрида ривожланадиган бўлса 5 ёшга бориб бола от, сифатларни бирлик ва кўпликда барча келишикларда тўғри қўллай олади.

Кўмакчи отлар билан тузилган гапларни ўзлаштиришда бола 3-4 ёшида барча оддий кўмакчиларни (ёнида, ичида, устида, тагида, бирга, ичидан, ёнига, орқасига, кейин) тўғри қўллай олади, гаплашганда улардан бемалол фойдаланади.

5-6 ёшида бола нутқида мураккаб кўникмаларни қўллай олади.

Сўз тузиш бўйича биринчи кўникмалар 4 ёшда аниқланади. Бу кийрайтириш- эркалатиш кўшимчалар ёрдамида ясалган отлар.

5 ёшда болалар сифат ва отларни сон билан биргаликда бош келишикда тўғри фойдаланиш шаклланади.

Нутқнинг ривожланмай қолганлигидаги грамматик хатолар. Нутқнинг грамматик воситалардан фойдаланиш ва тушунишдаги нуқсонлар “аграмматизм” термини билан ифода топади.

Импрессив ва экспрессив аграмматизм мавжуд. Импрессив аграмматизм – бола сўзда кўшимчаси ёки кўмакчиси ўзгарса сўз

маъносининг ўзгарилишини фарқламайди. Экспрессив аграмматизмни кўйидаги ўзига хос грамматик хатоликлар ифодалайди:

- гапда сўзлар тартиби ўзгариши (инверсия);
- келишик қўшимчаларини нотўғри қўллаш;
- кўмакчиларни ташлаб кетиш ёки нотўғрисига алмаштириш;
- сўз яшаш қобиляти шаклланмаганлиги.

Боғланган нутқ, сўз бойлиги, нутқни грамматик тузиш билан биргаликда логопедик текширишда товушлар талаффузини ҳам ўрганилади.

Шу мақсадда, турли хажмдаги ва турли типдаги бўғинлардан иборат сўзлар танланади: ундош товушлар сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида келган сўзлар. Бу сўзлар талаффуз этилганда мустақил равишда талаффуз этиш тавсия этилади.

Сўзнинг бўғин тузилишини эгаллаш даражасини аниқлаш учун кўйидаги вазифалар тақдим этилади:

турли тузилиши мурракаб сўзларни логопед кетидан такрорлаш (арча, ўргимчак, шкаф, пушка, қалам, мотоцикл, велосипед ва ҳ.к.);

логопед томонидан махсус ажратилган расмларни мустақил равишда номлаш. Сўзлар талаффузига қараб ажратилади, товуш сўзнинг бошида, ўртасида, охирида келиши (сабзи, хасса, гилос);

бўғинлари тузилиши бўйича мураккаб сўзлардан иборат гапларни такрорлаш (“Кутубхоначи китобларни тарқатди”).

Бўғин тузилиши ва талаффузи қўпол бузилган бўлса бир қатор бўғинлардаги товушларини ўзгартириб гапириб кўриш тавсия этилади:

- ҳар хил унли ва ундош товушлар (тамоқу);
- ҳар хил ундош, лекин бир хил унли товушлар (мабата);
- ҳар хил унли, лекин бир хил ундош товушлар (какоқу);
- сўзни ритмик тасвирини “**таққилатиб**” ифода этиш.

Нутқи ривожланмаган болаларда сўзнинг бўғин тузилишидаги хатоликлари:

- бўғинлар сонини камайтирилиши, кўпроқ – ундошлар иккита бўлиб келганда (тол-стол);
- ортиқча товушлар ва бўғинларни қўшиш (лимонт-лимон);
- товуш ва бўғинларни ўрнини алмаштириш (калакпа);
- товуш ва бўғинларни ўзгартириш (саф-шкаф);
- бўғинлар қолиб кетиши (хокечи-хокейчи);
- антитсипация (астобус-автобус).

Нутқ фаолиятини ўрганиш тизимининг муҳим ажралмас қисми - бу нутқнинг нафақат ифода этиш томонларини, балки товушларни идрок этиш даражасини ўрганувчи товуш чиқазиш жараёнини текширишдир.

Аввал артикуляцион аппаратнинг: лаб, тил, тиш, жағ, танглайларнинг тузилишини ва ҳаракатчанлигини кўриб чиқиш керак. Уларнинг меъёрга мослиги аниқланиши керак. Текшириш жараёнида қуйидаги аномал вазиятлар учраши мумкин:

- лаблар - қалин, ингичка, калта;
- тишлар - сийрак, қийшиқ, майда, жағ айланмасидан ташқарида, йирик, орасида очик жой йўқ, очик жой катта; тепа ё паст курак тишлар йўқ;
- жағ (тишлам) – очик олдинга чиққан, очик бир томонга оғган, прогнатия (тепа жағ олдинга чиққан), прогения (паст жағ олдинга чиққан);
- танглай – баланд, готик, тор, силлиқ, калта, паст;
- тил – кенг, кичик, тор.

Артикуляция аъзоларини ҳаракатчанлигини текшириш учун болага қуйидаги топшириқлар берилади:

- лабларни тил билан ялаб олиш;
- тилни бурунга, иякка, чап, кейин эса ўнг қулоққа етказиш;
- тилни чўлпиллатмоқ,
- тилни кенгайтириш, кейин эса торлаштириш,

- тил учини оғиздан чиқариб тепага кўтариш ва шу ҳолатда узоқроқ ушаб туриш,
- тил учини лабнинг чап бурчагига, кейин ўнг бурчагига теккизиш, ритмни ўзгартириб туриш,
- лабларни олдинга қараб чўччайтириш, кейин эса табассум қилиб кенгайтириш.

Бунда артикуляция аъзоларининг ҳаракатида эркинлик ва тезлик, равлонлик, ҳамда бир ҳаракатдан иккинчи ҳаракатга ўтиш қанчалик енгил бўлиши кузатилади.

Товушларни талаффуз этилишини текшириш пайтида боланинг у ёки бу товушни ўзини алоҳида талаффуз этиш ва улардан мустақил нутқда фойдаланиш кўникмаси аниқланади. Товушларни талаффуз қилишнинг камчиликларини белгилаб олиш керак: алмаштириш, бузиб талаффуз қилиш ёки баъзиларда товушлар тушиб қолиши.

Сўзлардаги товушларни талаффуз этилишини текшириш учун предметлар тасвирланган махсус расмлар тўплами керак бўлади. Товушни талаффуз қилинишини текширишнинг энг осон йўли қуйидагича: болага предметлар тасвирланган расмлар тақдим этилади, уларнинг номланишида текшириладиган товуш турли ўринда, яъни сўзнинг бошида, охирида, ўртасида ва ундошлар орасида жойлашган бўлиши керак.

Кейин бола ушбу товушларни қанчалик тўғри талаффуз этиши текширилади. Бунинг учун болага тегишли товуш такрорланиши мумкин бўлган кетма-кет бир нечта жумлани талаффуз этиш сўралади.

Фонематик идрок қилинишни текшириш давомида бола алоҳида олинган товушларни ажрата олишини аниқлаш керак. Биринчи навбатда, бу артикуляция ёки эшитилиши бўйича бир бирига яқин товушларга тегишли:

- сирғалувчи ва шовқинли товушлар (са-ша, за-жа, са-за, са-са, са-ча ва ҳ.к.);
- жарангли ва жарангсиз товушлар (та-да, па-ба, га-ка ва ҳ.к.);
- сонор товушлар (ра-ла, ри-ли ва ҳ.к.);

Бунда асосий усул бўлиб логопед орқасидан турли қарама-қарши, са-ша, ша-са, ач-аш, ра-ла, ша-жа ва ҳ.к. бўғинларни такрорлаб бориш ҳисобланади. Боладан берилган товушни эшитган заҳоти у имо-ишора (қўлни кўтариш, чапак чалиш) ёрдамида жавоб бериш сўралади.

Фонематик идрок қилишни ўрганиш пайтида жаранглаши бўйича яқин бўлган сўзларни ажрата олиш қобилияти аниқланади: мой-лой-той, сим-шим. Бу мақсадда болага тегишли расмни танлаб олиш ёки ҳар бир жуфтликни маъносини ифода этиш сўралади.

Нутқни комплекс ўрганиш натижалари логопедик ҳулосада, ривожланиш даражаси ва нутқ нуксонининг шакли кўрсатилган берилади (дизартрик болада нутқнинг тўлиқ ривожланмаганлигининг (НТР) 3 даражаси; алалияли болада (нутқнинг тўлиқ ривожланмаганлигининг) НТР 2 даражаси, очик ринологияли болада НТР 2-3 даражалари ва ҳ.к.).

Логопедик ҳулоса нутқнинг ҳолатини очиқ беради ҳамда боладаги ўзига хос қийинчиликларни бартараф этишга йўналган бўлади. Бу индивидуал ёндашувни фронтал ва гуруҳли машғулотларда тўғри ташкил этишда муҳимдир.

Дудуқланувчи болалар нутқини текшириш

Дудуқланишни текшириш комплекс тарзда ўтказилиши жоиз. У болани психологик-педагогик ва логопедик томондан текшириш ҳамда тиббий текшириш натижалари таҳлилининг ўз ичига олиши жоиз.

Дудуқланишни логопедик текшириш, уни натижаларинини қайд этиш қуйидаги кетма-кетликда акс эттириш мумкин:

1. Умумий маълумотлар:

- 1.Ф.И.Ш.
- 2.Туғилган санаси (йил, ой, кун).
3. Уй адреси, телефон.
4. Болани тарбияланиш ёки таълим олиш жойи.
5. Ота-онанинг Ф.И.Ш., ёши, иш жойи ва касби.
- 6.Оиласининг тузилиши.

7. Ота-онанинг шикояти.

II. Анамнез маълумотларини йиғиш

1. Ирсияти.

2. Онанинг ҳомиладорлик ва туғруқ даврини кечиши.

3. 1-ёшгача бўлган давридаги ривожланиш хусусиятлари.

4. Мактабгача ёш давр хусусиятлари.

- Нутқий анамнез
- Болани тарбияланиш шарт-шароитлари
- Дудуқланишни ривожланиши
- Оиладаги психологик муҳит, ўзаро муносабат хусусиятлари

III. Мутахассислар хулосаси таҳлили

IV. Дудуқланувчи боланинг психологик-педагогик тавсифномаси

V. Майда қўл моторикаси ва бармоқларни нозик ҳаракатлари, мимика ва артикулясион моторика ҳолатини текшириш

1. *Статик координация*
2. *Динамик координасия*
3. *Ҳаракатларни бир вақтда бажарилиши*
4. *Бармоқларни нозик ҳаракатларини текшириши*
5. *Мимиканинг ихтиёрий ҳаракатларини текшириши*
6. *Артикуляцион моторика ҳолатини текшириши*

VI. Нутқий функцияни текшириш

1. Артикуляция аъзоларининг анатомик тузилиши.

2. Товуш талаффузи, фонематик эшитувни, сўзни товуш-бўғин тузилишини, сўзни товуш тузилишини анализ ва синтез қилиш кўникма ва малакаларини текшириш.

3. Нутқни лексик томонини текшириш — луғат бойлигининг миқдор ва сифати хусусиятларини текшириш.

4. Нутқни грамматик томонини текшириш – қўлланиладиган гап шакллари, аграмматизмларни мавжудлиги, уларни намоён бўлиши, боғланган нутқ шаклланганлиги.

5. Нутқий ҳулқ-атвор хусусиятлари. Алоқага киришимлилиги, нутқий фаоллиги, вазминлиги, импульсивлиги, атрофдаги шароит ўзгаришига реакциясининг ўзига ҳос хусусиятлари (нутқий жараёнларни динамиклиги ва ўз вақтидалиги, мулоқот мавзусини ўзгаришига эгилувчанлик хусусиятлари), нутқни ташкил этиш хусусиятлари.

6. Нутқ темпи

7. Овоз

8. Нафас

9. Дудуқланишни ҳилма-ҳил нутқ турларида намоён бўлиш хусусиятлари

10. Мускул-пай тортишиш тури

11. Мускул-пай тортишиш жойи

12. “Қийин” товушларни мавжудлиги (товушфобияси)

13. Нутқий найрангларни мавжудлиги: (сўзларни алмаштириш; сўзларни жойини ўзгартириш; эмболофразиялар; нутқий мулоқотни ихтиёрий тарзда чеклаш).

14. Ихтиёрсиз ҳаракатларни мавжудлиги ва уларнинг характери

15. Дудуқланишни кучайтирувчи омиллар: ҳаяжонланиш, толиқиш, нотанишлар билан суҳбатлашиш, шовқин ва ҳ.з.

16. Нутқга ижобий таъсир этувчи омиллар: шовқин, ўзини назорат қилиш, диққатни кўчириш, нутқни ҳаракат билан уйғунлаштириш.

17. Нутқий нуқсонга муносабати: адекват, ноадекват, шахсни кадр-қиммати тизимига таъсир этувчи (сверхценное)

18. Логофобиянинг мавжудлиги: вазият танловли, умумий ва ҳ.з.

19. Дудуқланиш намоён бўлмайдиган даврлар мавжудлиги: доимийлик ва давомийлиги.

20. Ҳиссий ҳолатни дудуқланишга таъсири.

21. Дудукланишни кечиши: проградиент; регредиент, стационар, тўлқинсимон.

22. Дудукланиш билан бирга келувчи нутқ нуқсонларини мавжудлиги.

23. Мускул-пай тортишиш даражасини аниқлаш: энгил, ўрта, оғир, дудукланиш сабабли сўзлашни умуман амалга ошириш мумкин бўлмаган ҳолатлар.

Хулоса _____

Тавсиялар _____

Дудукланувчи болани текшириш натижалари логопед томонидан психологик-педагогик хулоса шаклида умумлаштирилади. Хулосада дудукланувчи болани меъёрдан четга чиқиш ҳолатларини белгиловчи маълумотларини акс эттириш жоиз.

Логопед хулосасида қуйидагилар акс этиши жоиз:

— МАТни органиг жароҳатланиш белгиларини мавжудлиг (тиббий хулоса асосида);

— Мускул-пай тортишиш шакли (тоник, клоник, аралаш);

— Мускул-пай тортишиш жойи (нафас, овоз, артикулясия аъзолари, аралаш);

— Дудукланиш даражаси (енгил, ўрта, оғир);

— Нутқ темпи (секинлашган, тезлашган, жуда тез гапириш, тахилалиянинг мавжудлиги);

— мотор функция ҳолари;

— Ҳиссий ҳолатни дудукланишга таъсири; дудукланиш жараёнида ҳаяжонланишни мавжудлиги, ҳаяжонланишга реакция.

— Логофобиянинг мавжудлиги;

— Нутқий ва ҳаракатли найранглар, эмболофразиялар, нутқ услубини ўзгариши;

— Бошқа нутқ нуқсонларини мавжудлиги (дислалия, дизартрияни энгил шакллари, НТР);

— Дудукланувчи болани индивидуал-психологик хусусиятлари, ўйин фаолиятининг хусусиятлари, ўқув фаолиятига муносабати.

— Дудукланиш намоён бўладиган вазиятлар доираси (барча вазиятларда, аксарият вазиятларда, баъзиларида).

Шу асосида логопед дудукланишни клиник шакллари ажратиш имкониятига эга бўлади.

Хулосалардан лавхалар:

1-намуна

Дудукланиш боланинг меъёрдаги психик-мотор ривожланиш фонидан 2 ёшда 5 ойлигида қўрқувдан кейин ўткир бошланган, нутқнинг фонетик, лексик-грамматик томонини ривожланиши ёшига мос. Мускул-пай тортишиши артикуляцион-нафас аъзоларида, тоно-клоник типда, ўрта даражада намоён бўлмоқда. Невротик шаклдаги дудукланиш.

2- намуна

Тиббий ҳужжатларга кўра МАТни органик жароҳатини резидуал ҳолатлари намоён бўлади. Дудукланиш психик-мотор ва нутқий ривожланишини орқанда қолиш фонидан 3 ёшда 10 ойлигида аста-секин юзага келган, Мускул-пай тортишиши артикуляцион-нафас-овоз аъзоларида, тоно-клоник типда, енгил даражада намоён бўлмоқда. Енгил даражадаги дизартрия кузатишмоқда. Неврозсимон шаклдаги дудукланиш.

Дизартрик болалар нутқини текшириш

Дизартрия- бу нутқ аппаратининг иннервациясини етарлича эмаслигидан, нутқнинг талаффуз томонини бузилишидир. Дизартрияда етакчи нуқсон марказий ва периферик нерв тизимини органик жароҳатланиши натижасида нутқнинг талаффуз томонини бузилишидир. Дизартрияда талаффуз томондаги нуқсонлар нерв тизимидаги жароҳатнинг чуқур ва характериға кўра турли даражаларда намоён бўлади. Енгил ҳолларда товушларни бузиб, нотўғри талаффуз этиш, оғир ҳолларда эса

товушларни алмаштириш, тушириб қолдириш, нутқ темпининг, ифодалилигини йўқлиги. Хуллас, талаффуз тушунарсиз бўлиб қолади.

Дизартирик болаларни логопедик текширув, умумтизимли ёндашув асосида қурилган бўлиб, нутқий ҳамда нутқсиз ўзига хос томонларини, бола ва унинг ёшини умум психо-неврологик ҳолатини эътиборга олган ҳолда логопедлар томонидан ишлаб чиқилади. Боланинг ёши қанчалик кичик бўлса унинг нутқий ривожланиш даражаси шунчалик паст бўлиб, унинг нутқсиз нуқсонларини анализ қилиб ташхис қўйиш катта аҳамият касб этади.

Ҳозирги кунда нутқсиз нуқсонларни баҳолашда дизартрияни эрта ташхис қилиш воситалари ишлаб чиқилган. Дизартрияни кўпинча биринчи кўринишлари, хаттоки буни янги туғилган чақалоқларда ҳам кўриш мумкин псевдобульбар синдромидир. Йиғлашининг паст ёки умуман йўқлиги(афония), эмиш, ютишининг бузилиши, баъзи туғма рефлексларнинг сустлиги ёки йўқлиги(эмиш, излаш, кафт-оғиз-бош). Бундай болаларнинг бақирини узоқ вақт паст, кўпинча бурун орқали чиқади, баъзи ҳолларда нафас чиқариш вақтида ҳиқиллашлар кузатилади.

Болалар кўкракни ёмон оладилар, эмиш вақтида тикилиб қоладилар, кўкарадилар, баъзида сут бурунларидан оқиб чиқади. Оғир ҳолларда болалар ҳаётининг биринчи кунларида умуман кўкракни олмайдилар, уларни зонд орқали овқатлантирадилар, бунда эса ютиш рефлексини бузилиши кузатилади. Юзаки, тез, бир ритмсиз нафас оладилар. Бу бузилишлар юз асимметрияси билан боғлиқ бўлиб, оғизнинг бир томонидан сутни оқиб кетиши, пастки лабнинг осилиб ётиши натижасида кўкрак учини ушлай олмасликлар кузатилади.

Гу-гулаши ҳам бир хиллиги ва кеч намоён бўлиши билан ажралиб туради. Бола узоқ вақт чайнай, тишлай олмайди, қаттиқ овқатга тикилади, пиёладан чой ича олмайди. Туғилган пайтидаги туғма шартсиз рефлексларнинг йўқлиги ёши катта бўлган сари ўз таъсирини кўрсатиб, ихтиёрий артикуляцион моторикани ривожланишини қийинлаштиради. Нутқий симптомларда катта бузилишлар - талаффуз нуқсонларининг

турғунлиги, ихтиёрий артикуляцион ҳаракатларни етарлича эмаслиги, овоз реакциялари, оғиз бўшлиғида тилнинг нотўғри ҳолати, куч ишлатиб ҳаракатлантириши, овоз ва нутқий нафаснинг бузилиши, нутқ ривожланишини орқада қолиши кузатилади.

Дизартрик болаларни ҳар бир ёшини текширишда мимик мускулатурасини ҳолатини кузатишдан болаш муҳим аҳамиятга эга. Мимик мускулатурасини тинч ҳолатидан бошлаб текшириш бошланади. Бунда бурун-лаб бўғимлари ифодаланиши ҳамда уларнинг симметрикчилиги, лаб чизикларининг қалинлиги ва юмилиши қай этиб борилади. Мимик мускулатурада куч ишлатиб ҳаракатлантириш (гиперкинез) ҳолатларининг борлиги аниқлаштирилади. Болада оғзини ёпиб тура олиши, кўзларини юмиши(иккаласини ҳамда алоҳида-алоҳида), қошларини чимириши, келишиб ҳаракатланишларни намоён бўлиши кузатилади(синкинезия).

Ҳаракат функцияларини текшириш турли хил юкламалар ҳамда кўп маротаба такрорлашлар орқали ўтказиш тавсия этилади. Бунда ҳар бир ҳаракатнинг тўлиқ ёки тўлиқ бажарилмаганлик сифатлари кузатилади. Охириги ҳолларда ҳаракатлардан тўхташи, ҳаракатларини толиқиши, унинг темп ва равонлигини ўзгариши, ҳажми, бошқа ҳаракатларни кўшиши қай этиб борилади. Бундай юкламалардан дизартрияга хос бўлган сўлак оқишлари кузатилиши мумкин.

Кейин логопед артикуляцион характердаги ўзига хос хусусиятларни кузатишга ўтади (тишламнинг (прикуснинг) нотўғрилилиги, тил юганчасининг калталиги, танглайнинг кубага ўхшаши).

Текширув артикуляцион аппарат моторикасининг қуйидаги компонентларини ўрганишдан бошланади:

- лаб ҳаракатлари: очиш ва ёпиш, иржайиш, олдинга чўзиш;
- пастки ва тепа жағларининг ҳаракати: оғизни очиб, ёпиши;
- тил ҳаракати: олдинга-орқага, тепага-пастга, чапга-ўнгга, ташқарига чиқариши;

- юмшоқ танглайнинг ҳолати: юмшоқ танглайни “а” товушини кучли айтилганда кўтарилиши, унли товушларни талаффуз қилганда бурун орқали ҳаво оқимини чиқиш ёки чиқмаслиги, чиқишининг бир маромдалиги, ютиш рефлексини бор ёки йўқлиги (шпател билан юмшоқ танглайга текизганда чайнаш ҳаракатларини намоён бўлиши).

Бульбар паралични ўткир ҳолларида лаб, тил ва бошқа артикуляцион органларнинг эркин ҳаракатларининг йўқлиги; бундай ҳолларда баъзи рефлектор ҳаракатларни аниқлаш мумкин. Масалан, лабини кулги ҳолатига келтириш, шпател билан текизилганда тилини тортиб олиши, йўталганда юмшоқ танглайни ҳаракатланиши, эснаши ва ҳ.к.

Овоз боғламларининг ва юмшоқ танглай фалажини нафас ҳамда овоз ҳосил бўлишида ифодаланиши. Овозни бурун орқали чиқиши кузатилади. Одатда нафас олиш, чиқариш юзаки, текис эмас.

Товушларни талаффуз этишини умумқабул этилган методикалар орқали текширилади. Шунингдек бунда артикуляциянинг ўзига хос хусусиятлари, ҳаракатларининг аниқлилиги, кирувчи товуш артикуляцияларининг тартиби, бир товушдан иккинчи товушга ўтишнинг бир маромдалилиги, кўшимча товушларни ифодаланиши белгиланади. Товушлар талаффузидаги нуқсонлардан ташқари сўзлардаги бўғин тузилмаларини эгаллаш даражасига диққатни қаратиш лозим.

Товушлар талаффузи текширилгандан сўнг товушларни фарқлай олишнинг ўзига хос хусусиятлари аниқланади. Болага логопед кетидан бир қатор оппозицион товушли бўғинларни қайтариш таклиф этилади, масалан: та-да-та, ша-са-ша, ра-ла-ра. Ушбу товушларни болалар кўпинча талаффуз эта олмаганлиги учун у товушларни талаффуз этиришга эмас уларни ажратишга ҳамда танишига диққат қаратилади.

Дизартрик болаларни текширишда кўпинча учрайдиган ундош товушларни ажратишинигина эмас, балки унлиларни аралаштириб юбориш хусусиятларини ҳам аниқлаши лозим (улар одатда артикуляциясини, дифференциясини ёмон қиладилар).

НТР болалар учун ишлаб чиқилган воситалар ёрдамида нутқнинг лексик-грамматик томонини ривожланиш даражаси текширилади. Дизартрик болаларни лексик томонини текширишда предметларни номлашдаги қийинчиликларни эътиборга олиш керак. Шунинг учун бола бирон-бир предметни номламаса, ушбу сўз унинг пассив луғатида бор ёки йўқлиги текширилади.

Текширишлар натижасида логопед фақатгина артикуляцион нуқсонлар ва товушлар талаффузинигина эмас, балки нутқнинг умумий ривожланиш даражаси ҳақида тасаввурга эга бўлади.

Ташхис шифокор ва логопед билан биргаликда қўйилади. Дизартрик болаларни нутқий харитасида тиббий ташхис билан биргаликда, логопед дизартрикнинг имкониятларини эътиборга олиб нутқий нуқсонларига тизимли анализ қилган ҳолда хулосалайди. Масалан:

- псевдобульбар дизартрия, фонетик нуқсонли;
- псевдобульбар дизартрия, нутқнинг фонетик-фонематик томондан ривожланмаганлиги;
- псевдобульбар дизартрия, фонетик-фонематик ривожланмаганлик, артикуляр- акустик дисграфия (бу вариант ўқувчиларда учраши мумкин).
- псевдобульбар дизартрия, нутқнинг тўлиқ ривожланмаганлиги (III даража).

Ёзишни текшириш

Болалардаги ёзувнинг бузилиши- бу ўзига хос қийинчилик ҳисобланиб, боланинг нутқий фаолиятининг маълум бир ривожланмаган томонидир. Эшитиши ва интеллект меъёрида бўлган мактаб ёшидаги болаларда ушбу ривожланмаганлик аввало сўздаги морфологик тузилма ва товушлар ҳақидаги таъсаввурларининг етарлича шаклланмаганда намоён бўлади. Бундай ҳолларда бола нутқдаги товушларни таҳлил ва синтез қилишга тайёр эмаслиги, натижада ўқиш ва тўғри ёзиш малакаларини эгаллашда қийинчиликлар кузатилади. Р.Е.Левинанинг (1961) кўрсатишича ёзувдаги камчиликлар ифодаланишига кўра турлича тузилиш ва даражага

эга. Логопедда қизиқиш уйғотувчи ёзувдаги бузилишларининг диагностик белгилари, бу нутқ жараёнларини етарлича шаклланмаганлиги натижасидаги ўзига хос хатолар ҳисобланади. Ёзув кўникмаларини эгаллашдаги қийинчиликлар нутқий нуқсонларга ва бошқа омилларга ҳам боғлиқ бўлиши мумкин (мактабдаги таълимнинг доимий эмаслиги, педагогик қаровсизлик, эшитиш, кўриш, интеллектни сустлашиши ва х.к.).

Мактаб дафтарларини кўриб чиқилгандан сўнг, ёзувнинг шаклланганлик даражасини ва ундаги хатолар характерини билиш мумкин. Нуқсоннинг тузилишини аниқлаш учун уч бўлимдан иборат махсус текширувлар ўтказилиши керак:

- эшитув диктанти;
- мустақил ёзиши;
- матндан кўчириш.

Биринчи бўлим ўз ичига эшитув диктантини олади, вазифалар қисмлари секин-аста мураккаблашиб боради.

Текширув ҳарф, бўғин, сўз ёзишдан бошлаб нутқнинг мураккаб шакли билан тугатилади. Эндигина таълим олишни бошлаган болаларга ҳарфларни айтиб туриш (диктовка) асосида ёзиш тақлиф этилади. Болага алоҳида товушлар айтиб туриш орқали, график тасвирларини ёзиб олиши керак. Ушбу синовлар бола товушларни тўғри эшитиб тушунаётганлиги, график тасвирларини мос шифрлаётганлигини аниқлашга ёрдам беради.

Кейинги жиҳати- айтиб туриб (диктовка остида) алоҳида бўғинларни ёзишни текшириш. Болага очик бўғинлар (на, са, си, ту, мо ва бошқалар), ёпиқ (ан, ум, от), ундош товушларни бирга келиши(сто, сту), оппозицион бўғинлар (са-за, са-ша, ра-ла, ба-на). Ўқувчилар бўғинларни ёзишни ўрнига, кесма алифбодан фойдаланишлари мумкин. Синовларнинг мақсади – бола товушларни қанчалик тўғри фарқлай ва ажрата олишини аниқлаш.

Болани ёзув малакасини қанчалик даражада эгаллаганини билиш мақсадида алоҳида сўз ва иборалар синов учун тақлиф этилади. Бошида

оддий, сўнгра мураккаб фонетик сўзлар, шунингдек қисқа иборалар диктовка қилинади.

Алоҳида сўз ва ибораларни эшитув жараёнини логопедик текширишда турли мураккабликдаги расмлар бўйича мустақил ёзиши ҳам текширилади. Текшириш материали сифатида бола учун таниш предметларнинг расмларидан фойдаланиш мумкин. Ушбу предметларни номини ёзиши ёки мустақил номлаши ҳамда расмлар бўйича алоҳида гаплар тузиши тақлиф этилади.

Матн таркибига кирувчи сўзнинг товуш-бўғин анализи орфоэпия меёрларига мос равишда диктоват қилиш тавсия этилади.

Ёзма нутқни логопедик текширишнинг иккинчи бўлими болаларнинг мустақил ёзувини текширишни назарда тутди. Ўқувчиларга (асосан 2-3 синф ва ундан катталар) ушбу мақсадда қуйидагилар тақлиф этилади:

- расмлар кетма –кетлиги бўйича мустақил равишда қисқа гап тузиш ва ёзиш;
- ўқиган ёки эшитган ҳикоясини ёзма равишда баён этиш;
- берилган мавзу бўйича иншо ёзиш;

Ўқувчиларнинг мустақил ишлари орқали, сўздаги товушларни хатоларини анализ қилиш, турли аграмматизм турларини аниқлашга ёрдам беради.

Логопедик текширувнинг учинчи бўлимида матнни кўчира олиш хусусияти, қийин холларда эса алоҳида ҳарф, бўғин, сўзлар намунада берилганидек ёзиши аниқланади. Шунингдек болаларда ўзи мустақил сўзни ўқиб, хотирасига таянган холда ёзиб бериши керак.

Ёзма нутқни текшириш натижалари умумлаштиришда қуйидагилар зарур:

- ёзувдаги хатоларни анализ қилиш; бўш жадвал тузиш, хатолар тури ва сонини классификациялаш;
- боланинг ёзувидаги хатоларини оғзаки нутқи билан солиштириш.

Ўзувдаги хатоларни таҳлил қилиш

Хатолар хили	Хатолар тури	Хатолар сони	Хато ўзувнинг намуналари
Сўзни талаффуз этиш хатолари	Ундошларнинг алмашиши; унлиларни алмашиши, унлиларни ташлаб ёзиш, ундошларни ташлаб ёзиш		
Сўзни бўғинларидаги хатолар	Бўғин ва сўз қисмларни ташлаб ёзиш; жойини алмаштириш; кўшиб ёзиш; сўз қисмларини ажратиб ёзиш		
Лексик-грамматик хатолар	Боғланишларнинг бузилиши; бошқарувнинг бузилиши; Товушлари бўйича ўхшаш сўзларни алмаштириш; Семантик жиҳатдан ўхшаш сўзларни алмаштириш; сўзларни ташлаб кетиш; сўзларни кўшиб ёзиш		
График хатолар	Элементлари сони бўйича харфларни алмаштириш; фазовий жойлашиши бўйича харфларни алмаштириш;		

	харфларни ойнаванд шаклда ёзиш		
Имло хатолари			
Дарсда ўтилмаган имло қоидаларидаги хатолар			

Жадвал биринчи синф ўқувчиларининг ёзувини таҳлил қилиш учун кўзда тутилган. Бошқа синф ўқувчиларнинг ёзувини таҳлил қилишда “Имло қоидаларидаги хатолар” бўлимига дастур талабларига оид ўзгартиришлар киритиш зарур.

Ташхис натижаларини таҳлил қилиб, биринчи навбатда ёзишдаги хатолар даражаси фақат товуш-харфларни таҳлил қилишга таъсир этадими, ёки нутқ фаолиятининг мураккаброқ даражаси билан, нутқ воситларининг бузилиши билан боғлиқ эканлигини аниқлаб олиш керак.

Ташхис натижаларига кўра нутқ ва ёзишдаги нуқсонларни пайдо этган сабабларга мос ҳолда коррекцион ўқитишнинг йўл ва методлари аниқланади.

Таянч иборалар: психологик текшириш, педагогик текшириш, психолого-педагогик тавсифнома, оғзаки нутқ, луғат бойлиги, грамматик қурилиши, талаффуз, дизартрия, дудукланиш.

Назорат саволлари

1. ТППКнинг мақсад ва вазифалари нималардан иборат?
2. ТППКда иш қандай ташкил этилади?
3. ТППК да ҳужжатлар қандай юритилади?
4. Болага қандай ҳужжатлар расмийлаштирилади?
5. Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни психологик текширишнинг мазмуни нималардан иборат?
6. Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни педагогик текшириш қандай ўтказилади?
7. Логопедик текширишнинг мақсади нимада?

8. Логопедик текшириш қайси бўлимлардан иборат?
9. Луғат захирасини текширишга қаратилган лексик материал қандай принцип асосида танланади?
10. Дудуқланувчи болалар нутқини текширишда асосан нималарга диққатни қаратиш лозим?
11. Дизартрик болалар нутқини текширишда нутқ ҳаракатлари функцияларининг ўрганишнинг хусусиятлари нималардан иборат?

4 боб. Турли ёш босқичларидаги ривожланишида нуқсони бўлган болаларни психологик-педагогик ўрганиш хусусиятлари

4.1. Гўдаклик даврида болаларни психологик-педагогик текшириш (туғилгандан то 1 ёшгача)

Ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари. Илк болалик даври тиббий ва психологик-педагогик нуқтаи назардан боланинг ривожланишидаги муҳим босқичлардандир. Бола ҳаётининг дастлабки йилларида жамият билан ўзаро алоқадорлигини, ҳаракатини бузадиган салбий омиллар унинг миясини ривожланиши жараёнини кечиктиради, тормозлайди, анализаторлараро мураккаб тизимнинг шаклланишига тўсқинлик қилади. Бундай болаларга ўз вақтида ёрдам кўрсатиш учун унинг психик ва ижтимоий ривожланишидаги нуқсонларни мумкин қадар эрта аниқлаш, бартараф этиш жуда муҳим аҳамият касб этади.

Агарда боланинг компенсатор имкониятлари, тўғри танланган бўлса, олиб борилган психологик-педагогик коррекциялаш, даволаш ишлари ўзаро уйғунлашса боладаги бирламчи психик-жисмоний нуқсонлар анча юмшатилади, баъзан эса бутунлай бартараф этилиши мумкин. Буларнинг барчаси болалар ногиронлигини, уларнинг ривожланишидаги иккиламчи нуқсонларни юзага келишини олдини олишга имкон яратади.

Эрта ёрдам ташкил этишнинг асосий мақсадларига қуйидагилар киради: илк ёшдаги имконияти чекланган болалар ва уларнинг оилаларига махсус ёрдам кўрсатиш, болаларнинг ривожланишидаги бузилишларни ташхис қилиш ва коррекциялаш, иккиламчи нуқсонларнинг юзага келишини олдини олиш, болаларни меъёрида ривожланаётган тенгдошлари орасига интеграциялаш.

Илк аралашув дастурлари (early intervention programs) биринчи бор АҚШ ва Шарқий Европа давлатларида ишлаб чиқилган. Уларнинг мақсади – бола ривожланишидаги нуқсонларни иложи борича қай тарзда эртароқ ва

бундай болалар, уларнинг оилаларига қандай ёрдам кўрсатишни аниқлашдан иборат.

Турли йўналишдаги мутахассислар бир жамоа сифатида биргаликда фаолият олиб бориш орқали ташхис қилишлари, маслаҳатлар берилишлари ва коррекциялаш ишларини олиб боришлари лозим. Бу эса мутахассислардан фақатгина ўз соҳалари бўйичагина эмас, балки илк ёшдаги болаларнинг ривожланишидаги бошқа соҳалар юзасидан билимларга эга бўлишларини талаб этади. Бунга боғлиқ равишда ташкил этилган илк ёрдам хизматида психология, тиббиёт, махсус педагогика (дефектология) ва логопедия соҳаларидаги юқори малакали мутахассислар жалб этилиши зарур.⁶

Бир ёшдаги болаларнинг ўзига хос хусусиятлари бу катталарга бўлган қарамликдир. Катталар билан мулоқат қилиш – бола умрининг биринчи ойларидаёқ муҳим эҳтиёж. Айнан шу мулоқат жараёнида боланинг психик фаолиятининг асослари шаклланади. Бу ёшда ривожланиш бир меъёрда кечмайди, шунинг учун уни баҳолаш динамик кузатиш талаб этилади.

Ривожланишнинг тезлиги ва бир меъёрда кечмаслиги бола умрининг биринчи ёшини ютуқлар бўйича бир неча босқичларга тақсимлайди.

Биринчи даврда (умрнинг биринчи ойи) - янги туғилган чақалоқлик даврида – ривожланишдаги етакчи ютуқларини ажратиш қийин, бироқ хаётининг 3-4 ҳафтасидаёқ коммуникатив хулқини аниқлаш мумкин: эркалашга болани лабини олдинга чўччайтириб, кулгу билан жавоб қайтариши.

Иккинчи даврнинг энг катта ютуқлари боланинг атрофдагиларга жавобан ҳис-туйғуларининг ҳамда эшитиш, кўриш идрокининг ривожланганлигидир. Осилиб турган ўйинчоққа диққат билан қараши, ҳаракатдаги буюмларни кузатиши, катталар юзига эътибор бериш қобилияти ривожланади. Бир ойликнинг охирида иккинчи ойликнинг бошида

⁶ John W. Jacobson, James A. Mulick, Johannes Rojahn. Intellectual and Developmental Disabilities. 445-446 бетлар.

катталарга жавобан илжайиш пайдо бўлади. Ривожланишининг иккинчи даврининг якунида бола да катталар билан мулоқотда бўлиш ҳар томонлама жонланади. Ушбу жонланиш янги туғилган боланинг гўдақлик даврига ўтганлигидан далолат беради. Бошни горизонтал ва вертикал ҳолатда ушлай олиш - иккинчи даврда ҳаракатлар ҳолатининг кўрсаткичидир.

Учинчи даврда (3-6 ой) кейинги кўриш ва эшитиш идроки реакциялари шаклланиши давом этади, теvarакда мўлжал олиш қобилияти пайдо бўлади, унинг негизда нутқни тушуниш қобилияти, предметли фаолиятининг биринчи белгилари, сенсор идрок ва ҳулқ атворининг дастлабки шакллари ривожлана бошлайди. Ушбу ёшда кўриш анализаторининг фаолияти яхшиланиши натижасида етакчи ролни қўл ҳаракатларининг ривожланиши эгаллайди: давр охирига бола қўли билан мақсадли ҳаракатлар бажаришга, ўйинчоқларни қўлига олиб ўйнашга қодир.

Катталар билан мулоқат қилишда ҳам боланинг муносабати яхши томонга ўзгаради. Бола аста секинлик билан ўзиникиларни ажрата олади.

Ушбу даврда фаол нутқни бошланғич этапларини ривожланиши хос. Овозида гувуллаб ашула айтиш билан биргаликда гувраниш пайдо бўлади.

Биринчи ярим йил охирига қараб бола тўғри қўйилган қўлларининг кафтларига таяниб, қорнида ётади, орқасидан қорнига ағдарилади, турғизиб қўлида учаб турса оёқларига қаттиқ тиралиб олади.

Тўртинчи давр (6-9 ой) ютуқларга кескин бой бўлади. 7 ойга қараб бола эмайлаб кетади. Бу унинг ҳулқини ўзгартиради – у кўпроқ фаол ва мустақил бўлади, атрофини яхши танийди, ҳаракатлари фаоллашади. 9 ойга бориб тўғри туриш, ўтириб олиш, ётиш, ўрнидан туриш, ўтириш, тўсиқни устидан хатлаб ўтиш функциясилари ривожланади, қўл пашжаси ва бармоқларининг ҳаракатланиши токомиллашади.

Бешинчи даврда (9-12 ой) нутқнинг ривожланиши муҳим ҳисобланади. 9 ойдаги болага қараб гапиралганда унинг тушуниш қобилияти кенгаяди. Бу унинг ҳулқини, фаолият характерини ўзгартиради. 10-12 ойлик болада фаол нутқ шакллана бошлайди, бола биринчи сўзларини гапиреди.

Нутқни тушуна бошланиши предметлар билан ҳаракат қилиш мураккаблашади. 10-12 ойда бола катталарнинг гапига қараб ҳаракатларни бажаришга ўрганади. Ҳаракатлар турлича бўлади ва мақсадли характерга эга. Боланинг ўйинчоқлари сони кўпаяди; ўйин ўйнашга бўлган ҳаракатлар сезилади. Бу даврнинг охирида бола мустақил равишда вертикал ҳолатга туриб юради.

Одатда психодиагностик ўрганиш болалар ҳаётининг 1,5-2 ойидан кейин бошланади. Бундай текширишнинг объектлари бўлиб миясида эрта органик нуқсони бор, ёки ижтимоий ё ҳиссий оғир муҳитда (болалар уйи, она томонидан болага бўлган эътиборсизли) ўсиб боровчи болалар ҳисобланади.

Бир ёшдаги болаларни ўрганишнинг бир неча методикалари мавжуд. Россияда кенг тарқалгани бу Гезел ривожланиш Шкаласи, Денвер скрининг методикаси (ДДСТ) ва бошқалар. Г.В.Пантюхина, К.Н.Печора, Э.Л.Фрухт, О.В.Баженова, Л.Т.Журба, Е.М.Мастюковаларнинг ишларини ҳам алоҳида ажратиш мумкин.

Барча методикалар битта тамойил асосида тузилган: улар ҳаракат, нутқий, билим олиш, ижтимоий соҳаларни ўрганишга қаратилган вазифалар тўпламидан иборат. Ёшига қараб вазифалар қийинлашиб боради. Боланинг тешириш натижалари норматив билан солиштирилиб баҳоланади. Методикалар боланинг психикаси шаклланганлиги норма ҳолатдалигини, қолиб кетган бўлса, заифлашган соҳаларни аниқлаш ечимини топади. Россия методикалардаги талаблар хориж методикалардагига қараганда анча юқорироқ, айниқса нутқ ривожланишининг баҳолашда.

Бир ёшдаги болаларни текширишда амалиётда кўпроқ куйидаги усуллар билан фойдаланилади (О.В.Баженова, Л.Т.Журба, Е.М.Мастюкова).

8 ойдан катта болаларни махсус стол ёрдамида текшириш мумкин, каттароқ болалар махсус болалар столи ёнига ёки онасининг тиззасига ўтказилади. Болалар фаол, уйғонган, касал эмас (касаликларга бўлган

мойиллик назарда тутилган), курук, қорни тўқ, ғазабланмаган, чарчамаган бўлиши керак.

Бошида бола билан алоқа ўрнатилди. Агар 8 ойдан ошган болалар бемалол бундай алоқага кирсалар ва уларга таниш ва нотаниш катталарни ажрата олмасалар – бу ёмон. Алоҳида эътибор бола билан онанинг муносабатига қаратилади.

Ҳаракатланиш фаолиятининг ҳолати аниқланади: бош ва қўлларини ушаш, ўтириш ва юриш пайтидаги ҳолатларни назорат қилиш имконияти ва сифати.

Кейин сенсор ҳаракатланишнинг ривожланганлиги аниқланади: кузатиш ва диққатни тўплаш функцияларнинг характери ўрганилади. Бунинг учун бола кўзи олдида 30 см масофада ёрқин 7-10 см катталиқдаги ўйинчоқ горизонтал, вертикал, айланма йўналишларда айлантирилади. 2-4,5 ойдаги боланинг кузатиш усули эътиборга лойиқ. Кузатиш функциянинг ўрганиш учун махсус экспериментал усуллар билан фойдаланилади. Биринчи вазиятда ҳаракатдаги ўйинчоқ 50 см масофадаги экран орқасига ўтиб кетади; кейин, ҳаракат траекторияси сақланиб, экраннинг бошқа томонидан пайдо бўлади. Агар бола ўз кузатишини тўхтатмасдан давом эттирган бўлса ва объект экран орқасидан пайдо бўлган пайтда боланинг нигоҳи унга қаратилган бўлса вазифа бажарилган ҳисобланади.

Бошқа вазиятда бола олдида 50 см масофада 35х35 смлик оқ экран ўрнатилади, унда бир биридан 10 см оралиқда 7х7 иккита ойнача бор. Ойначаларда кетма-кетлик билан 7 см овозли ўйинчоқ пайдо бўлади. Агар бола бир нечадан кейин бўлса ҳам ўз нигоҳини ўйинчоқ пайдо бўлган бир ойначадан ўйинчоқ пайдо бўлиши керак бўлган иккинчи ойначага олиб ўтган бўлса вазифа бажарилган ҳисобланади.

Кейин нигоҳ остида кетаётган объектга нисбатан бўлган муносабатнинг мавжудлиги, бош ва қўзларни ўгириб овоз манбасини топиш имконияти, нутқни эшитиб қулоқ солиш қобилияти ўрганилади, ҳамда

бекитилган объектни топиш ва иккита объектга бир вақт ичида қараш текширилади.

Бирон бир предметлар билан бўлган муносабат текширилади. Бунинг учун 4 ойдан катта болага овозли ўйинчоқ берилади ва боланинг ўйинчоқни ушлаб олиши, тез ва аниқлиги, бармоқчалар ҳаракати, ушлаб туриш вақти баҳоланади. 8 ойдан катта болаларга яна битта овозли ўйинчоқ берилади, унинг ушлаб олиш ва бирдан иккита ўйинчоқни ушлаб туриши баҳоланади. Иккинчи ўйинчоқ биричи бўш қўл томонидан, кейин бўш эмас қўл томонидан берилади, боланинг ҳаракатлари баҳоланади. 10 ойдан катта болаларнинг айланиб ўтиш ҳаракатларининг шаклланганлиги аниқланади. Бунинг учун, болани ўйинчоқ билан қизиқтириб, уни 20х20 смлик бола нигоҳига нисбатан ўнг ёки чап томонда бўлган экран орқасига олиб қўйилади. Ўйинчоқнинг овози чиқарилади ва бир неча бор у экран орқасига бекитилади. Агар бола ўйинчоқни экран орқасидан олиб берса вазифа бажарилган ҳисобланади. Бир ёшгача болалар кўпинча ўйинчоқни экран жойлаштирилган томондаги яқин қўл билан олишади, ва фақат бир ёшдан кейингина экранга нисбатан узоқ бўлган қўл билан ўйинчоқни олиш қобилияти пайдо бўлади. Муҳим эътиборни болада предметларга нисбатан бажарилаётган ишларга бўлган қизиқиш ва кузатиш давомийлигига қаратиш керак. 10 ойдан катта болаларга бир нечта ўйинчоқ берилади ва улардан кетма-кет фойдаланиш, учинчи ўйинчоқни ушлаб олиш ҳаракатлари баҳоланади. Болани овқатлантириш пайтида иштирок этадиган предметлар: бутилкача, қошиқча, пиёладан фойдаланиш ҳаракатларининг ривожланиши асосий эътиборга лойиқ. Муҳим эътибор, фақат иккита - кўрсаткич ва катта бармоқчаларда - олиш мумкин бўлган предметларга нисбатан қизиқишнинг борлигига қаратилади.

Катталар билан муносабат ўрнатишда танланган усулларнинг ривожланган даражасини аниқлашади: она ва бола ўртасидаги эмоционал ва кўриш алоқаларнинг мавжудлиги, ҳамда ушбу алоқаларни бола ва тадқиқотчи ўртасида ўрнатилиши кўрилади. Онадан сўралади: боланинг

баъзи хохишларини тушунадими, боланинг йиғиси қачон нимани билдиради, йиғи пайтида каттанинг реакцияси қанақа эканлигини билиш учун тўхташлар борми, боланинг йиғиси ҳар доим бир ҳилми; уларнинг муносабатида нима ўйинлар ўйналади, бола ўйин ўйнаган вақтда онанинг кўзига унда-бунда қарайдими, мимика ва жест орқали берилган оддий қўлланмаларни тушанидими, ва ниҳоят кўрсатиш имо-ишораларидан билан фойдаланадими.

Текшириш давомида боланинг ҳиссий ва овоз реакцияларининг ҳолати ўрганилади, табассумининг характери ва аниқ ифодаланганлиги белгиланади, у қайси вазиятларда пайдо бўлиши таҳлил қилинади. Салбий ҳиссий намоёнлар, уларнинг бола қайфиятида кўплиги ёки сезилар даражада эмаслиги, бақириш хусусиятини боса билиши, вазиятдаги ўзгаришларга қараб йиғлаш, йиғлашини чалғитиб тўхтатиш имконларига эътибор қаратилади.

Психологик текшириш одатдагидек хулоса тузиш билан якунланади. Хулосада нуқсонларнинг оғир кўринишда бўлишини баҳолаш билан бир қаторда, болада ривожланиши бузилган психик функциялар, уларнинг бузилиш даражаси, ҳамда нормал ривожланаётган функциялар акс эттирилиши лозим. Бундан ташқари ҳар бир функсиянинг текшириш давомида олинган натижалар асосида характеристикасини бериб, уларни сохалар бўйича гуруҳлаш керак :

- ҳаракатланиш;
- сенсор;
- ҳиссий;
- овоз фаоллиги;
- амалий фаолият;
- катталар билан муносабат.

Хулосанинг ушбу қисмида нафақат бола томонидан муваффақиятли ўтилган текширишлар ва уларни бажариш ўзига хос хусусиятлари, балки бола ўтолмаган топшириқлар ҳам таърифланиши керак. Хулосада берилган маълумот болада кузатилаётган нуқсоннинг характери ва механизми

хақидаги тадқиқотчи фикрининг исботи сифатида хизмат қилиш керак. Бу эса ўз навбатида аниқланаётган нуқсонларни коррекциялаш ва тузатиш йўллари аниқлаш учун керак.

**Бир ёшгача бўлган болаларнинг рухий-психик ривожланишининг
меъёрлари (О.В.Баженова бўйича)**

Ёши - ой	Соҳа					
	Ҳаракатла -ниш	Сенсор	Ҳис- туйғуга таъсирчан лик	Овоз фаоллиги	Амалий фаолият	Катталар билан муносабат
		Она гапирганда унга қарайди, шу пайт оғзини очиқ, ёпади. Объект-нинг горизонтал ҳаракатлани шини кўриш марказидан бошлаб кузатади				
,5		Ҳаракатдаги одамни кузатади. Кузатиш объект томонидан кўриш марказига қараб амалга оширилади				
		Кўзнинг	Гапираёт-	Биринчи	Тепасига	Атрофдагилар

-3		кўриш реакциялари ривожланган – нигоҳини қаратиш, конвер- генция,фо- кусировка. Кулоқ баробарда янграган овозга қараб бошини буради. Қўлларини томоша қилади. Ўйинчоқ- нинг турли ҳаракатла- нишини кузатади	ган чехрага қараб, тактил таъсирга табассум пайдо бўлади. Гапи- раётган чехрага нисбатан жонланиш шакланади ва яна кейинроқ эса – ёрқин предметга	тасодифан товуш чиқа- ришлар пайдо бў- лади	осилган ўйинчоқлар- га қўлини теккизади. Объектларга диққати ошади. Қўли етадиган масофада жойлашган овозли ўйинчоқлар- ни кўриб, қўлида ҳаракатла- ниш пайдо бўлади	га нисбатан қизиқиш уйғонади. Кўз орқали ва хиссий алоқа
-4	Бошини яхши тутади. Қорнида ётганда қўлига таяниш.	Объект ҳаракат- лани шининг кўринмас изини кузатади (10-12 см экран). Йўқ бўлиб қолган объектга	Жонланиш осон ва тез- тез пайдо бўлади.	гугулаш юзага келади. Тасодифан чиқарилган товушлар (а, у, я, м, п) ва уларни катталар билан алоқада қўллайди	Билиб қўлга ушлаб олиш. Турли ҳа- рака тланиш-лар. Предметлар- ни оғзига олиш.	Атрофдагилар га нисбатан қизиқиш уйғонади. Онсини танийди. Мулоқат пайтида таъсирланиб кетади. Кўз орқали ва хиссий

		эътиборини қаратади. Товушларни ажрата бошлайди. Онасини товушини таниб олади				мулоқат-лар мумкин.
-6	Кўриб, ҳаракти-ни бошқариш шаклланган (кўриш назорати остида пред-метгача кўлини етказиб олади). Узоқ вақт предметни кўлида ушаб туради.	Ойнадаги аксига кулиб табассум қилади. Кўлларини томоша қилиш тўхтайди. Ўйин-чоқларга кўп диққат қаратилади. Қулоғидан пастроқда янграган товушга қараб бошини буради.	Салбий туйғу-лар ни бошқариш шакллана-ди. Бу бақариш, йиғлаш, йиғлаш пайтида каттанинг эъти-борини билиш учун тўхташ-ларда ифода-ланади. Таниш ва нотаниш чехраларга қараб ўзини турли	Объектлар билан ўйнаганда овоз чиқазиш (ҳара-катларни овоз билан кузатиш). Бақариш орқали ўзига диққат қаратиш. Алоҳида бўғинлар (ёки товушлар) чиқаради. Гувраниб гапириш бошланади.	Тез-тез каттанинг кўлидан ўйинчоқ-ни олади. Ушлаб олиш шакллана-ди. Иккинчи ўйин-чоқни олиб, биринчисини ўйна-тиб туради. Ҳара-катларини кузатиб туради, ҳам-ма нарсаларни оғзига солади. Қоғоз билан ўй-нашни яхши кўра-ди. Бутилкани	Мулоқат қилишга ҳаракат қилади; эшитади; одам овозига қараб бошини буради. Кўлга олишларини хоҳласа, ўз кўлини чўзади. Тақлид қилишнинг биринчи ҳаракатларини и намоён бўлади. Кўл билан кўрсатилган жестларни тушунади. Оёқ товушини эшитиб, таъсирланиб кетади.

			тутади		оғзига олиб келади.	
-8	Ўзи ўтира олади. Турли ҳолатдан турли томонга айланади.	Ўтириш ҳолатини ўзига яшилаб олади; кузатиш учун қўлай ўрин танлайди. Ярими-гача бекитилган предметни топади, бошига ёпил-ган рўмолчани олиб ташлайди. Нотаниш шахс-ларни ажратади	Нотаниш каттага нисбатан норозиллик билдиради.	Узоқ гувраниш, бўғинларни так-рорлаб гапириш, атрофда содир этилаётган воқеаларга нисба-тан болада бўлган муноса-батни ифодалов-чи сўзлар пайдо бўлиши.	Қўлдан қўлга предметларн и олиб ўтказади, иккита ўйинчоқни ушлаб туради, бўш қўли томони-дан берилган ўйинчоқни ушлаб олади. Ўйинчоқни кўзи билан кузатиб ушлаб туради. Иккинчи ўйинчоқни банд қўли томонидан ушлаб олади. Тўсиқ ор-қасидан тўсиққа яқин бўлган қўли билан предметни олишга ҳаракат	Ҳаракатланиш ва шовқин қилишни уриниб қоради. Эътиборни йўталиш ёки хирилаш орқали чақиради. Овқатланишн и хохламаса лабини сиқиб олади. Йўқ деган сўзни тушунади. Товушларни чиқазишга ҳаракат қилади. Она болага нисбатан қўли билан ёқимсиз ҳаракат қилса (бурни, қулоғини тазаласа), у холда онанинг қўлини четга суради

					қилади.	
-10		Кўз олдида беки-тилган предмет-ни топиб беради. Катталар-нинг чўнтагидан қизик туюлган нарсаларни олади, агар уларни уша ерга қўйилганини кўрган бўлса		Ҳаракатланишнинг боши ва охирида овоз чиқариш	Таблетка, нўхот каби майда предметлар-ни қўлига олади. Бошқа предмет-ларни ҳаракатга солади: ўйинчоқ машинкани юрғи-зади.	Эътибор сўраб онасини кийимидан тортади; қўли билан “хайр”ла-шади, “қаерда” саволга нигоҳ ёки ҳаракат билан жавоб беради. Роли аниқ бўлмаган ўйинлар ўйнайди (онаси рўмолчани беради-бола унинг орқасида бекинади). “Бер-ол” ўйинида ўйинчоқни кўп вақтга бермайди.
1-12	Қадам ташлаб мустақил юра бошлайди	Китобдаги расмларга қизиқиш кўрсатади. Исмини эшитиб		Фақат ўзи ва онаси тушунади-ган белги-сўзларни борлиги.	Ўйинчоқлар ни саватга йиғади. Тўсиқ орқасидан предметни	Ўйинчоқларн и отади, кийиниш пайтида ёрдам беради. Кўрсатиш

		қарайди.		Сўзлар гапиради, уларнинг маъносини тушунади	тўсиқ-қа узоқ жойлаш-ган қўли билан олади; расмлар-ни тирнайди, китоб варақлашга ҳаракат қилади. Предметлар ни оғзига камроқ со- лади, лекин улар-ни ерга ташлай-ди.	ишорасини ишлатади; қаршилиқ билдирганда, бошини қимирлатади.

4.2. Илк ёшдаги (1-3 ёш) болаларни психолого-педагогик текшириш

Ривожланишнинг ўзига хос хусусиятлари. 1 ёшдан 3 ёшгача бўлган вақт бола ҳаётидаги ўзгаришлар давридир. Меёрида ривожланишда илк ёшнинг муҳим ютуқлари бу, юриш, предметли фаолият, нутқ кўникмаларини шаклланишидир. Юриш кўникмалари боланинг психик ривожланишига катта таъсир кўрсатади. Юриш кўникмаларини эгаллаш орқали ривожланишнинг янги этапи, яъни атроф оламни ўрганади. Ўзи мустақил ҳаракатлана олганидан кейин бола фазода мўлжал ола бошлайди, предметлар билан мустақил муносабатга киришади. Натижада ҳаётининг иккинчи даврида предметли ҳаракати кескин ривожлана бошлайди; ҳаётининг учинчи даврида предметли фаолияти етакчи ўрин эгаллайди.

Предметли ҳаракатни ривожланиш билан узвий боғлиқлиги болада гидрокси шакллантиради, чунки предметлар билан танишиш жараёнида фақатгина улар нима учун ишлатилиши эмас, балки унинг шакли, катталиги, ранги, материали ва бошқа хусусиятлари билан танишадилар.

Болаларда оддий кўргазмали ҳаракат шакллари ҳақида фикр юритиш, энг биринчи умумлаштиришлари, предметнинг ички ва ташқи белгиларини ажратиш ривожланади.

Айниқса бу даврда нутқ қизгин ривожланади. 3 ёшгача бола атроф олам билан жумлалар ёрдамида мулоқатга киришади. Фаол луғати сезиларли ўса бошлайди, бироқ сўзларни талаффуз этаётганларида болалар биринчи ўринда интонационал-ритмик ва мусиқий характеристикасидан мўлжал ола бошлайдилар, шунинг учун кўпгина товушлари артикуляцияси жиҳатдан унга яқинни билан алмаштирилиб ифодалядилар.

2 ёшда нутқ функциялари назорат этиш ривожлана бошлайди, бола катталарнинг сўзли йўл-йўриғи бўйича ўз ҳаракатларини бўйсундира бошлайди. Нутқни тушуниш қизгин ривожлана бошлайди. Бу фақатгина тушунадиган сўзларини ўсиб боришидагина эмас, балки бевосита мулоқотнинг ҳолатга қараб нутқни тушуна бошлайди.

Ушбу ёш босқичида нутқнинг кескин ривожланиши барча психик жараёнларга таъсир кўрсатиб, бола фикрлашининг ривожланиши ҳамда мулоқот воситаларида етакчи ўринни нутқ эгалляди.

Илк ёшдаги болаларни психолого-педагогик ўрганиш бўйича тавсиялар. Илк ёшдаги болаларда диагностик вазифаларни самарали бажаришда текширувни аниқ бир мақсада ўтказиш муҳимдир. Аввало шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, текширув натижаларини фақатгина бола билан ижобий муносабатга кириша олганда ҳамда у вазифаларни бажаришда етарлича қизиқиш уйғотгандагина самарали баҳолаш мумкин. Текширув ўтказиш кўпича боланинг ёши ва ҳолатига кўра аниқланади, бу текширувни унумли ўтишига сезиларли таъсир кўрсатади. Шунинг учун

боланинг кайфиятига ҳамда у билан текширув давомида ишончига сазовор бўлишга диққатни қаратмоқ лозим.

Илк ёшдаги болани психолого-педагогик ўрганишнинг асосий мақсади қуйидаги маълумотларни олишдир:

- билиш жараёнлари;
- хиссий-иродавий доираси;
- нутқгача ва нутқ ривожланиши;
- ҳаракатларининг ривожланиши.

Болани психик ривожланишини ташхис қилишдан олдин, албатта унинг кўриш ва эшитишида қўпол нуқсонларнинг йўқлигига қатъий аҳамият бериш лозим.

2-3 ёшдаги болаларни эшитишини педагогик жиҳатдан текшириш, мураккаб жараён ҳисобланади. Бу товушлар бола учун секин-аста сўзсиз таъсир этмай кўяди. Кўпгина нормал эшитувчи болалар уларга қаратилмаган одаттий шовқинларга, нутқий сигналларга диққатларни қаратмайдилар. Овоз чиқаётган томонга бошларини қайилтириб қарашлари учун уларга одаттий бўлмаган сигналлар ёки болани жавоб беришига мажбур этувчи сабабни кўрсатиш лозим. Товуш чиқарувчи манба сифатида дўмбира, сурнай, баланд ва пичирлаб “ав-ав-ав”(кучук) ва “ пи-пи-пи”(қушча) овозига тақлид қилиш, болани исмини, “ккш” каби товушлар бирикмасини айтиш. Товушларни болани орқасидан 6 метр масофада ифодаланиши керак. кўрув идроки орқали нутқида ифодалашини чеклаш лозим.

Илк ёшда овозга реакция қилиш товуш чиқаётган томонга бошини ўгириб, 6 метр масофадан пичирлаб гапиришга овоз чиқариб жавоб реакциясини(товушни ўхшатиш, нутқни қайтариш) бериши.

Болада 2-3 ёшда товушга шартли равишда ҳаракатли реакциялари пайдо бўлади. Бу бола шивирлаганни эшитяптими ва қандай масофа оралиғида эканлигини аниқлашга ёрдам беради. Боланинг эшитиши пасайган деб гумон қилинса, уни махсус аудиологик текширувга йўналтирилиши керак.

Илк ёшда кўриши пасайганлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: тактил орган сифатида оғиздан кўшимча фойдаланиш; предмет ёки расмларни кўзининг олдиғача келтириб қараши, предмет ёки тасвир майда деталларини эътиборга олмаслик.

Илк ёшдаги болаларни билиш жараёнларини ташхис қилишнинг ўзига хос томонлари бу боланинг психик фаолиятини ифодаловчи алоҳида вазифаларни бажарилишини таҳлил қилишга текширувчиларнинг диққат марказини қаратишидир. Бунда фақатгина натижасигагина эмас, балки вазифа бажариш бўйича ташкилий фаолиятини имкониятлари қандайлигига эътибор қаратилади. Илк ёшда билиш фаолиятининг асосий баҳолаш параметрлари қуйидагилар деб ҳисоблаш мумкин:

- вазифани қабул этиши;
- вазифани бажариш йўли;
- текширув жараёнида ўргатилиши;
- ўзининг фаолият натижаларига муносабати.

Вазифани қабул этиш деганда болани бажариш сифатидан қатъий назар берилган вазифани уни бажаришга розилиги назарда тутилади. Бу вазифани бажаришнинг биринчи, абсолют зарурий шартидир. Бунда бола ўйинчоқ ёки катталар билан мулоқот қилишга қизиқиш билан қарайди.

Илк ёшдаги болаларда асосий вазифани бажариш йўллари қуйидагилардир:

- мустақил бажариши;
- катталар ёрдамида;
- ўргатилгандан сўнг мустақил бажариши.

Берилган вазифани шартларига мос равишда боланинг ҳаракатлари, материалнинг характери ва йўланманинг талабларига қараб аниқланади. Барча ҳолларда вазифани ноадекват барарилиши боланинг ақлий ривожланишида нуқсонлари борлигидан далолат беради.

Боланинг ёшига қараб тавсия этилган таълимий вазифаларгина амалга оширилади. Текширув давомида қуйидаги ёрдам турларини фойдаланиш мумкин:

- тақлид остида ҳаракатларни бажарилиши;
- тақлид остида вазифани кўрсатувчи жестлардан фойдаланган ҳолда бажариш;
- тақлид остида ҳаракатларни нутқий йўлланма орқали бажариш.

Бола элементар тақлид остида каттадан у ёки бу вазифани у билан биргаликда ҳаракатланиш орқали бажарилиш йўллари билиб олади. Вазифани бажарилиш йўллари кўрсатиш учтадан ошмаслиги керак. шунингдек каттанинг нутқи вазифадаги мақсадни кўрсатиши ҳамда бола самарали бажаришига имкон бериши керак. боланинг ноадекват ҳаракатлардан адекват (мос) ҳаракатларга ўтиши, унинг потенциал имкониятларидан далолат беради. Таълимнинг пастлиги баъзи ҳолларда кўпол интеллектуал ривожланмаганлик, ҳиссий -иродавий доирасидаги нуқсонларга боғлиқ бўлиши мумкин.

Таълимий экспериментдан фойдаланиш орқали боланинг психик фаолиятининг(диққат, нутқ, идрок, тасаввур, хотира) ўзига хос томонларигина анализ қилишга эмас, балки уларнинг иш қобилятини баҳолашга ёрдам беради. Бу айниқса ривожланишида нуқсони бўлган илк ёшдаги болаларда муҳимир, чунки уларнинг нуқсони оқибатида иш қобилятини махсус ташкил этилган текширишлар орқали хотира ва диққатини кўпинча тасаввур этиш мушкулдек туюлади.

Болаларнинг билим фаолиятини диагностик баҳолашда уларнинг ўзининг натижаларига бўлган муносабати муҳим мезон ҳисобланади. Нормал ривожланувчи болаларда ўз фаолияти ва уни якуний натижаларига қизиқиш характерлидир. Интеллектида нуқсони бўлган болалар нима қилаётгани, ундан олинadиган натижаларга бефарқлик билан қарайдилар.

Илк ёшдаги болаларда психолого-педагогик текширув методикаларини ёшининг ривожланиш қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда

танланиши керак. Вазифаларни ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда оддийдан-мураккабга қараб секин-аста олиб борилиши керак.

Вазифалар фазода предметларни оддий шакли, ҳажми, рангига қараб жойлаштиришни назарда тутати. Вазифанинг асосий ташхис босқичи кўриб мослаштири олишини ривожланганлик даражасини аниқлашдир. Идрок хусусиятини ўрганишнинг асосий методикалари бу “Сеген тахтаси” (2-3 шаклли), пирамидани тахлаш (уч шарик, уч ғилдиракдан), матрёшкани йиғиш ва ажратиш (икки қисмли, уч қисмли), жуфт расмлар(2-4), кесма расмлар(2-3 қисмли).

Логопедик текширув боланинг нутқий ривожланиш даражасига кўра анъанавий тарзда ўтказилади.

Идрокини ўрганишга йўналтирилган вазифалар шунингдек, боланинг ҳиссий-ирода доирасини ўзига хос хусусиятларини ташхис қилишда ҳам фойдаланиш мумкин. Эксперимент давомида болани фаолиятини кузатиш орқали қуйидаги кўрсаткичларга эътиборни қаратиш лозим:

- кайфиятининг умумий ҳолати (адекват, руҳий сиқилиш, ташвишли, ўз-ўзидан хурсанд бўлиш), фаоллиги, қизиқишининг борлиги, кўзгалувчанлиги, тормозланиш;

- мулоқотга киришиши (катталар билан биргаликда ишлашга хохиши). Юзаки, енгил ҳамда тўлиқ бўлмаган мулоқот асосан интеллектуал нуқсонли, яъни ақли заиф болалар учун характерлидир. Тормозланган, ўта ташвишли, янги шароит ва нотаниш одамларга мослаша олишда қийналадиган, невротик реакция ва бошқа таъсирлардан кўрқадиган болалар мулоқотга қийин киришадилар. Мулоқотлардан қочиш кўпинча аутик болалар учун хосдир, уларда мулоқот қилишга талабнинг йўқлиги билан ўзини предметли оламдан чегаралаб қўйганлар;

- рағбат ва маъқуллашга ҳиссий жавоб. Илк ёшданок (1-1.5 ёшда) болаларда ижобий ҳиссий таъсирлар уларда хурсандчилик ҳисларини уйғотган. Асабийлашган болаларда ҳам рағбатлар хурсандчилик ҳисларни уйғотиб, вазифани бажарилиш натижаларини кўтарилишига олиб келади.

Бефарқ муносабат катталарнинг баҳосига қизиқмаган ёки рағбатнинг маъносини тушунмаган болаларда кузатилади(масалан, интеллектуал нуқсонлари ифодаланганларда);

- талаб ва танқидга ҳиссий жавоб. Бунда қуйидагилар эътиборга олинади: болани танқидга бўлган муносабати, хатосини тўғирлашга бўлган муносабати, хулқини коррекциялаш бўйича қатъий тадбирлар муҳимлиги;

- фаолияти давомидаги қийинчилик ва омадсизликларга бўлган муносабат. Илк ёшнинг охирларида (2,5-3 ёш) болалар ўзлари мустақил ҳаракатларининг хатоларини топа олиш қобилиятига эга бўладилар, кўрув-ҳаракат вазиятларига кўра қуйидаги элементар нутқий ибораларни ишлатадилар: “шундай-шундай эмас”, “қандай?”, “тўғри”, “нотўғри”, “вой”, ва х.к. хатоларни кўриб болалар вазифани хатоларини тўғирлаган ҳолда бажаришга уринадилар, керакли натижага эришишга эришишга ҳаракат қиладилар, керак бўлса катталардан ёрдам сўрайдилар.

Илк ёшдаги болаларни ҳаракат доирасини ривожланганлигини ташхис қилишда умумий ва майда моторикасини ўрганишни тақозо этади. Умумий моторикасини ривожланганликни баҳолаш параметрлари болаларнинг умум ёшдаги меърий ҳаракат доирасини ривожланганлигига қараб тавсифланади:

13 ой –ўзи юради;

15 ой- узоқ вақт юради, ўтиради, зинадан чиқа олади, креслога ўзи ўтиради, тиззасида тура олади;

18 ой – зинадан ўзи чиқиб туша олади, ўйинчоқларини орқасидан таший олади, ерда ётган таёқ устидан ҳаклай олади;

21 ой – 15-20 см кенглик ва полдан 15-20 см баландлик бўйича юра олади;

2 ёш – энгашиб полдан ўйинчоқни олади, тўсиқлар устидан ҳатлай олади, коптокни оёғи билан тепа олади;

3 ёш – бир оёқда бир неча сония тура олади; тепага зина бўйлаб чиқишда ҳар бир зинага биттадан оёғини қўяди; пастга тушаётиб зинага

иккала оёғини қўяди; икки оёқда сакрайди; уч ғилдирақли велосипедни хайдай олади.

Расм чизиш, тугмачаларни тақиш, минора (башня) қуриш каби вазифаларни бажариш орқали майда моторикасини ривожланганлик даражасига баҳо бериш мумкин. Масалан:

18 ой – штрихни қайтаради;

2 ёш – кўрсатилган айлана ва вертикал чизикларни қайтаради;

2,5 ёш – икки ёки ундан кўп чизикларни чиза олади;

3 ёш – доирани қараб чизади, одамнинг расмини танасисиз (бошоёқ) чизади.

Ушбу ёшдаги болани психик ривожланишини текшириш хулоса ёзиш билан тугалланади, унда ҳиссий ривожланишини ифодаловчи, идрок, нутқ ва мотор сфераси, алоҳида ҳаракатларининг психологик тизими ва вазифаларни бажариш ҳолати системаси, шунингдек болада кузатилган характерининг ўзига хос томонлари бўйича олинган маълумотлар умумлаштирилади. Психик ривожланишида нуқсонлар кузатилган бўлса хулосада унинг психологик тизими ҳақида характеристика ҳамда уни кейинги ҳаёти учун зарурий коррекциялаш ва компенсациялаш бўйича тавсиялар берилади.

4.3. Мактабгача ёшдаги болаларни психолого-педагогик ўрганиш (3-7 ёшгача)

Ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари. Мактабгача болалик-ҳаётнинг катта ва масъулиятли давридир. Бу ёшда боланинг психик ривожланишида катта ўзгаришлар рўй беради. Билишнинг фаолиги етарли даражада ўсиб боради: идроки ривожланади, кўргазмала тасаввур, мантиқий фикрлашнинг илк кўникмалари пайдо бўла бошлайди. Хотиранинг мазмунли бўлиши, ихтиёрий диққатининг, билиш имкониятларининг ўсишига замин бўлади. Болани атроф оламни танишида, шунингдек мулоқотнинг ва болалар фаолиятининг бошқа турларининг ривожланишида нутқнинг роли ўсиб боради. Мактабгача

ёшдагиларда оғзаки кўрсатмалар орқали ҳаракатларни бажариш, тушунтиришларни кўргазмали қуроллар асосида билимларни эгаллашлари имконияти пайдо бўлади. Ушбу ёшда тасаввурнинг асосий хусусияти бу ҳиссий тасаввур-идрок ва кўргазмали тафаккурдир. Мактабгача ёшдаги болада идрок, кўргазмали - ҳаракат ва кўргазмали – образли тафаккурини шаклланишига қараб, унинг кейинги билиш фаолиятининг ривожланиши шунга боғлиқдир. Ушбу ёшда болаларда фазода мўлжал олиш ҳақидаги тасаввурлари шаклланади, бу эса болани умумий психик ривожланишида катта ўрин эгаллаб, элементар санок операцияларини амалга оширишда ва математик тушунчаларни эгаллашда асос бўлиб хизмат қилади.

Мактабгача ёшда муҳим сифатлардан бири- бу болаларда ўйинни асосий ҳамда биринчи биргаликдаги фаолияти эканлигидир. Ўйин билан биргаликда мактабгача ёшдаги болаларда продуктив фаолияти ҳам шаклланади.

Барча психик функцияларни интенсив ривожланиши ҳамда амалий фаолиятини шаклланиши мактабгача ёшдагиларда атрофдагиларни ўрганишга ёрдам беради.

Мактабгача ёш бола шахсини интенсив равишда ривожланишини характерлайди. Иродаси ривожлана бошлайди, вазиятга, ҳаракатга ички баҳоси шаклланади, диққати мукаммаллашади, шахс ривожланишининг асосий кўникмалари ривожланиб боради.

Мактабгача ёшнинг охирида мактаб таълимига тайёргарлиги шаклланади.

Мактабгача ёшдаги болаларни ўрганиш бўйича психолого-

педагогик тавсиялар. Мактабгача ёшдаги болаларни ҳолатини

текшириш бўйича тўғри баҳолаш учун, бир қатор шартларни ҳисобга олиш зарур:

- текширувлар давомида қулайликлар яратиш, ҳиссий мулоқатга киришиш;

- енгилроқ вариантдаги вазифадан бошлаб ижобий бажарилишига замин яратиб, эксперимент ўтказувчи билан кейин ҳам биргаликда ишлашга хохиш уйғотиш;

- чарчаб қолмаслиги учун сўзли ва кўргазмали методикаларни галма-гал бериш;

- вазифани ўйинли характерда бўлиши;

- билиш фаолиятини ривожланиш даражасини ҳисобга олиш.

Ҳиссий муносабатни қуриш мақсадида, психологик текширув бола билан суҳбатлашишдан бошланади. Суҳбат давомида билимларининг умумий заҳираси ҳамда болани атрофдагилар ҳақидаги тасаввури, вақт, фазовий мўлжал олиши, ҳиссий хусусиятлари: мулоқотга киришиши, қизиқишлари, сеvimли ўйин ва машғулотлари аниқланади.

Мактабгача ёшдаги болаларни диагностик текширишда методикаларни танлашда психологик ёш хусусиятларини ҳисобга олиш зарурдир, буларга қуйидагилар киради: ҳаракатларининг ривожланиш даражаси, кўргазмали-образли тафаккури, етакчи фаолият-ўйин, шунингдек бошқа фаолият турлари-расм чизиш ва қуриш.

4-5 ёшдаги болаларни текширишнинг асосий мақсади уларни фазовий мўлжал олиш фаолиятининг ривожланиш даражасини ўрганиш ҳисобланади. Фазовий мўлжал олиш ҳаракатлари тасаввур этишнинг бирламчи асосий тизими ҳисобланади.

Мактабгача ёшда фазовий мўлжалнинг қуйидаги даражалари ажратилади:

- хаотик ҳаракатлар;
- вариантларни танлаш;
- мақсад сари йўналган синовлар;
- амалда қўллаб кўриш;
- кўрув оринтировкаси.

4-5 ёшдаги интеллект меъёрида ривожланувчи болалар муаммоли амалий вазифали методикаларни мақсад сари йўналган синовлар ёрдамида

деярли бажарадилар. Ушбу ёшда болаларда сюжетли –ўйин ва сюжетли-ролли ўйинлар ривожланади. Бундан ташқари продуктив фаолият турига(расм чизиш, қуриш ва бошқалар) турғин қизиқиш уйғотадилар.

6 ёшдаги болаларни текширишда қуйидаги психологик хусусиятларига этибор бериш лозим: сюжетли –ролли ўйин; продуктив сюжетни ифодаловчи фаолият турлари. Вазифаларни амалий бариб кўриш, баъзи ҳолларда кўрув оғранировкасига таянган ҳолда амалга оширишини ҳам ривожланишининг муҳим кўрсаткичлари сифатида ҳам кўриш мумкин.

7 ёшдаги болаларни текширишдан асосий мақсад – уларнинг мактаб таълимига психологик тайёргарлигини ўрганишдир.

Мактабга психологик тайёр тушунча ўз ичига бир неча муҳим компонентларни олади: ақлий, мотивацион, ҳиссий-иродавий ва комуникатив тайёргарлиги (болани тенгдошлари ва янги катталар билан муносабатга кириша олиши).

Мактабгача ёшдагиларнинг ақлий ривожланишининг асосий параметрлари деб қуйидагиларни ҳисоблаш мумкин:

- вазифани тушуниши;
- вазифани шартини тушуниш;
- бажариш йўли (хаотик ҳаракатлар, ўлчаб кўриш, мақсад сари йўналган синовлар, амалий қўллашлар, кўрув оғранировкаси);
- текширув давомида ўрганиши;
- натижа фаолиятига муносабати.

Мактабгача ёшдаги болаларни билиш жараёнларини ўзига хос хусусиятларини таххис қилишда “таълимий эксперимент шаклидаги ” махсус фойдаланилади, шунингдек вазифалар билим ва кўникмаларини шаклланганлик даражасини аниқлашга ёрдам беради.Бажарилган вазифаларнинг натижалари бола фаолиятининг характерини баҳолашга ёрдам беради: бола амалий шароитни муаммоли деб ҳисоблаётими, вазиятни анализ қила олаётими, мақсадга эришиш учун ўзи мустақил ёрдамчи воситалардан фойдалана оладими.

Боланинг ҳаракатларига бундай ёндашиб баҳо бериш ривожланишининг фақатгина “долзарб” даражасинигина эмас, балки потенциал, яъни яқин ривожланиш зонасини аниқлашга ёрдам беради. Бу эса ўз навбатида ҳар бир бола учун коррекцион тарбиявий индивидуал дастурни ишлаб чиқиш имкониятини беради.

Болани мактабда таълим олишига мотивацион тайёрлигини текшириш учун турли хил методикалардан фойдаланилади: болаларни турли фаолиятлари давомида кузатиш, суҳбат.

Мактабгача ёшдагиларни эмоционал-иродавий сферасидаги ҳолатининг асосий кўрсаткичлари қуйидагилар хизмат қилади: ҳулқ-атвор қоидаларига риоя этиш, бажарган вазифаси баҳосига тўғри адекват жавоб қайтармоқ, қийинчиликларни енга олиш.

Мактабга психологик тайёргарликнинг яна бир муҳим шарти баъзи элементар ўқув кўникмаларини эгаллаши-сўздаги товуш анализи, ўқиш, ҳисоблаш кўникмалари. Шунингдек қўлни ёзишга тайёр эканлиги, атроф-олам ҳақида маълум бир тасаввур ва билимларининг борлиги.

Мактабгача ёшдаги болани психолого-педагогик ўрганишда муҳим компонентларидан бири унинг нутқини текширишдир.

Логопедик текширув логопедик амалиётда умум қабул қилинган нутқий системани ўрганишга қаратилган методикаларни ўз ичига олади.

Боланинг ривожланиш даражасининг муҳим кўрсаткичларидан бири бу унинг ўйин фаолиятидир, уни баҳоси эса диагностик белгилардан бири бўлиши мумкин. Мактадгача ёшдаги болаларда ўйин –етакчи фаолиятдир, А.Н.Леонтеванинг кўрсатишича:

- ўйин ичида янги фаолият турлари юзага келади ҳамда дифференциацияланади, масалан ўрганиш;

- унда кўпинча психик жараёнлар ўрин алмашади;

- ҳозирги вазиятдаги шахснинг асосий ўзгаришлари унга боғлиқдир.

Боланинг ўйин фаолияти орқали ривожланишидаги нуқсон ва камчиликларини эрта аниқлаш мумкин: ўйин боланинг ёш даражасига мос

келмайди, ёки ўзига хос характерга эга. Бунда характерли кўрсаткич ўйинни секин-аста қийинлашиб бормаслиги, ижодий ёндашувнинг етарлича эмаслиги, ўйинда ташаббускорликнинг пастлиги, шунингдек бир хилдалилиги, ўйин характерини ўзгартирувчи эмоционал реакцияларнинг йўқ ёки пастлиги. Ўйин фаолиятининг шаклланмаганлиги психик ривожланишни бир қатор ўзига хос хусусиятларни келтириб чиқаради.

Болаларда манипуляцион, процессуал ўйин, сюжет элементлари мавжуд ўйинлар характерлидир.

Манипуляцияда бола ўзининг ўйин фаолиятини амалга оширмайди. У ўйинчоқни ҳар томонлама кўриб чиқади, бир жойдан иккинчи жойга қўяди, лекин бу ҳаракатларнинг барчаси ўша ўйинчоқ учун характерли эмасдир (масалан, кубикларни сочиб юборади, бир матрёшка билан иккинчисини уради ва х.к.).

Процессуал ўйинда ўйин ҳаракатлари такомиллашмаган, охиригى натижага йўлланмаган. Бунда ҳаракатлар болада қаноатланиш ҳосил қилади ҳамда бир неча маротаба қайтарилиши мумкин (машинани учирши, кубикларни мақсадсиз тўп-тўп қуриш ва х.к.).

Сюжет элементлари асосидаги ўйин процессуал ўйиндан онгли ва мақсад сари йўналганлиги билан фарқланади. Ҳаракатларининг стереотиплиги йўқолиб, охиригى натижа пайдо бўлади. Ўйин фаолиятини ўрганиш кузатув методи асосида амалга оширилади. Уни боғчадатабий шароитда ёки психолог хонасида ўтказиш мумкин. Ўйинни баҳолашда унинг тузилиши, характери, ўйин давомида болани сўзли мулоқоти кузатилади. Текширув вақтида болага хонадаги ўйинчоқларни ўйнаш ҳамда улар билан ҳаракатларни амалга оширишга имкон берилади. Кузатув бола ўйинчоқни олдига яқинлашганидан бошланади. Ўйинчоқларга бўлган эмоционал реакцияси, уларга бўлган қизиқиши, ўйнаш хохиши ҳамда мақсад сари ҳаракатларини йўналганлиги қайд этиб борилади.

Қуйидагилар баҳоланади:

- ўйинчоққа бўлган қизиқиши(эмоционал реакцияси ҳамда ифодаланиш, илтимослари);

- ўйинчоқларни танлаши (мавзуга оид танлов, бирон-бир ўйинни ташкиллаштириш мақсадида ёки тасодифий, каттароқ ўйинчоқни олиш мақсадида, нима учун кераклигига безътибор);

- ўйинчоқлардан адекват фойдаланиш, яъни предметни унга мос бўлган ҳолатда ишлатиш(ноадекват фойдаланиш: бола йиртади, синдиради. Ялайди, сўради, предметни оғзига солишга ҳаракат қилади, ўйинни мақсадсиз, мантиқсиз олиб боради);

- ўйинни мустақил ташкил этиш даражаси (манипуляция, процессуал, сюжет элементли ўйин);

- ўйиннинг характери (бир хиллик, ижодий);

- ўйин фаолияти давомида ҳулқи(эмоционал реакцияси, нутқи, бошқа ўйинларга ўта олиши, катталар иштирокига муносабати).

Текширув пайтида ўйиннинг йўқлиги ривожланишда нуқсонли борлигини кўрсатмайди, чунки бу шароит бола учун оддий эмас. Ўйинчоққа бўлган муносабат, ўйин даражасини характерлайди. Агар болада ўйинчоққа қизиқиш бўлмаса ёки улардан ноадекват фойдаланса, ўйинни ўзи ташкиллаштира олмаса, фақатгина катталар ёрдамида ҳаракатларни қайтарса, унинг ақлий ривожланиши пасайган деб ўйлаш мумкин. 4 ёшдан катта болаларда сюжетли ўйинни очиб бера олмаслик ривожланишида орқада қолаётганидан далолат беради, манипуляция даражасидаги ўйин эса ривожланишдан ўта орқада қолаётганини билдиради. Бошқа кўрсатмалар билан бирга ушбу ўзига хос хусусиятлар интеллектни пасайганини кўрсатади.

Мактабгача ёшдаги болаларни психолого-педагогик текшириш тавсифнома ёзиш билан тугалланади, ривожланишдаги ўрганилган фаолиятлар, шунингдек ўзига хос характеристикаси ифодаланади.

Мактаб ёшида бола янги ижтимоий талаблари қабул этиши керак. Мактабга бориш уни олдида бир қанча вазифаларни қўяди, уларни ечиш эса

психожисмоний ривожланишни етарлича етилганда эришиш мумкин. Ушбу ёшда янги фаолият шакл ривожланади, бу ўқув фаолияти бўлиб- у боладан жисмоний кўтара олишни ҳамда ақлий эътибор талаб этади. У билин боғлиқ янги мотив ва талаблар пайдо бўлади. Мактабда ўқишнинг бошида болада қуйидагиларни шакланган бўлиши жуда муҳимдир: жисмоний соғломлик; барча психик жараёнларнинг етарлича даражада ривожланиши; эмоционал-иродавий етуклик; катталар ва тенгдошлари билан мулоқот кўникмаларини шакланганлиги; хат-савод, ҳисоб-китоб ўрганиш элементарлари, атрофдаги олам ҳақидаги тасаввурлар ва билим захирасини етарлича бўлиши; машғулотлага қизиқиш, билим олишга бўлган фаоллик.

Қуйида кўрсатилганлар асосида мактаб таълимида янги сифат жараёнлари шакллана бошлайди. Кичик мактаб ёшида психик янги билимларни олиш пайдо бўлади, ирода кўникмаларини тақсимлай олиш фаолиятини ишлаб чиқади. Бола ўз ҳаракатларини назорат этиш қобилиятларини эгаллайди, уларни режалаштиради, шунинг учун фаолияти мақсад сари йўналган бўлади. Ўқиш жараёнида билиш жараёнларини ривожланишида янги психик кўринишлар кузатилади. Диққатининг ҳажми кенгаяди, уни концентрация ҳамда тақсимлай олиш қобилияти; тасаввури шаклланади, идрок этиши янада аниқ ва дифференциаллашади. Янги қиёфада болани эслаш воситаларидан фойдалана олиш қобилиятини шаклланиши муҳимдир. Тафаккур даражасини ўсиши натижасида ўқувчилар рамзий-белгилар фаолиятини эгаллайди. Тафаккурни кўргазмали шакллари билан биргаликда, кичик мактаб ёшида бола тасаввурлари асосида янги фикрлаш операцияларини аниқ кўрув объектларга таяниб ишлаб чиқа бошлайди. Сўз катта рол ўйнай бошлайди, сўз-мантиқий тафаккур ривожланади.

Буларнинг ҳаммасини мактаб ёшидаги болаларни психолого-педагогик ташҳис қилишда ҳисобга олиш керак.

4.4. Ривожланишида нуқсони бўлган ўсмирларни

психолого-педагогик ўрганиш

Ривожланишининг ўзига хос хусусиялари. Ўсмирлик ёши – бу болалик билан катта ёшлилар орасидаги даврдир, болани ривожланишида фақатгина шу ёшига хос хусусиятлари мавжуд. Ўсмирлик ёшида болани анатома-жисмоний ҳолатида ҳамда психикасида кескин сифат ўзгаришлари кузатилади.

Боланинг организми тез ривожлана бошлайди, бу ёшда жинсий етилишлар содир бўлади. Кескин психофизиологик ўзгаришлар натижасида зарарли биологик таъсирларни ҳамда социал факторларга боғлиқ равишда, психик касалликларни юзага келиши хавфини кучайтиради. Ўсмирлик ёшида турли хил акцентуал характерлар шакллана бошлайди, булар ҳулқдаги яққол нуқсонларни юзага келиши, яъни салбий шароитлар натижасида психопатияни ривожланишига олиб келади.

Билиш жараёнларида ҳам кескин қўзғалишлар кузатилади. Аналитико-синтетик фаолиятида абстракт тафаккур, тасаввурнинг мураккаб шакллари кескин ривожланади.

Ушбу ёшда психик ривожланишнинг марказий омиллари – ўзини англашни янги даражаси пайдо бўлиб, бу ўзига бўлган баҳони турғун бўлмаслиги, ўзига бўлган муносабатда кескин тебранишларни юзага келтиради. Ўсмирларда эмоционал турғун бўлмаслик, ўзини ушлаб тура олмаслик, “Улғайиш” ҳиссини пайдо бўлиши билан кайфиятининг тебраниши, ўжарлик, салий ҳислатларни пайдо бўлиши характерлидир. Юқори таъсирчанлик, бошқаларга ачиниш ҳиссини йўқлиги, одобсизлик ҳамда қўполлик - уятчанлик ҳамда журъатсизликни билан биргаликда келиши мумкин.

Ўсмирлик ёши – қизиқишлар, қиммат баҳо системаларнинг, дунё қарашларни шаклланиш давридир (“шахсни иккинчи туғилишидир” А.Н.Леонтьев). Бир томондан ўсмир ўзининг индивидуаллигини уқтиришга уринса, бошқа томондан – гуруҳга кириб унга мослашиб, гуруҳ меъёрий

тушунчалари кўпинча ҳам ижобий бўлмайди. Рефлексия, ўзини анализ қилиш ривожланиши фаоллашади. Катталарга бўлган муносабат анализ қилинади, натижада ижтимоий кўрқув характери юзага келтириши мумкин.

Шундай қилиб, меъёра ривожланаётган ўсмирда ҳам ҳиссий -ирода доирасида типик ўзгаришлар, аффектив нуқсонларни, салбий хулқларни пайдо бўлиш хавфини кучайтиради. Ривожланишида орқада қолган ўсмирларда умумий психикасида ўзаро ўзига хос таъсирли нуқсонлар етарлича ифодаланган бўлади ҳамда кўпинча кузатилади, ушбу ёшда салбий ижтимоий омилларни психик ривожланишга таъсири кучаяди. Буларнинг ҳаммаси турғун дезадаптацияга олиб келиши мумкин.

Ривожланишида нуқсони бўлган ўсмирларни психолого-педагогик ўрганишининг мақсад ва вазифалари. Ривожланишида нуқсони бўлган ўсмир ёшидаги болаларда психолого-педагогик ўрганиш вазифалари аниқланади, ундан кичик ёшдаги болаларни ўрганиш вазифаларидан кескин фарқланади. Асосий вазифалар қуйидагилардир.

Биринчидан, психикасини ўзига хослигини ўрганиш, сақланган ва нуқсонли функцияларни аниқлаш, ривожланишдан орқада қолиш сабабини, нуқсонларини характери билиш. Ўсмир ёшидаги болаларни ташхис қилишда бу энг муҳим вазифалардан ҳисобланмайди, чунки бу турдаги ташхис ишлари одатда аввалроқ ўтказилади, 11-12 ёшга келиб болага одатда ўзига мос муассаса топилади(махсус коррекцион мактаб, интернат ва х.к.). шу вақтнинг ўзида ташхисга бўлган талаб катта ёшда ҳам кузатилиши мумкин. Аниқ бўлмаган ташхислар натижасида бола уни нуқсонига мос келмайдиган муассасага юборилади(масалан, оғир ақли заиф болалар гуруҳига енгил ақли заиф болалар ёки хаттоки заиф эшитувчилар юборилади). Ташхиснинг аниқ бўлмаслигида қуйидагича изоҳлаш мумкин, масалан, болани мактабдаги билим кўникмалари ўрта даражада ижобий бўлиши ривожланишида нуқсони бўлган болалар категориясига мос келмаслиги мумкин (бунда ижобий натижалар фақатгина паст бўлмасдан

балки жуда юкори ҳам бўлиши мумкин). Бошқа кўрсаткичлардан яна бири, масалан, ижтимоий мослаша олмаслик, мактаб жамосига қўшила олмаслик. Бола ҳолатини аниқлаш кеч бўлсада, унга мос таълим муассасасида ўқишга имконият яратади.

Иккинчидан, ўсмирларнинг психикасини ҳолатини текшириш таълим жараёнида кўпгина қийинчиликлар сабабини аниқлайди (маълум бир фанлардан ўзлаштира ололмаслик), ижтимоий мослашувдаги ва хулқидаги нуқсонлар. Таълимдаги қийинчиликларга қарайдиган бўлсак, улар бола ўзига мос мактабда ўқиётган бўлса, лекин алоҳида фанларни эгаллашда бир қатор индивидуал психик хусусиятларга эга бўлса ҳам юзага келиши мумкин (фазода мўлжал олиш, мотор нуқсонларининг яққол ифодаланмаганлиги, мотивацияни етарлича эмаслиги ва х.к.). Таълим олишдаги аниқ муаммоларни билиш болага индивидуал ёндашувни аниқлашга ёрдам беради, уни имкониятларига “мослаштириш” ишларни белгилайди, нуқсонларни бартараф бўйича коррекцион ишларнинг йўналишларини кўрсатади.

Хулқидаги нуқсонларни вақтида аниқлаш жуда муҳимдир. Чунки улар биологик ва ижтимоий характерда бўлиши мумкин; ижтимоий омиллар кўпинча биологик таъсирларни кучайтириб юборади (масалан, ақли заифликда психопат хулқидаги нуқсонлар). Баъзида ривожланишида орқада қолган ўсмирлар хулқидаги нуқсонлар ижобий ҳислатларнинг етарлича бўлмаслиги билан боғлиқ. Шундай қилиб фақатгина болани ўзинигина текширмасдан (ҳиссий –ирода доирасидаги ўзига хос хусусиятлар, шахслараро муносабатлар), балки оила, синфдаги –микроижтимоий ҳолатни ҳам ўрганиш зарур. Педагоглар билан ўзаро муносабат ҳам катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Ижтимоий мослашув нуқсонларининг сабабларини тўғри анализ қилиш коррекцион тадбирлар дастурини ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Учинчидан, профориентация (касбга йўналтириш) мақсадидаги психик фаолиятнинг тузилишини ташхис қилиш. Ўсмирлик ёши – ўзини англаш давридир. Ривожланишида нуқсони бўлга ўсмирларга ўз

имкониятларини баҳолашга ва касбий йўлни тўғри танлашга ёрдам бериш жуда муҳимдир. Бу ерда ташҳис ишлари ўзининг хусусиятига эга. Аввало ўсмирнинг касбий қизиқишларининг характерини аниқлаш (қайси меҳнат фаолиятига қизиқиши) ҳамда уни шаклланганлик даражаси (ривожланишида нуқсони бўлган болаларда касбий қизиқишлар суст ифодаланган бўлиб, қобилятлари ноадекватдир). Бундан ташқари, текширув натижаси, хулосалари ривожланишининг у ёки бу функция ва қобилятларини кейинги босқичларини ҳисобга олган ҳолда тузилиши керак, у фақатгина билиш фаолиятидаги нуқсонларгагина боҳлиқ бўлмасда, балки сақланган психик ҳолатидан ҳам келиб чиқиши керак. Шунингдек, муҳим сифатларни касбий ташҳис қилишнинг зарур ҳолларида коррекцион иш тизими ўтказилиши керак.

Ривожланишида нуқсони бўлган ўсмирларда психологик текширув ўтказишнинг ўзига хос томонлари

Ривожланишида нуқсони бўлган ўсмирларни психологик текшириш улардан кичик болаларни текширишда фойдаланиладиган тамойилларга таянади. Шу билан бирга текшириш жараёнинг ўзи, аниқ ташҳис методикаларни танлаш бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Бу ерда бола билан алоқа ўрнатишда ўсмир ёшининг ўзига хос хусусиятларини – мустақиллик, “МЕН” концепциясини эътиборга олиш жуда муҳим. Ривожланишида нуқсони бўлган ўсмирларда мейрда ривожланаётган болаларга нисбатан бу хусусиятлар камроқ даражада ифодаланган бўлсада, барибир уларга эътибор қаратиш керак.

Ўсмирларда тез аффект ҳолатга тушиш, негативизм учраб туради, айниқса, алоқа ўрнатиш муваффақиятсиз бўлса, шунинг учун бу болаларга нисбатан эҳтиёткорлик билан ёндашиш керак.

Ўсмир билан алоқа ўрнатиш учун тўғри юл танлаш ва эътибор қаратилиши лозим бўлган ўзига хос хусусиятлар ҳам ўз ўрнига эга. Серебрал фалажликнинг гиперкинетик кўриниши бўлган бемор болалар бемалол, катталар билан мулоқат қилишда масофани ушламайдилар, аммо

гемипаретик кўриниши билан бемор болалар жуда пассив; эшитиш қобилияти паст болалар заиф кўрувчи ва кўзи ожиз болаларга нисбатан анча фаол бўлади..

Ўсмирларни ўрганиш давомида фойдаланиладиган методикалар сони кўпаяди, чунки мактабда таълим олиш давомида болаларнинг ривожланиши олдинга қараб кетган Масалан, мактабгача ёшда “Предметларни таснифлаш” методикаси икки босқичда ўтказилса, ўсмир ёшида у тўлиқ уч босқичда барча карточкалардан фойдаланган ҳолда ўтказилади. Ўсмирнинг билим савиясини ўрганиш учун боланинг кичик ёшида фойдаланиладиган методикаларга (“Ортиқчасини олиб ташла”), янги, кичик ёшдагиларни кучи етмайдиган методикалар (“Оддий ўхшатишлар”, “Мураккаб ўхшатишлар”) қўшилади.

Боланинг интеллектуал ва нутқий ривожланиши анча мураккаб ҳисобланган шахсни ва шахслар ўртасидаги муносабатларни ўрганиш методлардан фойдаланиш мумкин бўлиб қолади – сўровномалар, проектив тестлар.

Ўсмир ёшдагиларнинг шахсни ва шахслараро муносабатларини ўрганиш – бу жуда ҳам муҳим масала бўлгани учун, боланинг нутқий ва интеллектуал хусусиятларини эътиборга олиб, текшириш методикаларни диққат билан танлаш кераклиги ҳақида эслаб туриш керак.

Масалан, сўровномаларни ўсмирга тақдим қилиш пайтида у савол мазмунини тўлиқ тушуниши ҳақида ишонч ҳосил қилиш керак: акс ҳолда вақт бесамара кетади, натижалар-нотўғри бўлади. Тушиниш даражасини аниқлаш эса ҳар доим осон эмас: эшитиш қобилиятида нуқсон бўлган бола саволнинг асосий мазмунини тушунмаса ҳам, ҳа-йўқ жавобидан биттасини беради.

Назорат саволлари

1. Илк ёшдаги болаларнинг ривожланиш хусусиятлари қандай?
2. Илк ёшдаги болаларни психологик-педагогик текширишда психик фаолиятининг қайси доираси назарда тутилади?

3. Илк ёшдаги боланинг ҳиссий-иродавий доирасини ташхис қилишнинг хусусиятлари нималардан иборат?

4. Бир ёшгача бўлган болаларнинг руҳий-психик ривожланишининг меъёрларини изоҳланг.

5. Илк ёшдаги болални логопедик текширишнинг йўналишларини кўрсатинг.

6. Мактабгача ёшдаги болаларни ривожланишининг асосий хусусиятларини ёритинг.

7. Мактабгача ёшдаги болаларни диагностик текшириш учун методикалар танлашда қандай омилларни эътиборга олиш лозим?

8. Ўсмир ёшдаги болаларни психологик-педагогик текширишнинг мақсади нимада?

5 боб. Ҳаракат – таянч аъзоларида нуқсони бўлган болаларни психолого-педагогик текшириш

Ҳаракат – таянч аппаратида функциясида нуқсони бўлган болаларга куйидаги тоифадагилар таалуклидир:

- болалар церебрал фалажига эга бўлган болалар (БЦФ);
- полиомиелит асоратидан сўнг тикланиш ёки резидуал даври;
- миопатияли;
- туғма ёки ортирилган ҳаракат-таянч аппаратининг ривожланмай қолганлиги ва деформацияси.

“Ҳаракат-таянч аппарати функциясида камчиликлар” тушунчаси ҳаракатдаги бузилишларни ўз ичига олиб, келиб чиқишига кўра марказий органик ёки периферик характерга эга. Ушбу бузилишлар генетик нуқсонлар, шунингдек, бош миянинг органик жароҳатлари ва ҳаракат-таянч аппаратдаги жароҳатлар сабаб бўлиши мумкин.

Ушбу гуруҳга кировчи болаларни тиббий-психолого-педагогик хусусиятлари М.В.Ипполитова, Э.С.Калижнюк, Н.В.Симонова, И.И.Мамайчук, И.Ю. Левченко ва бошқалар ишларида кўрсатилган. Бундай болаларни ўрганиш бўйича ҳамда уларни реабилитациялаш методларини ишлаб чиқишга К.А.Семенова, Е.М.Мастюковалар ҳам ўз ҳиссаларини қўшганлар.

Швеция, ғарбий Австралия ва Англиядаги аҳоли базаси маълумотларига кўра 40 йил давомида церебрал фалажлик 1000 тирик туғилганлар орасида 1,5дан 2,5 ташкил этади (Hagberg, Hagberg, Beckung, & Uvebrant, 2001; Pharoah, Cooke, Cooke, & Rosenbloom, 1990; Stanley, Blair, & Alberman, 2000).

АҚШларидаги маълумотлар ҳам ушбу маълумотларга мос келиб, тирик туғилганлар орасида церебрал фалажлик 2,4ни ташкил этишини кўрсатганлар (Boyle et al., 1991).⁷

⁷ John W. Jacobson, James A. Mulick, Johannes Rojahn. Intellectual and Developmental Disabilities. 62-бет

Ҳаракат функцияларининг нуқсонини мураккаблик даражасига кўра ҳамда болалардаги ҳаракат кўникмаларини шаклланганлигига кўра болалар уч гуруҳга ажратилади.

Биринчи гуруҳга оғир нуқсонли болалар киради. Уларнинг баъзиларида юриш, предметларни олиш ва ушлаш, ўз-ўзига хизмат кўникмалари шаклланмаган, бошқалари ортопедик мосламалар ёрдамида қийинчилик билан кўзғалади, ўз-ўзига хизмат қилиш кўникмалари уларда қисман шаклланган.

Иккинчи гуруҳга ҳаракат нуқсонлари ўрта даражада ифодаланган болалар киради. Ушбу болаларнинг кўпчилиги маълум бир масофага ўзи мустақил кўзғалади. Улар етарлича автоматлашмаган ўз-ўзига хизмат қилиш кўникмаларига эгалар.

Учинчи гуруҳга ҳаракатида енгил нуқсонлари бўлган болалар киради, улар ўзлалари мустақил ҳаракатланадилар, ўз-ўзига хизмат қилиш кўникмаларига эгалар, бироқ баъзи ҳаракатларни нотўғри бажарадилар.

Ҳаракат аппаратида нуқсони бўлган болаларда ҳаракатидаги нуқсонларидан ташқари интеллектуал ривожланишида ҳам камчиликлар кузатилиши мумкин; 40-50% болалар психик ривожланишида орқада қоладилар; 10% да ақли заифликни турли даражалари ифодаланади. Кўпгина ҳолларда ушбу нуқсонлар келиб чиқиши бўйича мураккаб характерга эга. Улар бош мияни жароҳатлари билан ифодаланиб, натижада ижтимоий муносабатини ҳамда ҳаракатларни фаоллигини чегаралаб қўяди. Психик ривожланишнинг орқада қолиши тафаккур операцияларини шаклланишида, турли психик жараёнларнинг ривожланишини бир хилда эмаслигида, астеник ҳолатларни ифодаланишида намаён бўлади.

Ҳаракат –таянчи бузилганлар ичида энг катта ўринни болалар церебрал параличи ташкил этади.

Болалар церебрал фалажлигида алоҳида психик функцияларни шаклланишини орқада қолиши ҳамда нутқий нуқсонлар, ҳаракатдаги бузилишлар билан биргаликда келади.

Болалар церебрал фалажлигида қўл ва оёқларнинг жароҳатлар натижасида ҳаракат нуқсонлари ифодаланади (мушаклар тонусининг бузилиши, патологик рефлекслар, мажбурий ҳаракатларнинг мавжудлиги, мувозанат ва координация актларининг шаклланмаганлиги, билак ва қўл бармоқлари ҳаракатларининг етарлича эмаслиги). Ҳаракат нуқсонларининг оғирлиги турлича: баъзи болалар ўтирган ва турган жойида вертикал ҳолатини ушлай ололмай, фақатгина аравада қўзғала оладилар; кўпгина боларда юриш кўникмаларида нуқсонлар кузатилади, кўпчилиги ортопедик мосламалардан – хасса, қўлтиқ таёқлар ва х.к.лардан фойдаланади; фақатгина баъзи болаларгина белгиланган масофага ёрдамчи воситаларсиз ета оладилар. Кўпгина ўнг томони жароҳатланган болалар чап қўлдан етакчи сифатида фойдаланишлари мажбурдирлар, бу уларни ўз-ўзига хизмат қилиш ҳамда график кўникмаларини эгаллашда қийинчиликларни юзага келтиради. Бармоқларнинг нозик ҳаракатлари деярли барча болаларда ривожланмаган.

Болалар церебрал фалажлигида нутқий нуқсонлар кўпинча дизартриянинг турли шаклларида намоён бўлади. Дизартрия нуқсонларнинг ифодаланиши турлича бўлиши мумкин-енгилидан то мутлақо тушунарсиз нутқгача. Энг оғир ҳолатларда анартрия кузатилади (артикуляция аъзоларининг оғир жароҳатлари натижасида нутқнинг йўқлиги). Кўпинча товушларни талаффузидаги нуқсонлар нутқнинг тўлиқ ривожланмаганлиги билан биргаликда келади.

Нутқий нуқсонларнинг мавжудлиги кўпинча нутқий мулоқотга бўлган мотивацияни сусайтириб, нутқий муносабатларда қийинчиликларни юзага келтиради. Болаларнинг бир қисмида болалар церебрал фалажлигининг гиперкинетик шаклида, дизартрик нуқсонлар эшитиш нуқсонлари билан биргаликда келади. 20-25% болаларда шунингдек кўрув нуқсонлари кузатилади: гилайлик, нистагм, кўрув хажмининг чегараланганлиги.

Болалар церебрал фалажлигида билиш фаолиятининг шаклланиши алоҳида психик функцияларнинг орқада қолиши ва бир хилда эмаслиги

билан характерланади. Кўпгина болаларда фазовий, вақт идрокида нуқсонлар кузатилади.

Деярли барча болаларда астеник ҳолатлар кузатилади: иш қобилиятининг пасайганлиги, барча психик жараёнларнинг чарчаши, идрокнинг секинлашиши, диққатини қаратишидаги қийинчиликлар, хотира ҳажмининг кичиклиги.

Шуни таъкидлаш жоизки, кўпгина болаларда олий психик функцияларнинг ривожланишида потенциал имкониятлар кузатилади, бироқ жисмоний камчиликлар (ҳаракат функцияларидаги, кўриш, эшитишдаги нуқсонлар), баъзида нутқий нуқсонлар, астеник ҳолатларнинг бўлиши ва билиш захирасининг чегараланганлиги ижтимоий-маданий имкониятларни ниқоблаб қўяди.

Ҳаракат –таянчи бузилган болалар шахсини шаклланишида ҳам ўзига хосликлар кузатилади: кайфиятининг пастлиги, ижтимоий мулоқотга бўлган истакларнинг чегараланганлиги, ўз-ўзига паст баҳо бериши, характерининг ипохондрик томонлари. Бу икки сабаб билан боғлиқ бўлиб: биринчидан, ўзининг жисмоний нуқсонини эрта англаши ва ўзининг тўлиқ шаклланмаётганидан ташвишланиши, иккинчидан- ҳаракатида нуқсони бўлганларнинг оиласида учрайдиган нотўғри тарбия. Айниқса, бу болани ўта аввайлаб тарбиялаб, фаол ва мустақил бўлишидан чегаралаб қўйишдир.

Церебрал фалажга эга бўлган болаларни психолого–педагогик ўрганиш улардаги кўпгина мавжуд бўлган ҳаракат, психик ва нутқий нуқсонлар қийинчиликларни юзага келтиради. Ҳаракат нуқсонлари, эшитиш ва кўриш нуқсонлари билан биргаликда келиши, нутқининг тушунарсизлиги болани текширишни ташкиллаштиришда қийинчиликлар туғдиради ҳамда экспериментал методикалар ва тестли вазифаларни қўллаш имкониятларини чегаралайди.

Болалар церебрал фалажлигига эга бўлган болаларнинг психик ва жисмоний хусусиятларини психологик-педагогик ташхис қилиш бир неча вазифаларини ечиб беради. Дифференциал ташхис қилишда энг кўп

кийинчилик мактабгача ёшдаги церебрал фалажли ақли заифликнинг енгил даражаси ва психик ривожланиши орқада қолганларда кузатилади. Шунингдек, ақли заиф болаларни интеллектуал ривожланмаганлик даражасини оғирлигига кўра ташхис қилиш ҳам мушкул.

Шуни таъкидлаш зарурки, церебрал фалажликка эга бўлган болаларнинг кўпчилигида тафаккурнинг ривожланиши сақланган бўлиб, аммо кўплаб нуқсонлар (ҳаракатлар, эшитиш, нутқ ва хоказо), астеник ҳолатларнинг яққол намоён бўлиши, ижтимоий яккалик (боғлиқлининг йўқлиги)нинг оқибатида уларнинг имкониятларини пасайиши юзага келади. Буларнинг барчаси кўпинча уларга ақли заифлик ташхисини қўйиш каби хатоликларга олиб келади.

Болалар церебрал фалажлигига эга бўлган болаларнинг ақлий ривожланганлигини дифференциациялаш жуда мураккаб бўлиб, уларни психик ривожланганлигини аниқловчи барча жараёнларини-яъни, сенсор ва ижтимоий депривацияни, нутқий мулоқотни, ҳаракатларни амалга оширишдаги қийинчиликларни эътиборга олиш зарур. Экспериментал текширишлар орқали алоҳида психик функцияларни ҳамда янги билим ва кўникмаларни эгаллаш хусусиятларини узоқ вақт кузатиш энг самарали ҳисобланади. Болалар церебрал фалажлигига эга бўлган болани ҳамда унинг потенциал имкониятларини бундай ўзига хос хусусиятларини психолого-педагогик ёндашиш орқали ўрганиш, биринчидан, кўп вақт сарфлашни, иккинчидан, церебрал фалажли болаларни нутқий ва психик ривожланишини ўзига хос томонларини ҳамда касалликни чуқур ўрганиш, юқори малакали мутахассислар томонидан ташхис қилишни амалга оширишини талаб этади.

Церебрал фалажга эга бўлган болаларни ақлий ривожланишини дифференциал ташхис қилиш вазифаларини кўпинча бола мактаб таълимига келганида ҳал қилиш мумкин. Айнан шу мақсад билан ҳаракат –таянч аъзоларида нуқсони бўлган болаларга мактаб-интернатларда тайёрлов синфлар очилади. Бу айниқса махсус мактабгача таълим муассасига қатнамаган ҳаракат таянчида оғир нуқсонлари бўлганлар учун муҳимдир.

Бунда уларнинг имкониятларини ўрганиш ва таълим дастурини аниқлашга узок вақт талаб этади. Тайёрлов синфларда ўқувчиларни кейинги таълимлари учун керакли шароитлар яратилади, нуткий фаолияти ҳамда билишидаги нуқсонлари тизимига мос индивидуал (якка) коррекцион дастурлар ишлаб чиқилади. Узок педагогик ўрганиш болаларни таълимдаги имкониятларини объектив дифференциация қилишга имконият беради.

Болалар церебрал фалажликка эга бўлган болаларни ташхис қилишнинг яна бир муҳим вазифаларидан – болаларни ўзига хос хусусиятларини комплекс ўрганиб улар билан ишлаш учун коррекцион индивидуал дастурларни ишлаб чиқишдир. Бундай текширувни ташкиллаштиришда психолог, логопед, педагогнинг тиббий хужжатлар билан танишиб чиқиши муҳим рол ўйнайди. Болани даволаш таъсиридаги ҳолатини динамикасини кўриш мутахассисга текширишни тўғри йўналишини аниқлашга, болага мос келувчи методика ва материалларни танлашга, тиббий тавсифномасини эътиборга олиш психологик-педагогик ўрганиш натижаларни сифатли бўлишига ёрдам беради.

Бундан ташқари церебрал фалажликка эга бўлган болаларни психологик-педагогик ташхис қилишнинг вазифаларига босқичма-босқич текширув, ўрганиш ишлари олиб бориш кириб, улар тиббий, коррекцион ва тарбиявий тадбирларнинг таъсирларини болани ҳолатига таъсирини баҳолашга имкон беради.

Церебрал фалажликка эга бўлган болаларни ўрганишнинг яна ўзига хос бир қанча вазифалари мавжуд бўлиб, улар болаларнинг ёш хусусиятларига боғлиқдир. Илк, мактабгача ва кичик мактаб ёшда алоҳида аҳамият билиш фаолиятини шаклланиш хусусиятларига қаратилади ва бу хусусиятлар коррекцион ишларни ташкиллаштиришда эътиборга олинади. Ўсмирлик ва ўспиринлик ёшида билиш фаолиятидаги нуқсонлар яққол ифодаланганлик характерига эга бўлмайди ва фақатгина мақсадга йўналтирилган нейропсихологик текширишдагина аниқланади. Бироқ, билиш фаолиятидаги бузилишларнинг мавжудлиги кўпинча ўқиш жараёни ва меҳнат

малакаларини эгаллашда қийинчиликларни келтириб чиқаради, шунинг учун улар меҳнатга йўналтиришда эътиборга олиниши лозим.

Церебрал фалажликка эга бўлган болаларни психик ривожланишини илк ёшида баҳолаш ҳозирги вақтгача мураккаб жараён ҳисобланади. Асосий текширув методи педагогик кузатувдир, уни ўтказиш жараёнида болага турли хил вазифалар берилиши мумкин. Текширувни онанинг олида ўтказиш маъқулдир, чунки бундай болаларнинг кўпчилиги нотаниш шароитдан чўчийдилар. Болаларни илк ёшида текшириш бўйича тавсиялар Е.А.Стребелева, Е.М.Матюкова, О.В.Баженовалар ишда кўриш мумкин. Қўлланмалардаги илк ёшдагиларни психодиагностика бўйича кўрсатилган кўпгина вазифалар БЦП болаларни текширишда, вазифаларни бажаришдаги натижаларини анализ қилишда фойдаланиш мумкин. Болани психик яшашидаги намаёнларни анализ қилишда, биринчи ўринда билиш фаолиятини тормозланишига олиб келган жараёнларни ажратиш, ҳамда анализатор ва моторика нуқсонлари билан боғлиқ интеллектуал нуқсонларни аниқлашга қаратилиши лозим.

Церебрал фалажга эга бўлган болаларни биринчи 3-4 ёшида психолого-педагогик текширувни ўтказишда қуйидагиларни ҳисобга олиш лозим:

- бола томонидан бажарилаётган вазифалар унинг ёшига, сақланган анализаторларнинг даражаси ва ҳаракат имкониятларига мос келиши;

- таълим жараёнида муҳим, кўникмаларни эгаллаш темпи ва мисолларнинг сони бўлиб хизмат қилувчи таълимдаги боланинг имкониятлари;

- катталар ёрдамининг характери ва ундан фойдаланиш имкониятлари;

- вазифаларни мустақил бажара олиш имкониятлари;

- касал боланинг вазифага муносабати, унинг фаоллиги;

- ҳаракат нуқсонига секин-аста кўникиши;

- нутқсиз коммуникацион воситалардан фойдаланиш(кўзнинг ҳаракати, мимика, жест);

- диққатининг турғунлиги.

Шуни таъкидлаш жоизки, болани билиш фаолиятини ривожланиш даражасини аниқлашда унга қулай ҳолатда, патологик рефлексларни мускул, гавда, кўзга таъсирини максимал бартараф этиш.

Церебрал фалажга эга бўлган илк ёшдаги болалар предметли фаолиятини текшириш қуйидаги йўналишларни ўз ичига олиши керак:

- ўзаро фаолиятда боланинг иштироки(болани фаолиятга қизиқиши ва ҳаракат имкониятларига мос ўйиндаги иштирокидаги фаоллиги, ўйинчоқ ва предметларнинг функционал вазифасига кўра тушуниши, унга фойдаланишда катталарга ёрдам билан мурожат эта олиши);

- тақлид фаолияти(предметларни манипуляция қила олиши),болани тақлид қилиш жараёнида ифодаланиши тушунган ҳолда тақлид ҳаракатлари;

- мустақил фаолияти(предмет ва ўйинчоқларни қўлланиши бўйича ишлата олишини баҳолаш, улар билан қилаётган адекват ҳаракатлари, ёрдам сўраб мурожат этиши ва улардан фойдалана олиши);

3-4 ёшдан катта болаларни текширишда экспериментал-психологик методикалар, идрок, фазовий ва вақт ҳақидаги тасаввурлари, кўргазмали-ҳаракат, кўргазмали-образ ва мантиқий-сўзли тафаккурини шаклланишидаги нуқсонларини аниқлашга йўналтирилган. Ушбу методикалар ривожланишидаги нуқсонлар психодиагностика ишларида кўрсатилган(С.Д.Забрамная, Е.А.Стребелева ва бошқалар). Методик воситаларни танлашда ва натижаларни тўғри таҳлил эта олиши учун мутахассис церебрал параличнинг турли нутқий ва интеллектуал нуқсонларнинг тузилиши ҳамда клиник ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиши ва яхши билиши лозим.

Мактабгача ва кичик мактаб ёшидагиларни церебрал фалажга эга бўлганларнинг текширишда идрокнинг барча турларини, қуриш, фазовий ҳамда вақт тасаввурларини, график кўникмаларини ўрганишга оид вазифаларни ўз ичига олиши керак. коррекцион дастурни ишлаб чиқишда церебрал фалажга эга бўлган ўқувчиларни ўқиш, ёзиш, ҳисоб-китоблардаги нуқсонларини аниқлашга оид текширишни режалаштириш керак.

Церебрал фалажга эга бўлган бола ёки ўсмирни текширув натижалари бўйича психолого-педагогик характеристика ёки хулоса тузиш баъзи ўзига хос хусусиятларга эга. Ушбу ҳужжатларда фақатгина интеллектуал ва нутқий ривожланганлик даражасинигина ҳисобга олмасдан, балки коррекцион ишни ташкиллаштиришда муҳим кўрсаткичлар ҳисобланган, ҳаракатланиши, манипуляция функцияларининг ривожланганлик даражалари ҳамда ўз-ўзига хизмат қилиш кўникмалари, у билан бирга келувчи нуқсонларни ҳам ифодаланиши керак. ушбу маълумотларни тизимлашда қуйидаги схемага асосланиш лозим.

1. Ҳаракатидаги нуқсонлар:

- вертикал ҳолатини ушлай олиши(ўтириб, туриб);
- жойидан қўзғалиши(коляска, хасса,хонада ўзи мустақил, маълум бир масофагача мустақил);
- етакчи қўли(ўнг, чап);
- манипуляцион жараёнларнинг ривожланганлиги(кескин чегараланган, қисман чегараланган, чегараланмаган);
- жароҳатланган қўлни ўйин ва ўз-ўзига хизмат қилишдаги иштироки(жараёнларнинг йўқлиги, кўмаклашувчи рол, оддий ҳаракат актларини бажаришда иштирок этиши, мураккаб ҳаракат актларида иштироки);

2. Ўз-ўзига хизмат қилиш кўникмаларини ривожланганлик даражаси:

- шахсий гигиена кўникмалари: ювиниш, тишларини ювиш, сочларини тараш(ушбу кўникмаларга эга, қисман эга, умуман эга эмас);
- кийиниш ва ечинишда ўз-ўзига хизмати:
 - а) ечиниш(ушбу кўникмаларга эга, қисман эга, умуман эга эмас);
 - б) кийиниш(кийинмайди, ёрдам асосида кийинади, тугмачаларини тақиш ва оёқ кийим боғлагичларини боғлашдан ташқари ўзи кийина олади, ўзи тўлиқ кийинади);

- овқатланиш вақтидаги ўз-ўзига хизмати(ўзи овқатланмайди, каттик овқатларни ўзи ейди-нон, пряник; ўзи пиёладан ича олади; ўзи қошиқда ея олади; ошхона анжомларидан ўзи тўлиқ фойдалана олади).

3. кўришидаги нуқсонлар(яқиндан кўриш, рефлаktiv аномалия, ғилайлик, нистагм, юқорига қарашни чегараланганлиги, кўрув майдонини чегараланганлиги).

4. эшитиш нуқсонлари(эшитиш пасайганлик даражалари).

5. Нутқнинг аниқлиги даражаси:

- қўпол бузилишлар оқибатида товушлар талаффузининг атрофдагиларга тушунарсизлиги;

- фақат яқин одамларига тушунарлилиги;

- нутқни тушунарлилиги бирқанча пасайган;

- товушлар талаффузидаги нуқсонлар болани нутқини тушунишда халақит бермайди.

Характида нуқсони бўлган болаларни логопедик ва психологик ўзига хос хусусиятларини И.Ю.Левчинко ва О.Г.Приходько(2001)ўқув кўлланмаларида ҳамда Э.С.Калижнюк(1987) монографиясида янада чуқурок танишиш мумкин.

Текшириш саволлари

1. Ҳаракат – таянч аппаратида функциясида нуқсони бўлган болаларнинг қандай тоифалари ажартилади?
2. Ҳаракатида нуқсони бўлган болаларни турли ёш босқичларида психологик-педагогик ўрганишнинг мақсад ва вазифалари нималарадан иборат?
3. Ҳаракат функцияларининг нуқсонини мураккаблик даражасига кўра ҳамда болалардаги ҳаракат кўникмаларини шаклланганлигига кўра болалар қандай гуруҳларга ажратилади?
4. Болалар церебрал фалажлигига эга бўлган болаларнинг хусусиятлари нималардан иборат?

5. Ҳаракат –таянчи бузилган болалар шахсини шаклланишида ўзига хосликларини тавсифланг.
6. Ҳаракатида нуқсони бўлган болаларни текширишда қандай методлардан фойдаланилади?
7. Болалар церебрал фалажлигига эга бўлган болаларни ташхис қилишнинг муҳим вазифалари нималардан иборат бўлади?
8. Болалар церебрал фалажлигига эга бўлган болаларни логопедик текшириш хусусиятларини ёритинг.

6 боб. Сенсор нуқсонга эга бўлган болаларнинг педагогик-психологик диагностикаси

6.1.Эшитишида нуқсони бўлган болалар диагностикаси курсининг предмети ва вазифалари

Эшитишида нуқсони бўлган болаларга педагогик ва коррекцион таъсирнинг самарали натижа бериши эшитув функциясининг ҳолатини ўз вақтида ўрганишга боғлиқ. Шунинг учун ҳар қандай малакали сурдопедагог эшитувни текшириш методларини билиши керак. Аудиология эшитув функциясини тадқиқ қилиш методларининг икки асосий гуруҳига эга: субъектив методлар – текширилувчининг субъектив кўрсаткичларини қайд этишга асосланади; объектив методлар – унинг натижалари текширилувчининг ҳоҳиш ва иродасига кам боғлиқ бўлади. Психо акустик ёки субъектив методлар қўлланиши жиҳатидан содда бўлгани туфайли кўпроқ қўлланилади. Бироқ уларнинг натижаси текширилувчининг психологик тайёрлиги, берилаётган сигналларга адекват ёндашиш ҳоҳишига ва бошқаларга боғлиқ. Бундан ташқари объектив натижа олиш керак бўладиган ҳолатлар вазиятдан қатъий назар ҳам бўлади, масалан, эшитув ногиронликни экспертизасида касбий яроқлилиқни баҳолашда. Субъектив методлар кичик ёшдаги болаларни текширишда, шунингдек интеллектуал ва руҳий нуқсонларга эга болаларни текширишда қўлланилмайди. Бизнинг Республикамизда оғир эшитув нуқсонига эга болалар учун махсус мактаблар кенг тармоқланган. Эшитишида нуқсони бўлган болалар икки хил турли типдаги мактабларда:

1 - кар болалар учун мўлжалланган мактаб;

2-заиф эшитувчи ва кеч кар бўлган болалар учун мўлжалланган мактабда таълим-тарбия оладилар.

Ўз-ўзидан бундай болалар учун мавжуд мактабларнинг номлари бизнинг диққатимизни уш бу болаларнинг барчаси эшитиш қобилиятининг бузилиш даражасига қараб икки асосий гуруҳга бўлинишига қаратади.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларнинг илмий асосланган таснифини яратиш зарурияти туғилди. Л.В.Нейман томонидан яратилган эшитиш нуқсонлари таснифи эшитишида нуқсони бўлган болаларни махсус дифференциал ўқитишни амалга ошириш учун педагогик жиҳатдан мос келади.

Боланинг умумий ривожланиши учун эшитув анализаторининг меъёрадаги функцияси алоҳида аҳамиятга эга. Эшитишнинг ҳолати боланинг шахс сифатида камол топишида психологик ва нутқий ривожланиши учун ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Унинг келажакдаги тақдири кўпинча эшитиш нуқсони қайси ёшда келиб чиққанига – нутқ шаклланишида нол динми ёки болада айрим луғат бойлиги ва нутқий мулоқот тажрибаси борлигида содир бўлганлигига боғлиқ. Шунинг учун қанчалик эрта эшитув бузилиши аниқланса ва нуқсон даражаси қайд этилса, шунчалик эрта реабилитация чоралари кўрилади, боланинг умумий ривожланишига эшитув нуқсони шунчалик кам таъсир этади.

Эшитувни реабилитация қилиш натижаларига нутқнинг ривожланиш даражасидан ташқари эшитувнинг бузилиш даражаси ва эшитиш нуқсонидан кейинги бола ривожланишининг шароити таъсир этади. Кўрсатиб ўтилган омиллар орасида энг муҳими эшитув анализатори даражаси ҳисобланади. Шунинг учун уни аниқлаш ва баҳолаш муҳимлиги ортади, эшитиш нуқсони даражасини кўрсатувчи атамалар аҳамияти ҳам муҳимдир(карлик, заиф эшитувчилик).

Қар ва заиф эшитувчи болаларни самарали ўқитиш учун уларнинг ҳар бир категориясининг психологик хусусиятларини билиш ва уларнинг асосий ривожланиш йўллари тасаввур эта олиш керак. Улар билан олиб бориладиган махсус педагогик ишнинг илмий асосланишига бўлган талаб, ушбу болалар ҳар бир гуруҳининг хусусиятларини психологик жиҳатдан чуқурроқ ўрганиш кераклигини кўрсатди. Психологлар боланинг ақлий ва ахлоқий ривожланишининг ижтимоий шартланганлигини ишонарли қилиб кўрсатиб берганлар. Ушбу методологик муҳим ўрин рус

физиологлари И.М.Сеченов ва И.П.Павловларнинг инсон олий асаб фаолияти ҳақидаги ишларида ўзининг табиий-илмий мустаҳк, ҳозирда болаларнинг нуқсонлари тузилишини аниқлаш мақсадида психологик-педагогик ўрганилмоқда, нуқсонни коррекция қилишнинг оптимал шароитлари, нуқсонли болалар ривожланишининг компенсатор йўллари таъминланмоқда. Курснинг вазифалари қуйидагилар:

1. Алоҳида ёрдамга муҳтож болалар ва айниқса, эшитишида нуқсони бўлган болалар психологияси ҳақидаги билимларини янада чуқурлаштириш;

2.Талаба ёшлар билимини психологик-педагогик диагностика тамойиллари, методлари ва методикалари, уларни қўллаш йўллари билан қуроллантириш;

3. Болаларни махсус болалар муассасаларига саралаш бўйича тиббий-психологик-педагогик комиссия фаолияти мазмуни ва тамойиллари, улар олдига қўйилган асосий мақсад ҳақидаги тасаввурларини тўғри шакллантириш;

4.Дифференциал диагностикани амалга оширишга тайёрлаш, эшитишида нуқсони бўлган болаларнинг психологик ривожланишининг умумий ва ўзига хос қонуниятлари ҳақидаги билимлар муҳимлигини асослаб бериш;

5. Маълум ёшдаги алоҳида ёрдамга муҳтож болаларнинг нуқсонларини ҳисобга олиб, психологик ривожланишини ўрганиш учун мўлжалланган методикалар жамланмасини (тузиш) ажратиб олиш малакаларини шакллантириш;

6. Методикалар материалларини қўллаш техникасида кўрсатилганидек уларни мос ҳолда қўллаш, текширишлар натижаларини таҳлил қилиш, хулоса ва тавсияларни шакллантириш малакаларини шакллантириш;

7. Алоҳида ёрдамга муҳтож болаларни психологик-педагогик ўрганиш методикаси учун материаллар тайёрлашнинг амалий малакаларини шакллантириш;

Алоҳида ёрдамга муҳтож болаларни педагогик ўрганишнинг самаралилиги ҳар бир бола ҳақидаги маълумотнинг тўлиқлиги, ҳар томонламалиги ва тўғрилигига боғлиқдир. Шунинг учун катта аҳамият бирламчи нуқсон характеристикасига алоҳида ўрин берилган болаларни педагогик ўрганиш дастурига берилади. Педагог бундай маълумотларни шифокорлардан олади. Шунинг учун бирламчи нуқсон ҳақидаги клиник маълумотларни қўшимча, педагогик йўллар билан олинган маълумотлар билан тўлдириш эҳтиёжи туғилади.

Боланинг психологик ривожланишида эшитувнинг аҳамиятини ортиқча баҳолаш қийин, шунинг учун ривожланиш имкониятларини аниқлаш ва акустик анализаторни қўллаш бола характеристикаси ва у билан ишлаш йўллари танлашда жуда муҳимдир.

Маълумки, эшитишнинг пасайишини ҳар доим ҳам махсус текширувларсиз аниқлаб бўлмайди, шунинг учун иштирокчилар эшитиш ҳолатини ўрганиш махсус мактаб педагоглариининг ҳам алоҳида диққат марказидадир.

Эшитувнинг аудиометрик текширувини одатда отоларинголог ёки аудиолог-мутахассис ўтказди. Олинган маълумотлар эшитув ва нутқнинг биргаликдаги текшируви жараёнидан олинган маълумотлар билан тўлдирилади. Текширишни шивирловчи нутқдан бошлаш тавсия этилади. Кейин эшитишни одатдаги мулоқот нутқи ва баланд нутқ орқали текширишга ўтилади. Бунда нутқнинг эшитув идроки орқали қабул қила олиш ҳолатини белгилаб бериш муҳимдир.

Боланинг эшитув функциясини ўрганишда катта ролни акустик идрок шароитини ўзгартириб туриш ва уш бу ўлчовларни идрок этиш жараёнига таъсири ҳақида керакли тартибдаги ҳисоб-китоб ўйнайди. Бола нутқий материални қандай соҳага тегишли эканини билса, шунингдек умумий маънода айнан нима ҳақида гапирганини топа олиш имконияти туғилса эшитишни ажратиш (дифференциация қилиш) нисбатан яхши амалга ошади. Эшитиши пасайган болалар турли товушларни идрок этишда

турли қийинчиликларга дуч келадилар. Шунинг учун боланинг эшитув имкониятларини текширишда бир-биридан турли хусусиятлари билан фарқланувчи товушларни дифференция қилишларини аниқлашга ёрдам берувчи оғзаки материаллардан фойдаланиш тавсия этилади (жарангли ва жарангсиз, шивирловчи ва сирғалувчи кабилар).

Педагог ҳар бир заиф эшитувчи боланинг эшитув имкониятларини аниқ билиши керак, чунки фақатгина шунда тўғри, мос овоз кучайтирувчи аппаратни танлаш мумкин.

Бола билан қанча масофада мулоқот ўрнатиш мумкинлигини, бола нутқни эгаллаш чоғида дуч келувчи қийинчиликларни баҳолаш имконияти туғилади. Педагогнинг ҳар бир боланинг кўрув қобилияти ҳолатини ҳам аниқ билиши муҳим, бу эса иштирокчилар билан ишни ташкил этиш мақсадига мосдир.

Худди эшитиш ҳолати ҳақидаги маълумотларни олганидек, кўриш қобилияти ҳақида ҳам мутахассис шифокордан тегишли маълумотларни олади ва ниҳоят ўз текширишларини қўшади. Бундай текшириш ҳар томонлама, тўлиқ, узок муддатли бўлиши керак. Мақсадга мувофиқ тарзда материал йиғиш, турли йўللарни қўллаш, олинган маълумотларни тўлиқ ўрганиш керак.

Боланинг ақлий ривожланиши кўрсаткичи бўлиб фақатгина унинг олдида қўйилган топшириқнинг ечими эмас, балки топшириқни бажаришда педагог ёрдамидан қай даражада фойдалангани ҳам ҳисобга олинади. Маълумки, ақлий нуқсонга эга бола нормал болага нисбатан чекланган равишда қабул қилади ва эгаллаган малакасини янги вазиятда қўллай олади. Шунинг учун педагогнинг берилган топшириқни бола томонидан бажариш фаолияти ва натижасига кўрсатган ёрдами унинг ақлий ривожланишини яхшироқ характерлашга ёрдам беради.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларни текшириш методлари

1. Боланинг ўқув фаолияти характеристикаси ўзлаштиришлик характеристикаси (қандай баҳолари мавжуд, қониқарсиз баҳоларнинг асосий

сабаблари) аҳамиятли хатоларнинг анализи (бола турли фанларни ўзлаштиришда йўл қўйган хатолар).

2. Умумий ақлий ривожланиш (онг-билим даражаси, атроф-муҳитда мўлжал олиши, тафаккур фаолиятининг олий формалари: умумлаштириш ва мавҳумлаштиришнинг бузилиши).

3. Бола нутқининг ривожланиш ҳолати характеристикаси. Бола нутқини ҳар томонлама текшириш ўз ичига унинг турли томондан қўриб чиқишни ва ривожланиш йўллари ва ўсишини аниқлашдан иборат.

4. Ўқишга лаёқатлилиги (тезлик, аниқлик ва идрок этиш кенглиги, диққатни тақсимлаш ва қўчириш, диққатнинг барқарорлиги, кузатувчанлиги, хотираси, ўқув материални тезлик билан ўзлаштириш: фикрловчанлиги, қизиқувчанлиги, фикрлашнинг ўзига хослиги).

5. Ўқишга муносабати (ўқишга қизиқувчанлиги ёки бефарқлиги, қизиқувчанлигининг даражаси, ўқишга бўлган масъулиятни сезиш, тиришқоқлиги, баҳоларига муносабати).

6. Ташкиллашганлиги (синфда, уй вазифаларини тайёрлашда, педагог топшириқларини бажаришда).

7. Ўқув билими (мустақил ишлаш малакаси, бошланганининг охирига етказилиши, ўқув фаолиятида самарали фойдаланувчи усуллари, ишчанлиги, боланинг ўз нуқсонига мослашганлиги, бажарилувчи ҳаракатларни ўзгариш йўллари, ўзини бошқариши).

8. Меҳнат фаолияти хусусиятлари (меҳнатга бўлган муносабати, меҳнат малака ва кўникмаларининг эгалланганлиги, меҳнатда ташкиллашганлиги ва тартиблилиги, узоқ муддатли меҳнат қилишга одатланганлиги, ўзгалар меҳнатини қадрлаши).

9. Ўйин фаолияти хусусиятлари.

10. Болаларнинг индивидуал қизиқишлари ва қобилиятлари.

11. Ҳулқининг умумий баҳоси (ўзини тинч тутиши, босиқлиги ёки ўрта ҳаракатчанлиги, қўзғалувчанлиги ёки ўрта шалпайганлиги, ўтираолмаслиги, кам ҳаракатлилиги).

12. Мактаб тартибини бажариши (бажариш даражаси, йўл кўйилувчи бузилишларнинг сабаблари).

13. Катталар талабларини бажариши (чин дилдан бажаради, мажбурлаш остида бажаради, кўпинча бажаришдан бош тортади).

14. Жамоавий ҳуқ-атвори ва фаоллиги харктеристикаси (хаётий кизиқиши, жамоа топшириқларини қандай ҳолда бажаради, йиғилишлардаги иштироки, деворий рўзномалар чиқаришдаги иштироки).

15. Дўстлари билан боланинг ўзаро муносабатлари (жамоадаги ўрни, дўстларига муносабати, жамоадаги ўридан қониқадими ёки қандай ўринга эга бўлишни ҳоҳлар эди).

16. Иштирокчиларнинг характер хусусиятлари (яққол ажралувчи ижобий ва салбий характер қирралари, хос бўлган кайфият, кайфиятини ўзгаришларига сабаб нимада).

17. Боланинг мактаб интернатга муносабати (у ёрдамидан фахрланадими, ундан нимани алоҳида баҳолайди, педагоглар жамоасига муносабати)

18. Боланинг оила билан ўзаро муносабати (ота-оналарнинг кизиқишлари ва касблари, оила аъзоларининг ўзаро муносабатлари, боланинг ота-онаси ва оиланинг бошқа аъзолари ўзаро муносабати, оилада болага нисбатан қўлланиладиган таъсир этиш чоралари).

Юқорида кўрсатилган дастурни бажариш алоҳида ёрдамга муҳтож болалар ҳақида, уларнинг турли фаолиятларида намоён бўлувчи хусусиятлари ҳақида тўлиқ тасаввур олиш имкониятини беради.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларни текшириш методларининг ўзига хослиги болалардаги бузилган эшитиш омили ва ўзига хос нутқий ривожланиш билан белгиланган. Бундан ташқари, эшитишида нуқсони бўлган болалар орасида бошқа бирламчи нуқсонлари бўлганлари ҳам кўплаб учрайди. Ўрганилаётган гуруҳ болаларининг қарийб ярми икки ёки ортиқ нуқсонга эга бўлади. Шу сабабли болаларни асл психологик тадқиқ этишдан

олдин куйидаги кўрсаткичларни ўз ичига оладиган батафсил анамнестик маълумотларни тўплаш лозим:

1. Бола ўсаётган оиланинг тавсифи. Оиланинг таркиби, фарзандлар сони. Оиланинг барча аъзолари ёши, маълумоти, иш ва машғулоти тури, уларнинг саломатлиги (сурункали касалликларнинг мавжудлиги), оилада ёки қариндошлар орасида эшитишида нуқсонли борлар мавжудлиги.

2. Онанинг ҳомиладорлиги ҳақида маълумотлар. Бу нечанчи ҳомиласи ва нечанчи бор фарзанд кўриши. Она бирор сурункали касаллик билан оғриганми, уларнинг ҳомиладорлик давридаги кўриниши, даволаниш турлари. Она шу ҳомиладорлик пайтида қандай юқумли касалликларга чалинган ва аниқ қайси муддатларда (она ҳомиладорлигининг дастлабки учдан бир қисмида касалга чалинганлигига алоҳида эътибор қаратилади), бола билан онанинг қони бирикувчанлиги. Туғиш ҳақида маълумотлар: қачон сув кетган ва она бу вақтда қаерда бўлган, туғиш вақтида стимуляциядан фойдаланилганми ва қандай (кесарево, қисқичлар, медикоментоз воситалар); сув кетганидан кейин қанча муддатда бола дунёга келган (гипоксия бўлганми); туғилиш вақтида бола тўғри келганми; шу заҳотиёқ йиғлаганми; чақалоқнинг бўйи ва вазни; биринчи марта овқатлантиришга қачон олиб келишган; туғруқхонадан қачон, қандай ташхис билан чиқариб юборишган.

3. Бола туғилганидан психологик текшириш ўтказилаётган давргача бошидан кечирган барча касалликлар ҳақида маълумот; боланинг эшитишидаги нуқсон ҳақида ташхис биринчи марта қачон қўйилган; унинг биринчи аудиограмма кўрсаткичлари; эшитишнинг янада пасайиши кузатилганми, қайси ҳолатда.

4. Психоневролог, она, тарбиячи ва педагогларнинг кузатишлари бўйича боланинг психофизик (психик- жисмоний) ривожланиши ҳақидаги маълумотлар. Қачон бола бошини тута бошлаган, қорнига ағанай бошлаган, кўтарила ва ўтира бошлаган, эмаклаган, қаравотда тура ва юра бошлаган; қачон полда юра бошлаган; юришни ўрганганида болада қандай қийинчиликлар кузатилган. Онаси ёки бошқа одам яқинлашганидаги

жонланиш комплекси биринчи бор қачон кузатилган. Қачон ғўлдирай бошлаган, *гувраш* кузатилганми ва қандай. Бола товушларга реакция қилмаганини ёки фақат жуда баланд товушларга реакция қилишини қачон пайқашган. Болага қаратилган нутққа адекват реакция бўлганми. Катталар нутқини тушуниш ҳоллари бўлганми ва қандай шароитларда. Болада барқарор маъноларга эга ўз сўзлари (ёки сўз парчалари), ўз имо-ишоралари қачон пайдо бўлган. Бола атрофдагилар билан мулоқотда улардан қандай фойдаланган.

Қачон бола ўзига хизмат қила – тувакка боришни, ювиниш, овқатланиш, кийинишни бошлаган. Илк болалигида, кейинроқ ва ҳозирда сеvimли машғулотлари, ўйин ва ўйинчоқлари қандай бўлган.

5. Боланинг педиатр, психоневролог, отоларинголог (эшитишни субъектив текшириш эмас, балки чақирилган потенциаллар методикаси ёрдамида объектив текшириш мақсадга мувофиқ), офтальмолог (нафақат кўриш ўткирлиги, балки кўз туби ҳолати, кўриш майдонининг, кўз – ҳаракат рефлексларининг мавжудлиги таъкидланади) томонидан сўнгги тиббий кўрик маълумотлари. Боланинг ҳаракат соҳаси, жумладан боланинг қайси кўли етакчи экани (ўнақай ё чапақайлиги) ҳақида маълумотларни олиш мақсадга мувофиқ. Бунда шифокор қар ё заиф эшитувчи бола билан мулоқот қила олиши, бола у берган топшириқларни тушунишига эришиши жуда муҳим.

6. Боланинг умумий таълим ва тарбияси ҳақида маълумотлар (қайси муддатларда ясли, болалар боғчаси, мактабга боргани, сурдопедагоглар томонидан ихтисослаштирилган таълим ва тарбия қачон, қай шароитларда бошлангани, бундай таълим ва тарбиянинг умумий натижалари).

Барча маълумотларни диққат билан ўрганиб, сурдопсихолог болани эшитиши бўйича қайси гуруҳга тайинлаш, унинг эшитишдаги нуқсони табиатини, барча маълумотлар йиғиндисига кўра субъектнинг фақат эшитишида ёки яна қайсидир бошқа аъзо ва системаларида бузилишлар бор эканини аниқлайди. Бола ҳаётининг ижтимоий-педагогик шароитларига кўра

боланинг тегишли педагогик ёрдам олган - олмаганлиги (болада ижтимоий-педагогик қаровсизлик мавжудлигини) аниқлайди.

ТППК асосий вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

- боланинг эшитишидаги нуқсон характери ва сабабларини аниқлаштириш;
- бола психик ривожланишининг индивидуал хусусиятларини ўрганиш;
- болани (оилада, махсус таълим муассасасида, оммавий МТМ да интеграция шароитида ва бошқ.) тарбиялаш ва ўқитиш шароитларини белгилаш;
- педагогик прогнозни асослаш;
- эшитиши пасайган боланинг тарбияси ва таълимини назорат қилиш;
- ота-оналар учун тавсияларни ишлаб чиқиш.

ТППК махсус МТМ ларида гуруҳларни комплектлаш (жамлаш) масалаларини ҳал қилади; эшитишида нуқсони бўлган илк ва мактабгача ёшдаши болаларнинг ривожланишини назорат қилади; ривожланишида мураккаб нуқсони бўлган болаларни ўқитиш муаммоларини алоҳида муҳофаза қилади; болаларнинг мактаб таълимига тайёрлигини ўрганади ва бола юбориладиган мактаб типини белгилайди.

Карлик – эшитишнинг мутлақо йўқлиги (мутлақо эшитмаслик) ёки пасайишининг шундай шаклики, унда оғзаки нутқ фақат қисман, эшитиш аппаратлари (мосламалари) ёрдамида идрок этилади.

Заиф эшитиш – ҳар иккала қулоқ билан эшитишнинг пасайиши, унда нутқни идрок этишда қийинчиликлар юзага келади, бироқ овоз кучайтирилганда уни идрок этиш мумкин бўлади.

Эшитишнинг бузилиши сабабларини таърифлашга турлича қарашлар мавжуд. Кўпинча эшитиш патологиясини келтириб чиқарадиган сабаб ва омилларнинг 3-гуруҳи фарқланади (Д.И.Тарасов ва бошқ.).

Сабаб ва омилларнинг 1-гурухи наслий характерга эга. Бу каби сабаблар эшитиш анализатори структурасида бузилишларга ва наслий карликнинг ривожланишига олиб келади.

Болаларда карликнинг наслий омиллари ҳиссасига барча ҳолатларнинг 30% дан 50% игача тўғри келади. Наслий карлик ёки заиф эшитиш организмдаги бошқа аъзолар ва тизимлардаги аномалиялар (кўриш аъзоларининг касалланиши, суяк-мушак, асаб тизими, эндокрин тизим патологияси ва ш.к.) билан бирга кечиши мумкин.

Наслий карлик масалалари билан шуғулланадиган генетиклар таъкидлашича, одам гаметаларида эшитиш ўткирлигига таъсир этадиган 50 тагача турли генлар бўлиши мумкин. Ота-оналардан бири наслий карлик билан оғриганида кар ёки заиф эшитувчи бола туғилиш эҳтимоли кескин ортиб кетади. Ота-оналарнинг ҳар иккисида наслий карлик кузатилса, эшитишида нуқсони бўлган бола туғилиши эҳтимоли 50% дан ортади.

Сабаб ва омилларнинг 2-гурухига ҳомиланинг эшитиш аъзоларига туғма карлика олиб келадиган (наслий мураккаблашишсиз) эндоген ва экдоген таъсирлар киритилади.

Ҳомиладорлик пайтида онанинг кечирган касалликлари катта аҳамият касб этади. Бу каби касалликларга қизилча, грипп, паротит киради. Ҳомиладорлик пайтида ҳомила ва бўғуси она резусига мос келмайдиган ототоксик дорилар истемол қилиш ҳам таъсир кўрсатиши мумкин.

Боланинг эшитиши ривожланишида патологиянинг пайдо бўлишига ҳомиладор аёлнинг алкоголь, гиёҳванд воситаларини истеъмол қилиши, шунингдек, чанг кўп бўлган ва бошқа касбий зарарлар мавжуд корхоналарда ишлаши ҳам таъсир ўтказади.

3-гурух омиллари ривожланишнинг турли босқичларда соғлом боланинг эшитиш аъзосига таъсир этади ва орттирилган заиф эшитувчиликнинг юзага келишига сабаб бўлади.

Орттирилган заиф эшитувчилик пайдо бўлишига сабаб кўп ҳолларда бошдан кечирилган ўткир ўрта отит асоратлари бўлади. Ўрта қулоқ

касалланишида эшитишнинг пасайиш даражаси турлича бўлиши мумкин. Бироқ кўп ҳолларда эшитишнинг енгил ва ўрта даражада пасайиши кузатилади. Бу шамоллаш жараёнларининг ички қулоққа ўтиши натижасида юзага келади. Заиф эшитишнинг сабабларидан бири эшитиш нервининг шамоллаши саналади. Эшитишнинг бузилиши этиологиясида юқумли (инфекцион) касалликларнинг роли катта. Бу каби касалликларнинг энг хавфлилари эпидемик менингит, сил (туберкулез) менингит, скарлатина ва бошқ.

Эшитиш ототоксик дори воситалари (канамицин, стирептомицин, неомицин ва бошқ.) таъсирида зараланади. Болаларда орттирилган заиф эшитувчиликнинг қарийб 50%и ототоксик антибиотиклар истеъмолидан кейин кузатилади (Д.И.Тарасов). Бу препаратлар билан даволашда хавфлилик омили чала туғилиш, боланинг умумий соматик заифлиги саналади.

Эшитишнинг бузилишига олиб келадиган сабабларга туғилиш пайтидаги жароҳатлар, туғилаётган боланинг бошига қисқичлар қўйилиши, ўрта қулоққа оператив тегинишлар (оператсиядан кейинги асоратлар), жароҳат чоғида эшитиш суякчалари занжирининг узилиши, аденоид вегетациялар ва бошқ. киради.

Эшитишдаги нуқсон келиб чиқишининг бирламчи сабабини аниқлаш баъзан қийин кечади. Бирданига эшитишнинг пасайишига олиб келадиган бир неча сабабнинг бирикиши кузатилиши мумкин. Айтиш пайтда айнан бир сабаб турли шаклдаги карлик ва заиф эшитувчиликни келтириб чиқариши мумкин. Турли манбаларда айтилишича, сайёрамиз аҳолисининг 4% дан 6% игача вакили эшитишдаги у ёки бу нуқсонлардан азият чекади. Бироқ эшитишда нуқсони бўлган кишиларнинг аксарият катта қисми заиф эшитувчилар тоифасига мансуб.

Кар ва заиф эшитувчи болалар таснифи

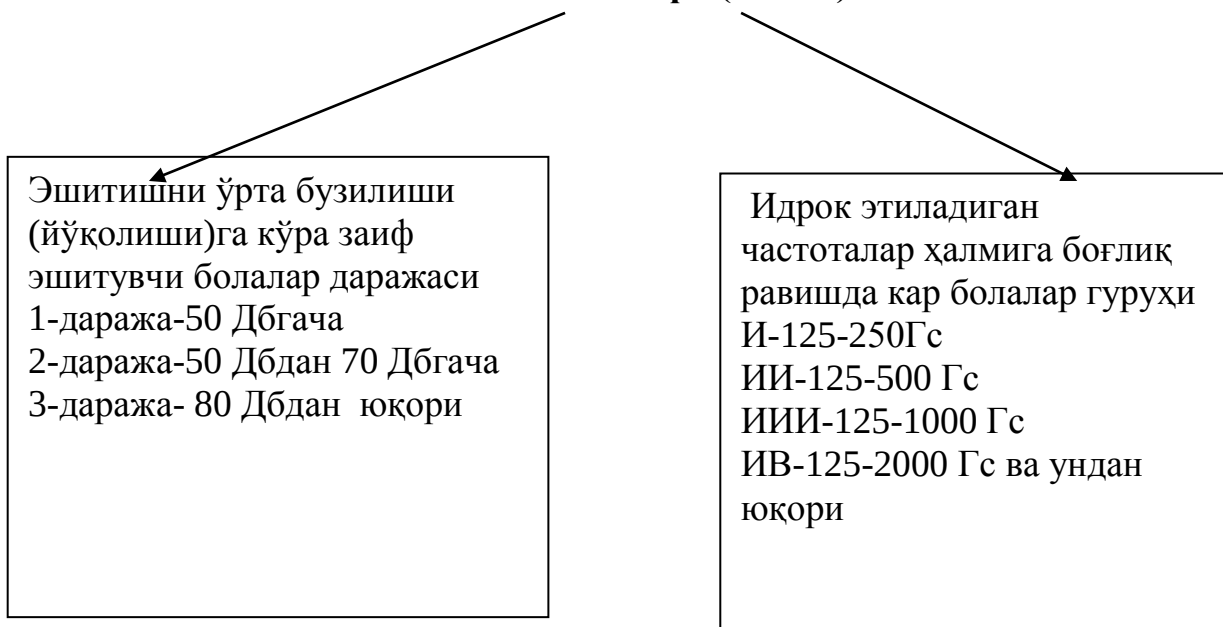
Эшитишида нуқсони бўлган болаларнинг бир неча таснифи мавжуд. Кенг тарқалган таснифлардан бири Л.В.Нейман томонидан ишлаб чиқилган тасниф саналади.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларнинг бир неча таснифи мавжуд.
Эшитиш бузилиши қуйидагича таснифланади,

- Л.В.Нейман таснифи
- Халқаро таснифи
- Р.М.Боскиснинг педагогик таснифи.

Эшитиш функцияси бузилганлик даражасини аниқлаш учун Л.В.Нейман кар ва заиф эшитувчи болаларни тонал аудиометрия ва нутқ ёрдамида текширган.

1.Л.В.Нейман таснифи (1961 й)

Халқаро тасниф (1988й)

1-даража-26-40дБ
2-даража-41-55дБ
3-даража-56-70дБ
4-даража-71-90дБ
Карлик (91дБ)

Эшитиш функцияси бузилганлик даражасини аниқлаш учун Л.В.Нейман кар ва заиф эшитувчи болаларни тонал аудиометрия ва нутк ёрдамида текширган.

Л.В.Нейман идрок этиладиган частоталар ҳажмига боғлиқ равишда карларнинг 4 гуруҳини фарқлайди:

1-гуруҳ – энг паст (125-250 Гц) частоталарни идрок этадиган болалар. Бундай болалар қандайдир нутк товушларини фарқламайди ва қулоғи яқинида айтилган жуда баланд товушларга ёки яқин масофадан туриб берилган интенсив товушларга (бакирик ва ш.к.) реакция қилади.

2-гуруҳ – 125-500 Гц частотани идрок этадиган болалар. Бу гуруҳ болалар қулоғи яқинида айтилган Балан товушларга реакция қилади, «о» ва «у» унлиларини фарқлайди. Бошқа жуда баланд товушларни идрок этишга қодир.

3-гуруҳ – паст ва ўрта частоталар, 125 дан 1000 Гц гача диапазондаги товушларни идрок этадиган болалар.

4-гуруҳ – 125 дан 2000 Гц частотани идрок этадиган болалар.

3- ва 4- гуруҳга мансуб болалар яқин масофадан туриб камроқ интенсив ва частотасига кўра турлича товушларни (муסיқа асбоблари товуши, маиший товушлар – эшик қўнғироғи, телефон қўнғироғи ва ш.к.) идрок этади.

4-гуруҳ болалари деярли барча унлиларни, қулоғи олдида ёки яқин масофадан айтилган алоҳида жумла ва сўзларни фарқлайди.

Кар болаларнинг ҳаммасида у ёки бу даражадаги қолдиқли эшитиш бўлади. Қолдиқли эшитиш эшитиш идрокини ривожлантириш бўйича махсус иш жараёнида оғзаки нутқнинг шаклланишида муҳим роль ўйнайди.

Заиф эшитувчилик ҳам турли даражада намоён бўлади. Л.В.Нейман частоталар нутқий диапазони (500-4000 Гц) соҳасида эшитишнинг пасайиш даражаси бўйича заиф эшитувчи болаларнинг 3 та гуруҳини ажратади.

Эшитмаслик (эшитишнинг йўқолиши) га боғлиқ равишда заиф эшитувчиликнинг 3 та даражаси фарқланади:

1-даража – нутқий диапазонда эшитишнинг пасайиши 50 дБ дан ортади; 125-8000 Гц доирасидаги частоталар идрок этилади. Нутқий мулоқот қилиш мумкин. 1 м дан ортиқ масофадан сўзлашиш баландлигидаги нутқни саралаб идрок этиш мумкин.

2-даража – эшитиш 70 дБ гача нутқий диапазонда пасайган. Нутқий мулоқот қийинлашган. Оғзаки нутқ 1 м дан кам масофадан идрок этилади.

3-даража - эшитиш 80 дБ гача нутқий диапазонда пасайган. Сўзлашув баландлигидаги нутқ хатто қулоғи олдида ҳам фарқланмайди. Мулоқот баланд овоз ёрдамида қулоққа яқин масофада амалга оширилади.

Эшитиши 15-20 дБ га пасайган болалар нутқни мустақил равишда катта қийинчилик билан эгаллаши мумкин. Л.В.Нейман эшитишни йўқотганликнинг бу даражасини нормал эшитиш ва заиф эшитувчилик ўртасидаги шартли чегара сифатида қабул қилишни таклиф этади. Л.В.Нейман таснифига кўра, заиф эшитувчилик билан карлик ўртасидаги шартли чегара 85 дБ даражасида.

Тиббиётда ҳозирги кунда болаларнинг эшитиши ҳолатини баҳолашда эшитиш бузилишининг хаоқаро таснифидан фойдаланилади. Ўртача эшитишни йўқотиш 500, 1000, 2000 Гц частота атрофида белгиланади.

Заиф эшитувчиликнинг 1-даражаси – эшитишнинг пасайиши 40 дБ дан ортмайди.

Заиф эшитувчиликнинг 2-даражаси – эшитишнинг пасайиши 40 дБ дан 55 дБ гача.

Заиф эшитувчиликнинг 3-даражаси – эшитишнинг пасайиши 55 дБ дан 70 дБ гача.

Заиф эшитувчиликнинг 4-даражаси – эшитишнинг пасайиши 70 дБ дан 90 дБ гача.

Эшитишнинг 90 дБ дан ортиқ пасайиши карлик деб ҳисобланади.

Р.М.Боскиснинг эшитишида нуқсони бўлган болаларнинг педагогик таснифи. Бу тасниф эшитиш ва нутқнинг ўзаро таъсирини психологик ўрганиш асосига қурилган. Таснифнинг назарий асосини эшитиш

анализаторида бузилишлар бўлган бола ривожланишининг ўзига хослигини белгилайдиган қоидалар саналади.

1. Боланинг эшитиш анализатори бузилишини катталардаги шу каби нуқсондан кескин тафовутлари билан баҳолаш зарур. Катталарда эшитишнинг бузилиш пайтигача нутқ шаклланиб улгурган бўлади, эшитиш анализаторидаги нуқсон эса эшитиш асосидаги мулоқотнинг мумкинлиги нуқтаи назаридан баҳоланади. Эшитишнинг болаликда йўқотилиши боланинг психик ривожланишига таъсир этади ва қатор иккиламчи нуқсонларнинг юзага келишига сабаб бўлади. Боланинг нутқий ривожланиши бузилади. Карлик эрта юзага келса, бу нутқнинг мутлақо бўлмаслигига олиб келади. Соқовлик лисоний тафаккурнинг нормал шаклланишига тўсқинлик қилади, бу билишнинг бузилишига олиб келади.

2. Эшитишида нуқсони бўлган боланинг ривожланишини тўғри тушуниш учун нутқни мустақил эгаллаш имкониятини ҳисобга олиш муҳим. Эшитишнинг бузилиши, бир томондан, нутқнинг нормал ривожланишига тўсқинлик қилади, бошқа томондан, эшитиш анализаторининг нормал фаолияти нутқий ривожланиш даражасига боғлиқдир. Боланинг нутқий ривожланиш даражаси қанчалик юқори бўлса, қолдиқли эшитишдан фойдаланиш имконияти шунчалик кўпроқ бўлади. Тилни эгаллаган, етарлича луғат захирасига эга бўлган киши унга қаратилган нутқни яхшироқ идрок этишга қодир, зеро у таниш сўз ва жумлаларни мазмунига кўра, контекстдаги жумлаларни илғай олади.

3. Р.М.Боскис болада эшитишнинг етарли эмаслигини эшитишнинг шу каби бузилишида нутқнинг ривожланганлик даражаси нуқтаи назаридан баҳолайди. Боланинг нутқи қанчалик яхши бўлса, эшитишидан фойдаланиш имконияти шунчалик катта бўлади. Карликда 80 дБ дан ортиқ эшитишнинг йўқолиши кузатилади.

Р.М.Боскис томонидан ишлаб чиқилган эшитишида нуқсони бўлган болаларнинг педагогик таснифи эшитиш анализатори функциясида оғишлар бўлган болалар ривожланишининг ўзига хослигини ҳисобга оладиган

мезонлар асосига қурилган. Р.М.Боскис эшитишида нуқсони бўлган болаларнинг 2 асосий гуруҳини ажратади: карлар ва заиф эшитувчилар.

Карлар гуруҳига туғма ёки орттирилган карлик натижасида оғзаки нутқни мустақил эгаллай олмайдиган болалар киради.

Заиф эшитувчи болалар тоифасига эшитишнинг пасайиши кузатиладиган, бироқ нутқининг (лоақал минимал) ривожланиши мумкин бўлган болаларни киритишади.

Нутқий ривожланишга боғлиқ равишда заиф эшитувчи болаларнинг 2 гуруҳи фарқланади:

- кичик нуқсонларга (товуш талаффузи бузилишлари, нутқнинг грамматик қурилишида бузилишлар) эга бўлган, нисбатан ривожланган нутқни эгаллайдиган болалар;

- нутқий функция ривожланишида жиддий камчиликлар (жумлалар қисқа, нотўғри қурилган, айрим сўзлар жуда қўпол тарзда бузилган ва ш.к.) бўлган болалар;

Кар болаларни ҳам нуқсоннинг юзага келиш вақтига нисбатан 2 гуруҳга бўлишади:

- эшитишни ҳаётининг 1-ва 2-йилида йўқотган ёки кар туғилган болалар;

- кейин кар бўлиб қолган болалар, яъни эшитишни 3-4 ёшида ёки ундан кейин йўқотган, карлик анча кейин юзага келгани сабабли нутқни сақлаб қолган болалар. «Кейин кар бўлиб қолганлар» термини шартли характерга эга, чунки болаларнинг бу гуруҳини карлик юзага келган вақт эмас, балки эшитиш йўқлиги ҳолатида нутқнинг сақланиб қолгани тавсифлайди. Кейин кар бўлиб қолганлар эшитиши пасайган болаларнинг алоҳида тоифасини ташкил этади.

Эшитишдаги нуқсон биринчи галда нутқнинг ривожланишига, яъни эшитиш анализаторининг ҳолатига энг кўп даражада боғлиқ бўлган психик функцияга салбий таъсир этади. Шундай қилиб, эшитишнинг ҳолатини, нутқнинг ривожланиш даражасини эшитишнинг юзага келиш вақтини

хисобга олган ҳолда баҳолаш асосида эшитиш ва нутқида нуқсони бўлган болаларнинг 4 гуруҳи фарқланади.

Шунингдек, мураккаб нуқсонли, яъни эшитиш анализаторининг аномалияси организмнинг бошқа аъзолари ва тизимлари иши бузилиши билан кечадиган қар болалар таснифи ҳам мавжуд.

6.2. Эшитишда нуқсони бўлган болаларни ўрганишнинг психолого-педагогик ўрганиш методлари

Эшитишида нуқсони бўлган болаларни психологик- педагогик кўрикдан ўтказиш. Чақалоқ болаларнинг эшитишини ўрганиш туғруқхонада, гўдаклик, илк ва мактабгача ёшдаги болаларнинг эшитишини ўрганиш эса болалар поликлиникаларида ташкил қилинади. Эшитишнинг пасайгани ги аниқлашганида ёки унда нуқсон борлиги шубҳа остига олинганида болаларни болалар сурдологик кабинетлар ёки марказларга юборилади. Бундай муассасалар барча вилоят шаҳарларида мавжуд. Врач-сурдологлар боланинг эшитиш функцияси туришини отиатрик кўрик натижалари, аудиологик тадқиқот маълумотлари, нутқий бўлмаган жаранглар ва нутқ ёрдамида эшитишни текширишдан фойдаланган ҳолда дифференциatsияланган ташхис қилади. Мутахассислар даволаш тартибини тайинлайди, зарур ҳолларда индивидуал эшитиш аппаратларини танлаб беради. Сурдологик кабинетларда бола ва унинг ота-оналари билан бошқа мутахассислар: болалар психиатри, психолог, сурдопедагог ҳам ишлайди. Улар ота-оналарни бола билан махсус машғулотлар методикаси билан таништиради, уларни оилада ташкил қилиш бўйича маслаҳатлар беради. Диагностика ва коррекцион иш йўналишларини белгилаш учун зарур бўлган боланинг ривожланишини ва эшитишининг ҳолати ҳақида тўлиқроқ маълумотга эга бўлиш учун комплекс тиббий-психологик- педагогиктекшириш ўтказилади. Бундай текшириш тиббий- психологик- педагогик комиссия (консультatsия, ТППК) аъзолари томонидан амалга оширилади.

Илк ва мактабгача ёшдаги болаларни ўрганишнинг комплекс характери.

Комплекс ёндашув ривожланишдаги оғишларни ташхис қилишда турли: тиббий-физиологик, психолого-педагогик, социологик йўналишларни кўзда тутати. Турли соҳа мутахассислари: врач-сурдолог ва психиатр; психолог, сурдопедагог, логопед иштирок қилади, заруратга кўрабошқа мутахассислар (невропатолог, офтальмолог) жалб қилинади.

Эшитишида нуқсони бўлган болани фақат биргаликдаги тиббий, психологик ва педагогик ўрганиш натижаларигина боланинг саломатлиги ҳақида малакали хулоса чиқариш; педагогик ёрдам йўллари тўғри белгилаш; МТМ типини, унда бўлиш шартларини белгилаш имконини беради. Болани ўрганиш жараёнида айрим мутахассислар бўлмаганда ташхисда хатоликларга йўл қўйилиши, улар эса МТМ да гуруҳларни нотўғри жамлаш, болага тўлақонли коррекцион таъсир кўрсатиш учун шароит яратиш мумкин бўлмай қолишига олиб келиши мумкин. Масалан, болани текшириш чоғида офтальмолог маълумотларининг мавжуд эмаслиги қар ёки заиф эшитувчи болалар гуруҳларига мураккаб нуқсони: эшитишида етишмаслик ва кўришда нуқсони бўлган болаларнинг қўшилиб қолишига олиб келиши мумкин. Бу, ўз навбатида, оғзаки ва ёзма нутқни идрок қилишда қийинчиликларга олиб келади. Ҳиссий-иродавий соҳадаги нуқсонлар, ўз вақтида аниқланмаса, боланинг ўқишини жуда қийинлаштириб юборади.

Болани педагогикўрганиш: унинг ўқувчанлигини, МТМ да бўлиш имкониятини аниқлаш, педагогик прогноз катта аҳамиятга эга. Эшитиши пасайган болани текшириш чоғида унинг яшаш шароитлари, ота-онасининг ўқитиш ва коррекцион ишда иштироки имконияти таҳлилига, яъни социологик жиҳатга катта эътибор қаратилади.

Психологик-педагогик текширишнинг ҳар томонлама характери

Психологик-педагогик ўрганиш психиканинг барча томонлари: билиш жараёнлари, нутқ, ҳиссий-иродавий соҳа ва шахс хусусиятларини ўз ичига олиши керак. Эшитиши пасайган болани комплекс ўрганиш натижалари

эшитишнинг бузилиш ва сабабларини аниқлаш; эшитишнинг ҳолатини аниқлаш; нутқни ўрганиш ва унинг ҳолатини эшитишни йўқотганлик даражаси ҳамда интеллектуал ривожланиш билан нисбатлаш; боланинг билиш фаолиятини ривожланганлик даражасини унинг ёшига мувофиқлигини, болалар фаолияти (расм чизиш, ўйин) характерини текшириш; бола шахсининг хусусиятларини аниқлаш имконини беради. Психологик-педагогик ўрганишнинг ҳар томонлама характери, бола эшитишининг пасайиши қўшимча нуқсонлар билан мураккаблашган бўлса, ривожланишдаги бошқа: кўриш, интеллект, ҳаракатлардаги бузилишлар (оғишлар) характерини аниқлаш ва белгилашга имкон беради.

Психологик-педагогик текшириш натижаларини яхлит тизимли таҳлил нафақат ривожланишдаги айрим нуқсонларни аниқлаш, балки уларнинг иерархикалоқасини белгилаш, бирламчи ва иккиламчи нуқсонларни аниқлаштириш имконини беради.

Педагогик прогноз ва бола учун МТМ типини аниқлаш учун эшитиш ёки билиш жараёнларини изолятсияланган ҳолда тадқи қилиш эмас, балки психологик-педагогик ўрганиш жараёнида олинган барча маълумотларни ҳисобга олиш асосида тузилган яхлит тавсифнома ва хулоса асос бўлиши муҳим.

Психологик-педагогик кўрганишни ташкил қилишда боланинг ёшини ҳисобга олиш. Психологик-педагогик текшириш шакли бўйича ҳам, мазмуни бўйича ҳам боланинг ёшини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади. Текширишни ташкил қилишда бу текшириш учун шароитлар яратишни назарда тутати: боланинг стол атрофида қулай жойлашиши, дидактик материални боланинг ёшига боғлиқ ҳолда танлаш, унинг ёшига мос методлардан фойдаланиш. Масалан, илк ёшдаги болаларни ўрганишда ўйин усуллари устунлик қилади. Мактабгача ёшдаги болаларни текширишда эса расм чизиш, ўйин, расмларни танлаш ва номлаш каби усуллар қўлланади. Боланинг ёши натижаларни баҳолашда етакчи ўрин тутати.

Ҳар бир ёш даври учун топшириқларни танлашда илмийлик ёшга мувофиқлик принципи билан узвий боғлиқ. Бунда диагностик топшириқлар тизими бузилишнинг мураккаблиги (масалан, бола эшитишининг ҳолати) эмас, балки унинг ёшига йўналтирилган бўлади. Илк ёшдаги болалар учун тасодифан танланган топшириқларни бериш нуқсон тузилиши (структурасини), унинг бирламчи ва иккиламчи характерини, масалан, қар болада психик ривожланишнинг орқада қолганини аниқлашга имкон бермайди, пировардида, бу болани ўқитиш ва тарбиялаш индивидуал режасини нотўғри белгиланишига олиб келиши мумкин.

Болани динамикада ўрганиш. Бу принцип эшитишида нуқсони бўлган болани узок муддат ўрганиш, ривожланиши характерини кузатиш, унинг хусусиятларини таҳлил қилишни назарда тутди. Эшитиши пасайган илк ва мактабгача ёшдаги болаларнинг ёшга оид ва индивидуал хусусиятлари ҳамма вақт ҳам бола ривожланишининг турли жиҳатларини аниқлаш ва бир марталик текшириш давомида ўқитиш бўйича асосли хулоса ва тавсиялар қилиш имконини беравермайди. Чунончи, илк ёшдаги болаларнинг ҳулқ-атвор реакциялари ҳамма вақт ҳам уларнинг эшитиши , интелектели ҳолатини аниқлашга имкон бермайди. Болалар эшитишининг “қарлик билан чегарадош” деб ном олган ҳолатини аниқлаш кўпинча жуда мураккаб кечади, бунда бир вазиятда (айниқса дастлабки ўрганишда) улар ўзини қар болалардек намоён қилади, бироқ динамик ўрганиш жараёнида, айнақса у эшитиш машқлари билан биргалиқда олиб борилса, болаларнинг жарангларга реакцияси уларнинг ҳолатини оғир заиф эшитувчилик сифатида тавсифлайди. Болани динамикада ўрганиш муҳим, агарки текширилаётган бола нуқсонларнинг мураккаб тузилмасига, масалан, заиф эшитувчилик ва ақли заифлик ёки аиф эшитувчилик ва ҳиссий-иродавий соҳадаги бузилишларга эга бўлса.

Болаларни динамикада ўрганишг йил давомида олиб борилади, бунда бола МТМ да кузатилади, ривожланиш хусусиятлари ота-онаси ва педагоглар билан муҳокама қилинади, изучение детей проводится в течение года, с на-

блюдениями за развитием ребенка в детском саду, ПТПК да тақроп консулътациялар ўтказилади.

Болага индивидуал (якка тартибда) ёндашиш принципи боланинг ёши, индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш, текшириш чоғида хайрихоҳлик вазиятини яратишни кўзда тутди. Бу айниқса илк ёшдаги болалар, ривожланишда мураккаб нуқсонлари бўлган мактабгача йшдаги болалар билан ишлаганда муҳим. Индивидуал ёндашув ривожланиш тарихиб эрта мотор ва нутқий ривожланиш характери, бошидан кечирган касалликлари, болани оилада тарбиялаш хусусиятлари, у билан мулоқот характерини ўрганишни назарда тутди.

Кўпинча текшириш давомида, айниқса унинг бошида, болаларда ҳавотир юзага келади, бу уларнинг “ичимдагини топ” қабилида иш кўриши, топшириқларни бажаришдан бўйин товлаши, кетиш истагини келтириб чиқаради. Бу ҳолларда топшириқни тақдим қилиш тизимини қайта қуриш, аввал бола учун қизиқарли ва тушунарли бўлган ўйинли топшириқлар, кейин нисбатан мураккаб топшириқлар, масалан, эшитишнинг ҳолатини текширишни ўтказиш зарур.

Айрим ҳолларда бола топшириқни бажаришдан бош тортганида топшириқларни тақдим қилишга ота-оналарни жалб қилиш, болага ёрдам кўрсатиш, унинг мустақил ҳаракатларини қўллаб-қувватлаш мақсадга мувофиқ.

Текшириш натижаларининг сифат таҳлили ва боланинг потенциал имкониятларини аниқлаш. Бола томонидан топшириқларнинг бажарилиши натижавийлигини аниқлашдан ташқари бажариш сифатини тавсифлайдиган кўрсаткичлар: топшириққа қизиқиш, мустақиллик, тақлиф қилинган ёрдамдан фойдаланиш, текшириш жараёнидаги ўқувчанлик (ўргатилувчанлик) ҳисобга олиниши лозим. Натижаларни баҳолашда топшириқларнинг бажариш усули, уларнинг бола ёшига мослигини эътиборга олиш керак. Айнан боланинг топшириқларни бажариш усулини ҳисобга олиш унинг психик ривожланганлигининг энг муҳим кўрсаткичи саналади.

Психологик-педагогик текшириш жараёнида бола имкониятларининг олий даражаси, яъни унинг катталар ёрдамида нималарга қодир экани аниқланади. Бу боланинг “энг яқин ривожланиш зонаси”ни, потенциал имкониятларини тавсифлайди, буларни ҳисобга олиш тарбия ва таълим жараёнида катта аҳамият касб этади.

6.3. Мактабгача ёшдаги эшитишида нуқсони бўлган болаларни педагогик текшириш

Психологик-педагогик текширишнинг мазмуни.

Психологик-тиббий-педагогик комиссия йиғилишида илк ва мактабгача ёшдаги эшитишида нуқсони бўлган болалар ҳар томонлама текширилади. Дастлаб комиссия зарур ҳужжатлар: боланинг ривожланиш тарихидан кўчирма, мутахассисларнинг дастлабки диагноз ва хулосалари, дастлабки аудиограммалар ва ш.к. ларни ўрганади. Онанинг ҳомиладорлик даври кечиши, касалликлари, ҳомиладорлик даврида уларни даволаш усуллари, туғиш жараёни, шунингдек, бола бошидан кечирган касалликлар ва уларни даволаш усуллари диққат билан ўрганилади. Комиссия боланинг жисмоний ва мотор ривожланиши, нутқи шаклланишининг хусусиятлари, эшитиш пасайишининг тахмин қилинаётган сабаблари ва вақтини ўрганади. Болани оилада тарбиялаш шароитлари, у билан мулоқот усуллари, эшитиш аппаратаридан фойдаланиш, умумривожлантирувчи ва коррекцион ишни ташкил қилиш таҳлилига катта аҳамият қаратилади.

Болани комплекс текшириш турли психологик-педагогик методлар: ота-она ва бола билан суҳбат; ҳужжатлар (аудиограммалар, хулосалар, мутахассис шифокорлар хулосалари ва ш.к.) таҳлили; бола фаолиятини (ўйин, расм чизиш, конструкциялаш) кузатиш; психологик текширишнинг махсус методикаларидан фойдаланиб амалга оширилади.

Текшириш хайрихоҳлик ва хотиржамлик вазиятида ўтказилиши лозим. Текширишни ўтказиш учун зарур дидактик материал: ўйинни кузатиш учун ўйинчоқлар, ақлий ривожланишни ўрганиш учун ўйинчоқ ва қўлланмалар,

расмлар ва болалар учун китобчалар, овоз чиқарадиган ўйинчоқлар ва бошқ. Аввалдан тайёрланади дидактик игрушки и пособия для обследования умственного развития. Текшириш тинч, ташқи шовқиндан изоляцияланган хонала ўтказилиши муҳим, бу эшитишни текширишнинг шартларидан биридир.

Илк ва мактабгача ёшдаги болани психологик-педагогикўрганиш куйидаги бўлимларни ўз ичига олади:

- боланинг фаолияти (ўйин, расм чизиш) кузатиш;
- ақлий ривожланганлигини текшириш;
- эшитишнинг ҳолатини текшириш;
- нутқнинг ҳолатини текшириш;
- боланинг хулқ-атворини кузатиш, шахсий хусусиятларини аниқлаш.

Психологик-педагогик кўрганишнинг ҳар бир бўлими турли мутахассислар томонидан пухта тайёрланади. Сурдолог боланинг эшитишини текширади ва диагнозни аниқлаштиради. Психиатр тиббий хужжатлар ва ақлий ривожланиш даражасини кузатиш асосида боланинг интеллектуал ривожланишининг унинг ёшига мослиги ҳақида хулоса қилади. Алоҳида ҳолларда у ривожланишдаги бирикувли (мураккаб) нуқсонлар (ақли заифлик, марказий асаб тизими бузилган болаларда психик ривожланишнинг орқада қолиши ва бошқ.) аниқлайди. Психолог ақлий ривожланиш даражасини аниқлайди, бола хулқини кузатади ва унинг ҳиссий-иродавий соҳаси, шахси хусусиятларини тавсифлайди. Сурдопедагог боланинг нутқи ва мулоқоти ҳолатига эътиборини қаратади. Қандайдир ўига хос нуқсонлар (дизартрия, алалия ва бошқ.) аниқланганда текширишга логопед жалб қилинади, у эшитиши пасайган боланинг нутқидаги мураккаб бузилишлар сабабларини ва характерини аниқлайди.

Эшитишида нуқсони бўлган болани психологик ўрганиш учун оиласи: таркиби, ота-онасининг маълумоти, меҳнат фаолияти, оилада бошқа бола(лар) борлиги, ота-онаси ёки бошқа қариндошларида эшитишда нуқсонлар мавжудлиги ҳақидаги маълумотларга эга бўлиш зарур. Турли соҳа

мутахассислари – шифокорларнинг маълумотлари, бизнинг вазиятда, аудиологиктекшириш асосида олинган эшитишнинг ҳолати ҳақидаги; кўришнинг ҳолати ҳақидаги маълумотлар керак, чунки у бузилган эшитишни компенсациялаш учун катта аҳамиятга эга. Боланинг она қорнидаги ривожланиш даврининг кечиши, унинг туғилганидан текшириш вақтига қадар психик-жисмоний ривожланишининг хусусиятлари, унга кўрсатилган махсус педагогик ёрдам характери, таълим ва тарбия шароитлари ҳақида маълумотларни тўплаш муҳим.

Психологиктекшириш ҳар томонлама бўлиши лозим, у психиканинг барча томонлари: билиш жараёнлари, шахсий ва ҳиссий-иродавий соҳани текширишни ўз ичига олади. Эшитишда нуқсонлар тахмин қилинганда унинг ҳолатидан ташқари ҳаракатларнинг ривожланганлиги, вестибуляр аппаратнинг ишлаши, нутқий ривожланиш хусусиятларига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Эшитиш ҳолатини баҳолашда уни аудиологик текшириш билан чекланиб бўлмайди. Аудиограмма эшитишнинг пасайганлик даражаси ва унинг диапазони ҳақида хулоса қилиш имконини беради. Бундан ташқари, бола қолдиқли эшитишдан турмушда, атрофдагилар билан мулоқотда қандай фойдаланишини билиш лозим.

Болани яхлит тизимли ўрганиш принципи психик ривожланишдаги бузилишларнинг айрим кўринишларинигина эмас, балки улар ўртасидаги нинг алоқадорликни аниқлаш имконини беради. Эшитишдаги нуқсонни тизимли таҳлилни Л.С.Виготскийнинг дефект (нуқсон) структураси ҳақидаги қондасига таяниб, амалга ошириш мумкин. Эшитишида нуқсони бўлган болани яхлит ўрганиш эмоционал мулоқот, предметли, ўйин, ўқув, меҳнат фаолияти жараёнида амалга оширилганида муваффақиятли бўлади. Бу шарт-шароитлар боланинг билиш соҳаси, мотивацияси, қизиқишлари, шахсининг йўналганлиги хусусиятларини яхшироқ аниқлашга ёрдам беради.

Эшитишдаги нуқсоннинг моҳиятини ва унинг психик ривожланишнинг боришига таъсирини тушуниш учун динамикадаўрганиш принципи катта аҳамият касб этади. Унга кўра, нафақат боланинг ҳоизр нимани билиши ва

уддалаши, балки унинг потенциал имкониятлари, “энг яқин ривожланиш зонаси”ни аниқлаш муҳим. Т.В.Розанованинг фикрича, таклиф қилинадиган топшириқлар бола учун тушунарли бўлиши керак, чунки бола уларнинг ҳаммасини нотўғри бажарса, унинг психик ривожланишнинг қайси даражасига эришганини аниқлаб бўлмайди. Агар бола тенгдошлари бажара оладиган топшириқларни бажара олмаса, кичикроқ ёшдаги болалар учун мўлжалланган топшириқларни таклиф қилиш керак. “энг яқин ривожланиш зонаси”, унинг катталигини аниқлаш учун текшириш дастурига психологик ўргатувчи тажриба вариантларидан бирини киритиш мақсадга мувофиқ. Бунинг имкони бўлмаса, текширишнинг турли босқичларида бола хато қилганида унга ёрдам кўрсатилади. Ёрдам кўринишлари, айниқса унинг бола томонидан қабул қилиниши ёки қабул қилинмаслиги – ҳаммаси унинг кувчанлигини таҳлил қилиш учун материал беради. Турли даражада мураккабликдаги масалаларни мустақил ечиш натижалари ва кўрсатилаётган таъсирни баҳолаш нафақат боланинг билиш жараёнлари ривожланганлиги, балки уларни махсус ташкил қилинган таълим ва тарбия шароитида янада такомиллаштиришнинг эҳтимолий йўллари ҳақида фикр юритишга имкон яратади.

Фаолиятнинг якуний натижасини ҳисобга олишгина эмас, балки уни бажариш жараёнини – ҳаракатлар усули, уларнинг раціоналлиги, изчиллиги, мантиқийлиги, мақсадга эришиш йўлидаги қатъият, танланган ечим усулларига муносабат, танқидийликни таҳлил қилиш зарур.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларни психологик-педагогиктекширишда уларнинг психик ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари: мулоқотни ташкил қилиш, боланинг унга қаратилган нутқни тушунмаслиги, текширилувчининг нутқи йўқлиги ёки унинг тушунарсизлиги билан боғлиқ қийинчиликлар юзага келади. Бу экспериментал методикаларни қўллаш имкониятини чеклайди.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларнинг психик ривожланиши – ривожланишнинг алоҳида типи, атроф олам билан ўзаро таъсирнинг ўзига

хос шароитида кечади, дизонтогенезнинг дефицитар типига киради. Бунда мураккаб функциялараро ўзаро таъсир, иерархик координатсиянинг шаклланиши секинлашади. Нутқнинг зарарланганлиги оқибатида болага ташқи таъсирлар ҳажми торайган, муҳит билан ўзаро таъсир (ҳамкорлик) у қадар мураккаб ва хилма-хил эмас. Эшитишида нуқсони бўлган болаларда психика компонентлари эшитадиган болалардагига қараганда бошқача пропорцияда ривожланади – тафаккурнинг кўргазмали ва тушунчавий шакллари нисбати бузилади, ёзма нутқ оғзақисига кўра устунлик қилади. Асинхрония маълум перцептив тизимлар нисбатан сақлангани ҳолда бошқалари турли даражада етарли ривожланмаганлиги намоён бўлади. Эшитишида нуқсони бўлган болаларда тери сезувчанлиги сақланган, кўриш гидроки компенсатор ривожланади. Нормал эшитадиган болалар билан солиштирганда психик ривожланиш суръатларида ҳам ўзгаришлар кузатилади: туғилганидан ёки эшитишни йўқотганидан кейин маълум вақт ўтгач, ривожланишнинг секинлашади ва адекват таълим-тарбия шароитида кейинги даврларда тезлашади. Психик ривожланиш суръатларидаги ўзгаришлар эшитишида нуқсони бўлган болалар психикасининг структуравий (тузилмавий) ўзига хосликлари билан боғлиқ. Эшитишда нуқсон бўлганда бошқа сенсор ва перцептив тизимлар, интеллектуал соҳа, регуляция (бошқарув) тизимларининг сақланганлиги муҳим.

Боланинг ёши, текшириш вақтида психик ривожланишнинг қайси даврида экани билан боғлиқ ҳолда унинг ўзига хосликларини ўрганишнинг специфик вазифалари ажратилади. Гўдаклик даврида ҳаракат соҳаси – бошини тутиб тура олиши, тик туришнинг ривожланишига эътибор қаратилади. Аравачада силкитишга реакциянинг йўқлиги (бола қўлган олмагунча тинчимаслиги) эшитишнинг бузилишига кўпинча ҳамроҳ бўлган вестибуляр аппаратнинг эрта зарарланганидан далолат беради. Эшитишнинг эрта бузилиши тик туриш ривожланишининг биров орқада қолиши билан кечади, у 1,3-1,4 ёшга келиб компенсацияланади. Бу маълумотлар эшитишнинг вақти, эҳтимолий сабабларини билвосита кўрсатиши мумкин.

Эшитишнинг туғма характери ёки эрта йўқолитлгани ҳақида қуйидагилар далоат беради: ғўнғиллаш характери – бундай болаларда у бир хилда, монотон ва бўғиқ; ғўлдировчи нутқ йўқ, жавоб ғўлдираш йўқлигида унинг спонтанлиги.

Илк болалик, мактабгача ва кичик мактаб ёшида нутқ ва билиш соҳасининг ривожланиш хусусиятлари, биринчи навбатда, тафаккур билан нутқ ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг шаклланиши, шунингдек, ҳаракатлар ривожига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Бу соҳаларда нуқсонларнинг аниқланиши адекват коррекцион ишни ташкил қилиш учун зарур. Ўсмирлик ва ўспиринлик вақтида таълимни тўғри ташкил қилинганда билиш соҳаси ривожланишида орқада қолиш, одатда, энг мураккаб психик жараёнларга нисбатан кузатиладигани, уларнинг шаклланиши оғзаки нутқ, лисоний хотира, абстракт-тушунчавий тафаккур, тасаввурнинг ривожланиш даражасига боғлиқ. Бу жараёнларни биринчи навбатда ўрганиш зарур. Ҳаракат соҳасида қийинчиликлар ўсмирлик даврига келиб, асосан компенсацияланади, аммо ҳаракатларни бажаришнинг суръати секинлиги, (эшитадиганлар билан солиштирилганда) ҳаракат кўникмаларини эгаллашнинг секинлиги, статик ва динамик мувозанатни сақлашда қийинчилик каби айрим хусусиятлар сақланиб қолади. Бу хусусиятларнинг мавжудлигини эшитишида нуқсонли бўлган ўспирин ва ўсмирларни касб танлашга йўллашда албатта инобатга олиш лозим. Ўспиринлик ва ўсмирлик даврида шахс ва ўзини ўзи англашнинг ривожланишини ўрганиш катта аҳамият касб этади, чунки айнан шу омиллар мазкур бузилишнинг компенсацияланиш даражасига таъсир ўтказади ва ижтимоий-меҳнатга мослашишни белгилайди.

Эшитиши нуқсонли боланинг психик ривожланиш даражасини гўдаклик, илк болалик ва мактабгача ёш даврида диагностика қилиш мураккаб муаммолигича қолиб келади. Карликни эшитишни қисман йўқотганлик, интеллектнинг пасайганлиги, нутқий нуқсонлардан фарқлашдаги мураккабликлар кўп ҳолларда қар болаларнинг ақли заиф сифатида таснифланиши, заиф эшитувчилар илк ёшдаги болаларга нисбатан

психик ривожланишдаги айрим нуқсонларни дифференциал диагностика қилишнинг қийинлиги ривожланишдаги турли оғишлар ўхшаш ташқи белгиларга (мулоқотда қийналиш, нутқнинг йўқлиги)эга экани билан белгиланади.

Ҳаётининг биринчи йилида эшитишида нуқсони бўлган болаларни текшириш бўйича тавсиялар А.А.Венгер, Г.Л.Вигодская, Э.И.Леонгард, Е.И.Исенина, Н.Д.Шматко, Т.Пелымскаянинг ишларида келтирилган. Бунинг учун яна илк ёшда психодиагностикага иод қўлланмаларда мавжуд методикалардан фойдаланиш мумкин, бироқ топшириқларни тақдим қилишда ва натижаларни таҳлил қилишда эшитишни йўқотганлик даражаси ва вақти, нуқсон структурасини ҳисобга олиш зарур. Боланинг психологикхусусиятларини таҳлил қилаётиб, биринчи навбатда, билиш соҳасининг ривожланишига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган омилларни ажратиш керак. Психик ривожланишнинг дастлабки босқичларида эшитиш нуқсонининг ўзи энг катта таъсир кўрсатади, кейинги босқичларда эса – иккиламчи оғишлар: нутқнинг йўқлиги ёки ривожланишда орқада қолиши, тафаккур шаклланишининг норма билан солиштирганда секинлашганлиги.

Гўдаклик ва илк болалик даврида эшитишида нуқсони бўлган болаларни ўрганишнинг асосий методи кузатиш ҳисобланади. Табиий шароитда хулқнинг ташқи компонентлари: амалий ва гностик ҳаракатларнинг ҳаракатли таркибий қисмлари, тана ва унинг қисмлари ҳаракатлари, боланинг кўчиб юриши, мимикаси ва пантомимикаси, вегетатив реакцияларнинг ташқи кўринишлари, вокализatsiя ва нутқий актлар, уларнинг характери, мазмуни, йўналганлиги, давомийлиги, фонетик, грамматик, лексикхусусиятлари кузатилади.

Ҳаётининг дастлабки 3-4 йилида эшитишида нуқсони бўлган болаларни психологик-педагогик ўрганишни ўтказишда қуйидагиларгани ҳисобга олиш лозим:

мулоқотнинг ривожланиши, аввал сўзгача шакллар (вокализatsiя, мимика, табиий имо-ишоралар, қарашлар, тана ҳаракатлари). Кар болаларда

ғўлдираш эшитадиган болалардагидан кечроқ пайдо бўлади, у нисбатан бир хил, монотон, бўғиқ бўлади. Жавобан ғўлдираш, гарчи болалар кўрлаб товуш чиқарса ҳам, пайдо бўлмайди, бу –кимгалир қаратилмаган ғўлдираш, чапиллаш, қикирлаш ва ш.к. катта бўлгани сари товушлар сони камайиб, улар бир хиллашиб боради.

Ҳаётининг дастлабки 2-3 йилида заиф эшитувчи болаларда нутқнинг ривожланишида қар болалар билан ўхшашлик кузатилади, кейинчалик тафовут тобора кўзга ташлана боради – заиф эшитувчи болаларда мактабгача ёшда сўзлар, баъзан жумлалар пайдо бўлади. Уларнинг нутқи учун фонетик бузилишлар, нутқни грамматик расмийлаштиришда хатолар характерли бўлади.

Эшитиш идрокининг ривожланиш дараджаси. Эшитиш идрокининг ривожланиш даражаси. Боланинг шақилдоққа реакцияси унинг товушларни идрок қилиши ҳақида эрта фикр юритиш имконини беради. Кейинчалик боланинг овоз чиқарадиган ўйинчоқлар, радио ва телевизор овозига қизиқишига эътибор қаратиш керак. Боланинг ўйинчоқлар ва мусиқа асбоблари товушини идрок қилиш қобилиятига эътибор қилиш керак. Бунинг учун учта турлича овоз чиқарадиган чолғу асбобини (гармонь, ҳуштак, кўнғироқча) олиб, болани ўзига қаратиб қўйиш ва ҳар учта предмет билан навбатма-навбат овоз чиқариш, кейин болани орқа ўгириб тургазиб, бу чолғулар овозини идрок қилиш имкониятларини текшириш керак.

Ниҳоят, нутқни идрок қилишни текшириш муҳим ҳисобланади. Шивирлаб, одатий ва баланд нутқни эшитиш текширилади. Бу процедурани Боскис Рахиль Марковна қуйидагича тавсифлайди: аввал 5-6 метрдан кам бўлмаган масофадан шивирлашни эшитиш текширилади. Бунинг учун болани орқа ўгириб тургазилади ва таниш сўзлар шивирлаб айтилади (аввал шовқинли товушлар бўлган, кейин бошқа сўзлар талаффуз қиланиди). Бола сўзни қайтара олмаса, 1 метрга яқин келинади (шу тариқа унга аста-секин яқинлашиб келинаверади). Бола қулоғи олдида шивирлаб айтилган сўзларни фарқламаса, демак, у шивирлаб айтилган нутқни идрок қилмайди.

Кейин одатий гаплашиладиган баландликдаги нутқни идрок қилишни текширишга киришилади. Текшириш процедураси такрорланади. Сўзларни турли соҳалардан танлаш керак, бир нечта оддий савол бериш мумкин (масалан “ойингнинг исми нима?”). такрорлаш учун сўзлар болага яхши таниш бўлиши керак. Бола нутқни умуман эшитмаса, уни карлар тоифасига киритилади, уларда қолдиқли эшитишнинг мавжудлигини аниқлаш керак. Бунинг учун боланинг баланд овозли нутқни идрок қилиш имкониятлари ўрганилади. Бола товушларни эшитадиган масофани аниқлагач, у унли ва ундошларни қандай эшитиши текширилади. Таниқли сурдопедагог Р.М.Боскиснинг фикрича, нутқ товушларини эшитишни такширишни хатто сўзларни эшитиш, бироқ нутқда нуқсонлар ва она тилидан ўзлаштирмовчилик аниқланганда ҳам ўтказиш лозим. Кейинчилик эшитишида нуқсони бўлган болаларда талаффуздаги камчиликлар; сўз захираси чекланганлиги; нафақат талаффуздаги ноаниқликлар, балки сўзларни хато ёзишда ҳам намоён бўладиган сўзларнинг товуш таркибини етарлича ўзлаштирмаслик; сўзларни нотўғри тушуниш ва қўллаш; нутқнинг грамматик қурилишида камчиликлар (гапни нотўғри тузиш, сўзларни гап таркибида тўғри мослаштира олмаслик); оғзаки нутқ ва ўқиладиган матнни тушунишда қийинчиликлар аниқланиши мумкин.

Нихоят, нутқни идрок қилишни текшириш муҳим. Шивирлаб, одатий ва баланд нутқни эшитиш текширилади. Бу процедурани Боскис Рахиль Марковна қуйидагича тавсифлайди: аввал 5-6 метрдан кам бўлмаган масофадан шивирлашни эшитиш текширилади. Бунинг учун болани орқа ўгириб тургазилади ва таниш сўзлар шивирлаб айтилади (аввал шовқинли товушлар бўлган, кейин бошқа сўзлар талаффуз қиланиди). Бола сўзни қайтара олмаса, 1 метрга яқин келинади (шу тариқа унга аста-секин яқинлашиб келинаверади). Бола қулоғи олдида шивирлаб айтилган сўзларни фарқламаса, демак, у шивирлаб айтилган нутқни идрок қилмайди.

Кейин одатий гаплашиладиган баландликдаги нутқни идрок қилишни текширишга киришилади. Текшириш процедураси такрорланади. Сўзларни

турли соҳалардан танлаш керак, бир нечта оддий савол бериш мумкин (масалан “Ойингнинг исми нима?”). такрорлаш учун сўзлар болага яхши таниш бўлиши керак. Бола нутқни умуман эшитмаса, уни карлар тоифасига киритилади, уларда қолдиқли эшитишнинг мавжудлигини аниқлаш керак. Бунинг учун боланинг баланд овозли нутқни идрок қилиш имкониятлари ўрганилади. Бола товушларни эшитадиган масофани аниқлагач, у унли ва ундошларни қандай эшитиши текширилади. Таниқли сурдопедагог Р.М.Боскиснинг фикрича, нутқ товушларини эшитишни такширишни хатто сўзларни эшитиш, бироқ нутқда нуқсонлар ва она тилидан ўзлаштирмовчилик аниқланганда ҳам ўтказиш лозим.

Кейинчилик эшитишида нуқсони бўлган болаларда талаффуздаги камчиликлар; сўз захираси чекланганлиги; нафақат талаффуздаги ноаниқликлар, балки сўзларни хато ёзишда ҳам намоён бўладиган сўзларнинг товуш таркибини етарлича ўзлаштирмаслик; сўзларни нотўғри тушуниш ва қўллаш; нутқнинг грамматик қурилишида камчиликлар (гапни нотўғри тузиш, сўзларни гап таркибида тўғри мослаштира олмаслик); оғзаки нутқ ва ўқиладиган матнни тушунишда қийинчиликлар аниқланиши мумкин.

Ҳаракатларнинг ривожланиш хусусиятлари. Аввал айтилган тик туришнинг орқада қолиши каби хусусиятлардан ташқари, эшитишида нуқсони бўлган болаларда илк болалик ва мактабгача ёшда мувозанатни сақлаш у қадар барқарор эмаслиги, ҳаракатларнинг етарлича мувофиқлашмагани, майда моторика, дифференциацияланган ҳаракатлар ривожланишида орқада қолиш кузатилади. Кейинчалик юрган вақтида оёқларини шитирлатиш, чайқалиш (“денгизчининг юриши”), эшитиб назорат қилишнинг йўқлиги ёки тўлиқсизлиги сабабли предметлар билан кундалик ҳаракатларни бажаришда беихтиёр турлича товушлар чиқариш қайд этилиши мумкин.

Тақлид характери. Унинг ривожланиши секинлашган. Эшитишида нуқсони бўлган болалар 3 ёшгача айрим ҳаракатларни бажаришда тақлидда қийналади, яхши таниш предметлар билан буни яхшироқ уддалайди, намуна

бўйича танлашда қийинчиликка дуч келади. Мактабгача ёшда тақлид қобилияти ривожланади, болалар предметларни ажратиб олишни талаб қиладиган мураккаб ҳаракатларни қайта ярата олади, болалар намуна бўйича ҳаракат қила оладиган предметлар сони ортади.

Маъқуллаш ва муваффақиятсизликка нисбатан реакция. Икки ёшгача болаларда уларнинг ҳаракатини баҳолашга реакция кам бўлади, улар маъқуллашни кутмайди, ҳаракат намунаси кўрсатилганида кўпинча тушунмайди ҳам. Кейинчалик кўпчилик болалар катталаорнинг реакциясига ортиқча йўналиш ола бошлайди, бу предметларнинг хоссаларига йўналиш олишда тўсқинлик қилиши мумкин. Мактабгача ёшда маъқуллашга реакция адекват бўлиб боради. Катта бўлгани сари катталарнинг эътирозига кўра тузатишлар сони, муваффақиятсизликни мустақил баҳолаш ортиб боради, тузатиш киритишга интилишлар мактабгача ёшда пайдо бўлади.

Ўзи ҳақида тасаввурлар. Эшитишида нуқсони бўлган болаларда ўзини ва ўз сифатларини ажратиш кечроқ шаклланади: улар эшитадиган болаларга қараганда кечроқ ўзларига ишора қила, ўз тана қисмларини ажрата бошлайди (гарчи катталар ва ўйинчоқларга нисбатан буни уддалай олади).

Илк болалик ва мактабгача ёшдаги болаларни текширишда кузатиш билан бир қаторда экспериментал-психологик методикалар, психологик экспериментнингбарча (лаборатория, табиий, ўргатувчи) турлари қўлланади, улар идрок, маконга оид тасаввурлар, хотира, кўргазмали-амалий ва сўз-мантиқий фикрлашнинг ривожланишини аниқлагшга қаратилади. Агар болалар лисоний нутқни эгалламаган ёки етарли даражада эгалламаган бўлса, болалар ва катталар ҳам оғзаки нутқдан фойдаланмаслиги мумкин бўлган топшириқларнинг новербал шаклидан фойдаланилади: топшириқ шартлари тақдим қилинган материал характеридан келиб чиқади ёки табиий имо-ишоралар ёрдамида кўрсатилиши мумкин. Бола имо-ишора нутқини эгаллаган бўлса, ундан йўриқномани тушунтириш учун фойдаланиш мумкин. Тақдим қилишнинг бундай шакллариға ёки таржима қилиб беришга америкалик психологлар кўп мурожаат қилади. Бунда психолог билан

таржимон ўртасида мувофиқлаштирилган ўзаро таъсир (ҳамкорлик) ни ишлаш алоҳида аҳамият касб этади.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларни текширишда Т.В.Розанова дастлабки аналогик (ўхшаш), нисбатан енгил, аммо моҳиятиан асосийси каби топшириқдан фойдаланишни маслаҳат беради. Фақат бола дастлабки топшириқни бажарганидан кейингина асосийсига ўтиш мумкин. Нисбатан катта ёшда йўриқномани ёзма шаклда тақдим қилиш мумкин бўлади.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларни текширишдаидрок, предметли ҳаракатлар, лойиҳалаштириш, образли ва лисоний хотира, вақт ва маконга оид тасаввурлар, тафаккурнинг барча турларини ўрганишга қаратилган топшириқлардан фойдаланиш зарур.

Мактаб ёшида ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш кўникмаларини ўрганиш ва аниқланган хусусиятларни коррекцион иш дастурини тузишда ҳисобга олиш муҳим ҳисобланади.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларни текширишда фаолият маҳсуллари таҳлил катта аҳамиятга эга, бунда тасвирий, лойиҳалаштириш (конструкциялаш), ўқув, меҳнат фаолиятининг турли моддий ва моддийлаштирилган натижалари ўрганилади. Таҳлил бола нималарни катталарнинг кўрсатмаси билан, нималарни мустақил бажаришини аниқлаш имконини беради. Кар болалар ривожланишининг турли босқичларида фаолиятнинг турли натижаларини таҳлилга тортиш керак: мактабгача ва кичик мактаб ёшида – расмлар, аппликациялар, пластилиндан ясалган буюмлар, конструкциялар; ўртамактаб ёшида – ёзма ишлар, иншолар (улар нутқнинг лексиква грамматик хусусиятларини очиқ беради); ўсмирлик даврида – меҳнат фаолияти натижалари. Ҳозирги кунда хорижда, айниқса АҚШ да эшитишида нуқсони бўлган болалар ва катталарнинг интеллектуал ривожланиш даражасини аниқлашда тестлардан кенг фойдаланилади. Эшитишида нуқсони бўлган кишиларни тестдан ўтказиш учун ҳаракатлар махсус шкалалари яратилади, улар нақш тузиш, расмларни идентификациялаш, блоклардан иборат бошқотирмаларни ечиш, намуналар

бўйича фигураларни яшаш ва ш.к. ўз ичига олади. Уларнинг асосий хусусияти ечимнинг предметларнинг турли элементлари билан операци­ялар­йўли билан эришилиши, нутқдан минимал фойдаланилиши саналади. Дж. Равен матрицалари (Т.В.Розанованинг ишларида кенг фойдаланилган) ва уларга ўхшаш кўргазмали топшириқлар (масалалар) оммалашган. Нормал эшитадиган болаларни ўрганиш учун ишлаб чиқилган стандартлаштирилган шка­ла­лардан фойдаланишга уринишлар яхши самара берган (Д.Векслер шка­ласи, К.М. Гуревич рахбарлигида ишлаб чиқилган ақлий ривожланиш мактаб тести).

Эшитишида нуқсони бўлган болани текшириш натижаси бўйича хулоса ва психологик-педагогик та­в­сиф­но­ма тузиш айрим ўзига хосликларга эга. Уларда нафақат интел­лек­туал ва нутқий ривожланиш даражаси, балки коррекцион ишларни ташкил қилиш учун муҳим ҳисобланадиган кўрсаткичлар: эшитишни йўқотганлик даражаси, ҳаракат соҳасининг ривожланганлик даражаси, ҳамроҳ нуқсонларнинг мавжудлиги кабилар ҳам акс эттирилади. Бу маълумотларни тизитмлаштиришда маълум схемага риоя қилиш мақсадга мувофиқ.

Психологик-педагогик текширишда юзага келадиган қийинчиликлар. Эшитишида нуқсони бўлган болаларни психологик-педагогик текширишда уларнинг психик ривожланишнинг ўзига хос хусусиятлари: мулоқотни ташкил қилиш, бола унга қаратилган нутқни тушунмаслиги, текширилувчининг ўзида нутқнинг йўқлиги ёки унинг тушунар­сиз­ли­ги билан боғлиқ маълум қийинчиликлар кузатилади. Бу экспериментал методикалардан фойдаланиш имкониятини камайтиради.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларнинг психик ривожланиши – ривожланишнинг алоҳида типи, атроф олам билан ўзаро таъсирнинг ўзига хос шароитида кечади, дизонтогенезнинг дефицитар типига киради. Бунда мураккаб функциялараро ўзаро таъсир, иерархик координатсиянинг шаклланиши секинлашади. Нутқнинг зарарланганлиги оқибатида болага ташқи таъсирлар ҳажми торайган, муҳит билан ўзаро таъсир (ҳамкорлик)

кашшоқлашган. Бунинг оқибатида боланинг психик фаолияти соддалашиб, ташқи таъсирларга реакцияси тобора содда ва бир хиллашиб боради. Эшитишида нуқсони бўлган болаларда психика компонентлари эшитадиган болалардагига қараганда бошқача пропорцияда ривожланади – тафаккурнинг кўрғазмали ва тушунчавий шакллари нисбати бузилади, ёзма нутқ оғзакисига кўра устунлик қилади.

Асинхрония маълум перцептив тизимлар нисбатан сақлангани ҳолда бошқалари турли даражада етарли ривожланмаганлиги намоён бўлади. Эшитишида нуқсони бўлган болаларда тери сезувчанлиги сақланган, кўриш гидроки компенсатор ривожланади. Нормал эшитадиган болалар билан солиштирганда психик ривожланиш суръатларида ҳам ўзгаришлар кузатилади: туғилганидан ёки эшитишни йўқотганидан кейин маълум вақт ўтгач, ривожланишнинг секинлашади ва адекват таълим-тарбия шароитида кейинги даврларда тезлашади. Психик ривожланиш суръатларидаги ўзгаришлар эшитишида нуқсони бўлган болалар психикасининг тузилмавий ўзига хосликлари билан боғлиқ. Эшитишда нуқсон бўлгани ҳолда бошқа сенсор ва перцептив тизимлар, интеллектуал соҳа, бошқарув тизимларининг сақланганлиги катта аҳамиятга эга.

Эшитишида нуқсони бўлган болалар психик ривожланишини ўрганишнинг ўзига хос вазифалари. Боланинг ёши, текшириш вақтида боланинг психик ривожланишнинг қайси босқичида эканига қараб унинг хусусиятларини ўрганишнинг ўзига хос вазифалари ажратиб кўрсатилади.

Гўдаклик даврида ҳаракат соҳаси – бошини тутиб тура олиши, тик туришнинг ривожланишига эътибор қаратилади. Аравачада силкитишга реакциянинг йўқлиги (бола қўлган олмагунча тинчимаслиги) эшитишнинг бузилишига кўпинча ҳамроҳ бўлган вестибуляр аппаратнинг эрта зарарланганидан далолат беради. Эшитишнинг эрта бузилиши тик туриш ривожланишининг биров орқада қолиши билан кечади, у 1,3-1,4 ёшга келиб компенсацияланади. Бу маълумотлар эшитишнинг вақти, эҳтимолий сабабларини билвосита кўрсатиши мумкин. Эшитишнинг туғма характери

ёки эрта йўқолитлгани ҳақида қуйидагилар далоат беради: ғўнғиллаш характери – бундай болаларда у бир хилда, монотон ва бўғиқ; ғўлдиравчи нутқ йўқ, жавоб ғўлдираш йўқлигида унинг спонтанлиги.

Илк болалик, мактабгача ва кичик мактаб ёшида нутқ ва билиш соҳасининг ривожланиш хусусиятлари, биринчи навбатда, тафаккур билан нутқ ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг шаклланиши, шунингдек, ҳаракатлар ривожига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Бу соҳаларда нуқсонларнинг аниқланиши адекват коррекцион ишни ташкил қилиш учун зарур ҳисобланади.

Гўдаклик ва илк болалик даврида эшитишида нуқсони бўлган болаларни ўрганишнинг асосий методи кузатиш саналади. Табиий шароитларда хулқнинг ташқи компонентлари – амалий ва билиш (гностик) ҳаракатларнинг ҳаракатли таркибий қисмлари, гавда ва унинг қисмлари ҳаракатлари, мимика ва пантомимика, вегетатив реакцияларнинг ташқи намоён бўлиши, вокализatsия ва нутқий актлар, уларнинг характери, мазмуни, йўналганлиги, давомийлиги; нутқнинг фонетик, грамматик ва луғавий хусусиятлари кузатилади.

3-4 ёшдаги эшитишида нуқсони бўлган болаларни психологик-педагогик ўрганишни амалга оширишда қуйидаги омилларни ҳисобга олиш керак:

1. Мулоқотнинг ривожланиши (аввал унинг сўзгача шакллари – вокализatsия, мимика, табиий имо-ишоралар, гавда ҳаракатлари). Кар болаларда ғўлдираш эшитадиганларига нисбатан кечроқ пайдо бўлади, у бир хилда, монотон, бўғиқ бўлади. Жавобан ғўлдираш, кузкатилмайди гарча болалар кўп товуш чиқарса-да, бу нисбатланмайдиган ғўлдираш, қақиллаш ва ш.к. бола катта бўлгани сари товушлар камаяди, улар бир хиллашиб боради.

Заиф эшитувчи болаларда кар болалар билан нутқий ривожланишдаги ўхшашлик дастлабки 2-3 йилда кузатилади, кейин тафовутлар тобора аниқ кузатилади: заиф эшитувчиларда мактабгача ёшда сўзлар, баъзан жумлалар

пайдо бўлади, уларнинг нутқи учун фонетик бузилишлар, нутқни грамматик рамийлантиришда хатоликлар хос.

2. Эшитиш идрокининг ривожланганлик даражаси. Бунда боланинг эшитиш қобилиятини аудиологик тадқиқ қилиш натижалари муҳим. Аудиограмма эшитишнинг пасайиш даражаси ва унинг диапазони ҳақида фикр юритиш имконини беради. Бундан ташқари, бола кундалик турмушда ва мулоқотда қолдиқли эшитишдан қандай фойдаланишини билиш керак.

Боланинг шакилдоққа реакцияси унинг овозларни идрок этиши ҳақида эрта фикр юритиш имконини беради. Кейинчалик боланинг жарангловчи (овоз чиқарувчи) ўйинчоқларга, радио ва телевизор овозига қизиқишига эътибор қаратиш лозим.

Боланинг ўйинчоқлар ва мусиқа асбоблари овозини идрок этиш қобилиятини текшириш керак. Бунинг учун турлича овоз чиқарадиган учта асбоб (гармонь, хуштак, қўнғироқча) олиб, болани ўзига қаратиб тургизиш ва учала предметдан навбат билан овоз чиқариш, кейин уни тескари қаратиб тургизиб, шу асбоблар овозини идрок этиш имкониятларини текшириш керак.

Ниҳоят, энг муҳими – нутқни идрок этишни текшириш. Шивиралш, яхлит, одатий сўзлашув ва баланд нутқни эшитиш текширилади. Бу процедурани Р.М.Боскич қуйидагича тавсифлайди. Дастлаб камида 5-6 метрдан шивирлашни эшитиш текширилади. Бунинг учун болани тескари қаратиб тургизиш ва унга таниш сўзларни шивирлаб айтиш керак (аввал шовфинли товушлар қатнашган сўзлар, кейин бошқа сўзлар айтилади). Бола 6 метрдан шивирлаб айтилган сўзни қайтара олмаса, унга 1 метрга яқинлашилади, шу тариқа болага яқинлашиб келаверилади. Бола қулоғи олдида шивирлаб айтилган сўзни фарқламаса, демак, у шивирлаб айтилган нутқни идрок этмайди. Кейин одатий, сўзлашув баландлигидаги нутқни эшитиш текширилади. Текшириш процедураси такрорланади. Сўзларни билишнинг турли соҳаларидан танлаш лозим. Бир неча оддий саволлар

бериш мумкин (масалан, “Онанингнинг исми нима?”). такрорлаш керак бўлган сўзлар болага яхши таниш бўлиши лозим.

Бола сўзлашув баландлигидаги нутқни эшитмаса, уни қолдиқли эшитишнинг мавжудлигини аниқлаш керак бўлган қар болалар тоифасига киритилади. Бунинг учун боланинг баланд овозли нутқни эшитиш қобилияти (имкониятлари) текширилади. Бола сўзни эшита оладиган масофани аниқлагандан кейин у унли ва ундош товушларни қанчалик эшитиши текширилади. Р.М.Боскиснинг фикрича, эшитишни нутқ товушларига текширишни сўзларни эшитиш етарлича эмаслиги аниқланмаган, лекин нутқ нуқсонлари аниқланган ва бола тил дарсларидан ўзлаштириши паст бўлган ҳолларда ҳам ўтказиш лозим.

Кейин эшитишида нуқсони бўлган болаларда талаффуздаги камчиликлар, сўзлар заҳираси чекланганлиги, сўзнинг товуш томонини етарлича ўзлаштирмаганлик (булар нафақат талаффузнинг аниқ эмаслиги, балки ёзувдаги хатоларда ҳам намоён бўлади), сўзларни етарлича тушунмаслик ва нотўғри қўллаш; нутқнинг грамматик қурилишида камчиликлар (гапни нотўғри қуриш, сўзларни тўғри мослаштирмаслик), оғзаки нутқни ва ўқиётган матнни тушунишда қийинчиликлар аниқланиши мумкин.

3. Ҳаракатлар ривожланиши хусусиятлари. Эшитиш қобилиятини эрта йўқотиш бошни тутиш малакаси нисбатан кеч шаклланиши билан кечиши мумкин; тўғри туришнинг ривожланишида бир мунча кечикиш, 1 ёшу уч ой бир ярим ёшга келиб компенсацияланади. Аравачада чайқатишга реакциянинг йўқлиги вестибуляр аппаратнинг эрта жароҳатлангани (зарарлангани) дан далолат бўлиши мумкин, бу эшитиш қобилиятининг йўқлигига тез-тез “ҳамроҳ” бўлади. илк болалик в мактабгача ёшда бир мунча беқарорлик, мувозанатни сақлашда қийинчиликлар, ҳаракатлар координацияси етарли эмаслиги, майда моторика, дифференциацияланган (фарқланадиган) ҳаракатлар ривожда орқада қолиш кузатилади. Кейинроқ болада юрганда оёқни судраб босиш (денгизчилар юриши), буюмлар билан

маиший ҳаракатларни бажарганда эшитиш назоратининг йўқлиги ё тўлиқсизлиги боис овозларнинг сони кўплиги кузатилади.

4. Таклид (қилиш) характери. Эшитишида нуқсони бўлган болаларда таклид секинлашган бўлади. уч ёшгача улар кўпроқ яхши таниш предметлар билан айрим ҳаракатларга таклид қилади, аммо намунага кўра танлаш қийин кечади. Мактабгача ёшда таклид қобиляти ривожланади, болалар предметлар хоссаларини ажратишни талаб қиладиган мураккаб ҳаракатларни қайта ярата олади, улар намунага кўра ҳаракат қила оладиган предметлар сони ортиб боради.

5. Маъқуллаш ва муваффақиятсизликка реакция. Эшитишида нуқсони бўлган болалар икки ёшгача ўз ҳаракатларига берилган баҳоларга кам реакция қилади, уни ктмайди, кўпинча уларга ҳаракат намунасини кўрсатганларини тушунмайди. Кейинроқ болаларнинг кўпчилиги катталарнинг реакциясига керагидан ортиқ йўналади (ориентирланади) бу предметларнинг хоссаларига йўналишга тўсқинлик қилиши мумкин. Маъқуллашга реакция адекват. Катта бўлгани сари катталар эътирозига кўра тузатишлар сони ортади, муваффақиятсизликка мустақил баҳо ва тузатиш киритишга уриниш мактабгача ёш давридаёқ пайдо бўлади.

6. Ўзи ҳақида тасаввур. Эшитишида нуқсони бўлган болаларда ўзини ва ўз сифатларини ажратиш кечроқ шаклланади, улар ўзини кўрсатиш, тана қисмларини ажратишни нормал эшитадиган болалардан кечроқ бошлайди (гарчи буни катталар ва ўйинчоқларда қила олади).

Мактабгача ва мактаб ёшидаги болаларни текширишда кузатиш билан бир қаторда экспериментал-психологик методикалар, идрок, макон тасаввурлари, хотира, кўргазмали –амалий ва лисоний-мантиқий фикрлаш ривожланишидаги хусусиятларни (ўзига хосликларни) аниқлашга қаратилган психологик (лаборатория, табиий, ўргатувчи) экспериментларнинг барча турлари олиб борилади. Бола оғзаки нутқни эгалламаган ё етарлича эгалламаган бўлса, новербал шаклдаги топшириқлардан фойдаланилади, бунда катта ёшли киши ва бола вербал нутқдан фойдаланмаслиги мумкин.

Топширик шартлари материал характерида келиб чиқади ёки табиий ишоралар ёрдамида кўрсатилиши мумкин. Бунда психолог ва таржимон ўртасидаги келишилган ҳамкорликнинг ишланганлигига катта талаб қўйилади.

Бироқ йўриқнома беришда имо-ишора нутқидан фойдаланиш масаласи анча мураккаб бўлиб, психологлар томонидан турлича ҳал қилинади. Асосийси – таржимада мувофиқликни ўрнатиш, имо-ишора нутқининг ўзига хосликлари билан белгиланади. Айрим ишоралар имитациялаш характерида эга (битта ишора билан ҳам предмет, ҳам у билан бажаариладиган ҳаракат ифода этилади). Бошқалари предметни чизадиган ёки пластик ишора ёрдамида предметни кўргазмалар тавсифлашга асосланган. Ишора нутқи ёрдамида йўриқномани тушунтиришда айтиб беришга ҳам йўл қўйилади. Шунинг учун кўпчилик психологлар йўриқномани беришда фақат табиий, масалан кўрсатувчи ишоралардан фойдаланишни тавсия қилади. Бу қийин вазиятдан чиқиш сифатида Т.В.Розанова дастлабки ўхшаш, нисбатан осон, бироқ моҳиятан асосийсига ўхшаш топшириқдан фойдаланишни таклиф қилади. Бола дастлабки топшириқни бажарганидан кейингина асосийсини бошлаш мумкин. Нисбатан катта ёшли болаларга йўриқномани ёзма шаклда бериш мумкин. Америкалик сурдопсихологлар фикрича, текшириш чоғида ишора нутқидан фойдаланишда муаммонинг ахлоқий жиҳатларига – эшитишида нуқсонли бўлган кишининг эшитадиган психолог томонидан ишора нутқининг қўлланишига реакциясини ҳам эътиборга олиш лозим.

Гўдаклик, илк болалик ва мактабгача ёш даврида эшитишида нуқсонли бўлган боланинг психик ривожланиш даражасини диагностика қилиш диагностика қилиш мураккаб муаммолигича қолиб келмоқда. Карликни эшитишни қисман йўқотганлик, интеллектнинг пасайганлиги, нутқий нуқсонлардан фарқлашдаги мураккабликлар кўп ҳолларда кар болаларнинг ақли заиф сифатида таснифланиши, заиф эшитувчилик ёшдаги болаларга нисбатан психик ривожланишдаги айрим нуқсонларни дифференциал

диагностика қилишнинг қийинлиги ривожланишдаги турли оғишлар (мулоқотда қийналиш, нутқнинг йўқлиги)ўхшаш ташқи белгиларга эга экани билан белгиланади.

Эшитишида нуқсони бўлган боланинг гўдаклик, илк болалик ва мактабгача ёш давридаги психик ривожланиш даражасини ташхислаш мураккаб муаммолигича қолиб келяпти. Карликни эшитишни қисман йўқотганликдан, интеллектнинг пасайганлигидан, нутқий бузилишлардан фарқлаш қийин. Бунда эшитишида нуқсони бўлган, айниқса кар болалар кўп ҳолларда ақли заиф, заиф эшитувчилар эса сенсор ёки мотор алалияли болалар сифатида тавсифланади. Илк даврдаги болаларда психик ривожланишнинг айрим бузилишларини дифференциаллаштирилган ташхислашдаги қийинчиликлар ривожланишдаги турли оғишлар ўхшаш ташқи белгиларга эга (мулоқотдаги қийинчиликлар, нутқнинг йўқлиги) бўлиши мумкинлиги билан белгиланади.

Ҳаётининг биринчи йилида эшитишида нуқсони бўлган болаларни текшириш бўйича тавсияларни А.А.Венгер, Г.Л.Вигодская, Э.И.Леонгард, Е.И.Исенина, Н.Д.Шматко, Т.В.Пелимская ишларида кўрамиз. Бундан ташқари, илк ёўдаги болаларни психодиагностикалаш бўйича қўлланмалардан берилган кўплаб топшириқлардан фойдаланиш мумкин. Аммо топшириқларни бериш ва антижаларни таҳлил қилишда нуқсон структураси, эшитишни йўқотиш даражаси ва вақтини инобатга олиш керак. Боланинг психологик хусусиятларини таҳлил қилишда, биринчи навбатда, билиш соҳаси ривожига таъсир этиши мумкин бўлган омилларни аниқлаш керак (психик ривожланишнинг илк даврларида эшитиш нуқсонининг ўзи, кейинги даврларда эса иккиламчи оғишлар: нутқнинг йўқлиги ёки ривожланишида орвқада қолиш, тафаккур шаклланишининг нормадаги билан солиштирганда секинлашганлиги) катта таъсир ўтказади.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларда нутқнинг ривожланиш даражаси

Эшитиш бузилганда нутқнинг ривожланиш даражаси бир хил бўлмайди ва қуйидаги омилларга боғлиқдир:

- эшитишнинг бузилганлик даражаси; эшитиш анализатори нуқсонининг юзага келиш вақти;

- эшитиш анализатори фаолияти бузилганидан кейин боланинг қандай педагогик шароитларда бўлгани;

- боланинг индивидуал хусусиятлари.

Санаб ўтилган омилларнинг ҳар бири болалар нутқини баҳолашда катта аҳамиятга эга. Эшитишнинг пасайиш даражаси ва нутқнинг ривожланиши бевосита боғлиқдир. Боланинг эшитиши қанчалик пасайган бўлса, нутқ шунча кўп зарар кўради. Эшитиш пасайиш даражаси сезиларли бўлмаса, нутқдаги бузилишлар ёрқин ифодаланмайди. Эшитиш пасайишининг юқори даражасида бола махсус таълимнинг бошланишигача соқов бўлиб қолаверади. Эшитиш пасайишининг ўрта даражасида нутқнинг фонетик, лексик, грамматик томонида бузилишлар кузатилади. Эшитиш бола ҳаётининг турли босқичларида бузилиши мумкин. Нуқсоннинг иккиламчи кўринишлари мавжуд ёки мавжуд эмаслиги вақт омили билан боғлиқ. Нуқсон қанча эрта юзага келса, у нутқий функциянинг шаклланганлигига шунча кўп таъсир ўтказди. Икки ёшгача бўлган, нутқ шаклланмаган даврда қар бўлиб қолиш нутқнинг мавжуд бўлмаслигига олиб келади. 3-3,5 ёшгача даврда эшитишнинг йўқотилиши шаклланган нутқнинг йўқотилишига олиб келади. 4-5 ёшда эшитиш тўлиғича йўқотилса, махсус таълим ўз вақтида бошланмаса, нутқ деярли тўлиқ бой берилади. 6-7 ёшда эшитишни йўқотиш бола нутқининг кескин бузилишига олиб келади, махсус педагогик ёрдамсиз эса боланинг нутқи аста-секинлик билан ёмонлашиб бораверади. Бола 7 ёшдан кейин эшитмай қолса, савол эгаллаш кўникмалари бўлса, нутқ сақлаб қолиниши мумкин, бунинг учун тизимли коррекцион иш олиб бориш талаб қилинади.

Эшитиш қисман бой берилганда болаларда вақт омили муҳим саналади – у нутқнинг ривожланиш даражасини белгилайди. 3 ёшгача бўлган болаларда эшитишнинг сезиларсиз пасайиши нутқнинг кечикиши ёки етарлича ривожланмаслигига олиб келади. 3 ёшдан кейин эшитишнинг

пасайиши нутқий ривожланишда у қадар жиддий нуқсонларни келтириб чиқармайди. Эшитишнинг пасайиши оқибатларини бартараф қилишга қаратилган ҳам тиббий, ҳам педагогик чора-тадбирлар қанчалик эрта кўрилса, бола шунча муваффақиятли ривожланади. Оилада нутқий муҳитнинг шакллантирилиши, эшитишни эрта протезлаш, нутқий идрок ва нутқни ривожлантириш бўйича махсус ишларни ташкил этиш боланинг муваффақиятли ривожланишини белгилайди.

Индивидуал хусусиятлар ҳам нутқнинг ривожланишига таъсир ўтказди. Нутқ эгаллаш жараёнида бола шахсининг фаоллиги, тафаккур жараёнларининг ҳаракатчанлиги катта роль ўйнайди. Барқарор кўриш диққати ва хотира нутқий нуқсонни компенсациялаш ва нутқни ривожлантиришга кўмаклашади.

Қар болаларда нутқни шакллантириш махсус ўқитиш шароитида қолдиқли анализаторлардан фойдаланишга асосланади. Кўриб ва эшитиб идрок идрок этиш, кинестетик сезги, тактик вибрацияли сезгирлик фаол жалб қилинади. Сурдопедагог қар болага нутқий аппарат ҳаракатларини эгаллаш, эшитиб идрок этишни ривожлантиришда (овоз кучайтириш аппаратурасидан мажбурий фойдаланиш билан) кўмаклашади.

Заиф эшитувчи болаларнинг нутқини ривожлантириш табиий ёритиш шароитида қолдиқли эшитиш асосида амалга оширилади. Хатто оғзаки нутқни идрок этиш тўлиқсиз бўлса-да, бола оғзаки нутқни мустақил, бироқ турли бузилишлари билан, эгаллашга қодир. Интенсив ривожланиш ва эшитишдан фойдаланиш учун шароит яратилганида нутқнинг грамматик қурилишини мустақил ўрганиш имконияти тезкорлик билан ортади.

Кейинчалик (ҳаёт давомида) қар бўлиб қолган болалар шаклланган, ривожланган нутққа эга. Уларда нутқ сақланганлигининг турли даражасини кузатиш мумкин. Эшитиш йўқотилгунига қадар яъни кеч қар бўлиб қолган болада нутқнинг ривожланиши ва тафаккурнинг шаклланиши эшитиш асосида табиий нутқий мулоқот шароитида кечади. Кейин қар бўлиб қолганларнинг кўпчилиги оғир даражадаги эшитиш нуқсонига эга.

Коррекцион таълимда нутқни кўриш ёки кўриш-эшитиш асосида (овоз кучайтириш аппаратураси ёрдамида) идрок этишни шакллантириш вазифаси биринчи планга қўйилади. Кейин кар бўлиб қолган болалар оғзаки нутқни кўриб идрок этиш кўникмаларини нутқни эгаллаш вазиятининг ўзидан кейин эгаллашлари лозим. Шу билан улар эшитишида нуқсони бўлган бошқа болалардан фарқ қилади.

Нутқий ривожланиш боланинг шахс сифатида ривожланишида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Эшитишнинг пасайиши ижтимоий мулоқотнинг чекланишини белгилайди. Бу чекланиш бола психикасининг шаклланишига таъсир этади. Билиш фаолиятининг барча соҳалари дефицитга учрайди (қийинлашади). Нутқ, идрок, хотира, диққат, тасаввур, тафаккур зарар кўради.

Ҳаётининг дастлабки 2-3 ойида кар ва эшитадиган бола ўртасидаги тафовут деярли кўзга ташланмайди (Е.Ф.Рау, Ф.Ф.Рау).кар боланинг бақирғи ва ғўлдираши эшитадиган боланикидан у қадар фарқ қилмайди. Кар болаларда ғўлдираш пайдо бўлади, аммо ўз талаффузини назорат қилиш имкони йўқлиги сабабли у аста-секин йўқолиб боради.

Илк ёшдаги кар болаларда нутқ шаклланиши мумкин эмас. Бироқ уларда махсус таълимсиз турли овоз ва талаффуз реакциялари пайдо бўлади. Бу турли хил бўлинмас овозлар, боланинг ижобий ёки салбий ҳиссиёти билан боқ ҳайқириқлар бўлиши мумкин. Бу овозлар катталарнинг эътиборини ўзига қаратиш учун ҳам ишлатилади.

Илк ёшдаги болалар кўпинча бу овозлардан катталар билан мулоқотда, ўйинда фойдаланади. Болалар ўз хоҳиши ва эҳтиёжларини ғўлдираш орқали ифодалашга уринади. Бола турли товуш бирикмаларини предмет ва ҳаракатларни ифодалаш учун қўллай бошлайди. Бироқ бу товуш бирикмалари сўзларга ўхшамайди, уларни фақат боланинг яқинлари, маълум доирадаги кишиларгина тушуна олади. Товуш бирикмалари мулоқотнинг нутқий бўлмаган (нолисоний) воситалари – табиий имо-ишоралар, қарашлар, предметларга ишора ва ш.к. билан бирга қўлланади. Махсус ўқитишсиз бола

катта бўлгани сари овоз реакциялари қисқариб боради, улар тобора бир хиллашиб, йўқолиб боради. Заиф эшитувчи болаларнинг гўдаклик давридаги нутқий ривожланиши уларнинг эшитиш даражаси билан белгиланадиган жиддий хилма-хиллик билан тавсифланади. Нутқий омилларнинг шаклланиши худди кар болалардаги каби кечади. Енгил ва ўрта заиф эшитувчи болаларда илк ёшда кўплаб овоз реакциялари кузатилади. Ҳаётининг 2-йилида гўлдираш пайдо бўлади, у эшитадиган болаларникидан камроқ, бироқ кар болаларникидан ҳам ўзгача бўлади. Баъзан 2-3 ёшга келиб, гўлдираб айтиладиган сўзлар, сўзлар пайдо бўлади, улар ўйинчоқ, атрофдаги буюмлар номини билдиради. Бу сўзларни бола катта миқдордаги грамматик, фонетик бузилишлар билан талаффуз қилади. Заиф эшитувчи болаларнинг кам қисмида қисқа жумлалар пайдо бўлади. Оғир заиф эшитувчи болалар нутқий ҳолати бўйича илк ёшида карларга ташқи кўринишдан ўхшаб кетади. Бироқ уларнинг овоз реакциялари кўпроқ, катталар нутқига яхшироқ тақлид қилади.

Мактабгача ёшда кар болаларда таълим олиб борилмаса, нутқ шаклланмайди. Турли овоз реакциялари, товуш бирикмалари, гўлдираш кузатилади. Таълимсиз овоз реакциялари сони камайиб боради, улар тобора бир хиллашиб боради, 5-6 ёшга келиб буткул йўқолади. Баъзан катта мактабгача ёшдаги, нутққа ўргатилмаган, болалар ўзининг нутқий муаммоларини англаб етади, кишилар билан мулоқотга киришни унчалик истамайди, катталар ва эшитадиган болалар билан алоқадар ўзини олиб қочади. Мулоқотнинг нолисоний воситалари миқдори бола катталашгани сари кенгайиб боради. Табиий имо-ишоралар кўпаяди, болалар буларни катталардан нусха олади ёки ўзи ўйлаб топади. Уларнинг эмоционал ҳолатини тавсифловчи бир хилдаги қарашлар ривожланади.

Тўрт ёшдан кейин кар ва оғир даражали заиф эшитувчи болалар нутқида тафовутлар янада сезиларли бўлади. Заиф эшитувчи болаларда хатто махсус ўқитишсиз ҳам талаффуз қилинадиган сўзлар миқдори ортиб боради.

Айрим болалар «Ойи, те (Ойи, келинг), ойи бе (Ойи, беринг)» типдаги қисқа, аграмматик жумлаларни ўзлаштиради.

Нутқни ривожлантириш бўйича ишларни олиб боришнинг асосий шартларидан бири эшитиш-нутқий муҳитни яратиш саналади. У бола билан эшитиш аппаратларидан фойдаланиб, доимий нутқий мулоқот қилишни кўзда тутди. Гўдак ёшидаги болаларнинг нутқини ривожлантириш ишлари катталарнинг юзи, нутқи, предметларга кўриш ва эшитишни жамлашга қаратилади. Бу иш бола билан кун давомидаги мулоқот жараёнида, шунингдек, тизимли махсус машғулотларда узоқ муддат олиб борилади.

Эшитишда нуқсони бўлган болалар ҳаётининг 2-3-йилида нутқий ривожланиш нисбатан юқори суръатга эга бўлади. Турли предмет, ҳодисаларни билгани туфайли болада уларнинг номлари луғати, предметлар билан ҳаракатлар шаклланади. Тузилишига кўра содда жумлалардан доимий фойдаланиш уларнинг айримлари, тобора кўп такрорланадигани тушунарли бўлишига олиб келади. Болани феълларнинг маъносини тушунишга ўргатиш муҳим, зеро бу жумлаларни тушуниш ва қўллаш учун зарур. Мактабгача ёшдаги болалар билан илк ёш даврида бошланган ишлар давом эттирилади. Эшитишида нуқсони бўлган мактабгача ёшдаги болалар билан оилада олиб бориладиган ишларни ташкил қилиш ва уларнинг мазмунига талаблар илк ёшдаги болалар билан ишларга қўйиладиган талаблардан фарқ қилмайди. Бироқ турли йўналишлардаги ишлар мазмуни кенгайтирилади ва чуқурлаштирилади.

Тарбия ва таълим бутун кун давомида, жумладан режим (тартиб) вазиятларида, ўйинларда, эркин фаолиятда ҳам давом этади.

Турли хил ишларни ўз ичига оладиган машғулотлар ҳар куни олиб борилади.

Эшитиш-нутқ муҳитини яратиш бола билан бутун оила аъзоларининг мулоқотини кўзда тутди.

Бола билан ишлар давомида эшитиш аппаратида фойдаланилади.

Боланинг ҳар томонлама баркамол ривожланиши жисмоний, меҳнат тарбияси, атроф олам билан таништириш, ўйин фаолияти, тасвирий фаолиятни ривожлантириш, нутқни ривожлантириш ишлари, бошланғич математик тасаввурларни шакллантириш, шунингдек ўқишни ўргатишни ўз ичига олади.

Бола мактабга қабул қилинганда нутқни, идрокни, хотирани ва умуман, тафаккурни ривожлантириш ишлари давом эттирилади.

Шундай қилиб, қар ва заиф эшитувчи болаларда эшитишнинг бузилишидан ташқари қуйидаги нуқсонлар кузатилиши мумкин:

- вестибуляр аппарат фаолиятининг бузилиши;
- кўриш бузилишининг турли вариантлари;
- психик ривожланишнинг бирламчи кечикишига олиб келадиган минимал миё дисфункцияси. Бунда ҳар қандай салбий омиллар миёга бевосита таъсир қилиши мумкин, ёки бошқа ҳолларда, миё етишмовчилиги юрак –қон-томир, нафас, ажратиш ва бошқа – миё ишини ўзгартирадиган системалардаоғир соматик касалликлар натижасида юзага келади;
- олигофренияга олиб келадиган миёнинг кенг жароҳатланиши;
- болалар церебрал параличи ёки ҳаракат соҳаси регуляциясида бошқа ўзгаришларга олиб келадиган миё системаларининг бузилиши;
- миёнинг эшитиш – нутқ системаси (қобик ва қобик ости тузилмаларининг) локал бузилишлари;
- марказий нерв системаси ва бутун организмнинг психик касалликлар (шизофрения, маникал-депрессив психоз ва б.) га олиб келадиган касалликлари;
- организмнинг умумий заифлашувига олиб келадиган ички аъзолар: юрак, ўпка, буйрак, овқат ҳазм қилиш системаси ва б. даги оғир касалликлар;
- чуқур ижтимоий-педагогик қаровсизлик имконияти.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларни текширишда идрок, предметли ҳаракатлар, конструкциялашнинг барча турларига, образли ва лисонгий хотира, вақт ва макон билан боғлиқ тасаввурлар, фикрлашнинг барча

турларига қаратилган топшириқлардан фойдаланиш керак. Мактаб ёшидаги болаларни текширишда ўқиш, ёзиш, санаш кўникмаларини ўрганиш ва коррекцион ишлар дастурини ишлашда аниқланган хусусиятларни ҳисобга олиш алоҳида аҳамият касб этади.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларни текширишда фаолият маҳсули таҳлили катта аҳамиятга эга, бунда ҳам моддий, ҳам номоддий натижалар – тасвирий, конструкциялаш, ўқув, меҳнат фаолияти натижалари ўрганилади.

Ўрганишда бола нималарни катталарнинг кўрсатмаси билан, нималарни ўзи мустақил бажариши аниқланади. Эшитишида нуқсони бўлган болаларнинг психик ривожланиши турли босқичларида фаолиятнинг турли натижалари: мактабгача ва кичик мактаб ёшида – расм, аппликация, пластилиндан ясалган нарсалар; ўрта мактаб ёшида – ёзма ишлар, иншолар, нутқнинг лексик ва грамматик хусусиятларини аниқлаш имконини беради; ўсмирлик даврида – меҳнат фаолияти натижалари таҳлили аҳамиятли.

Ҳозирги кунда хорижда, айниқса АҚШда эшитишида нуқсони бўлган болалар ва катталарнинг интеллектуал ривожланишини аниқлаш учун тестлардан кенг фойдаланилади. Бу мақсадда ҳаракатларнинг махсус шкаласи тузилади, улар нақш тузиш, расмларни идентификациялаш, бошқотирмаларни ечиш каби топшириқларни ўз ичига олади. Бу топшириқларнинг асосий хусусияти предметларнинг турли элементлари билан операциялар билан ечимга эришилади, нутқдан фойдаланиш минималлаштирилади. Эшитишида нуқсони бўлган болаларни текширишда Дж.Равен матрицалари ва шунга ўхшаш кўргазмали топшириқлар ўзини оқлади. Нормал эшитадиган болалар учун стандартлаштирилган шкалалардан (Д.Векслер шкаласи, ақлий ривожланиш мактаб тести) фойдаланишга уринишлар ҳам яхши натижалар берди.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларни текшириш натижаларига кўра хулоса ва психологик-педагогик тавсифнома тузиш айрим хусусиятларга эга. Уларда нафақат нутқий ва интеллектуал ривожланиш даражаси, балки коррекция ишларини ташкил қилиш учун муҳим саналган кўрсаткичлар:

-эшитиш қобилиятини йўқотганлик даражаси,
-ҳаракат соҳаси ривожланганлик даражаси,
-иккиламчи нуқсонларнинг мавжудлигини ҳам кўрсатиш керак. Бу маълумотларни тизимлаштиришда қуйидаги схемадан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:

1.Нутқ ҳолатининг тавсифи:

- эшитиш қобилиятини йўқотганлик даражаси (карлик, эшитишнинг қисман йўтганлик) – тиббий ҳужжатлардаги маълумотлардан фойдаланиш;
- эшитишда бузилиш рўй берган ёш даври: туғма, эрта (3 ёшгача), нисбатан кейинги ёшда эшитиш қобилиятини йўқотиш;
- шу бузилишга олиб келган сабаблар;
- оилада эшитишида нуқсони бўлган шасхларнинг борлиги йўқлиги.

2.Ҳаракат соҳасининг ривожланиш даражаси:

- пантомимика хусусиятлари (қомат, юриш, индивидуал позалар (туришлар));
- мимика хусусиятлари (юзнинг умумий ифодаси, мимика ҳаракатлари ифодалилиги, табиий ишоралар характери);
- (йирик ва майда) ҳаракатлар координatsiяси;
- статик ва динамик мувозанатни сақлаш имкониятлари.

3. Билиш соҳаси:

- идрок турларининг ривожланиш дарадаси; кўриб идрок қилиш жараёнида таҳлил ва синтез;
- хотира турлари (образли ва лисоний) ривожланишидаги, материални эслаб қолиш усулларидаги (механик ва мантиқий) нисбатланиш;
- тафаккур: фикрлаш турлари, унинг ёшга оид меъёрларга мослиги; умумлаштиришлар даражаси тавсифи; фикрлаш оперatsiялари ривожланиш даражаси;
- нутқнинг ривожланиши: бола эгаллаган ва фойдаланадиган нутқ турлари (оғзаки-лисоний), ёзма, дактиль, имо-ишора); лабдан ўқиш кўникмалари

ҳолати; аграмматизмлар, (фаол ва пассив) луғат ҳажми, нутқ турлари нисбатланиши, нутқ турлари қандай вазифтларда қўлланиши;

- билиш жараёнлари ривождаги ўзаро алоқадорликлар, тафаккур ва нутқ ривожда нисбатланиш.

4. Етакчи фаолият хусусиятлари (ёшга боғлиқ ҳолда).

5. Шахс ривожланиши хусусиятлари.

6. Таъсир турларига (рағбат, жазо, баҳолаш) реакция.

7. Эмоционал ҳолатлар. Эмоцияларнинг ташки ифодаси хусусиятлари. Бошқаларнинг эмоцияларини тушуниш.

8. Ўз-ўзини баҳолаш(унинг адекватлиги ва барқарорлиги даражаси, қайси сабаблар таъсирида ўзгариши).

Эшитишида нуқсони бўлган болаларни текшириш хусусиятлари, психологик-педагогик тавсифнома ва эшитишида нуқсони бўлган болаларни психологик-педагогик ўрганиш натижалари бўйича тавсиянома тузишга талаблар билан Т.Г.Богданованинг ўқув қўлланмасида (2002) ва тавсия қилинган бошқа адабиётларда батафсилроқ танишиш мумкин.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларни текшириш хусусиятлари, психологик-педагогик ўрганиш уларга таълим ва тарбия бериш жараёнини тўғри ташкил қилиш, боладаги нуқсонни муваффақиятли компенсациялаш ва унинг билиш соҳаси ҳамда шахсини тўлақонли ривожлантиришга кўмаклашувчи коррекцион ишлар йўналишларини белгилашда ёрдам беради.

Сурдопедагогик текшириш ўтказиш учун методик ва диагностик материал. Болаларнинг эшитиш қобилиятини қуйидаги ҳолларда текшириш керак:

- бола (ҳоҳ оммавий, ҳоҳ махсус, коррекцион) таълим муассасасига, реабилитация марказига қабул қилинаётганида;

- бола узоқ муддатли ёки оғир касаллик: грипп, отитни (икки ҳафта ўтганидан кейин), паротит, корьбошидан кечирганида, ототоксиктаъсирли антибиотиклар билан даволанишдан кейин;

- боланинг нутқий ривожланишида орқада қолиш мавжуд бўлганда;

- болани ривожланишда нуқсонлар борлигига шубҳа қилингани сабабли текширишга (масалан, ПТПК) юбораётганда.

Юқорида тавсифланган методикалар аппаратура жиҳозларини талаб қилмайди. Улар ПТПК ходимлари, педагоглар, психологлар, ота-оналар учун қулай. Ўзининг соддалигига қарамай, улар эшитиши пасайганликда шубҳа қилинган болаларни аниқлаш имконини беради. У ёки бу текшириш методикасини танлаш боланинг ёши ва нутқни қай даражада эгаллагани билан боғлиқ бўлади.

Эшитишни онлайн текширишнинг, афсуски, интернет ёки телефон тармоғи ёрдамида эшитишни текшириш учун методикаларни ишлаб чиқишга ҳалақит берадиган қатор сабабларга кўра имкони йўқ. Фақат мусиқий эшитиш қобилиятини онлайн текшириш мумкин.

Овоз чиқарадиган ўйинчоқлар ёрдамида эшитиш функциясини ўрганиш методикаси.

Илк болалик, мактабгача ва иккичк мактаб ёшидаги болаларда эшитиш қобилиятини текшириш учун овоз чиқарадиган ўйинчоқлардан фойдаланиш мумкин. Булар сирасига қуйидагилар киради:

Шақилдоқ – 5000 ГЦ

Гармошка - 2000 ГЦ

Шарманка – 4000 ГЦ

Ҳуштак - 2500 ГЦ

Найча - 3000 ГЦ

Чарм барабан - 500 ГЦ

Товуш интенсивлиги 75 дан 100 ДБгача ораликда вариантланади. Частота қанча паст бўлса, товуш шунча баланд. 3-4 метр масофадан, агар реакция бўлмаса, педагог 0,5 метрга яқинлашади. Кузатувчи бола билан

суҳбатлашади, ёрдамчи эса чап ёки ўнг томондан товушли сигналлар чиқаради. Бола реакция қилмаса, масофа яна, боланинг қулоғига 5-10 см га етгунча, қисқартирилади.

Товушга у ёки бу масофадан биринчи реакция олингач, ёрдамчи 0,5 метр узоқроққа кўчади ва яна товуш чиқаради. Бу билан бола товушлани идрок қиладиган максимал масофа аниқланади. Кейин бошқа томондан чиқарилган товушга реакция ўрганилади. Баённомада реакциянинг бор/йўқлиги; у аниқланган масофа; боланинг товуш йўналишини аниқлаш қобилияти кўрсатилади.

Эшитиш қобилиятини текширишнинг “Нўхатда синаш” методи

Санкт-Петербург эрта аралашув интитуту томонидан таклиф қилинган. У бирор аппаратура жиҳозини талаб қилмайди. Текшириш учун тўртта пластмасса банкача, фотопенка ёки дори-дармон кадоқлари керак бўлади.

Учта банкача учдан бир қисмигача тўлдирилади:

биринчичи – чайқатганда 70-80 дБ интенсивликдаги товуш чиқарадиган тозаланмаган нўхат билан;

иккинчиси – 50-60 дБ интенсивликдаги товуш ҳосил қиладиган гречка ядрица билан;

учинчиси – 30-40 дБ интенсивликдаги товуш ҳосил қиладиган ирмик (манка) ёрмаси билан;

тўртинчи банкача бўш қолдирилади. Ҳар уч ойда банкадаги ёрмаларни алмаштириб туриш керак.

Текширишни икки киши ўтказгани маъқул: бири товуш сигналларини чиқаради, бошқаси эса боланинг реакциясини кузатади. Кичкинтой йўргаклаш столига ётқизилади ёки онаси уни қўлида олиб ўтиради, катта ёшли киши у билан эмоционал алоқага киришади. Унинг сигнали бўйича боланинг орқасида турган иккинчи катта одам банкаларни боланинг ўнг ва чап қулоғидан 20- 30 см масофада “шакиллатади”. Бунда бир қўлида ёрма билан тўлдиралган, бошқасида бўш банкача бўлади. Қўллар ҳаракати синхрон ва симметрияли бўлиши лозим. Иккинчи қулоқни текширганда банкачалар ўрни алмаштирилади. Катта ёшли одам боланинг товуш сигнали берилгандаги қотиб қолиш, ҳаракатлар фаоллашуви, қўзини пириллатиш, товуш мабасини излаш ва ш.к. шубҳасиз ориентировкалаш реакцияларини кузатади.

Такрор тақдим қилинганда шубҳасиз ориентировкалаш реакциялари тезда сўнади (яъни бола эшитиши учун қулай сигналларга реакция қилмай қўяди), шу сабабли текширишни нисбатан паст товушлардан бошлаш керак: биринчи манка солинган банкача, кейин гречка солинган банкача ва, ниҳоят, нўхат солинган банкача силкитилади. Бола манка солинган банканинг товушига аниқ реакция қилса ва товушни локализatsия қила олса, яъни унинг йўналишини аниқлай билса (нормал ривожланишда бола буни 4-5 ойлигида удалайди), бошқа банкачалардан фойдаланмаса ҳам бўлади. Текширишни битта одам ўтказгани тақдирда у боланинг олдида жойлашади, книнг товуш стимулларига реакцияси ўзгаришини кузатиб боради. Бунда ҳар иккала қўл ҳаракатларининг симметриклиги ва синхронлигига алоҳида эътибор қаратиш зарур.

Нормал эшитадиган 4 ойликдан катта болдада ҳар учала банканинг товушига шубҳасиз ориентировкалаш реакцияларини кузатилади. У товуш

йўналишини аниқлайди, яъни боши (ёки кўзлари) ни банклар томонга каратади. 4 ойгача гўдак гречка ва нўхат солинган банка товушига реакция қилади, аммо уларнинг товушини локализatsiя қилмайди, манка солинган банка товушига, одатда, бола реакция қилмайди.

Сурдологопедик кабинетга эшитиш қобилиятини аниқлаш учун:

4 ойликкача бўлган болани, агар гречка ва нўхат солинган банка товушига реакция қилмаса (ёки реакция аниқ бўлмаса, бир пайдо бўлиб, бир йўқолса);

4 ойликдан катта болани битта бўлса ҳам, масалан манка солинган, банка товушига реакция қилмаса, ёки товуш манбасини локализatsiя қила олмаса (бу эшитишнинг бир томонлама пасайишини англатиши мумкин) юбориш керак.

Эшитишни нутқ ёрдамида текшириш. Нутқни у ёки бу даражада эгаллаган болаларнинг эшитишини уларга яхши таниш сўзларни 6 метр масофадан туриб тақдим қилиш билан текшириш керак.

Бир ва икки ёшли болаларни текширишда энг кўп қийинчилик кузатилади. Бола гапириб бошлаган бўлса, у билан алоқа ўрнатиб, содда ўйинли машқларни бажариш давомида эшитиш қобилиятини текшириш мумкин. Боланинг онасидан унинг қайси сўз ва жумлаларни тушуниши, предмет ва ҳаракатларни қандай аташини билиш олиш лозим. Боланинг олдига ўйинчоқ: кучукча, мушукча, қўғирчоқ, куёнчани қўйиб, “Кучукча қани?”, “Мушукчани кўрсат”, “Қўғирчоқнинг қўллари (кўзлари, оғзи) ни кўрсат” каби жумлаларни шивирлаб талаффуз қилинади. Жумлалар олдинига боланинг ёнида туриб, кейин 6 м (бола орқа ўгириб турган бўлса, 3 м) масофадан туриб айтилади. Топшириқларни (ёки ўйинчоқ номларини) шивирлаб айтилганда бола топшириқни бажармаса, топшириқлар одатий сўзлашув баландлигида боладан сал нарида туриб айтилади. Бола топшириқни муваффақиятли бажарса, жумла 6 метр масофадан шивирлаб айтилади.

3 ёшдан катта болаларнинг эшитиши қобилияти уларга яхши таниш бўлган паст ва юқори частотали сўзлар ёрдамида текширилади. Бу сўзлардан иккита: ҳар бирида 5 тадан паст ва юқори частотали сўзлар бўлган рўйхат тузилади, масалан:

чойнак, дала, гилос, пичоқ, тухум, қулоқ.

Боланинг эшитишини текшириш чоғида ҳар бир рўйхатдаги сўзлар тасодифий кетма-кетликда тақдим қилинади. Бола гапирувчига ёни билан тургазилади. Нариги қулоғига нам пахтали тампон қўйилади. Текширувчи боладан ўзи шивирлаб айтган сўзларини қайтаришни сўрайди. Дастлабки икки сўз унинг олдида, кейин 6 м (ёки орқа ўгириб турган бўлса, 3 м) масофадан туриб айтилади.

Бола қайсарлик қилиб, уялиб, сўзларни такрорламаслиги мумкин. Бу ҳолда унга, олдидаги столга қўйилган, мос расмларни кўрсатишни таклиф қилиш мумкин. Бола шивирлаб айтилган сўзни таниб олмаса, сўзларни одатий гаплашиш баландлигида, кейин шивирлаб айтилади. Кейинги сўзлар тақдим қилинганидан кейин болада қийинчилик уйғотган сўз яна такрорланади. Сўзларнинг иккинчи рўйхати билан ўхшаш тарзда боланинг иккинчи қолоғи эшитиши текширилади.

Умумий ва/ёки нутқий ривожланиш даражаси паст экани сабабли боланинг эшитиш қобилиятини текширишнинг имкони бўлмаса, уни сурдомарказга эшитиш функциясини объектив методлар билан текшириш учун юборилади.

Мактабгача ёки кичик мактаб ёшидаги бола (ўнг ва чап қулоғи теширилганда) паст ва юқори частотали сўзлар камида 6 метр масофадан шивирлаб айтилганда адекват реакция қилса, бу унинг эшитиши физиологик норма доирасида эканини англатади.

Агар бола шиқирлашга кичикроқ масофадангина реакция қилса ёки реакция қилмаса, унинг эшитиш қобилияти пасайганини шубҳа қилиш мумкин. Болани сурдологопедик кабинет (марказга) текшириш учун юбориш зарур.

Эшитишни даражали тонал аудиометрия ёрдамида текшириш методи нисбатан мукаммал ҳисобланади. Текшириш махсус мослама – аудиометр ёрдамида амалгат оширилади. Мақсад – ҳаво ва суяк товуш ўтказувчанлигида тоза тонларга босқичли сезгирликни аниқлаш. Текширишнинг бу турининг афзаллиги шундаки, частоталарнинг кенг диапазонида (125-8000 Гц) идрок даражасини аниқлаш имкони мавжуд. Идрок қилиш учун доимий, сўниб қолмайдиган силкинишлар таклиф қилинади; товушларни маълум чегараларгача (-10 дан +120 дБ гача) кучайтириш мумкин; натижалар товуш интенсивлигининг умум томонидан қабул қилинган бирлиги децибелда (дБ) ифодаланади. Аудиометрик тадқиқотнинг камчилиги махсус аппаратура, ташқи товуш эшитилмайдиган хона талаб қилиниши, текшириш нутқ билан солиштирганда эшитиш учун адекват таъсир (қўзғатувчи) саналмайдиган тоза топлар ёрдамида ўтказилиши ҳисобланади.

Тонал аудиометрия ёрдамида биринчи синф ўқувчилари, янги қабул қилинган, эшитиш ҳолатини қўшимча текшириш талаб қилинадиган болалар ва ўқувчилар текширилади.

Ўтган асрнинг 70-йиллари охирларида Парижда ўтказилган сурдолог ва аудиологлар Халқаро конференциясида эшитиш нуқсонларининг тиббий таснифи қабул қилинди.

СУРДОПЕДАГОГИК ТЕКШИРУВ

Ф.И.Ш -----

Болани ёши _____

1. ОТА-ОНАЛАРНИНГ ШИКОЯТИ

2. АНАМНЕЗ

3. Туғруқ жараёнининг кечиши

4. Болани эшитиш даражасининг пасайиш сабаблари (неблагоприятные факторы в дородовом развитии ребенка, в течение родов, перенесенные заболевания): _____

- Ўткир йирингли отит;
- Онанинг хомиладорлик даврида ўтказган юқумли вирусли касалликлари (қизилча , грипп, герпес, токсоплазмоз, цитомегаловирус);
- Хомиладорлик токсикозлари ;
- асфиксия;
- туғиш давридаги бош мия жароҳатлари ;
- гипербилирубинемия;(қон таркибида билирубин миқдорининг ортиб кетиши)
- янги туғилган чақалоқларнинг гемолитик касаллиги ;
- туғилгандаги оғирлиги 1,5 кгдан кам ;
- муддатидан олдинги туғиш;

- муддатидан ўтган хомиладорлик .

5. Болани текшириш:

а) бола билан хиссий алоқа ўрнатиш, текширувга бўлган тўғри муносабатни яратиш

б) хулқи, хатти- ҳаракатларини кузатиш наблюдение за поведением (мулоқатга киришувчанлиги, одамови, уятчанлиги) _____

в) ҳаракат тизими ҳолатини баҳолаш

— юриш, гавданинг тузилиши қомат,

— умумий ҳаракатлари

— қул бармоқларининг ҳаракати

г) Билиш жараёнларини текшириш:

— ранг (предметларни ранглар бўйича муносиблиги) _____

— формаси (ҳар хил рангли геометрик фигураларнинг муносиблиги) _____

— катта-кичиклиги (бир турдаги буюмлар гуруҳидан танлаш, однородных предметов, бирон бир белгиси бўйича фарклаш) _____

• катта —

• кичик _____

• Баланд —

паст _____

• Кенг —

тор _____

• Узун —

• қисқа _____

д) асосий психик жараёнларни текшириш (диққат, хотира, тафаккур):

— мавзуга оид расмларни танлай олиши

— « Тўртинчиси ортиқча» (ранг бўйича, катта кичиклик, формаси бўйича); _____

— Кесма расмлар

6. ВАҚТ ТАСАВВУРЛАРИ:

- а) йил фасллари (иллюстрatsiя
ёрдамида)_____
- б) сутка бўлаклари
-

7. ЭЛЕМЕНТАР МАТЕМАТИК Тасаввурлари:

- Сонни бармоқлар сони билан мутаносиблиги
- _____
- тартибли хисоб
- _____

8. ЭКСПРЕССИВ НУТҚИНИ ТЕКШИРИШ:

- а) атрофдагилар билан мулоқатга киришадиган нутқи (оғзаки , оғзаки -
дактил, оғзаки -дактил- имо-ишора, имо-ишора):
-
-
-

- б) қўллайди
- гураш нутқ (бўғинларни талаффуз қилиш. Ба ба , ла
ла)_____

тўвушлар талаффузига

тақлид:_____

—
алохида

сўзлар:_____

сўз

бирикмаси:_____

гап

орқали:_____

- в) нутқнинг тушунарлилиги, аниқлиги: атрофдагиларнинг тушуниши,
қисман тушунарлилиги, тушунарсизлиги);

- г) луғатининг хажми
-

- д) импрессив нутқини текшириш: саволларни тушуниши: Қаерга? Қаерда?
Қаердан? Нимага? Нима учун?
-

- е) товушлар талаффузини текшириш
-

ж) Овозга характеристика (паст, меъёрда,
баланд,манқаланганлиги):_____

10. Ўқиш малакасини текшириш

11. ЁЗМА НУТҚИНИ ТЕКШИРИШ

12. Етакчи қул (ўн қул ёки чипақайлиги)

13.ЭШИТИШ АППАРИТИ билан таъминланганлиги ва аппаратдан
фойдаланиши

14.ХУЛОСА

15.ТАВСИЯЛАР

Сана

Мутахассис имзоси

6.4. Мактаб ёшдаги эшитишида нуқсони бўлган болаларни педагогик текшириш

Эшитишида нуқсони бўлган болаларни психологик-педагогик ўрганиш

Эшитишида нуқсони бўлган – қар ва заиф эшитувчи болаларни
психологик-педагогик текшириш уларнинг психик ривожланиши ўзига
хослиги билан боғлиқ қатор қийинчиликлар билан кечади. Боланинг унга

каратилган нутқни тушунмаслиги, нутқнинг йўқлиги ёки унинг тушунарсизлиги бола билан мулоқотни қийинлаштиради, бу экспериментал методикаларни қўллаш имкониятларини чеклайди.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларнинг психологик ривожланиши - атроф олам билан дизонтогенезнинг дефицитар типига мансуб ўзаро таъсирнинг ўзига хос шароитларида кечадиган ривожланишнинг алоҳида типи. Эшитиш идрокининг бирламчи бузилиши у билан тобора кўп боғлиқ бўлган функцияларнинг етарлича ривожланмаслиги – нутқнинг етарлича ривожланмаслиги, шунингдек, тафаккур, хотира ривожланишининг секинлашиши ва бошқаларга олиб келади. Буларнинг ҳаммаси эшитишида нуқсони бўлган болаларнинг психик ривожланишини секинлаштиради (тормозлайди). Бунда мураккаб функциялараро ўзаро алоқадорликлар, иерархияли координатсиялар шаклланиши секинлашади. Эшитишида нуқсони бўлган болага ташқи таъсир ҳажми торайган, муҳит билан ўзаро ҳамкорлик қашшоқлашган бўлади. Бунинг натижасида, боланинг психик фаолияти соддалашади, ташқи таъсирларга реакцияси мураккаблиги ва ранг-баранглиги камаяди. Эшитишида нуқсони бўлган болаларда психика компонентлари эшитадиган болалар билан солиштирганда бошқачароқ пропорция (нисбат)ларда ривожланади – тафаккурнинг кўргазмали ва тушунчавий шакллари ривожда ҳамўлчамлиликнинг йўқлиги кузатилади, ёзма нутқ оғзақисига нисбатан устун бўлади. Асинхрония айрим перцептив тизимлар нисбатан сақлангани ҳолда бошқаларининг у ёки бу даражада етарлича ривожланмагиналигида намоён бўлади. Бундай болаларда тери сезгиси сақланади, тўғри ўқитилганда ва тарбияланганда кўриш идроки компенсатор ривожланади. Меёردа эшитадиган болалар билан солиштирганда эшитишида нуқсони бўлган болаларда психик ривожланиш суръатларида ўзгаришлар: туғилганидан биров вақт ўтгач ёки эшитиш қобилятини йўқотганидан кейин психик ривожланиш секинлашиши ва адекват таълим-тарбия шароитида кейинги даврларда тезлашиши кузатилади. Эшитишида нуқсони бўлган болаларда психик ривожланиш суръатидаги

Ўзгаришлар улар психикасининг структуравий хусусиятлари билан ички боғлиқликка эгадир. Бошқа сенсор ва перцептив тизимлар, интеллектуал соҳа, регуляция (бошқарув) тизимларининг сақланганлиги катта аҳамият касб этади.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларнинг психик ривожланиши хусусиятларини ташхис қилиш учун тизимли ёндашув, умуман нуқсон структурасини ҳисобга олиш, бола психикаси (нутқи, билиш жараёнлари, эмоционал-иродавий соҳаси, шахсий хусусиятлари)ни ҳар томонлама текшириш зарур. Эшитишида нуқсони бўлган болаларни психологик-педагогик ўрганишда албатта оиласи: оила таркиби, онасининг маълумоти, яқин қариндошларида эшитишда нуқсонларнинг борлиги ҳақида маълумотларга эга бўлиш лозим. Боланинг ҳомила даврида, унинг туғилганидан то текшириш вақтигача психик ривожланиш хусусиятлари, унга кўрсатиладиган ижтимоий-психологик ёрдам, таълим ва тарбия шароитлари ҳақида маълумот тўплаш жуда муҳим. Эшитишнинг ҳолати ҳақида маълумотлар, аудиометрия натижаларининг бўлиши айниқса муҳим.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларни ўрганишнинг бола ёши ва текширув вақтидаги психик ривожланиш даври билан боғлиқ ҳолда ўрганишнинг ўзига хос вазифаларини кўрсатиш мумкин. Илк болалик, мактабгача ва кичик мактаб ёшида нутқ ва билиш соҳаси ривожига, биринчи навбатда, тафаккур билан нутқ ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг шаклланиши, шунингдек, ҳаракатларнинг ривожланишига катта эътибор қаратиш лозим. Мазкур соҳаларда нуқсонларни аниқлаш адекват коррекцион ишларни йўлга қўйиш учун муҳим саналади. Ўсмирлик ва ўспиринлик даврида таълим тўғри ташкил қилингани ҳолда билиш соҳасида орқада қолиш мураккаб, шаклланиши оғзаки нутқнинг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлган, психик жараёнлар – лисоний хотира, абстракт-тушунчавий тафаккур, тасаввурга нисбатан кузатилади. Бу жараёнларни биринчи навбатда текшириш лозим. Ҳаракат соҳасидаги ривожланишда

қийинчиликлар ўсмирлик даврига келиб, асосан компенсацияланади, аммо айрим хусусиятлар – ҳаракатларни бажариш, ҳаракат кўникмаларини эгаллаш нинг секинлашган суръати (эшитадиган болалар билан солиштирганда), статик ва динамик мувозанатни сақлашда қийинчиликлар сақланиб қолади. Бу хусусиятларни эшитишида нуқсони бўлган болаларни касбга йўналтиришда ҳисобга олиш керак бўлади. Ўсмирлик ва ўспиринлик даврида шахс ва ўзини англашнинг мазкур нуқсонни компенсациялаш даражасига таъсир этадиган ва ижтимоий-меҳнат мослашувини белгилайдиган омиллар сифатида аҳамияти ортади, шу сабабли уларни ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади. Ўсмирлик ва ўспиринлик вақтида таълимни тўғри ташкил қилинганда билиш соҳаси ривожланишида орқада қолиш, одатда, энг мураккаб психик жараёнларга нисбатан кузатиладики, уларнинг шаклланиши оғзаки нутқ, лисоний хотира, абстракт-тушунчавий тафаккур, тасаввурнинг ривожланиш даражасига боғлиқ. Бу жараёнларни биринчи навбатда ўрганиш лозим. Ҳаракат соҳасида қийинчиликлар ўсмирлик даврига келиб, асосан компенсацияланади, аммо ҳаракатларни бажаришнинг суръати секинлиги, ҳаракат кўникмаларини эгаллашнинг (эшитадиганлар билан солиштирганда)секинлиги, статик ва динамик мувозанатни сақлашда қийинчилик каби хусусиятлар сақланиб қолади. Эшитишида нуқсони бўлган ўспирин ва ўсмирларни касб танлашга йўллашда бу хусусиятларни албатта ҳисобга олиш керак. Ўспиринлик ва ўсмирлик даврида шахс ва ўзини ўзи англашнинг ривожланишини ўрганиш катта аҳамият касб этади, чунки айнан шу омиллар мазкур бузилишнинг компенсацияланиш даражасига таъсир ўтказади ва ижтимоий-меҳнатга мослашишни белгилайди.

Бошқа анализаторларида ҳам бузилишлари бўлган кар ва заиф эшитувчи болалар таснифи

1. Кўришда нуқсони бўлган кар ва заиф эшитувчи болалар. Кар болани ўқитиш жараёнида кўришга катта юклама берилади. Кар болаларнинг ўзлаштирмовчилиги сабаблари ўрганилганда (Г.П.Бертинь), маълум бўлдики,

текширилганларнинг 50%дан ортиғида кўриш нуқсонлари аниқланган. Болаларнинг шу гуруҳида бу ҳолат мактаб ўзлаштирмовчилигининг ягона сабаби саналади. Шу сабабли эшитиш патологияси бўлган ҳар бир бола шифокор-офтальмологнинг динамик кузатуви остида бўлиши лозим. Миопия кўринишидаги кўришнинг бузилиши заиф эшитувчиларнинг 25%ида, карларнинг 35%ида кузатилади. Кўришнинг бузилиши кўзларнинг ва умуман, бутун организмнинг толиқиши ортишига, шунингдек, доимий бош оғриқларига олиб келади.

1. Мушак тизимида нуқсони бўлган кар ва заиф эшитувчи болалар. Болаларнинг бу гуруҳига болалар церебрал параличи бўлган кар болалар киритилади. Улар кар болалар учун мактабларнинг махсус синфларида ўқитилади. Бу болалар мушаклардаги зарарланиш туфайли кар болалар учун мактабнинг оддий синфида ўқий олмайди. Бу каби болалар неврологик текширилганида оёқ ва қўлларнинг юзаки ва чуқур сезгирлиги пасайганлиги кузатилади. Бу каби нуқсонлар ёзма нутққа ўргантиш ва айниқса дактилологияга ўргатишда юзага келадиган қийинчиликларнинг асоси саналади. Бу каби нуқсонлар мактабда муваффақиятли ўқишга тўсқинлик қилади, ижтимоий реабилитация ва адаптация (мослашиш), хатто болада ақлий заифлик кузатилмаганда ҳам, имкониятларини камайтиради.

Карликнинг синдромал шакллари. Ҳозирги кунга келиб, карликнинг 500 га яқин синдромал шакли тавсифланган. Тадқиқотларни давом эттириб, олимлар синдромларнинг янгиларини топиб, тавсифланганлари қаторига қўшмоқдалар. Эрта клиник ташҳис, адекват таълим ва тарбия жараёнининг ташкил қилинганлиги кар болаларнинг тўлиқ ижтимоий адаптацияси ва реабилитацияга қўмаклашади. Маршалл, Крузон ва б. синдромларнинг учраш частотаси тахминан 1%ни ташкил этади.

1. Психик ривожланиши кечиккан (ПРК) кар ва заиф эшитувчи болалар

Кейинги йилларда ривожланишнинг кечикиши клиник ташҳисининг ўзи анча кенгайди. Бунга марказий нерв тизими органик жароҳатланган; минимал мия дисфункцияси бўлган; болалар церебрал параличи, турли

соматик касалликлар, бошқа неврологик ва психик касалликлар билан оғриган болалар киради. Мактабга «психик ривожланиши кечиккан» деган ташхис билан қабул қилинган болаларнинг кўпчилиги санатор мактаб шароитида адекват педагогик таъсир натижасида қар ва заиф эшитувчи болалар учун махсус мактабларда одатий дастур асосида таълимни давом эттирмоқда.

2. Ақли заиф қар ва заиф эшитувчи болалар

Маълумки, интеллектида нуқсони бўлган қар ва заиф эшитувчи болалар билан ишлаб, таълимда зарур самарага эришиш қийин, айти пайтда қолдиқли интеллекти бўлган қар бола кўпинча таълимда юқори натижаларга эришади. Қар болаларда ақли заифликнинг турли шакллари: олигофрения каби деменция ҳам кузатилади. Олигофрениaning енгил шакллари билан оғриган болалар мақбул ташхисга эга бўлиб, кўп ҳолларда тўлиқ ижтимоий реабилитацияланади. Ақли заифликнинг авж олишига олиб келадиган прогрессив касалликлари (шизофрения, эпилепсия ва б.) бўлган қар болаларда ташхис ижтимоий адаптация борасида ҳам, умуман ҳаётга насбатан ҳам салбий. Бундай болалар таълимида уларни яқка тартибдаги дастур асосида уйда ўқитишга зарурати юзага келади.

Р.М.Боскис амалга оширган нутқида ривожланиши бўлган болаларнинг турли гуруҳлари таснифи асосида эшитишида нуқсони бўлган болаларни дифференциацияланган махсус ўқитиш амалга оширилади. Болаларнинг педагогик таснифда ажратилган тоифаларига мувофиқ мактабларнинг турли типлари ташкил этилган:

- қар болалар учун махсус мактаб;
- заиф эшитувчи ва кеч(нутқи шакллангандан кейин) қар бўлиб қолган болалар учун махсус мактаб. Унинг таркибига иккита бўлим киради: биринчиси - оғзаки нутққа эга бўлган болалар учун; иккинчиси – нутқий ривожланишида жиддий нуқсони бўлган болалар учун.

Сурдопедагогикада муҳим йўналишлардан бири педагогик таснифни такомиллаштириш билан боғлиқ. Бу муаммо жуда долзарб, зеро махсус мактабнинг ҳар бир типидида эшитиш нуқсони психик ривожланишнинг кечикиши, характер ва хулқ патологияси, таянч-ҳаракат аппаратидаги нуқсонлар билан бириккан мураккаб нуқсон кузатиладиган болалар учрайди. Мураккаб нуқсонли болалар хусусиятларини ҳар томонлама ўрганиш, уларнинг педагогик таснифини такомиллаштириш коррекцион ўқув-тарбия даражасини оширишга кўмаклашади ва бундай болаларнинг қар ва заиф эшитувчи болалар учун махсус мактаб синфлари ўртасида алоҳида синфларга саралашнинг янада аниқ мезонларини белгилаб беради.

Назорат саволлари

1. Эшитишида нуқсони бўлган болалар нутқий функцияси қандай омилларга боғлиқ бўлади?
2. Қарлик деганда нимани тушунаси? Қар болаларни характерлаб беринг.
3. Заиф эшитувчилик нима? Заиф эшитувчи болаларни характерлаб беринг.
4. Эшитишида нуқсони бўлган болалар таснифининг назарий асоси нимадан иборат?
5. Илк ва мактабгача ёшдаги болаларни ўрганишнинг комплекс характери нимадан иборат?
6. Психологик-педагогик текшириш мазмуни?
7. Қарликнинг синдромал шакллари ҳақида маълумот беринг?
8. Кўришда нуқсони бўлган қар ва заиф эшитувчи болалар ҳақида маълумот беринг?
9. Мушак тизимида нуқсони бўлган қар ва заиф эшитувчи болалар ҳақида маълумот беринг.
10. Психологик-педагогик текширишда юзага келадиган қийинчиликлар нималардан иборат?
11. Эшитишни нутқ ёрдамида текшириш йўллари?

12. Овоз чиқарадиган ўйинчоқлар ёрдамида эшитиш функцияси қандай текширилади?

13. Эшитиш қобилияти қандай йўллари мавжуд?

6.5. Кўришида нуқсони бўлган болаларни психолого-педагогик текшириш

Кўришда нуқсони бўлган болаларни текшириш ва ташхис қилиш турли мутахассислар: офтальмолог, психолог, педагог томонидан комплекс ўрганишни кўзлайди.

Кўришда нуқсони бўлган болалар кўришининг ҳолатини тавсифи бўйича ҳамда касалликнинг юзага келиши, ижтимоий ривожланиши бўйича жуда катта турли хил гуруҳни ташкил этадилар.

Текширув объекти кўрмайдиган (кўзи ожиз), заиф кўрувчи бола, шунингдек ғилайлик ҳамда амблиопияли боладир.

Ҳозирги вақтда “кўзи ожизлик” (кўрмайдиганлар) тушунчаси маълум бир анализаторларнинг етакчи системаси сифатида қаралиб, уни асосида педагогик жараён олиб борилади. Шунинг учун кўзи ожизларга икки гуруҳ тоифадаги болалар киради: кўрув **визуси** ва ёруғликнинг сезиши “0” бўлган, шунингдек, кўрув ўткирлиги қолдиғи 0,04 гача бўлганлар, таълим Брайл тизими асосидаги дарсликлар орқали амалга ошириладиган болалар.

Кўришда нуқсони бўлган болалар контингентини тахлили шуни кўрсатадики, уларга таълим бериш уч йўналишни ўз ичига олади. Биринчи йўналиш- махсус мактабларни кўпайиши, унда кўрув ўткирлигининг қолдиғи (90% гача): фақат 3-4 % тотал кўр болалар, 7%- ёруғликни ҳис қилувчи, сезувчи, 10% - визуси 0.06 юқори (Л.И.Кириллова).

Иккинчи йўналиш – мураккаб комплекс кўрув касалликларини сонини кўпайиши. Алоҳида ҳоллардагина бирламчи кўриш функцияларини жароҳатларини характерловчи кўришда нуқсонларни мавжудлиги таъкидланади. Болаларни тадқиқ этиш материалларини кўрсатишича, кўзи

ожизлар таълим олаётган болаларнинг кўпчилигида икки-уч кўз касалликлари учраши, бу эса ушбу болалар категориясини ўсиб боришидан далолат беради.

Учинчи йўналиш кўриш нуқсонларининг сонини кўпайиши, кўрув касалликларини бошқа касалликлар билан бирга келиши ва уларнинг орасида- марказий нерв системаси фаолиятидаги бузилишлар билан боғлиқлигидир.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, кўзи ожизлар мактабнинг бошланғич синфларида 77,6% да болалар церебрал фалажлигининг асоратлари, психик ривожланишнинг орқада қолиши, ақли заифлиқнинг енгил даражаси, марказий нерв системаси жароҳатлари, энцефалопатия, неврозга ўхшаш ҳолатлар, гидроцефалия ва бошқа бирламчи нуқсонлар: нутқ, ҳаракат таянч аъзоларидаги бузилишлар ва бошқалар билан биргаликда келади.

Кўрлик ва заиф кўриш сабабларининг таҳлили шуни кўрсатадики, 92% заиф кўрувчиларнинг ҳамда 88% кўрлар туғма характердаги нуқсонлар бўлиб, улардан 30% кўпроғи наслий шаклга эга. Бунда болалар кўрлигининг келиб чиқиши кўриш аъзоларининг аномалиясини ортиш частотаси аниқ кузатилади. Туғма кўриш патологиялари М.И.Земцова ҳамда Л.И.Солнцева ишларида 60,9% ҳолатларда, А.И.Каплан тадқиқотларида- 75% , Л.И.Кириллова- 91,3%, А.В.Хватова – 92% заиф кўрувчилар ҳамда 88% кўрларда, И.Л.Ферфильфайн 84,2% ҳолатларда кузатилади.

Туғма касалликлар ҳамда кўрув органининг ривожланиш аномалияси ташқи ва ички жароҳат таъсир омиллари натижаси бўлиши мумкин. Тахминан улардан 30% наслий шаклда (тапеторетинал дегенерация, миопия, туғма глаукома, кўрув нерви атрофияси, ретролентальная фиброплазия).

Л.И.Кириллованинг тадқиқотларида кўрсатилишича, альбинизм туридаги моддалар алмашинуви туғма нуқсонларида кузатилади: туғма касалликлар кўз гавҳарини ривожланишида нуқсонларга олиб келади, - туғма анофтальм, микрофтальм; кўзнинг энг устки пардасининг касалликлари- муғуз парда дистрофияси; кўзнинг рангдор пардаси қон томирларининг

наслий нуқсони – аниридия, қон томир пўстлоғининг колобомаси; туғма катаракта(шунингдек генетик томондан ҳам туғма катарактанинг мавжудлиги); тўр парда алоҳида шакллариининг нуқсонлари, Штаргард наслий бузилиши, Лебер атрофияси, туғма атрофия.

Кўр ва заиф кўрувчи болаларда наслий омиллардан ташқари ташқи ва ички омилларнинг салбий таъсири натижасида кўриш аъзоларининг ривожланишида аномалияларга олиб келади, булар эмбрион ривожланиш давридаги таъсирлар, хомиладорлик пайтидаги жароҳатлар, она томонидан ўтказилган вирусли касалликлар, токсоплазмоз, қизамиқ ва х.к.лар.

Кўришида нуқсони бўлган болаларни текширишда болаларнинг асл ҳолатини аниқлаш муҳим ўрин тутати. Кўпгина чет эллик тадқиқотчилар томонидан бундай болаларда психик ривожланишини чуқур орқада қолишини кузатганлар. Бу илк ёшда ва мактабгача даврда бўлган **кўр** болаларга тааллуқлидир. Масалан, тафаккурнинг ривожланишида кўришида нуқсонлари бўлган болалар меъёрида ривожланаётган тенгдошларидан хаттоки 4-8 ёш орқада қолиши ҳам кузатилган. Бироқ, 1977 йилдаёқ Д.Уоррен ривожланишдан орқада қолишни фақатгина экспериментал тадқиқот тестлари орқали текширилган, бунда вазифани тушуниш ва идрок этишига шароит яратмаган ҳолда олиб борилгани, кўришда нуқсони бўлган болаларни ўзига хос томонларини ҳисобга олинмаганини кўрсатиб берди. Тестлар кўпинча Брайл тизимига ўтказилган.

6.6. Кўришда нуқсони бўлган болаларни текширишни ташкил этишни назарий асослари

Кўришида нуқсони бўлган болаларни психологик текшириш боланинг меъёрида ривожланиш қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда тифлопсихологлар томонида ишлаб чиқилган назария асосида олиб борилади.

Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни текшириш жараёнида уларнинг ривожланиши ҳам меъёрида ривожланаётган болаларнинг

ривожланишининг умумий қонуниятларига мос келиши кузатилган. Буларга қуйидагилар киради: психик ривожланиш жараёнларининг сензитив даврини мавжудлиги; психик жараёнларнинг ривожланишини кетма-кетлиги, психик ривожланишда фаолиятининг роли, нутқнинг- олий психик жараёнларни шаклланишидаги роли; психик ривожланишда таълимнинг етакчи роли (Л.С.Виготский, В.И.Лубовский).

Л.С.Виготский турли нуқсонларга болаларни психик ривожланишини қонуниятларини ўрганиш жараёнида турли нуқсонларда намоён бўладиган умумий ўзига хос қонуниятлари ажратган. У аномалияни юзага келтирувчи сабаблар бирламчи нуқсон сифатида келувчи психик фаолиятни асосий нуқсонларини юзага келтиради, натижада бу болани психик ривожланишини ўзига хос ўзгартириб, психик фаолият иккиламчи, учламчи ва х.к. нуқсонларини юзага келтиради.

Умумий қонуниятлар ривожланишида нуқсони бўлган аномал тоифадаги барча болаларга тегишли бўлиб, нутқий мулоқотида ҳамда ҳаракат нуқсонларида ўзига хос ифодаланиб, аномалиянинг тури ва турли шаклидан намоён бўлади. В.И.Лубовский ва Ж.И.Шиф кўрсатишича, бирламчи ва иккиламчи нуқсонларнинг бўлиши болаларни ташқи оламдан оловчи маълумотларни чегаралаб қўяди.

Ривожланиш жараёнидаги кўришдаги чуқур нуқсонлар билиш фаолиятининг барча турларига таъсир этади ҳамда болани шахсий ва эмоционал-иродавий доирасини шаклланишида кузатилади. Кўришни кескин бузилиши олинаётган маълумотни умумий хажмини пасайтиради ҳамда сифатини ўзгартиради. Кўриш ҳисларининг қисман камайиши ёки тўлиқ бўлмаслиги идрок, хотира, шунингдек психологик тузим, унинг структураси, ички функция тизимларининг ўзаро боғлиқ томонларини, тасаввур образларининг шаклланишини ҳиссий билиш жараёнларини чегаралаб қўяди. Образларни шаклланишида ўзига хослик юзага келиши, тушуниш, нутқ, ақлий қобилят орқали тушуниб образларни ўзаро боғлай олиш, фазода

мўлжал ола олиш ва х.к.лар анализаторларнинг ўзаро сифатли тизимида ўзгаришларни юзага келтиради.

Жисмоний ривожланишида ҳам етарлича ўзгаришлар кузатилади – ҳаракатларининг аниқлиги, интенсивлиги бузилади, юриш кўникмалари ва бошқа ҳаракат актлари ўзига хос бўлиб қолади. Секин -аста болада ўзига хос, ўзининг психологик тизими шаклланади, бу меъёрида ривожланувчи боланинг ривожланишини бирон-бир тизими билан сифат ва тузилиши жиҳатдан ўхшамайди, у ўз ичига ривожланишнинг турли даражаларини бирламчи нуқсонга таъсири, шунингдек ривожланишнинг янги компенсатор йўллариининг яратишга асосланган. Бу кўришда нуқсони бўлган болаларда функциялараро боғлиқликни ҳам ўзига хос амалга оширилишини кўрсатади. Шунинг учун кўришда нуқсони бўлган болаларнинг психологик тизимини ривожланиши ҳамда шаклланиши у билан илк болалик давриданок компенсатор жараёнларини шакллантириш ҳамда коррекцион ишни боғлиқ равишда олиб боришга боғлиқ бўлади. Бирламчи нуқсонларни тиббий-педагогик ва психологик воситалар билан коррекциялаш компенсация имкониятларини оширади.

Чет эл, айниқса америка адабиётларида кўр ва заиф кўрувчи болаларнинг ривожланишидаги интеллектуал ҳамда ижтимоий даражасини аниқлаш бўйича кўпгина тестлар мавжуд. Бир қатор тестлар асосида 1957 йил туғилишидан 6 ёшгача бўлган кўр болаларни ижтимоий ривожланиш шкаласи тузилган. Бу турдаги тест ва шкалаларга намунавий “рамка”сифатида қараш керак, чунки кўзи ожиз боланинг ижтимоий муҳитини ўзгариши, шунингдек кўр ва заиф кўрувчиларга оиладаги ҳамда жамоадаги муносабатлар баъзи ҳолларда ривожланишни юқори даражасини кўрсатса, бошқа ҳолларда айниқса кўр ва заиф кўришига яна қўшимча нуқсонларнинг бўлиши пасайганлик даражани кўрсатиши мумкин.

Кўришида нуқсони бўлган болани мактабгача ёшдан тортиб бошланғич синфгача махсус муассасада бўлиши умумпсихологик ва махсус тифлопсихологик характердаги бир неча **инқироз** даврлари билан боғлиқ.

Муҳим ўзига хос давр -бу ўрта ва катта мактабгача ёшида ўзини меъёрида кўрувчи тенгдошларидан фарқини англаб етганида содир бўлади. Иккинчи инқироз давр- мактабгача тарбия тизимдан тизимли мактаб таълимига ўтишдир. Учинчи инқироз даври – умумтаълим ва махсус мактабларда ўрта синфга ўтиш даврига тўғри келади. Бу болаларда муҳитнинг, ўқитувчи, ўртоқлари, жамоани ўзгариши, хулқи бўйича янги талабларни пайдо бўлиши, синфда ўз ўрнини ўрнатиши, фан ўқитувчиларини турлича таълим беришига ўтилиши жараёнида юзага келади. Ушбу ҳолатларнинг барчаси кўришдаги нуқсонлар болаларни хавотирга солади, ўз куч ва имкониятларига ишонмаслик, стресс ҳолатларини юзага келтиради.

Бу даврда болаларни текширишда тифлопсихологнинг роли болаларни ҳаётларидаги ўзгаришларга тайёрлаш ҳамда тарбиячи ва ўқитувчилар билан биргаликда қийинчиликларни бартараф этиш имкониятларини яратиш бўлади.

Кўришда нуқсони бўлган болаларни текширишга қўйиладиган талаблар

Ривожланишида нуқсони бўлган болаларни текширишни ўтказиш ва ташкиллаштириш бўйича умумпсихологик талаблар мавжуддир. Уларга қуйидагилар киради: болани ривожланиш тарихи билан олдиндан тахминий танишув, болани гуруҳдаги, машғулот пайтидаги, дарсдан ташқари бўш вақтидаги фаолияти ва хулқини кузатиш. Бола билан мулоқот ўрнатишга, текширувни ўтказиш жойини ташкиллаштиришга, мақсадга мос келувчи методикаларни танлашга алоҳида аҳамият берилади.

Алоҳида махсус талабларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

-тўғри ёритилганлик (хонанинг умумий ёритилганлиги 1000лкдан, боланинг иш столи 400-500 лкдан ташкил топган бўлиши керак);

- тинимсиз кўрув юкламасини чегаралаш (кичик ва ўрта мактабгача ёшида 5-10 дақиқа, кичик ва юқори мактаб ёшида 15-20 дақиқа); кўрув ишининг тақсимоти офтальмолог томонидан боланинг касаллик ташхисига кўра ўрнатилади;

- кўриб кузатув юкламасини бошқа фаолият турига алмаштириш;

- кўргазмаларга бўлган алоҳида талаблар.

Болани ривожланиш тарихини таҳлил қилишда абилитация жараёнидаги муҳим ўринга эга бўлган ижтимоий етуклигига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Болани илк ривожланиш давридаги ижтимоий етуклиги унинг биологик етуклиги билан боғлиқ, бу айниқса ҳаракатларини ривожланиши ҳамда қўлнинг мануал фаолиятidir. Шунинг учун илк ёшдаги болаларни текширишда уларни ҳаракатларини ривожланиш даражасига ҳамда коммуникацияларини шаклланганлик даражасига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Кўришида нуқсони бўлган болаларни ривожланишида коммуникация, мулоқот ва нутқ алоҳида ўрин эгаллайди. Боланинг ушбу психик фаолияти томонларининг шаклланганлиги унинг ижтимоий ривожланганлиги даражасидан далолат беради. Шунингдек текширув жараёнида нутқни ўрганиш муҳим аҳамиятга эга: нутқнинг ифодалилиги, эмоционаллигини баҳолаш, шунингдек мимика, имо-ишора, мулоқот давомида ўзини тутишини баҳолаш лозим.

Кўришда нуқсони бўлган болаларда билиш фаоллигини пастлиги хосдир. Бунга боғлиқ равишда тифлопедагогиканинг амалиётида қуйидаги тамойил мавжуд, яъни болаларга педагогик ёрдамга кўпроқ ўрин ажратиб, психолог эса болани атрофидаги предметларга, шахсларга, ижтимоий ҳулқнинг оддий меъёрларини эгаллашидаги қизиқишларига эътибор қаратиши лозим.

Кўришида нуқсони бўлган мактабгача ва мактаб ёшидаги болаларда ижтимоийлашув муаммоси уларнинг абилитациясида муҳим аҳамиятга эга. Бундай сифатларнинг йўқлиги, мустақил кечинмаларга қайғуриши ҳамда ўз-ўзига хизмат қилиш, катталар ва болалар билан, таниган ҳамда танимаганлари билан мулоқот кўникмаларини шаклланмаслигига, замонавий маиший техникадан фойдалана олмасликка, кўришда нуқсони бўлган болаларни дезадаптициясига олиб келади, жамоа ҳаётига мустақил кириша олмаслигини кўрсатади, умумтаълим муассасасида интеграцияни қийинлаштиради.

Кейинги йилларда кўришда нуқсони бўлган болаларни мактабгача ва мактаб муассасасида билиш жараёнларини ривожлантиришга катта эътибор қаратилиб, бу эса ўз навбатида болаларнинг интеллектуал ривожланишида ютуқларга олиб келди, бироқ ижтимоий мослашувни заифлаштирди.

Илк ёшдаги кўришда нуқсони бўлган болаларни ижтимоийлашувига эътиборни йўқлиги уларда катталар ва ўртоқларидан қарамлиги, янги шароит ва ўзгаришлардан қўрқиши, жамоадан қочишини шаклланишига олиб келади.

6.7. Кўришда нуқсони бўлган болаларни турли ёш давларида

психологик-педагогик ташхис ўтказишнинг ўзига хослиги

Аввал кўрсатиб ўтганимиздек, кўришда нуқсони бўлган ҳар бир боланинг ривожланиш даврида уч инқирозли жараёни ажратиш мумкин:

- ўзини меъёردа кўрувчи болалардан фарқини англаши;
- мактабгача тарбия тизимидан доимий тизимли мактаб таълимига ўтиши;
- умумтаълим ҳамда махсус мактабларда ўрта синф таълимларига ўтиши.

Кўришда нуқсони бўлган болаларни кўрсатилган критик давлари аниқланади ҳамда унга мос йўлланма берилади.

Меъёрдa кўрувчи болалардан ўз фарқини англаш даври

Мактабгача ёшдагиларни ўз нуқсони ҳақидаги қайғуришлари меъёрдa кўрувчи болалардан фарқлашни бола ўзининг “Мен”ини таний бошлаганидан ўзини англай олади. Бу болаларда ўзидан қониқа олмаслик ҳисларини юзага келтиради. Шунинг учун текширишда биринчи йўналиш бола ўзининг шахсини англай олаётгани ёки йўқлиги, ўзининг шахсий хусусиятлари ҳамда имкониятларига эгаллиги текширилади.

Ўз нуқсони ёки камчиликларини тушуниши ҳамда коррекцияни муҳимлигини билиши, ўз-ўзини назорат қилиш актларини юзага келиш имкониятларини ифодалайди. Бир вақтнинг ўзида психик жараёнлари ҳамда болани атрофдагиларнинг унинг кўришдаги нуқсонига бўлган муносабати

уни ўзини назорат этиш секинлаштиради. Ўзини назорат этиш даражаси ва турини билиш учун қуйидагиларни аниқлаш лозим:

- бола ўз ҳис-туйғу органларини билиши. Буларни билиш ўзини жисмоний сифатларини текшириш, ҳаракатларининг имкониятлари ва уларни тушуниш учун, болага нима ёқиши ёки нима ёқмаслигини, нималарни қила олиш ололмаслиги ўзининг шахсий тажрибалари асосида шаклланади;

- кўзойнак тақишнинг фойдалигини тушуниши; хаттоки окклюзия асосида даволаш; кўришни ривожлантириш учун махсус машғулотлар; кўриш учун муҳим бўлган асбоблар фаолияти амалга ошириш;

- ўйин, машғулотни, дам олишни ўзининг шахсий ҳолатида ташкиллаштириш муҳимлигини тушуниши;

- алоҳида болалар ва катталар билан мулоқот қилишга бўлган хохиши, ўз атрофдагиларни ўз хохиши билан ташкиллаштириши;

- атрофдагилардан керакли вақтда ёрдам сўрай олиши;

- ўзининг ташқи кўринишига ва бошқаларнинг ташқи кўринишига қизиқишни уйғотиши, баҳолай олиши; кўзойнак тақишга бўлган муносабати;

- турли шароитларда кўра кийимларни фарқлай олиши: майдончада ўйнаш учун, меҳмонга бориш учун, жисмоний машғулот учун, уйда ёрдам бериш ва х.к.;

- хулқини ўзини назорат эта олиши, баъзи ҳолатларда хулқини шароитга мос келмаслиги.

Иккинчи йўналиш мактабгача ёшдаги кўришида нуқсони бўлганларни ижтимоий мослашуви ўзига хос муаммоларига боғлиқ. У болани ривожланиш сифат ва кўникмаларини назарда тутиб, уни жамоада яшай олиши учун тўқнашув ва муаммоларини катталар ёрдамида, шунингдек мустақил енга олишини кўзда тутди. Бунинг учун психолог қуйидагиларни билиши лозим:

- боладаги жамоа, бошқа одамлар, атрофдагилар ҳақидаги билим ва тасаввурларини кенгайтириш; одамлар билан танишаётганида қандай

полисенсор характердаги идрокдан фойдаланади, янги предметлар болада кўрқиш ҳисларини юзага келтирадими?;

- бошқа одамлардан маълумотларни олиши ва улардан фойдалана олиши; одамлар билан мулоқот қилишда кўркувнинг йўқлиги; ўз яқинлари ва кариндош -уруғлари атрофида чегараланиб қолмаётганлигини билиш;

- янги маълумотларни олиш учун саволлар берадими, ёки янги билимларни эгаллашда пассивми;

- маълумотларни эгаллаш бўйича индивидуал воситалар тизимини яратяптими; кўникмаларини атрофдаги шароит ва одамлардан фойдалана олиши;

- бошқа болалар ва катталарга ўз ёрдамини таклиф этадими;

- катталар ва болалар гуруҳларида ўзига хос хулқ -атворга эга бўлиш кераклигини тушуниши, жамоа қоидаларига риоя этиши ҳамда унинг иштирокчиларини ҳурмат қилиши;

- кўриш ўткирлиги ҳамда даволаниш давридан қаътий назар одамлар билан кўрув мулоқотидан фойдаланиши;

- оиласидан ташқари бўлган одамларга қизиқиши, қўшниларига қизиқадиими, улар билан мулоқотга киришиши;

- дўстларини фақатгина исминигина эмас, балки овози, кийими, бўйи ҳамда фақатгина унга хос бўлган сифатлардан таний олиши;

Учинчи йўналиш билимларининг шаклланиши билан боғлиқ бўлиб, кўникма ва психологик томондан тор жамоадан ташқарига чиқиши, нотаниш одамлар олдидаги кўркувини енгитиши ҳамда одамлар ва жамоа билан мулоқотга киришиши. Психолог болалардаги жамоа, ижтимоий хизматлар, замонавий техникадан фойдалана олиш ва х.к. ларни аниқлайди. Болаларни текшириш ва кузатишда қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим:

- болани жамоа ҳақидаги тасаввурлар кенгаймоқдами; қандай жамоат институтларини билади; уларнинг функциялари билан танишми (почта, магазин, поликлиника, нонвойхона, метро, банк вах.к.); баъзи касбларни

номлаб ва тарифлаб бера оладими (ҳамшира, ўт ўчирувчи, милиционер ва х.к.);

- бола отаси, онаси, қўшнисини сўз билан таърифлай оладими; уларнинг ташқи кўриниши, касби, нима билан шуғулланиши, исми (тўлиқ исми, отасинининг исми ҳамда фамилияси);

- вақт ҳамда унинг ўлчов бирликларини ҳақида тасаввурга эгами (соат, дақиқа, эрталаб, кечкурун, кундузи, ҳафта, ой, йил);

- телефондан фойдалана оладими; радио, телевизор, магнитофон каби техник воситаларни ўчириб ёқишни, улардан маълумотлар эгаллай олиши;

- транспорт воситаларини биладими (метро, такси, троллейбус, автобус вах.к.); улардан қандай фойдаланиш, йўлқирасини тўлай олиши.

Тўртинчи йўналиш: меҳнат фаолиятига бўлган эҳтиёжларини аниқлаш, айниқса кўришнинг оғир нуқсони оқибатида ҳаракатлар координациясининг шаклланиши қийин бўлган кўникмаларнинг ривожланганлик даражаси аниқланади.

Тайёргарлик даври ҳамда болани мактаб таълимига ўтиши

Ушбу даврда психолог қуйидагиларни аниқлаши лозим:

- болани ўқув фаолиятига тайёрлиги;

- янги шароитларда болани билим ва кўникмаларидан фойдалана олиш имкониялари;

- ўқув фаолиятига бўлган мотивациянинг шаклланганлиги.

Кўришда нуқсони бўлган болаларда ўқув фаолияти бошланғич даврда секинлашган суъратда ўтади. Бундай фаолият фазовий тасаввурларни, сезишга қаратилган қўл ҳаракатларини автоматизациясини, фаолиятни амалга оширилиши ва унинг натижаларини назорат этишни ўз ичига олади.

Ўқув фаолияти энг кўп давом этувчи жараён ҳисобланиб, унда болаларда мактаб таълими талабларига мослашиш амалга ошади. Ушбу талаблар ихтиёрлилик, назарийлик, мавхум тафаккурни ўз ичига олиб, болаларга мактаб вазифаларини самарали бажаришларига имкон беради. Ушбу босқичда қуйидагиларни аниқлаш муҳимдир:

- болани ажралиб қолиш даражаси, янги шароитда ўзини ноқулай ҳис этиши;

- ўзига ишонмаслиги ёки билимга эгалик даражаси;

- болани нуқсонига кўра ўзини баҳолаши.

Болани мактабга тайёргарлиги кўпгина адабиётларда ёритилган. Уларнинг ичидан “Болаларни мактабга тайёргарлиги”(1991) тўпламини ажратиш мумкин. Унда берилган тестлар орқали кўришида нуқсони бўлган болаларни мослашувини қуйидаги мезонлар орқали билиш мумкин:

- вазифаларни бажаришда вақтнинг узайтирилиши;

- тасвирланган шаклларнинг катталашиши;

- рельеф контурлар ёки барельеф тасвирлар тушириши.

Умумтаълим ва махсус мактабда ўрта синф таълимига ўтиш даври.

Ушбу даврда болаларда рефлексия юзага келиб, ўзининг қарашлари ва фикрлари пайдо бўлади, танқидий, ўзини танқид қилувчи ҳислари юзага келади. Бошқа инсонлар билан ўзаро муносабатда бўлишда болада ички муҳим ўринга эга бўлган асосий ўзгаришлар юзага келади.

Мулоқот болани жамоадаги ҳамда уни шахсий ривожланишдаги ўрнини аниқлайди. Мулоқот жараёнлари кўришда нуқсони бўлганлар учун жиддий муаммо ҳисобланади ва қийин ечилади. Айниқса, болаларда нутқсиз мулоқот воситалари қийин шаклланади. Бунинг сабаби- кўришда нуқсони бўлган болалардаидрок образининг аниқ эмаслиги ҳамда меъёردа кўрувчиларнинг экспрессив-мимик ифодаланишларига тақлид қилишдаги қийинчиликларидир. Кўпгина кўришда нуқсони бўлган болаларга ҳаракатларининг эркин эмаслиги, эмоционал ҳолатларни ифодаланишини бир хиллилиги ҳосдир. Кўпгина болалар катталар ва болалар билан мулоқотда вербалликни ифодалаб, улар имо-ишора, тўғри ҳаракатларни ифода эта олмайдилар. Шахслараро нутқий воситаларда ҳам камчиликлар кузатилади (оғзаки нутқ маданияти, “юзма-юз” мулоқот, нутқнинг равонлигида, нутқсиз ва нутқий ўзаро мулоқот воситаларида).

Ушбу даврда психолог қуйидагиларни аниқлаши лозим:

- ўқув фаолиятини шаклланганлик савияси, дастур материални ўзлаштириш даражаси;

- ўзини назорат этиш қобилияти, билиш мотивациясининг шаклланганлиги;

- коммуникативлик даражаси ҳамда ўзаро муносабатлар тури;

- ўзи аниқлай олиши ва мустақиллик даражаси;

- ўз-ўзига баҳо беришини тузилиши ва характери;

- коррекциялаш мақсадида билишдаги камчиликларини.

6.8. Кўришда нуқсони бўлган турли ёшдаги болаларни текширишдаги ташхис қилиш методикаларини мослаштириш тамойиллари

Кўришда нуқсони бўлган болаларда психологик ташхисни ўтказишда махсус методикалар талаб этилади, лекин афсуски, улар жуда ҳам камдир. Кўришда нуқсони бўлган болаларни текширишда мақсадли материалнинг мослашуви болалар томонидан аниқ ва тўғри идрокни талаб этади ҳамда тифлопсихологдан ушбу касалликни ташхисини билиш ва текшириладиган боланинг асосий кўрув функциялари ҳолатини: кўрув ўткирлиги, рангли кўруви, кўриш характерини билишини талаб этади.

Бунга боғлиқ равишда ҳар бир боланинг идрок этишидаги қийинчиликларини ҳамда индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда текшириш материали тавсия этилади.

Кўришда нуқсони бўлган болаларни психологик текширишда фойдаланиладиган мақсадли (стимулли) материал характерига қўйиладиган умумий талаблар. Мақсадли материалнинг асосий талаблари қуйидагилар ҳисобланади: объект ва тасвирларнинг фонга нисбатан ёрқинлиги 60-100% ёрқинликда бўлиши керак. Оқ фондаги қора объектларни, қора фондаги оқ объектларга нисбатан яхшироқ фарқлайдилар.

Мақсадли материал бир қанча талабларга жавоб бериши лозим:

- табиий объектлар ва предметларни катталиги бўйича мутоносиб келиши;

- объектнинг табиий ранги билан мос келиши;

- юқори ранг ёрқинлиги(80-95%);
- яқин, ўрта, узоқни аниқ ажратиш.

Кўрсатилаётган объектларни катталиги боланинг ёши ва кўрув имкониятларига кўра шифокор – офтальмолог билан биргаликда аниқланади.

Болани кўзи ва материал орасидаги масофа 30-33 см, кўрлар учун эса кўриш ўткирлигининг қолдиғига кўра бўлади. Берилган расмлар 0,5 дан 50 гача масофа катталигида бўлиши керак. тасвир катталигининг бурчаклари 3-35* хажмда бўлиши. Сарик-қизил-апельсин ранг ва яшил туслардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Ғилай ва амблиопияли болаларни текширишда мақсадли материалга қўйилади- ган талаблар ва бажариладиган ишларни ташиқллаштириш. 2 ёшдан 4 ёшгача амблиопияли ва ғилайлиги 0,3 кўрув ўткирлигида тасвирлар апельсин ранг, қизил ва яшил рангларда, юқори ранг ва ёрқинликда кўрсатиш тавсия этилади. Кўрсатилаётган объектларнинг катталиги 2 смдан катта бўлиши керак. Кўрсатилаётган предметлар хохлаган шакл ва хажмда бўлиши мумкин. Бунда катта хажмдаги предметларни фақатгина кўрувига эмас балки, сезишини текшириш учун кечга яқин ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Ушбу ёшдаги, лекин кўрув ўткирлиги 0,4 ва ундан юқори бўлганларга турли рангдаги тест объектлари хажми 2 см га яқин(ундан кам бўлмаслиги) бўлади. Болани текширишни куннинг хохлаган вақтида ўтказиш мумкин. Бунда узоқни кўрувчи рефракцияли ғилайларга яқинни кўрсатувчи кўзойнақлар кераклигини ёдда тутиш лозим.

Турли томонга кетувчи ғилайликда ва юқори даражадаги миопияда яқинни кўрсатувчи кўзойнақлар керак бўлади, ўрта ва паст даражадаги миопияда кўзойнақ керак эмас.

5 ёшдан 10 ёшгача амблиопияли ва ғилайларнинг визуси 0,3 гача марказий бўлмаган болаларда, яшил, қизил ва апельсин рангдаги 2см хажмдаги кўрсатилган тест-объектларни турғунлигини қайд этиш тавсия

этилади. Объектларнинг шакли кўриши ҳамда тушунаётгани текширилади. экспериментни ўтказиш вақти- эрталаб ёки кечкурун.

Шу ёшдаги ва шу кўрув ўткирлигидаги болаларда, шунингдек марказий бўлган ва турғун бўлмаган фиксацияда ҳам худди ўша шакл, ҳажм ва рангдаги тест-объектлари кўрсатилади. Бироқ текширув ўтказиш вақти кечга яқин бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Текширув вақтида ушбу турдаги болаларнинг фарқловчи ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинади-объектни аниқловчи ўчоғидаги қийинчиликлар.

5 ёшдан 10 ёшгача 0,4 кўрув ўткирлигидаги марказий турғун фиксацияли ҳамда монокуляр, монокуляр-артенирли ва ғилайлик билан бирга келишида турли хил объектларни ранг ва шакли бўйича фарқлаш таклиф этилади. Текширув куннинг хохлаган пайтида ўтказилади. Ушбу категорияли болаларда - конвергенцияда, релаксацияда ўзига хос қийинчиликлар учрайди. Уларда катта ҳажмдаги, шунингдек орқа ва олдинги планда тасвирланган предметларни идрок этишда қийинчиликлар учрайди. Мақсадли материал билан текшириш жараёнида болаларга яқинни кўрсатувчи кўзойнак ва бўшаштирувчи машқлар керак бўлади.

5 ёшдан 10 ёшгача ўша кўрув ўткирлиги билан марказий турғун фиксацияли ва монокуляр, монокуляр-артеник ҳамда тарқалувчи ғилайликли болаларда турли рангдаги ва шаклдаги объектларни таклиф этиш мумкин. Текширув куннинг хохлаган пайтида ўтказилади. Яқинни кўрсатувчи кўзойнак ва аккомодацияга қаратилган машқлар тавсия этилади.

5 ёшдан 10 ёшгача 0,4 дан 1 гача визусли бир вақтнинг ўзида турғун бўлмаган бинокуляр характердаги кўрув ва ғилайлиги бўлмаган болаларда мақсадли материал ёш хусусиятларига кўра таклиф этилади.

Методиканинг мослашувини асосий тамойили текширув вақтида мақсадли материалнинг намоёнишини вақтини узайтириш.

Чунки кўрув нуқсони бўлган болаларда турли хил вазифани бажариш вақтида тест-материални суксессив кўриб идрок этишда, вақтни узайтириш

талаб этилади. Кўрув нуқсонини ўзига хослигига кўра вазифани бажарилиш вақти бир неча мартагача узайтирилади.

6.9. Кўришда нуқсони бўлган болаларда диагностик вазифаларни сифатли бажарилиш параметрларини баҳолаш

Ҳаракат кўникмаларига асосланган методикалардан фойдаланишда, уларнинг ҳаракатларини тезлиги ва аниқлигини эмас, балки вазифани бажарилиш натижаси ҳисобга олинади. Вазифани бажарилиш вақти узайтирилади; ҳаракат ва ҳаракат кўникмаларини ўзини текширишга оид тестларнинг барчаси чиқариб ташланади.

Нутқий материалга асосланган методикалардан фойдаланишда, ушбу нутқий материал ҳақида тасаввурлари шаклланганлик даражасини тахминан аниқлаш лозим. Таклиф этилган сўзлар ҳақидаги тасаввурлари болада йўқ ёки шаклланмаган бўлиши ҳам мумкин.

Расм элементлари билан боғлиқ методикаларни бажариш вақтида, болада предмет ҳақидаги тасаввурлари шаклланганми, бола ушбу тасвирлаши керак бўлган предмет характеристикасини қанчалик билишини тахминан аниқлаш лозим. Зарур ҳолларда предметни кўрсатиб у ҳақида сўзлаб бериш керак.

Объектларни фазовий ўзаро муносабатларини кўрув анализ ва синтезига асосланган методикалардан фойдаланишда, таклиф этилаётган шакл ва объектлар ҳақида болада билимларнинг шаклланганлигини аниқланади.

Ижодий ўйинли методикаларни қўллашда, бола ўйнаши лозим бўлган ўйинчоқни билиши аниқланади. Айниқса, бу “кийимдаги” ҳайвонлар, эртак қаҳрамонларига тааллуқли бўлса. Болаларни аввал ўйинчоқлар билан биргаликдаги ҳаракатлари билан, шунингдек улар ўйнаши керак бўлган хона билан ҳам таништирилади.

Тақлидга асосланган методикаларни қўллашда ушбу жараёни болаларда йўқлиги ҳамда кўришда чуқур нуқсони бўлган болаларда уни шаклланишидаги қийинчиликларни ҳисобга олиш, кўрсатмаларни боланинг

ҳаракат-мушак хотирасидан фойдаланган ҳолда ўзида ва катталар билан биргаликдаги ҳаракатларда кўрсатиб бериш керак.

Назорат саволлари

1. Кўришида нуқсони бўлган болаларга таълим бериш неча йўналишни ўз ичига олади?
2. Кўрлик ва заиф кўриш сабаблари нималардан иборат?
3. Кўришда нуқсони бўлган болаларни текширишни ташкил этишни назарий асосларини нималара ташкил этади?
4. Кўришда нуқсони бўлган болаларни текширишга қандай талаблар қўйилади?
5. Кўришида нуқсони бўлган болаларни психологик-педагогик ўрганишнинг асосий вазифалари ва хусусиятлари нимиаларадан иборат?
6. Кўришида нуқсони бўлган болаларни текширишни ташкил этиш ва ўтказишга қандай талаблар қўйилади?
7. Кўришида нуқсони бўлган болаларни текширишда стимул (рағбатлантириш) материалларининг характериға қандай талаблар қўйилади?
8. Кўришда нуқсони бўлган болаларни турли ёш даврларида психологик-педагогик ташхис ўтказишнинг ўзига хослиги нималардан иборат?

7 боб. Ҳиссий (эмоционал)-ирода жараёнида нуқсони бўлган болаларни психолого-педагогик ўрганиш

(эрта болалар аутизми)

Ҳиссий (эмоционал)- ирода соҳасида нуқсони бўлган болалар психолого-педагогик ва клиник белгилари бўйича турлича характерланади. Энг оғир ҳиссий нуқсонлар эрта болалар аутизми синдромида кузатилади (ЭБА); баъзи ҳолларда эмоционал нуқсонлар ақли заифлик ёки психик ривожланишни орқада қолиши билан биргаликда келади. Эмоционал-ирода нуқсонлари шунингдек шизофренияли касал болалар ва ўсмирларга ҳам хосдир.

Аутизм спектри бузилишлари соҳасидаги терминология бир қатор муаммолидир. Дигностик қўлланмалар “аутизм спектри” терминини қўлламайдилар, унинг ўрнига кўпинча ривожланишдаги бузилишлар назарда тутилади. Бу янглишиш бўлиб, ривожланишдаги бузилишлари барчаси ҳам аутизм спектрида намоён бўлмайди.

Кўпинча аутизм спектрига эга болаларга янглишилиб диққат танқислиги ва гиперфаоллик синдроми ташхиси қўйилади.

Клиник тадқиқотларнинг кўрсатишича, ўғил болаларда қиз болаларга қараганда аутизмнинг кузатилиш коэффиценти юқори бўлади. Аутизм спектри бузилишларига эга бўлган қиз болалар кўпинча аниқ ташхис қилинмайди, ёки уларга бошқа ташхис қўйилади: масалан, шахс бузилишлари, депрессия, озукланиш бузилишлари. Аҳоли ўртасида қиз болаларда гиперфаоллик нисбатан камроқ намоён бўлади. Шу сабабли нима учун аутизм спектрига эга бўлган ўғил болалар қиз болаларга қараганда кўп кузатилиши юзасидан чуқур тадқиқотлар ўтказилиши лозим.⁸

⁸ John W. Jacobson, James A. Mulick, Johannes Rojahn. Intellectual and Developmental Disabilities. 41-42 бетлар.

Қуйида кўрсатиладиган тавсиялар болалар ва ўсмирлар аутизмни текширишда ҳамда бошқа этиологияли эмоционал нуқсонли болаларни ўрганишда қўлланилиши мумкин.

7.1. Аутизмга эга болаларга умумий тавсиф

Ҳиссий (эмоционал)- продавий ва коммуникатив-жараёнларининг ўзига хослиги

Бирламчи психик бузилишларга эга аутизмли болаларга турли таъсирларга гиперстезиянинг (сезгирликнинг) юқорилиги хосдир: яъни ҳарорат, тактил, овоз ва рангларга. Доимий ранглар аутик болалар учун ҳаддан ташқари ёқимсиз. Атроф оламдан келувчи бу каби таъсирлар аутик болалар томонидан жароҳатловчи омил сифатида идрок этилади. Бу болаларда ҳаддан ташқари психик таъсирчанлигини шакллантиради. Меъёрида ривожланаётган бола учун нормал ҳисобланган ўраб турган атроф-муҳит аутик бола учун доимий салбий эмоционал фон бўлади, ҳиссий қовуша олмаслик ва салбий ҳислар чашмаси ҳисобланади.

Инсон аутизмга эга бўлган бола томонидан атроф муҳитнинг элементи сифатида идрок этилиб, унинг учун жуда кучли таъсирлагич ҳисобланади. Бу аутизмга эга бўлган боланинг умуман инсонга, хусусан яқинларига бўлган реакциясининг кучсизланишини изохлайди. Шунинг учун боланинг ота-онаси, биринчи навбатда онаси кўпинча ҳиссий, эмоционал донорлар сифатида эътиборга олинади.

Аутик боланинг эҳтиёжларининг танқислиги кўрув алоқасини ўрнатишга бўлган интилишларининг йўқлиги, мулоқотга киришишдаги асоссиз қўрқувлар унинг “Ижтимоий яккалигининг” ёрқин кўринишидир. Аутик боланинг қарашлари бўшлиққа қаратилган бўлиб суҳбатдошига қаратмайди. Кўпинча ушбу қараш аутик болани ички ташвишланишларини ифодалайди. Гўдаклик вақтида хаттоки онасининг юзи ҳам болада қўрқув уйғотиши мумкин. Аутизмга эга бўлган боланинг инсон юзига бўлган реакцияси шундай ғайри табиий-ки: бола инсоннинг юзига қарамайди, аммо

унинг периферик кўруви бошқа одам томонидан қилинган барча, хатто сезилар-сезилмай майда ҳаракатларни сезиши мумкин. Гўдаклик даврида онасининг юзи “жонланиш комплекси” ўрнига болада кўркувни юзага келтириши мумкин. Улғая борган сари аутизмга эга бўлган боланинг ушбу ҳиссий омилга бўлган муносабати деярли ўзгармайди. Одамнинг юзи, юз ифодаси жуда кучли таъсирлагичлиги сақланиб қолади ва ва гиперкомпенсатор таъсирларни, масалан, қарашдан ва кўз нигоҳи орқали муносабатидан қочиш, ўзаро ижтимоий муносабатлардан воз кечиш кабиларни юзага келтиради.

Маълумки, биринчи сигнал системасининг етарлича эмаслиги, аутизмга эга бўлган болаларда уни гиперстезия кўринишида намоён бўлиши иккинчи сигнал системасида нуқсонларни ҳам келтириб чиқариши мумкин. Мулоқот қилишга хоҳишнинг йўқлиги аутизмли болаларда коммуникатив-эҳтиёжлар жараёнини аффеktiv ва сенсор жараёнларнинг ривожланиш даражаларига боғлиқлигидан далолат беради.

Аутик боланинг коммуникатив-эҳтиёжлар жараёнининг етишмовчиликлари унинг нутқий хусусиятларида ҳам ифодаланади: нутқни ифодалаш билан биргаликда келувчи мутизм, нутқий штамп, эхолалия, шунингдек юз ифодаси ва имо-ишора жараёнларининг шаклланмаганлигидир. Коммуникатив жараён компонентлари тузилишида бир вақтнинг ўзида етарлича бўлмаслиги аутизм билан бирга болаларда мулоқот қилишга бўлган мотивациясини шаклланмаганлиги ҳам кузатилади.

Миянинг энергетик потенциали инсон ҳаёти фаолияти учун зарур бўлган психоэмоционал тонусни таъминлайди. Энергик тонус етарлича бўлмаган шароитларда аутик болаларда ижобий ҳиссий (эмоционал) мулоқатни чегараланганлиги кузатилиб, атроф олам билан ўзаро муносабатларда патологик хусусиятлар юзага келади. Бундай патологик ўзаро муносабатларнинг шакли компенсатор аутостимуляциялардир. Улар болага ноқулай ҳолатларни нейтраллашга имкон яратади ва сунъий равишда психоэмоционал тонусни кўтаради. Компенсатор аутостимуляциялар

стереотипликни намоён этади ҳамда бир хил ҳаракатларни қайтарилиш турғунлиги –*стереотипияларни* юзага келтиради.

Стереотипларнинг юзага келиши аутизмга эга бўлган болаларнинг эҳтиёжлари асосида юзага келиб, кўрқув ҳисларини юзага келтирмайдиган, ҳаёт давомида унга таниш бўлган турғунликка интилтиради. Аутизмли болалар ўзларини ноқулай таъсирлардан турли хил вариант стереотиплар орқали эҳтиётлайди. Компенсациянинг у ёки бу шакллари болани атроф оламда **оғриқсиз** мавжуд бўлишига ёрдам беради.

Стереотиплар аутик боланинг деярли барча фаолият турларида юзага келиши мумкин. Масалан мотор стереотиплар ҳаракатларнинг бир хиллигида намоён бўлади ҳамда болани ижобий ҳис қила олишини шакллантиради. Нутқий стереотиплар алоҳида сўз, ибора, жумла, китоблардан олинган ҳикматли иборалар, мияга ўрнашиб қолган фикрлар алоҳида қайтарилиш шаклида юзага келади. Интеллектуал даражада стереотиплар манипуляцион белги, шакл, тушунчалар шаклида намоён бўлади.

Стереотиплар шунингдек фазовий ташкиллаштиришларда ҳамда мактаб маиший ёки уй шароитида, биронбир уй жиҳозини ўрнини алмаштирилиши бола томонидан қаятий норозиликларни туғдиради. Аутик боланинг фақатгина атрофдагилар билан эмас, балки ўзига нисбатан стереотиплиги кузатилади. Аутик бола киядиган кийимлари, максимал қулайва кам вариантлидир яъни стереотипдир(бола бир турдаги колготка, жинси, ботинка ва х.к.). Овқатларни танлаши ҳам аутик болаларда стереотипдир(овқат стереотипи: бола бир турдаги шўрвадан ейди ёки фақат чипслар ва х.к.). Маълумки баъзи аутик болалар хазм қилиш жараёнларида нуқсонлар кузатилади, шунинг учун уларда овқатларга аллергиялар юзага келиши мумкин. Оғир ҳолларда аутик болалар умуман овқатдан воз кечишлари мумкин.

Шуни алоҳида такидлаш жоизки, стереотиплар аутик болани ҳаётининг илк даврларида юзага келади. Стереотиплар аутик боланинг улғайиш даврида бирга келади, лекин унинг фаолиятидан умуман ўчиб

кетмайди. Аутик ўсмирлар атроф оламни стереотип қабул этишда давом этиб, социал боғлиқлик ва социал ҳаёт стереотипларини ўзаро таъсир шакллари ўз ичига олади.

Аутизмда асинхрониянинг ривожланиши ҳаракат жараёнида ўзига хос намаён бўлиб, билиш жараёнлари ҳаракат ривожланишидан илгарилаб кетиши, бу гетерохрон принципти бузилишига олиб келади. Умуман олганда умумий ва майда моториканинг етарлича ривожланмаслиги кузатилади. Мускул гипотонусининг борлиги болалар ҳаракатларнинг имкониятларини ҳолатини ва ўзига ҳослигини аниқлайди. Бу қовушмаган ва ҳаракатларни ифодаланиш координацияси нуқсонларида, элементар ўз-ўзига хизмат қилиш кўникмаларини эгаллашдаги алоҳида қийинчиликларда, бармоқлар билан ушлашни шаклланмаганлигида, майда қўл бармоқлари ва қафт ҳаракатларида намаён бўлади.

Аутик болаларда ўз-ўзига хизмат қилишда етарлича муаммолар юзага келади. Ўз-ўзига хизмат қилиш кўникмаларини ривожланиши аутик болаларда алоҳида муаммо ҳисобланади. Хаттоки энг чаққон болалар, алоҳида исътедод қобилиятига эга бўлганларихам ҳаётий ҳолат ва маишийликка мослашмаган бўладилар. Хаттоки уларда ҳам ўз-ўзига хизмат қилиш секиншаклланади ҳамда сифатли ривожланмайди, чунки улар стереотип қабул этадилар. Аввал таъкидланганидек, болалар овқат қабул этида алоҳида қийинчиликларга дуч келадилар, кийимлари стереотип ҳамда пала-партиш бўлиши мумкин. Шунинг учун ўз-ўзига хизмат қилиш тартиб-интизоми социал адаптация кўникмаларини шаклланишини ўз ичига олиб, аутик болаларни коррекцион жараёнида алоҳида ўрин эгаллайди.

Идрок ва сенсор жараённинг ўзига ҳослиги

Аутик болаларнинг идроки объектларни перцепциини сензитив юқорилиги билан характерланади. Ўта сенсор таъсирчанлик шароитда механизмнинг гиперкомпенсаторлиги юзага келиб, у бир томондан, психологик химояни, бошқа томондан психик депривация ҳамда когнитив

жараёнларни ривожланишидан, шунингдек идрокдан ҳам воз кечишни ифодалайди.

Ўраб турган сенсор жараён аутик бола учун доимий салбий шаклдаги ҳисларнинг манбаи ҳамда эмоционал қовуша олмаслиги ҳисобланади. Сенсор салбий тажриба шаклланиб болани ўзига хос эмоционал жараёнида ифодаланади. Идрокнинг специфик нуқсонларидан ташқари, шунингдек перцептив намуналарнинг етарлича эмаслиги кузатилади, бу эса болани тасвирий танлови ва сенсор тасирларнинг қабулини тушунтиради.

Аутик болалар атрофидаги предметларни тўлиқ идрок этмасдан, алоҳида аффектив белгиларга асосланган. Масалан, бу кимлигини топиш вазифаси берилади: “кичкинагина, момик, жахлдор, узун тишли”. Аутик болалар дарров бўри ёки тимсоҳ деб жавоб берадилар, соғломлари эса ҳеч қандай жавоб бермайди. Олинган маълумотлар атроф-олам ҳақидаги аффектив-салбий тасаввурлар турғун кўрқувни шакллантиради, бу эса ўз ўрнида боланинг ҳис-туйғуларини стеник бўлишида тўсқинлик қилади.

Интеллектуал ривожланишнинг ўзига хослиги

Аутик болаларнинг интеллектуал ривожланиш имкониятлари турличадир: интеллектуал жараёнларни ақли заифлигидан то психи ривожланишни енгил орқада қолиши ҳамда қайсидир билим жараёнларининг истеъдод қобилятининг ўзига хос кўринишини ривожланишидир.

Перцептив жараёни шаклланиш спецификаси интеллектни ривожланишига таъсир этади. Аутик хусусиятли болаларнинг бир қисми интеллекти сақланган бўлади ҳамда оммавий дастур бўйича ўқитилиши мумкин. Уларнинг ичида Аспергер синдромли болалар гуруҳи сезиларли даражададир. Ушбу болаларда парциал қобилят, маълум бир фан, тасвирий санъат ёки фаолиятга ўзига хос истедодлари билан яққол намаён бўлади.

Иккинчи гуруҳ болалари интеллект ва билиш жараёнлари камчиликли кўриниш нуқсонлари билан қийналадилар. Улар оммавий дастурга яқин махсус адаптив таълимга зор. Бундай ишланмаларнинг йўқлиги сабабли ЗПР

болалар таълими учун мўлжалланган бошланғич синфларнинг дастурдан фойдаланилади(тўрт йиллик таълим).

Учинчи гуруҳ болаларида интеллектуал бузилишларга эгалар. Улар фақатгина ақли заиф болаларга мўлжалланган VIII йиллик дастур асосида адаптив даврни ҳисобга олган ҳолда таълим оладилар.

Аутик болаларнинг тафаккур операцияларини сифати баҳоланади, бунда қуйидаги нуқсонларни ажратиш мумкин:

- юқори даражада таҳлил эта олиш, тўғрироғиманипулироват, белги ва белгили формулаларнинг бирвақтда предметларнинг табиий боғлиқлигини ёқотиш тенденцияси ҳамда латент белгиларни асосийлар ўрнида аниқлаш,; тафаккурни шаклланиши кўпинча манипуляр фикрлар билан биргаликда келади, моҳияти эмас жараённинг кечишининг ўзи бола учун муҳим бўлади;

- тафаккур операцияларининг стереотип алгоритмини бир вақтнинг ўзида қайд этишини тезлашиши;

- шахсий-аҳамиятли мезонларгагина таяниб ақлий ҳулосани амалга оширилиши.

Нутқининг ўзига хослиги

Аутик болаларда нутқий нуқсонлар коммуникатив жараёнларни компонентларини етарлича бўлмаслигидир. Турли ҳил нутқий нуқсонлар кузатилади.

Болаларнинг бир қисми мутизм билан қийналадилар. Мутизм нутқнинг йўқлиги билан намаён бўлади нутқий коммуникация ва коммуникатив-талаблар доирасига боғлиқ равишда эмоционал-ирода жараёнлари нутқнинг ўзига хослиги билан характерланади. Мутизмни юзага келишини шахсий нутқ фаолиятини шаклланишидаги нуқсонлар деб қарамасдан, нутқий мулоқот мотивациясининг йўқлиги сифатида кўриб чиқиш мумкин. Бирок мутизмни ифодаланиш даражаси турлича.

Тўлиқ мутизмда нутқнинг импрессив томонини ривожланиши жуда суст ифодаланган. Алоҳида товушлар ва товушлар бирикмаси сўз ва ибора шаклида намаён бўлмайди ҳамда аутик болада қизиқиш уйғотмайди. Вербал

даражадаги барча мулоқотлардан воз кечишлари, уларда сўзлар заҳирасини пассив деярли йўқлигидир. Эшитув диққати чарчаган ва ривожланмаган. Бундай болаларни текшириш давомида, болага қаратилган нутқ уларда уни идрок этиш, унга тақлид қилиш хохшининг йўқдай туюлади. Инсон нутқи аутик болани кўрқитади ҳамда унда тўлиқ эмоционал ноқулайликни юзага келтиради. Баъзи болаларда нутқ ривожланишининг замини ҳам йўқдир. Бундай нутқ нуқсонлари кўпинча интеллектуал камчиликлар билан биргаликда юзага келади.

Иккинчи гуруҳ болалари қисман мутизмдан қийналадилар. Биринчи гуруҳ болаларига нисбатан нутқнинг сақланган имкониятлари потенциалроқдир. Ушбу болаларни нутқий имкониятларини НТР нинг биринчи даражасидаги нуқсонлар билан таққослаш мумкин. Ушбу болаларнинг бир қисмида нуқсонлари биринчи ва иккинчи даражадаги НТР да иккилантиради. Аутик боланинг нутқи автоном ифодаланади ҳамда алоҳида товушлар бирикмаси билан ифодаланади.

Учинчи гуруҳ болаларда ривожланиши деярли юқори бўлиб, тахминан НТРнинг иккинчи ва учинчи даражаларига мос келади. Бороқ иккинчи гуруҳдагилар сингари аниқ бир шахсга нутқни қаратилиши йўқдир.

Тўртинчи гуруҳдаги болалар нутқининг ривожланиши структур ривожланиш даражасини еталичалиги билан характерланади. Бола узоқ вақт монологик нутқни олиб бора олади. Бироқ диологик нутқни олиб бориши ўзига хос қийинчиликлар туғдириши мумкин. Нутқий стереотиплар, штамплар, автоном намаён бўлишнинг сустлиги ифодаланади. Бироқ ушбу камчиликлар юқори нутқ ривожланиш даражаси билан юмшатилади ҳамда қисман намаён бўлади.

Шуни такидлаш жоизки ажратилган тўрт гуруҳ ҳам аутик болалар нутқий мустақил классификация нуқсонлари хисобланиб К.С.Лебединска, О.С.Никольска (1991) аутик дизонтогенез турига таалуқли эмас.

Тасаввур

Аутик болаларда тасаввур хусусиятлари ўйинда ҳамда ижодий ишларида ўзига хос намаён бўлади. Аутик болалар расмлари ҳаракатлар билан тўлдирилган. Расмнинг ҳаракатсизлиги нормал ривқожланувчи мактабгача ёшдаги болалар учун одатий ҳол бўлса, аутик болада улар қизиқиш уйғотмайди. У кафт ҳаракатлари билан ифодаланувчи аниқлик, бўяш ритми, ранглар орқали ўйнаш, статикадан қочишга ҳаракат қилади. аутик боланинг фантазиялари реал ва реалмасликлар мувозанатини сақлайди. Сенсор тасаввурларини ритмда қайд этиш фантазия оламини шакллантиради, расмлар орқали аутик боланинг ички ташвир ва қизиқишлари ифодаланади.

Болалар ўйини аутик фантазияларни ўз ичига олади. Болалар ҳайвонлар билан боғлиқ сюжетларни яхши кўрадилар. Бошқа гуруҳ болалари аниқ илм ва компьютер техникаларига қизиқиш уйғотадилар.

Диққат

Юқори кучли таъсирлар ва хавф-хатарни аниқлага йўналтирилганда, ихтиёрсиз диққатнинг кўтарилган кучда намоён бўлишининг ўзига хослиги кузатилади. Бироқ бундай кучланишнинг вақт давом этиши эмоционал хавотирлик орқали аффектив портлашга (йиғлаш, мулоқотдан воз кечиш) олиб келади. Буларнинг ҳаммаси эҳтиёрсиз диққатни турғун бўлмаслигига олиб келади.

Ихтиёрий диққат ўқув фаолияти билан боғлиқ бўлиб, катта қийинчиликлар билан шаклланади. Диққатни ривожланишидаги қийинчиликлар фаолиятини мақсад сари йўналганлик нуқсони билан аниқланади. Диққатнинг турғунлигида нуқсонлар кузатилади. Бунда кўрқув, таъсирларни идрок этишдаги юзага келувчи салбий оқибатлар катта рол ўйнайди. Бола бир алгоритмда бошқасига сирғаниб ўтади, бунда бажараётган ҳаракатларини қайд этмайди.

Хотира

Интеллекти сақланган болаларда ихтиёрсиз эшитув ва кўрув хотираси мантикий белги ҳамда формуласи яхши ривожланган бўлиши мумкин. Ифодалаётганларини эсга тушуриш учун баъзида аралаш турдаги фантазия элементлари юзага келади. Мантикий иғтиёрий ёдда тутиш боланинг кизиқишларига ҳамда эслаб қолишга йўналтирилган мотивациянинг ривожланиш қобилиятига боғлиқ равишда шаклланади.

Шахсининг ривожланиши

Аутик боланинг шахсий шаклланиши якунловчи этап сифатида унинг психик ривожланишининг ўзига хос характеристикаси билан намаён бўлади. Маълумки, инсонни шахсий шаклланишнинг марказий звеноси мотивацион жараённинг шаклланиши ҳисобланади ва у талаблар тизимининг иерархик мураккаб кўринишида интилиш ҳамда мақсадида намаён бўлади. Маълумки, илк ёшдаёқ янги образларнинг психик шаклланиш жараёни шахсий образларнинг маркази МЕН кўриниш тизимида якунланади. Текширишларнинг кўрсатишича, бола психик ривожланишининг онтогенезида янги образлар шахсини шаклланиши этаплар бўйича амалга оширилади: ички ўрни, ўзини англаш, ўзига баҳо бериш, атрофдагиларга мақсадли муносабати ҳамда ўз-ўзига, ўзи аниқлаши, жамоадаги ўрнини билиши.

Аутик боланинг психик жараёнларининг ҳолати муҳим психик механизмнинг етарлича эмаслигидан далолатлайди, эмоционал-ирода жараёнлари- шахсни тўлиқ шаклланишини аниқлайди. Аутик боланинг психик ривожланишидаги ушбу ҳолатдаги нуқсонлар унинг шахсиятини тўлиқ шаклланишига тўсқинлик қилади.

Янги образлар ривожланишининг ўзига хос спецификаси аутик бола ҳаётининг бошидаёқ юзага келади. Онаси ва яқинлари билан кўз орқали мулоқотда бўлиши; “комплекс тирикликнинг” сустрекчи ёки йўқлиги; нутқий мулоқотга киришиш хохшининг йўқлиги; кишилиқ олмоши “мен”дан

фойдаланмаслиги; нуқий стереотиплик, ўз-ўзига салбий баҳо бериши, ва бошқа аутик бола ёки ўсмирни ўзига хос шахсияти аниқланади.

Аутик болаларнинг ўзига хос шахсий хусусиятлари эмоционал совуққонлиги, эгоизм, атрофдаги одамлардан эҳтиёткор бўлиши кабилар билан характерланади. Аутик ўсмирлар тенгдошлари билан ёмон мулоқотга киришадилар, одамови ва бировдан сирини яширадиганлардандирлар. Ўз фикр ва ҳаракатларига танқидий баҳо бера олмайдилар. Ўзларини кейинги ҳаётини ташкиллаштиришлари учун улар жамоа томонидан адаптив ёндашув эҳтиёж сезадилар.

Аутик дизонтогенезнинг турлари

Аутик бузилишларнинг ифодаланиш даражаси турли хил категориядаги болаларда ўзгарувчандир. О.С.Никольская ва бошқаларнинг(1997) классификациясига биноан, аутик болаларни тўрт категорияга ажратилади.

Биринчи гуруҳ.чуқурроқ аутик болалардир. Улар атрофидаги оламдан максимал ажралганлиги билан фарқланади. Уларнинг нутқи йўқ ҳамда ҳулки “ҳарбийлик” томонидан яққол ифодаланган. Болани ҳаракатлари бунда ички бажарилиш натижалари ёки ўйлаб чиқилган хохиши ҳисобланмайди. Аксинча, унинг ҳаракатлари хонадаги объектларни ташкиллаштириш бўйича бошқаришдир. Бола предметларга зўрға қўлини теказиб хонада мақсадсиз ҳаракатланади. Ушбу гуруҳ болалари ички хохишлари ифодаланмайди ва аксинча ўзгаларнинг таъсирчанлигида намаён бўлади.

Ушбу болаларда атроф олам билан муносабати ривожланмайди, хаттоки танлаганлари билан ҳам мулоқотга киришмайдилар. Уларда фаол ҳимоя воситалари йўқдир: аутостимуляциянинг(мотор стереотиплар) фаол шакллари ривожланмайди. Болалар нутқ, шунингдек жест, мимика, тасвирлоччи ҳаракатлардан фойдаланмайдилар.

Иккинчи гуруҳ. Бу болаларда мулоқоти камроқ даражада бузилган, бироқ оламга бўлган дезадаптацияси етарлича кучли ифодаланган. Уларнинг, овқат, кийим, йўналишини танлаш қобилият стереотиплари яққол намаён

бўлади. бу болаларда атрофдагилар олдидаги кўркув якқол ифодаланган. Лекин бу болаларнинг мулоқот бўйича фаолиқ даражаси ва уларнинг характери хаддан ташқари болалар томонидан танланади ҳамда қайд этиб борилади. нутқи биринчи гурух болаларига нисбатан яхшироқ ривожланган, ундан ўз талабларини ифодалаётганларида фойдаланадилар. бироқ ибораларида стереотиплик ва нутқий штамплик кузатилади: “ичишга бериш”, ёки “Комилга ичишга бериш”. Бола ташқи оламдан идрок этган нутқий штампларни биринчи шахсда атамайдан кўчиради.

Учинчи гурух. Ушбу болаларнинг ўзига хослиги биринчи ўринда ташқи олам билан муносабат ўрнатишдаги экстремал жанжалкашлиги билан намаён бўлади. уларнинг хулқи яқинларига алохида безовталиқни олиб келади. Жанжаллари қимгадир йўналтирилган агрессия кўринишида, ёки хаттоки ўзига агрессия ҳолатида яқунланиши мумкин. ушбу болаларнинг нутқи яхшироқ ривожланган. Лекин у монологикдир. Бола иборали тарзда гапиради, лекин ўзи учун. Унинг нутқи “қитобий”, илмий, табиий бўлмаган кўринишга эга. Бола суҳбатдошга муҳтож эмас. Барча гурухдагилардан ҳаракатлари эпчилроқ. Ушбу болалар баъзи тартиб-қоидаларни билишга алохида эътибор қаратадилар. Лекин бунинг моҳиятида билимлар манипуляцияси, бирон-бир тушунчани ўйин қилиш, чунки бу болалар амалий фаолиятда ўзларини қийинчилик билан намаён этадилар. Баъзи ақлий операцияларни (масалан, математика бўйича вазифаларни) стереотип ва мамнуният билан бажарадилар. Шу қаби машқлар ижобий таассуротлар бўлоғи бўлиб хизмат қилади.

Тўртинчи гурух. Бу ўта таъсирчан болалардир. Уларда аутизм мулоқотнинг йўқлиги эмас, балки шаклланмаганлиги натижасида намаён бўлади. Социал ўзаро ҳаракатларга қиришишга тайёргарлик имқониятлари учта гурухдагиларга нисбатан яхшироқ ифодаланган. Бироқ улар ўта таъсирчан бўлиб қичик бир тўсиқларни ҳам ҳис этса мулоқотни тўхтатадилар.

Ушбу гуруҳ болалари кўз орқали мулоқот ўрната оладилар, лекин бу бирламчи характерга эга. Бу болалар уятчан ва нозиклик таассуроттини қолдирадилар.

7.2. Аутик болаларни психолого-педагогик ўрганиш жараёни

Аутик болаларни ўрганиш адекват даражада ўзаро ҳаракатларни ўрнатишдаги қийинчиликлар туфайли ўзига хос мураккабликлар туғдиради. Шунинг учун уларни текширишни ташкиллаштиришга алоҳида диққатни қаратиш лозим. Ушбу мақсадда диагностик гуруҳлар ташкиллаштирилади, унда мутахассислар ҳар бир бола билан индивидуал иш олиб борадилар.

Аутик болаларни текширишнинг бошқа ўзига хос хусусияти комплекс тарзда текширишни ташкиллаштириш ҳисобланади, унда айниқса бошланғич этапида бир мутахассис психолог ёки педагог мақсадли олиб боради. Бундай ёндашув болани янги муҳитга қўникишига ёрдам беради, озгина бўлса ҳам мослашишига. Қўрқувларини туширишга имкон беради. Болани янги шароитга қўникишига қараб бошқа мутахассислар(логопед, психиатор) секин-аста қўшилишлари мумкин:хонага секин киради ёки унда бўла туриб секин-аста болага ёндаша бошлайди(иккинчи вариант самаралироқдир). Бироқ бу алоҳида маҳорат ва эҳтиёткорликни талаб этади, чунки бирон-бир қатъий ҳаракат ҳамда баланд айтилган сўз аутик болада химоя реакциясини юзага келтириб, қўйилган текширув мақсадига эриша олмаслик мумкин.

Аутик болаларни тўлиқ психолого-педагогик ўрганиш уч этапга бўлишни талаб этади.

Биринчи этап-психологик анамнезини еғиш.

Иккинчи этап- эмоционал-ирода жараёнларининг бузилганлик даражасини аниқлаш.

Учинчи этап аутик болаларнинг билиш жараёнларининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга бағишланган.

Аутик болаларнинг эмоционал иродавий жараёнларини баҳолашда, биринчи икки гуруҳдаги(О.С.Никольская классификацияс бўйича) болаларни

назарда тутиб, текширишнинг давомийлигида ташхис қилиш мумкин. Болани биринчи ва иккинчи этапда аутик дизонтогенезини ўрнатгандагина текшириш мумкин. Учинчи гуруҳ болаларини текширишни мутахассисга мослаша олганидагина ўтказиш мумкин. Тўртинчи гуруҳ болаларини текширишда уларнинг коммуникатив имкониятларини ҳисобга олиб бир йўла учала этап текширувини ўтказиш мумкин.

Маълумки, аутизмнинг биринчи белгилари бола ҳаётининг биринчи даврларидаёқ намаён бўлади. бунга боғлиқ равишда 2-3 ёшда амалга оширилувчи эрта ташхис қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Болаларни биринчи ёш даврларида нуқсонларини психолого-педагогик ўрганишда қуйидаги ташхис талабларига риоя этиш лозим.

1. Коммуникациянинг бузилиши:

- атроф билан муносабатга киришишда ноқулайликларнинг ифодаланиши;

- она билан(боланинг илк ривожланиш даврида) ўзаро ҳаракатда тетиклик комплексининг йўқлиги;

- кўз ва мимика мулоқотининг ўзига хослиги;

- она билан биологик боғлиқлигининг белгилари.

2. Нутқнинг бузилиши:

- мутизм(нутқни тўлиқ ёки қисман йўқлиги);

- эхолахия, нутқий штамплар, нутқий стереотиплар;

- келишик олмошларининг биринчи шахсини фойдаланишни йўқлиги;

- ҳаракат жараёнлари динамикасидан ўтувчи нутқни ривожланиши(ибора 3 ёшгача);

- монологик ва аутодиалогик нутқни эгаллаши.

3. Хулқидаги нуқсонлар:

-“жинсий”хулқи;

- атрофдагиларга агрессиясини сабабсиз йўллашиши;

-аутоагрессия;

- стеритиплар.

Психологик анамнезини йиғиш. Ишнинг бошида психологболанинг ривожланиш тарихи билан танишади, боланинг ижодий қобилияти ҳамда ишлари билан танишади, унинг яқинлари билан суҳбатлашади. Болани илк ривожланиш кунларини аниқлаш лозим. Бунда ота-онадан биринчи ўринда онасидан олинган маълумотлар муҳим аҳамият касб этади. Бола илк ривожланиш даврида тартибга қандай кўниккан, ўта кўзғалувчан бўлганми ёки акси, шароитнинг ўзгаришида тасирланганми; қачон онасини таний бошлаб унга кулиб жавоб қайтарган.

Болани илк ривожланиш даврида яқинларига ва ўзгаларга қандай реакция қилгани, бошқаларнинг қўлига тинч борганми ёки безовта, ҳозирги вақтда нима ўзгарган; хўл пленка ва “ўзгалар” горшогига боланинг реакцияси қандай бўлган; болада овқатларни, кийимларни, уйни маиший ташкиллаштиришда танлаш стереотиби кузатилганлигини ўрнатиш лозим. Боладаги ҳаракат стереотиплари, боғланишлар ҳамда агрессия бўлганми ёки йўқми буни билиш лозим.

Локомотор функциялар ҳақидаги маълумотларни билиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Баъзи болаларда ҳаракатларининг ривожланиш даври аралашдир.

Мутахассис боланинг нутқий ривожланиш характери ҳақидаги маълумотларни аниқлаши лозим. Шунингдек бола нимага қизиқиши, қандай ўйинларни ўйнаши, ўйинга таалуқли бўлмаган предметларни ишлатадими(ёғочлар, иплар, қоғоз ва бошқалар), нимага кўпроқ интилади ўйинчоқгами ёки ўйинсиз предметларгами; боланинг сюжетли ўйинлари олами қандайлигини билиш муҳимдир.

Эмоционал-ирода жараёнлари бузилиш даражасини аниқлаш(О.С.Никольская). Ушбу этапнинг мақсади аутик боланинг дизонтогенезини аниқлаш. Унга болани фаолиятини кузатиш орқали эришилади,бу эса эмоционал-ирода жараёнидаги нуқсонларни бошланғич даврида баҳолаш имконини беради. Сўнгра болани кўрсатган

имкониятларига кўра мутахассис кейинги текширувларни тузади ҳамда натижада у билан ўзаро муносабатга киришни ташкиллаштириб қуради.

Болани кузатиш психологнинг хонасига кирган вақтиданок амалга оширила бошлайди. Бу аутик боланинг кўпгина специфик характеристикасини аниқлашга ёрдам беради. Масалан мутахассис аутик боланинг ташқи белгиларига, асосан: гавданинг туриши, ритм ва юз мимикаси, ҳаракат характериға диққатини қаратади. Боланинг юз мимикаси ҳамда уни ифодаланиши совуққон бўлиши мумкин, бу аутик болани дизонтогенезини биринчи этапини характерлайди.

Болани хулқини баҳолашда унинг адекватлигига ҳамда қизиқишиға ёки атрофдагилардан ўзини олиб қочишиға эътибор қаратиш лозим. Бола янги унга одатий бўлмаган шароитға қандай таъсирланмоқдалигини белгилаш муҳим: лойқайд, тинч ёки онасининг орқасига берниши, хонаға киргиси келмаслиги, уни куч билан тортишлари(аутик дизонтогенезни учинчи тури).

Аутик болани иккинчи этапда текширишнинг асосий вазифаси аутик дизонтогенез турини бола ҳамда каттанинг орасидаги ўзаро муносабатларни адекват-имкониятларини ўрнатишдир. Муносабатларнинг адекватлиги боланинг аффектив жараёнларини нуқсонинг даражасига боғлиқ. Ўзаро таъсирларнинг ташкилий шакли болани ихтиёрий фаолиятини ҳамда унга катталарнинг қўшилиши. Боланинг ривожланиш даражасига мос биргаликдаги фаолият ўйинға айланиши мумкин. Агарда биргаликдаги ўйинни шакллантира олинмаса, мутахассис хонадаги предметларни болаға бошқариш имконини ташкиллаштириши лозим.

Боланинг ўйин фаолиятини ривожланишини бошқа томондан ўрганганда унинг аффектив жараёнларинидаги нуқсонларни аниқлашға имкон беради. Масалан бола предметлар билан қандай ҳаракатланмоқда, предметларни мос ўйин шаклларида фойдаланяптими ёки уларға бошқа маъно беряптими; қисқа сюжет эпизодларини ифодаламоқдами(айиқчани машинаға солиб учириши), ташвиш қўрқувға оид сюжетларни ўйнашға

қизиқиши; хайвонларга айланувчи ролларни ижро этишга қизиқишига эътиборни қаратиш муҳим.

Аутик боланинг эмоционал-ирода ва коммуникатив-имкониятлари жараёнларини ўзига хослигини аниқлашда, О.С.Никольская классификацияси бўйича ажратилган аутик дизонтогенезини мезонларини асосийларига таяниш лозим.

Аутик дизонтогенезнинг биринчи тури(ирода фаоллигининг даражаси):

- атрофдаги оламдан нафратининг кучайиши, барча мулоқотдан воз кечиши;

- сенсор таъсирларга пассив ифодаси(бола қўлига берелган предмет ёки ўйинчоқни ташлаб юбориши);

- кўрув мулоқотининг йўқлиги(сухбатдошига қарамаслик);

- “харбий” хулқнинг борлиги;

- мутизм, барча вербал характердаги мулоқот имкониятларининг йўқлиги;

- ҳаракатларини бачкана ифодалаши.

Аутик дизонтогенезни иккинчи тури(стереотипларнинг даражаси):

- атроф муҳитга таъсирларига таъсирчанлигини ифодаланиши(овоз кучи, ёруғлик, хароратни тегиши);

- мотор стереотипларнинг кўплиги;

- эхолалия, нутқий стереотиплар, нутқий штампларнинг борлиги;

- стереотип муҳитни ташкиллаштириш талабларини ифодаланиши(овқатни алоҳида танлаши, фақат бир турдаги кийимларни кийиши, маълум бир алоҳида предметлардангина фойдаланиши ва хюк.лар);

- кўркувининг борлиги;

- автоном ўйин.

Аутик дизонтогенезни учинчи тури(экспансия даражаси):

- хулқидаги жанжалкашликни ифодаланиши;

- бирон-бир фаолиятга тез ўтиши;

- тасвирий мулоқотнинг ифодаланганлиги; мотивациясиз кўрқувларнинг борлиги;

- суҳбатдошга қаратилмаган манзилсиз нутқ;

- биринчи шахс кишилиқ олмошидан фойдаланмасиғи;

Аутик дизонтогенезни тўртинчи тури(эмоционал назорат даражаси):

- мулоқотда юқори таъсирчанлиғини ифодалаши;

- эмпатик қўлаб-қуватлашга ижобий баҳолаш талаблари;

- яқинлари билан биологик боғлиқлиғи(онаси билан);

- нутқ сустлашувчи характерга эга бўлиши мумкин;

- кўзли муносабат доимий эмас, узук-узук характерга эга.

Болани эмоционал бошқариш даражаларини ўрганиш жараёнида мутахассис у билан мулоқотга киришиш жараёнида аутик белгиларни кучайишини диққат билан кузатиши лозим(аутостимуляция вариантларини кенгайиши, танлов муносабатларини кучайиши, ундан тўлиқ воз кечиши, кўрқувларнинг юзага келиши, агрессия, ўзига агрессия).

Аутизмга эга бўлган болаларнинг билиш жараёнларини ўзига хослиғини ўрганиш

Ушбу босқичда қуйидаги вазифалар ечилади:

- боланинг билим ва кўникмаларини даражасини аниқлаш;

- уларнинг адекват имкониятларига кўра таълим дастурини аниқлаш.

Шуни эсда тутиш лозимки, аутик болаларнинг барча категориялари диагностик тадбирларнинг барча уч этаpidан бир қабулда ўта олади. Биринчи иккинчи гуруҳ болалари (О.С.Никольская бўйича) билиш жараёнларини экспериментал текшириш имкониятлари орқали ўзларини ифодаламайдилар. Ушбу шароитларга кўра учинчи этап болаларини диагностика қилиш бир неча вақтни узайтиради, шунинг учун улар текширишга бир неча бор келишга тўғри келади. Боланинг когнитив жараёнларини диагностик текшириш тадбирларида бола билан муносабатни ўйин орқали ўрнатиш лозим.

Баъзи вазифалар болаларга тест шаклида берилиши мумкин, масалан, корректур синов, шифрлаш, математик вазифалар ва х.к.лар. проекцион методикалар таклиф этилиши мумкин “оиланинг расми”, “одам расми”. Диагностик тадбирнинг асосий қисми бола билан ўйин ўрнатиш орқали курилиши мумкин. Бу ерда албатта таклиф этилаётган қўлланмалар, предметлар, дидактик ўйинлар ва болани уларга бўлган реакцияси ҳисобга олинади.

Яхши ишлаётган бола кутилмаганда зерикаши ёки чарчаши оқибатида бирданига вазифани бажаришни тўхтатиб қўйиши мумкин, унга берилган вазифага ўзининг ноадекват реакцияси мотивациясиз предмет олдида қўрқувни юзага келтиради. Бунга боғлиқ равишда, баъзи қўлланма ва тестли вазифаларни тахминан хонанинг турли жойларида бола уларга секин-аста қўника олиши ҳамда унга янги ва нотаниш туюлмаслиги учун давом эттириш лозим. Агар мутахассис ўзининг хонасида “Эртақлар оламига сайёҳат” ўйинини бола билан ташкиллаштира олса яхши бўлар эди. Бир предметдан бошқа предметга ўтишда бола текшириш учун керакли махсус диагностик қўлланмаларга тутилади. Мутахассис тестли вазифалар ва керакли предметлардан секин-аста эҳтиёткорлик билан ушбу жараёни бошқаради. Бирон-бир жараёни аниқлашга мўлжалланган баъзи қўлланмалар боланинг танлов ва специфик имкониятларини ҳисобга олган ҳолда қўлланади. Онасининг ва яқинларининг маълумотларига таянган ҳолда ўйинчоқлар ёки унинг фаолияти учун предметларни танланиши лозим.

Аффектив жараёнларнинг нуқсонини оюбъектив баҳолашда, унинг ривожланиш динамикасини кузатиш орқали кузатиш ўрганиш мақсадга моликдир. Динамик кузатувни амалга оширишда албатта боладаги аутик белгиларнинг намаён бўлиши ёки ёш даражасини мутахассис албатта баҳолаши лозим. Шунингдек, бола томонидан фойдаланилаётган адаптация воситаларини кузатиш муҳимдир.

Назорат саволлари

1. Ҳиссий (эмоционал)- ирода соҳасида нуқсони бўлган болалар психолого-педагогик ва клиник белгилари бўйича қандай характерланади?
2. Аутизмга эга болаларнинг ҳиссий (эмоционал)- иродавий ва коммуникатив-жараёнларининг ўзига хослиги нималарда намоён бўлади?
3. Аутик дизонтогенезнинг турлари ажратилади?
4. Аутик болаларни психолого-педагогик ўрганиш жараёни қандай кечади?
5. О.С.Никольская классификацияси бўйича ажратилган аутик дизонтогенезини қандай мезонларига таяниш лозим?
6. Ҳиссий-иродавий доирасида бузилишлари бўлган болаларни психологик-педагогик ташхис қилишнинг мақсад ва вазифалари нималардан иборат?
7. Аутизмга эга бўлган болаларни психологик-педагогик ўрганиш қандай босқичлардан иборат?
8. Психологик-педагогик тавсифномада ва хулосада ҳиссий бузилишларга эга бўлган болалар ривожланишининг қайси хусусиятлари акс этиши лозим?

8 боб. Ривожланишида мураккаб нуқсонларга эга бўлган болаларни тиббий-психолого-педагогик текшириш

Замонавий текшириш методларига асосан ривожланишида турли нуқсонлари бўлган болаларнинг бир қисмида асосий нуқсондан ташқари бир ёки қўшимча нуқсонларнинг борлиги аниқланиб, бу боланинг психик ривожланишини аҳамияти равишда ўзгартирмоқда. Махсус мактабларнинг турли туридаги кўпчилик болаларда асоратлар ёки мураккаб турдаги нуқсонлар аниқланмоқда; ақлий ривожланишида орқада қолган кўпчилиги болалар бир қанча нуқсонларга эгадирлар.

Ривожланишида мураккаб нуқсонли болалар деганда икки ёки ундан ортиқ бирламчи нуқсонларни ифодаланишига айтилади. Бунда бирламчи нуқсонларга организмнинг турли системаларидаги жароҳатлари билан боғлиқ бўлиб, улар мураккаб нуқсонларни киради. Масалан бунда, кўришида нуқсонининг бўлиши билан биргаликда БЦПлар (болалар церебрал фаолажлигига эга бўлган)), эшитишида ва БЦП, кўрув ва эшитув, кўрув ва нутқ ва х.к. Айниқса бундай комплекс бузилишлар болаларда мураккаб турдаги нуқсонлар сифатида диагностика қилиниши керак. бир боладаги бир неча нуқсонларни биргаликда келиши унинг психик ривожланишида ўзига хос нуқсонлар суръатини беришини тушуниш лозим. Бироқ мураккаб нуқсонларнинг бир тури- болада кўриш ва эшитишни биргаликда келишини кўрқарга киритиш мумкин, уларни етарлича ўрганиб чиқилиб, айнан бундай болалар учун махсус дастур ва методлар ишлаб чиқилган.

Бир вақтнинг ўзида организмнинг ички системасида бир неча функцияларнинг жароҳатланиши натижасидаги салбий факторларнинг таъсирини мураккаблашган нуқсонлар деб номлаш мумкин. Масалан, МНС ни перинатал жароҳатлари натижаси ликвородинамик билан биргаликда келиши, ҳаракат ва ҳулқ бузилишларини ақлий орқада қолишнинг белгилари сифатида қаралиши мумкин. Илк ёшлари даврида бошидан ўтказган

менингит натижаси, комплекс гидроцефалия ва эпилепсия ёки амблиопия ва гилайликнинг асорати карлик юзага келиши мумкин. Мураккаб нуқсонли болалар умумий асосий нуқсонга эга бўлган болалар билан биргаликда самарали ўқишлари мумкин, улар учун алоҳида метод ва дастурларни яратиш зарурияти йўқ, уларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда индивидуал ёндашувнинг ўзи кифоя.

Замонавий диагностикада мураккаб ва кўп нуқсонли болаларни комплекс тиббий-психолого-педагогик ўрганишни талаб этади.

Психик ривожланишида нуқсонлари ифодаланган болаларни бирлашган комплекс текшириш дастури қуйидагиларни ўз ичига олиши керак: албатта бирламчи тиббий, нейрофизиологик ва психолого-педагогик болани комплекс текширишни; барча нуқсон турдаги болаларни кўриш ва эшитиш ҳолатини доимий қайта текшириш; болаларни доимий қайта-қайта психолого-педагогик текшириш.

Тиббий ёки клиник текширув турли мутахассислар иштирокида (педиатр, невролог, психиатр, офтальмолог, отоларинголог ва генетика), барча лаборатор маълумотларни ҳисобга олган ҳолда (биохимик), рентгенологик (компютер томографияси ва МРТ) ва бошқа текширувларни ўтказиш лозим. Замонавий диагностикада инсон организмни бир неча системасини бирданига жароҳатланишига олиб келиши мумкин бўлган, боладаги мураккаб нуқсонларни ривожланишининг сабабларини билиш муҳим аҳамият касб этади. Боладаги бирламчи нуқсонларни анализ қила туриб, уни наслий ёки экзоген келиб чиқишини билиш лозим. Боладаги мураккаб ва кўп нуқсонларни ривожланиши келиб чиқишига кўра бир ёки икки сабаблар натижасида юзага келиши мумкин. Масалан бир нуқсоннинг келиб чиқиши генетик, бошқаси – экзоген бўлса; ҳар бир нуқсоннинг турли экзоген сабаблари бўлиши ва ҳ.к.

Ҳозирги вақтда кўпгина наслий синдромлар кузатилган, улар эшитув нуқсони билан бирга бир неча нуқсонларни (ички орган касалликлари билан биргаликда – эндокринсистема, юрак, буйрак; МНС касалликлари, суяк

мускул тизимининг бузилиши, тери қатлами ва кўрув) биргаликда келиши хисобланади. Генетик касалликларнинг ўзига хос хусусиятлари организмнинг турли системаларини бир вақтда бузилмаслигида намайён бўлади.

Келиб чиқишига кўра экзоген касалликлар мураккаб ва кўп нуқсонлиларга олиб келувчи, турли хил постнатал ва пренатал касалликларни ўтказишга киради, булардан таниқлилари қизамиқ, қизилча, сувчечак, токсоплазма, сил, цитомегаловирус инфекция, сифилис. Болалик даврида ўтказилган қизамиқ, қизилча ва нейро инфекциялар ҳам мураккаб нуқсонларга олиб келиши мумкин. Кўриш ва эшитишдаги мураккаб нуқсонлар ёш ўтиши билан кейинчалик оғир диабет ва бир қатор соматик касалликларга олиб келиши мумкин.

Охирги йилларда мураккаб ва кўп нуқсонли болаларни туғилиши, чуқур чала туғилганларни замонавий тиббиёт оқибатида сақланиб қолиши ўсиб бораётгани кузатилмоқда. Чуқур чала туғилганлик ички ўтказилган инфекциялар, уларнинг кўпчилиги аниқ бўлмаган сабаблар бўлиб қолмоқда. Табиати бўйича ноаниқ бўлган бир болада олти нуқсонни бирлаштирувчи сабабларга ҳозир CHARGE- ассоциациясини киритилади. Болани ривожланишида мураккабликларга олиб келиш мумкин бўлган касалликларни ўзига хослиги ва сабабларини билиш уларни ташхис қилишга ёрдам бериши мумкин.

Параклиник ёки нейрофизиологик текширув электроэнцефалография (ЭЭГ) ҳамда болани потенциал методлар орқали кўриш ва эшитишини текшириш. Болани нейрофизиологик текшириш маълумотлари мия жароҳатининг чуқурлиги ҳамда тарқалганлигини аниқлайди.

Психолог боладан олинган клиник ва параклиник текширишдан олинган маълумотларни унинг оила аъзоларидан суҳбат орқали унинг ривожланиш тарихи ҳақидаги маълумотлар билан тўлдириб боради. Туғма мураккаб нуқсонларда психолог боланинг ривожланиш этаплари, уйда мустақиллигини фаоллиги, ўз-ўзига хизмат қилиш кўникмалари ва мулоқот

воситалари ҳақидаги маълумотларни алоҳида диққат билан еғади. Агар нуқсон туғма бўлмасдан, маълум бир ёшида ортирилган бўлса, боланинг касалликкача ва ундан кейинги ҳолатига алоҳида эътибор қаратилади.

Ота-она билан чегарасиз ва шошилмаган ҳолда ўтказилган суҳбат, оила аъзоларининг нуқсон даражасини қандай қабул этилиши, боланинг мураккаб ёки кўп нуқсонларига муносабати, уни таълим-тарбиясига оиланинг табиий ва потенциал имкониятларини, оиладаги ички муносабатлар характерини баҳолашга ёрдам беради.

Мураккаб нуқсонли болаларни ривожланишини психолого-педагогик текшириш анчагина қийиндир. У албатта комплекс бўлиши ва албатта ўз ичига сенсор ўзига хос хусусиятларини, ҳаракат, билиш ва болани мулоқотга олиб келувчи шахсий жараёнларини, ўз-ўзига хизмат қилиш кўникмалари ва предметли фаолиятини ривожланиш даражасини ўрганишни ўз ичига олиши лозим. Кўп нуқсонли бўлган шароитда болани ўзига хос хулқини ва одатий уй шароитида ёки ушбу мавзуга оид видео маълумотларни кузатиш муҳим аҳамият касб этади. Диагностик марказда текширишни ўтказиш вақтида болани янги шароитдаги хулқини узоқ вақт(бир соатдан кам эмас) кузатиш лозим, бунда унга янги хона ҳамда нотаниш одамларга бироз кўникишга ва озгина ўзлаштириб олишига имконият берилади.

Мураккаб нуқсонли ва кўп нуқсонли болаларни бирламчи комплекс диагностик текширувни ўтказишнинг вазифалари текширувгача бўлган унинг жисмоний, соматик ва психик ҳолатини билиш, мутахассисларга қўшимча текширишга юбориш ва унга тайёргарлик; уни ота-онаси ёки уларни ўрнини босувчилар билан муносабатини яхшилаш, оилада ёки махсус коррекцион таълим-муассасида таълим-тарбияни таклиф этиш. Иккиламчи психолого-педагогик текширувда болани ўтган даврдаги ўқишдаги муввафақиятлари ва унинг потенциал имкониятлари ҳақида муҳокама қилиш мумкин.

Тажрибаларни кўрсатишича объектив методлардан фойдаланганда ҳам бир қатор ҳолларда болани текширувга тайёр эмаслиги ҳамда мулоқотга киришишдаги қийинчиликлар(айниқса бу ақли заиф аутик болаларга

нисбатан қийинчилик туғдиради) натижасида эшитиш ва кўришни пасайганлик даражасини аниқлаш мушкул. Фақатгина оила билан яқин муносабат, уни хулқини эътибор билан кузатиш кўриш ва эшитишдаги нуқсонларни даражасини ажратишга ҳамда тиббий ва электрофизиологик текширувни ўтказишга тўлиқ тайёрлаш мумкин.

Болани кўриш ва эшитишини тўғри баҳолаш унинг интеллектуал ривожланиш даражасини аниқлашга ёрдам беради. Шундай қилиб, кузатишларнинг кўрсатишича боладаги кўрув қолдиғидан фойдаланиш имконияти қанчалик юқори бўлса, унинг интеллектуал ва эмоционал ривожланиш имкониятлари шунчалик юқори бўлади.

Шунинг учун бирламчи текширувда кўришини қайси ёшдан ёмонлаша бошлагани ва бу унинг хулқини қанчалик ўзгартирганини аниқлаш муҳимдир. Кўрув имкониятлари қанчалик кеч пасайган бўлса, боланинг кўрув тасаввурлари шунчалик кўп бўлади. Бола қанча вақт кўрмагани ва кўз операцияси (экстракция ёки катарактани олиб ташлаш, глаукомага оид операция, ғилайлик ва бошқалар) қанчалик самарали ўтганини аниқлаш муҳимдир. Катаракта операциясидан сўнг кейинги болани кўрув қолдиғини ривожланишида муҳим бўлган доимо кўзойнак тақишга ўргата олингани аниқланади. Оиланинг яшаш жойидаги офтальмологи кўрув қолдиғини аниқлай олгани, бола кўзойнақдан яхши таниш шароитда, айланишга чиққанида ва х.к ларда фойдаланиши каби кўпгина саволларга боланинг ота-онасидан диагностик текширувнинг бошидаёқ жавоб олиш мумкин.

Маълумки жисмоний эшитиши меъёрида ақли заиф болалар қўзғатувчи товушларга кўпинча аниқ бўлмаган реакцияларни берадилар, хатто баъзида дўмбира овози ҳам таъсир этмайди. Ақли заиф болаларда фонематик эшитув бузилган бўлади, шунинг учун шунинг учун кўр ва заиф эшитувчи болалардаги эшитув нуқсони ақли заифлик (ақли заиф болалардан субъектив ҳамда объектив аудиограммани олиш кўпинча қийинчилик туғдиради) гумонини келтирса унга эҳтиёткорлик билан ёндашиш керак. Боладаги йўқ ёки пасайганини далилловчи аудиограмма бўлмаса, унда уни эшитув ҳолати

хақидаги муҳокамани болани ота-онаси ёрдамида аудиологик текширувга тайёрлагунча қолдириш керак.

Мураккаб сенсор нуқсонли болалар эмоционал ва интеллектуал ривожланишни сақланганини баҳолаш- мураккаб вазифа ҳисобланади. Бирламчи тиббий-психолого-педагогик текшириш кўриш ва эшитиш нуқсони туғма ёки эрта ортирилган болаларда ақли заифликни бор ёки йўқлигини тахмин қилади. бундай болаларни чуқур психодиагностик ўрганиш албатта диагностик таълимни талаб этади, бу эса мутахассисларнинг тавсияларига оид ота-она томонидан, шунингдек махсус диагностик гуруҳ шароитида ҳам ташкиллаштирилиши мумкин.

Мураккаб ва кўп нуқсонли ақли заиф болаларни диагностика қилиш жуда мураккабдир, шунинг учун кўпгина болаларга хос биосенсор нуқсонли педагогик қаровсиз болалардан фарқлаш қийиндир. Фақатгина таълимий экспериментал синовлар бундай болаларни бажариш жараёнида диагностик текширувни махсус диагностик таълим шароитида олиб борилиши уларда ақли заифлик бор ёки йўқ деган саволга жавоб бериши мумкин.

Бундай мураккаб болани текшириш жараёнида вақтни чегаралаб бўлмайди. Психолог барча кучини боланинг ота-онасида ишончини ҳосил қилдириши, болани янги шароитга кўника олишига вақт бериши лозим.

Ҳар бир мактабгача ёшдаги бола учун уни янги шароит яъни текширув ўтказилаётган жойга, уни ўтказаетган одамларга мослашишдаги қийинчиликларни ҳисобга олиш лозим. Айниқса бу чуқур кўз ва эшитиш нуқсони бўлганларга тегишли. Бундай бола уйдан умуман кам чиқади, ёки фақатгина у даволанаётган ёки текширилаётган муассасага ташрифдагина кўча чиқишлари боғлиқ. Бундай бола учун ҳар бир уйдан чиқиши унга даволаш табдирлари билангина боғлиқ бўлиб унда ёмон ҳисларни кутиш билан боғлиқ. Янги одатий бўлмаган шароит ва нотаниш ҳидлар ҳам кўришида ва эшитишида чуқур нуқсонли болаларни хаттоки жароҳатлаши мумкин. Буни ҳаммасини текширувни ташкиллаштиришда, ҳамда натижаларини баҳолашда ҳисобга олиш лозим.

Берилаётган вазифалар қисқа, тушунарли ҳамда болани қизиқтирадиган бўлиши керак. Экспериментатор болани вазифаларни бажаришдан ташқари унинг мустақил фаолиятининг ўзига хос хулқ характериға катта эътибор қаратади.

Кўриш ва эшитишида чуқур нуқсони бор, лекин интеллектуал нуқсони бўлмаган болалар текширув вақтида ўзларини безовта тутадилар, улар хаттоки уларға янги бўлган шароитдан, нотаниш одамлардан кўрқувдалар, ота-онасидан бир қадам ҳам силжимайдилар, агар ёнларида бўлмай қолсалар ўзига оғир олиб реакция кўрсатадилар. Бироқ бундай болаларни ўйинчоқлар билан қизиқтириш, улар билан мулоқотга киришиш, столға ўтказиб вазифалар бериш бирмунча енгил.

Бисенсор нуқсони яққол ифодаланган ақли заиф болалар ўзини бошқачароқ тутати. Баъзилари кўркмасдан хонаға кириб келади ва ота-она ва нотаниш катталарға аҳамият бермасдан у ёқдан бу ёқға безовта бўлиб юра бошлайди. Улар шкафлар эшикчаларини очади, эътиборини ҳеч бирида тўхтатмасдан столдаги предметларни бирма-бир кўриб чиқади. Бир қатор ҳолларда психолог болани онсонлик билан ота-онасидан ажратиб қўлидан ушаб бошқа хонаға олиб ўтади, -бола онаси ёки бошқа яқин қариндошлари ёнида йўқлигидан безовта бўлмайди. Сенсор нуқсони яққол ифодаланган бошқа ақли заиф болалар онасидан бир қадам ҳам силжимайди, имкон туғилиши билан унинг тизасига ўтириб олиб бошқа катталарнинг қўлини ўзидан итаришади. Лекин агар психолог болани эҳтиёткорлик билан қўлиға олса – бу орадаги фарқни сезиларсиз қилади ҳамда ўзини тинч тутишиға ёрдам беради.

Кўришида чуқур нуқсонли ҳамда қўшимча нуқсонларға эга болаларда стереотип характердаги ҳаракатлар деярли кўп кузатилади: турган ёки ўтирган ҳолда бутун жисмини у ёддан бу ёқға тебратиши, кўзини олдида қўлини паҳса қилиши, сакраб туриши, тишларини ғирчилатиши ёки тили билан чўлпиллатиши. Янада оғир ҳолларда ўзига нисбатан агрессиянинг намоён бўлиши кузатилади-болалар қўлларини тишлайдилар ёки

тимдалайдилар, кўзни куч билан босадилар, предметлар билан бошқа урадилар ва ҳ.к. Бу каби стереотипларни борлиги ҳар доим ҳам чуқур сенсор нуқсони ифодаланган болаларда ақлий ривожланишида орқада қолиш ҳақида далолат бермайди, аксинча невротик кўрсаткичларини намоён бўлиши ҳисобланади. Кўркар болалар ҳамда кўриши ва эшитишида нуқсонлари яққол ифодаланган болаларда ақлий ривожланишини ташхис қилишда предметли ҳаракатларни эгаллаш даражасини текшириш катта аҳамият касб этади.

Бунинг учун болани текширув вақтида қандай кийиниши ва ечиниши, пиёладан чой ичиши ва овқатланиши, туалетга боришни қандай сўрашини кузатиш етарлича бўлади. Диагностик текширув вақтида унга бир қатор маиший предметларни таклиф қилиш мумкин. Бу пиёла, тароқ, ликопча, қошиқ, болалар оёқ қийими, болалар бош қалпоқчаси, атирни идиши, қалам, болта, ойнача, мунчоқлар ва бошқалар бўлиши мумкин. Оддатда, 3 ёшдан катта билиш имкониятлари сақланган кўркар болалар қўлига ушбу предметларни тўғри олиб, уларга мос ҳаракатларни кўрсатадилар (тароқни бошларига олиб келадилар, қошиқни лабларига олиб келадилар, бўйинларига мунчоқ тақадилар, болтача билан столни урадилар, атир идишини хидлайдилар ва ҳатто уни очишга уринадилар, кўзгу билан деворга шайтон туширадилар ва ҳ.к.). Каттароқ ёшдаги болаларда ушбу предметлар билан аниқ ҳаракатлари кўпинча табиий таъсвирловчи жестлар билан алмаштирилади, пиёлани-“ичиш” жести билан кўрсатадилар ва ҳ.к.

Ақлий ривожланишида чуқур орқада қолаётган болалар улардан фарқли равишда предметли ҳаракатларни паст даражада эгаллаганлар. Улар маиший предметларни нотўғри уларга хос бўлмаган ҳаракатлар билан ифодалядилар(қошиқ билан кўзларини босадилар, у билан столни таққиллатадилар ёки кўзларини олдида ликилатадилар), ёки аниқ предметли ҳаракатларни охирги даражагача етказадилар(қошиқни оғизларига соладилар ва ялайдилар, пиёлани лабларига яқин олиб келиб лабини четлари билан қисадилар ва бошларини орқага энгаштирадилар). Улар ҳеч қачон

предметларни ишлатилишини шартли тасвирий жестлар орқали кўрсата олмайдилар.

Мураккаб нуқсонли болаларни психик ривожланишини ташхис қилишда кўпгина одатий психолого-педагогик диагностик методларни қўллаш мумкин. Бу аввало предметли дидактик ўйинчоқлар(турли хажмдаги стаканлар ва кубиклар, матрешка, шакли қутича, шаклларни классификацияси ва предметларни катталиги бўйича ҳар хил вазифалар). Мураккаб нуқсонли болаларда билиш имкониятларини ташхис қилишда хажмли геометрик шаклларни классификация қилиш вазифаларидан кўп фойдаланиш кузатилади. Одатда бу вазифалар икки турдаги шакллар хажми(шар ва куб) билан ифодаланади. Ушбу шаклларни навбатма-навбат болани қўлларига берилади, уни у диққат билан пайпаблаб катталар ёрдамида турли қутичаларга тахлайди. Биргаликда бир неча бор бажариб кўрилгандан сўнг бола ўзи мустақил шаклларни жўйлай бошлайди. Сўнг унга ушбу шаклларни ҳар хил ранглари берилади, катталар тўғри бажарган вазифаларни рағбатлантиради(бошини силайди, қўллари билан қарсак чалади) ҳамда хатоларини инкор этиш жести билан кўрсатади. Кейин вазифалар мураккаблашиб боради – болага турли хажмда, материалда ва х.к. шар ва кубларни тахлаш таклиф этилади. Предметларни классификациялаш бўйича вазифаларни янги шаклларни киритиш орқали(цилиндр, конус ва параллелепипед) кенгайтириш мумкин, ранги, шакли ва материали бўйича қутичаларга тахлаш орқали вазифа вариантларини мураккаблаштириш мумкин.

Боланинг ҳаракат, эшитиш, кўриш жараёнларини сақланганлигига боғлиқ равишда унинг интеллектуал ва нутқий имкониятларига кўра унга умумий психодиагностикада кўп ишлатиладиган вазифалардан таклиф этиш мумкин. Лекин бунда мураккаб нуқсонли болаларнинг катта қийинчиликларини (кўпинча нутқий ривожланишдан орқада қолишини) ҳисобга олиш лозим вазифани бажаришда йўлланмани тушуниши ва қабул этиши диагностик вазифаларни танлашда ҳисобга олиш лозим.

Мураккаб ва кўп нуқсонли ривожланишда предметли фаолиятини мотивациясини етарлича эмаслиги сабабли таклиф этилган диагностик вазифаларда бошқа қийинчиликларни юзага келтиради. Шунинг учун бола учун қизиқарли ва ёрқин предмет ва фаолият турлари мураккаб нуқсонли болаларнинг психик ривожланишини ўзига хос вазифаларни тузиши лозим. Кўриш ва эшитишида нуқсонлари яққол ифодаланган, лекин кўрув қолдиғига борлари турли рангли ва ёрқин вазифаларни айниқса бажонидил бажарадилар. Бундай болаларни ташхис қилишда турли ёруғлик предметлардан фойдаланиш мумкин. Одатда стол лампаси ёки фонарик ёрдамида бола билан биргаликда ёки мустақил фаолиятни фаолиятини унинг интеллектуал имкониятларига кўра ташкиллаштириш мумкин.

Эшитиши сақланган болаларда ҳар хил овозли ўйинчоқ ва мусиқа асбобларидан фойдаланиш мумкин.

Каркўр болалар кўпинча турли хид, предметларни вибрацион ҳаракатларини , вентилятор ва бошқа шамол чиқарувчи мосламаларни ижобий қабул этадилар.

Деярли барча болалар айланиш, югуриш, сакраш ва х.к ҳаракат машқларидан хурсанд бўладилар.

Психологнинг вазифаси- болани имкониятларига мос вазифаларни танлаш, улар орқали унинг сенсор, ҳаракатли ва уни фаолияти учун қизиқарли бўлган билиш хусусиятларини аниқлаш, шунингдек ушбу фаолиятга ўзи ҳам киришиб бола билан муносабатга киришиб мулоқот ўрнатишдан иборат.

Назорат саволлари

1. Ривожланишида мураккаб нуқсонли болалар тоифасига қандай болалар киритилади?
2. Замонавий диагностикада мураккаб ва кўп нуқсонли болаларни қандай ўрганишни талаб этади?

3. Психик ривожланишида нуқсонлари ифодаланган болаларни бирлашган комплекс текшириш дастури нималарни ўз ичига олади?
4. Мураккаб нуқсонли болаларни психик ривожланишини ташхис қилишда қандай методлардан фойдаланилади?
5. Мураккаб нуқсонли болаларни болани кўриш ва эшитишини тўғри баҳолашнинг аҳамияти нимада?
6. Психолог ва дефектолог текширувни қай тарзда ўтказди?
7. Мураккаб нуқсонли болаларни ривожланишини психолого-педагогик текширишда юзага келадиган қийинчиликлар нималардан иборат?
8. Диагностик текширув вақтида қандай воситалардан фойдаланиш мумкин?

Фойдаланилган адабиётлар

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.: "O'zbekiston", 1998.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. T.: "Sharq" 1997 yil.
3. O'zbekiston Respublikasining « Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida»gi Qonuni. T.: 2008 yil.
4. Аюпова М.Ю. Логопедия «Ўзбекистон файласуфлар Миллий жамияти» Т.: 2007 й.
5. Богданова Т.Г. Сурдопсихология. М.: 2002г.
6. Муминова Л.Р., Чичерина Я.Е., Нуркельдиева Д.А. Диагностика психофизического развития детей первых трех лет жизни. Т.: РЦСАД, 2007г.
7. Белопольская Н. Л. Недостающие предметы: Психодиагностическая методика (Модификация методики Г. И. Россолимо): Руководство. Изд. 2-е, стереотип. 2008. (Психологический инструментарий)
8. Белопольская Н.Л. Исключение предметов (Четвертый лишний): Модифицированная психодиагностическая методика: Руководство по использованию. Изд. 3-е, стереотип. —М., 2009.
9. Диагностика психического развития в раннем детстве. Авторы-составители: Р.К.Айтжанова, Р.А.Сулайменова, А.К.Ерсарина и др. Алматы, 2000г.
10. John W. Jacobson, James A. Mulick, Johannes Rojahn. Intellectual and Developmental Disabilities. New York, Springer Science+Business Media, LLC, 2007.
11. Mo'minova L.R., SH.Amirsaidova va boshqalar. Maxsus psixologiY. T.: "O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati", 2013 yil.
12. Мўминова Л.Р., Нуркелдиева Д. Илк ёрдам хизмати. Т, РБИММ, 2018 й.
13. Мамедов К.М., Шоумаров Ғ.Б. "Ақли заиф болалар психологияси". – Т.: 1994 й.

14. Петрова Г., Белякова И. Психология умственно отсталых школьника. “Владос”, М.: 2004 й.
15. Психолого-педагогическая диагностика. Под редакцией И.Ю.Левченко и С.Д.Забрамной. М., АСАДЕМА, 2005г.
16. Психолого-медико-педагогическое обследование детей дошкольного и младшего школьного возраста. Авторы-составители: Р.К.Айтжанова, Р.А.Сулайменова, А.К.Ерсарина и др. Алматы, 2000г.
17. Пўлатова П.М. ва бошқалар. Махсус педагогика. Т.: «Фан ва технологиялар», 2014 й.
18. Raxmanova V.S., Nurkeldiyeva D.A. Alohida yordamga muhtoj bolalar reabilitatsiyasi. Т.: “Navruz”, 2014у.
19. Нуркелдиева Д.А., Чичерина Я.Е. Илк, мактабгача ва мактаб ёшидаги болаларни психологик, педагогик ва логопедия текшириш. Т.: Янги аср авлоди, 2007 йил.
20. Po‘latova P.M. va boshqalar. Maxsus pedagogika. Т.: «Fan va texnologiyalar», 2014 у.
21. Чичерина Я.Е., Исаева Д., Бондарева Е. Ранняя диагностика и вмешательство: Пособие для специалистов и родителей, РЦСАД, Т., 2010.

Глоссарий

Ўзбек тилида	Рус тилида	Инглиз тилида	Изоҳ
Абилитация	абилитация	habilitation	Бола ёки катта кишида ривожланишдан кескин равишда орқада қолган ёки мавжуд бўлмаган руҳий ва жисмоний функцияларни, кўникмаларни ривожлантириш ҳамда шакллантириш
Психодиагностика	Психо-диагностика	psychodiagnos- tics	Шахс ва психика ривожланишининг потенциал хусусиятларини аниқлашга қаратилган муолажа.
Индивидуал таълим режаси	Индивидуальный план образования	individual educational plan	индивидуал таълим дастури боланинг имконияти ва эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда мутахассислар командаси билан ишлаб чиқилади (умумтаълим мактаб педагоглари, махсус, ижтимоий ишчи, психолог, ота-оналар) ИТРнинг асосий мақсади бола ривожланиши ва таълим олиши учун оптимал шароитларни яратишдир. ИТРнинг мазмуни бошқа болалар ўтаётган дастурдан озгина фарқ қилиши мумкин, лекин бошқа болалар ўрганаётган предметлар асосида ишлаб чиқилади. ИТР аниқ мақсад ва вазифалар, муддати, қўлланиладиган усуллар ва баҳолаш тизимига эга. Бола умумтаълим стандартлари асосида дастурларни ўзлаштира олмаган ҳолатда унга маълумотнома ёки махсус шаклдаги гувоҳнома берилади.
Коррекция	Коррекция	correction	болалар ривожланишидаги нуқсонларни юмшатиш, бартараф этиш
Анамнез	Анамнез	anamnesis	Шахсни ривожланиши ва касалликлари ҳамда тиббий кўрикдан ўтганлиги ҳақидаги маълумотлар йиғиндисинисбий миқдор ва таркибий сифати; муайян

			организмларнинг тарқалганлиги. Ирсий белгиларни ўрганиш ва аниқлаш инсон генетикаси, жониворлар ҳамда ўсимликлар генетикаси учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги вақтда генофондни сақлаш муаммоси дунёнинг кўпгина мамлакатлари учун долзарб муаммога айланган.
Реабилитация	реабилитация	rehavilitation	беморлик, бахтсиз ҳодиса ёки бошқа сабаблар оқибатида йўқотилган руҳий ёки жисмоний функциялар, кўникмаларни тиклаш..
Илк аралашув	Раннее вмешательство	early intervention	Ногиронлик билан бола туғилганидан сўнг бола ва унинг оиласига дарҳол ёки вақтли комплекс, яъни психологик, педагогик, ижтимоий ёрдам кўрсатиш. Турли мутахассислар командаси томонидан болага ривожланишдан орқада қолганида ёки бошқа муаммолари бўлганида уларни бартараф этиш ёки энг кам даражага тушириш учун ёрдам кўрсатилади (педагог, махсус педагог, логопед, ижтимоий ишчи, психолог, жисмоний терапевт, ота-она ва бошқалар)..
Ёш гуруҳи	Младшая группа	Primary group	Ёш белгисига кўра бирлаштириладиган кишиларнинг бирон бир шартли катта гуруҳи. Ёшни даврлаштиришга мувофиқ МТМда болаларнинг ёшига кўра анаънавий ажратиладиган гуруҳлар: ясли ёшдаги болалар гуруҳи, биринчи кичик ёшдаги болалар гуруҳи, иккинчи кичик ёшдаги болалар гуруҳи, катта болалар гуруҳи ва мактабга тайёрлов гуруҳи.
Инклюзив таълим	Инклюзивное образование	Inclusive education	Болаларни бир биридан ажратувчи тўсиқларни бартараф этишга, уларнинг

			ёши, жинси, диний ва ижтимоий келиб чиқиши, жисмоний ва ақлий ривожланишдан орқада қолиши ва иқтисодий таъминланганлик даражасидан қатъий назар, умумтаълим жараёнига тўлиқ уйғунлаштиришга қаратилган давлат сиёсати.
Новербал мулоқот	Невербальное общение	новербал мулоқот	тана ҳолати, ишоралар, юз ифодаси, овози оҳанги, кўз алоқаси, муносабатлардаги масофа, атроф омиллари ва шароитлари, аниқлик, ишончлилик кабиларни ўз ичига олувчи нутқсиз мулоқот. Новербал мулоқот сезги, эмоция ва муносабатларни етказди. У вербал мулоқотдан кўра кўпроқ натижа бериши мумкин ва кўпинча мижоз нималарни ҳис қилаётганлигини яхшироқ кўрсатиб беради.
Мактабгача болалик	Детский дошкольный период	Pre-school period	Боланинг туғилганидан то мактабга боргунча бўлган ривожланиш даври; бола организмнинг жадал вояга етиши ва руҳиятининг шаклланиши билан белгиланади.
Мактабгача ёш	Дошкольный возраст	Preschool age	Боланинг руҳий ривожланиш босқичи. Бола ривожланишининг ҳозирги замон миллий даврлаштирилиши бўйича 3 ёшдан 7 ёшгача бўлган даври.
Мактабгача ёшдаги бола компетентлиги	Компетенция ребенка дошкольного возраста	Competency of a preschool age child	Мактабгача ёшдаги бола шахсининг асосий характеристикаси. Коммуникатив, ижтимоий, интеллектуал компетентликни ҳамда жисмоний ривожланиш борасидаги компетентликни ўз ичига олади. Коммуникатив компетентлик боланинг ўз истаклари, ниятларини нутқий ва нутқий бўлмаган (имом-ишора, мимик ва пантомимик)

			воситалар ёрдамида эркин ифода этишида намоён бўлади.
Мактабгача таълим муассасалари	Дошколь-ные образо-вательные учреждения	Preschool educational establishments	Турли йўналишдаги мактабгача таълим дастурларини амалга оширадиган таълим муассасаси. Уларда 3 ёшдан 7 ёшгача бўлган болаларнинг тарбияси, таълими, парвариши ва соғломлаштирилиши таъминланади. Йўналишига кўра мактабгача таълим муассасаси қуйидаги турларга бўлинади: умумий типдаги МТМ, тарбияланувчиларнинг жисмоний ва рухий ривожланишида нуқсонлари мавжуд болалар учун мўлжалланган махсус МТМлар ва сурункали касалликлар билан оғриган болалар учун санатория типдаги МТМлар.
Компенсация	Компен-сация	Compensation	таълим-тарбия жараёнида соғлом сезги аъзоларига таяниш ёки қисман бузилган функцияларни қайта қуриш орқали меъёрдан чиққан анализатор ўрнини тўлдириш.
Инфантилизм	Инфантилизм	infantilism	Катталарда болалар ва ўсмирларга хос бўлган психик хусусиятлар ва хулқ-атворнинг сақланиб қолиши
Интеллект	Интеллект	intelligence intelligence	инсоннинг умуман билиш фаолияти; фикрлаш қобилияти, тафаккури, ақли.
Нутқ	речь	speech	Инсонларнинг алоқа воситаси
Методика	Методика	technique	бирор ишни мақсадга мувофиқ ўтказиш йўллари, методлари мажмуаси.
Фонематик идрок	Фонематиче-ское восприятие	Phonemic perception	Нутқ товушларини идрок этиш
Импрессив нутқ	Импрессивная речь	Higher education	Ички нутқ, нутқни тушуниш
Тарбияланувчилар	Воспитанники	Pupil	Мактабгача тарбия муассасаларига борадиган болалар; меҳрибонлик уйлари,

			ихтисослаштирилган мактаб интернатларда тарбияланувчи болалар ва ўсмирлар мактабдан ташқари муассасаларда шуғулланадиган болалар.
Тарбиячи	Воспитатель	Educator, teacher	Тарбияни амалга оширадиган , ўзга киши шахсининг ҳаёт тарзи ва ривожланиши учун масъулиятни ўз зиммасига олган шахс.
Экспрессив нутқ	Экспрессивная речь	Expressive speech	Ташки нутқ, фаол нутқ
Таълим сифати	Качество образования	Quality of education	Таълим жараёни ва унинг натижаларини тавсифлайдиган категория, таълим жараёни қандай бўлиши керак, қандай мақсадларга хизмат қилиши кераклиги тўғрисида жамиятда тарқалган тасаввурларга қанчалик мослигини белгилайди. Таълим сифати таълим олувчиларнинг билимлари, малака ва кўникмалари, атроф-оламга ва бир бирларига нисбатан қадрий-эмоционал муносабатлар нормалари билан ўлчанадиган кўрсаткичлар тизимида ифодаланади.
Фармон	Указ	Decree	Бир қатор мамлакатларда давлат бошлиғининг норматив акти. Ўзбекистонда Президент фармони.

ИЛОВА

**Илк, мактабгача ва кичик мактабёшидаги болаларни
психологик-педагогик, логопедик текшириш**

Илк ёшдаги болаларни психологик-педагогик текшириш

**Психологик-педагогик текшириш тамойиллари, методлари ва
вазифалари**

Болани психологик-педагогик текшириш психологик-тиббий-педагогик текширишнинг бир томони бўлиб, унинг ривожланиш хусусиятларини ҳар томонлама ўрганишга имкон беради.

Гўдак ва илк ёшдаги болани психологик-педагогик текширишнинг асосий мақсади: боланинг психик ривожланиш даражасини аниқлаш, психик функцияларини шаклланиш хусусиятларини ўрганиш, психик ривожланишидаги бузилишлар (нуқсонлар) характери ва даражасини аниқлашдир.

**Психолог-педагогик текшириш вазифаларига қуйидагилар
киради:**

- боланинг ҳиссий ва коммуникатив доирасини ривожланиш даражасини аниқлаш ва тавсифлаш;
- сенсор ва ҳаракат функцияларини ривожланиш даражаларини аниқлаш ва тавсифлаш;
- манипулятив, предметли ва ўйин фаолиятининг ривожланиш даражасини аниқлаш тавсифлаш;
- ақлий ва нутқий ривожланиш даражасини аниқлаш;
- ижтимоий-маиший фаолиятни ривожланиш даражасини аниқлаш;
- бола ва ота-она муносабатларини ёшига мослик даражасини аниқлаш;
- боланинг психик ривожланиш савиясини аниқлаш, потенциал имкониятлари асосида коррекцион ишларни белгилаш;

- ота-оналар ва мутахассислар учун методик тавсиялар ишлаб чиқиш.

Психологик-педагогик текширишнинг асосий методлари қуйидагилардан иборат:

- боланинг ўзи ва ота-онаси билан суҳбат;
- анамнестик ва катамнестик ўрганиш;
- кузатиш;
- эксперимент.

Психологик текшириш (ўрганиш) тамойилларини қуйидагилар ташкил этади:

- бола психикасини **комплекс** ўрганиш тамойили, яъни турли мутахассислар томонидан ўрганиш. Бу тамойил болани барча мутахассисларнинг (врач, дефектолог, психолог, педагог) текширишидан олинган маълумотларни эътиборга олишни назарда тутди.

- **аналитико-синтетик** ўрганиш тамойили, яъни боланинг фақатгина билиш жараёнларинигина эмас, балки ҳиссий-иродавий доираси ва хулқини текширишни назарда тутди. Шунингдек, болаларнинг ақлий қобилиятларнинг шаклланишига таъсир этадиган жисмоний ривожланиши ҳам эътиборга олинади.

- **системали ва тўлиқ** ўрганиш тамойили боланинг психик ривожланишидаги алоҳида бузилишларнинг намоён бўлиши ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва бир-биридан келиб чиқишини, уларнинг иерархияси, бирламчи ва улар асосида келиб чиқадиган иккиламчи бузилишларнинг ўзаро муносабатини назарда тутди.

- боланинг психикасини ўрганишдаги яна бир тамойил **динамик** ўрганиш тамойилидир.. Бу тамойил бўйича, болани ўрганишда, текшириш вақтида у биладиган ва бажара оладиганларни эмас, балки уларнинг таълимдаги имкониятларини ҳам эътиборга олиш лозимдир. Динамик тамойил асосида Л.С.Виготскийнинг болаларни «яқин ривожланиш

зонасини», таълимда уларнинг потенциал имкониятларини ўрганиш ҳақидаги фикрлари ётади.

- бола психикасини **объектив** ўрганиш тамойили, яъни текширишда бола учун табиий ҳолатни юзага келтириш;

- текшириш шароитини ва методларини танлашда боланинг **ёш хусусиятларини эътиборга олиш** тамойили;

- боланинг психикасини, айниқса билиш жараёнларини ўрганишда унинг фаолиятини, вазифаларни бажариш услубини эътиборга олиш тамойили.

Боланинг онаси билан суҳбат ўтказётганда асосан қуйидаги саволларга жавоб олиш ўрганилаётган бола ҳақида мутахассисга зарур бўлган маълумотлар беради:

- ҳомиладорликнинг кечиши, ҳомиладорлик даврида онанинг бошидан кечирган (агар бўлса) оғир юқумли касалликлар, оғир кечган токсикозлар, интоксикациялар, механик жароҳатлар, зарарли ишлаб чиқаришда меҳнат фаолияти ва ҳоказолар;
- туғруқ жараёни қандай кечгани, туғруқ вақтидаги турли патологик ҳолатларнинг мавжудлиги;
- чақалоқлик даврида боланинг ривожланишидаги оғишишлар ((агар мавжуд бўлса) , ота-онанинг шикояти ва хавотирлик сабаблари;
- гўдакнинг бошини ушлаши, эмаклаши, ўйинчоқларни билиши, уларни ўйнаши, яқинларини таниши, тик тура олиши, қачондан бошлаб юриши, биринчи сўзлари, жумлали нутқининг ривожланиши ва бошқалар.

Она гўдак билан ҳар куни алоқада бўлиб, боланинг ривожланиши ҳақида катта материалга эга бўлади ва бу материалдан мутахассислар текшириш натижаларини таҳлил қилишда фойдаланишлари мумкин. Онага берилаётган саволлар боланинг ривожланишини баҳолашга эмас, балки бола ҳаётидаги аниқ далилларни олишга қаратилиши лозим. Она билан суҳбат

ўтказиш унинг болага бўлган муносабати, онанинг бола билан алоқаси ҳақида маълумот олишга имкон беради.

Болани кузатиш бевосита маслаҳат қабулида, текшириш вақтида амалга оширилади. Кузатиш вақтида психолог боланинг психик ва нутқий ривожланиш хусусиятларини характерлайдиган баъзи бир томонларни, масалан, янги шароитга, нотаниш одамларга бўлган реакциясини, алоқага киришиш хусусиятларини, алоқа қилишда вербал воситалардан фойдаланиши, атрофга бўлган қизиқишининг намоён бўлиши, онанинг болага бўлган муносабати; ҳиссий ўзаро таъсир характери, хулқий реакциялар: гипо ва гиперфаоллик, қўзғалувчанликнинг кучлилиги, тез чарчаш ва ҳоказоларни эътиборга олади.

Боланинг психик ривожланишининг хусусиятларини янада чуқурроқ ўрганиш, психикадаги бузилишларнинг даражаси ва ўзига хос томонларини аниқлаш учун экспериментал тадқиқот методларини қўллаш зарур. Бу метод кўп ҳолларда таълимий эксперимент кўринишида ўтказилади. Таълимий эксперимент методи боланинг ўргатилишини аниқлаш мақсадида методнинг тузилишига турли ёрдам чораларини киритилишини назарда тутди. Текшириш жараёнида қуйидаги ёрдам турларидан фойдаланилади: ҳаракатни тақлид асосида бажариш, ҳаракатни тақлид асосида имо-ишорадан фойдаланиб, нутқий кўрсатма ёрдамида бажариш. Ўрганиш, яъни боланинг ноадекват ҳаракатлардан адекват ҳаракатларга ўтиши унинг сақланган потенциал (ички) имкониятлари мавжудлигидан дарак беради.

Психологик-педагогик текширишни ўтказишга қўйиладиган талаблар

Психологик-педагогик ва логопедик текширишни тиббий текширишдан сўнг ўтказиш мақсадга мувофиқ бўлади, чунки психик ривожланишдаги бузилишларни ташхис қилишда анамнестик маълумотлар, статик, неврологик ва психик ҳолатлар, кўриш, эшитиш функцияларининг сақланганлиги, шунингдек ҳаракат бузилишларининг характери ва даражаси муҳим аҳамиятга эга бўлади. Бундай маълумотларни таҳлил қилиш психолог

ва логопедга текширишда керакли йўналишни, текшириш методикаларини тўғри танлашга имкон беради.

Текшириш методи ва методикаларини танлаш боланинг ёши, унинг мотор, сенсор, ақлий имкониятлари, нутқнинг мавжудлиги ёки йўқлигига боғлиқ бўлади.

Илк ёшдаги болаларни психологик-педагогик текшириш бир қатор хусусиятларга эга бўлади. Чунки бу ёшдаги болалар экспериментатор билан доимо ҳам осон алоқага киришмайдилар, топшириқларни бажаришга интилмайдилар. Булар 8-9 ойликдан 2 ёшгача болаларда кузатиладиган нотаниш одамлар, нотаниш вазиятга нисбатан қўрқув, уялишга, тортинишга; иккинчидан, ўзига хос қўрқувлар (оқ халатдан, болага тегишдан, ўрнини ўзгартиришдан ва ҳоказолардан), депрессив кайфият, ўжарлик, негативизм билан боғлиқдир. Бола ўжарлик қилганда, чарчаганда, толиққанда текширишни тўхтатиш зарур. Дастлабки қабулда болага унинг ёшидан келиб чиқиб 3-4 топшириқ таклиф этилади.

Текширишни она ёки ота билан суҳбатдан бошлаш лозим. Суҳбат вақтида болани ота-онасидан ажратмасдан, унга янги вазиятга, нотаниш одамларга кўникишга вақт берилади. 1 ёшдаги болани, шунингдек, ҳаракатларида оғир нуқсони бўлган болаларни текширишга овоз чиқарадиган ўйинчоқлар, эркалатиб гапириш каби таъсирлар ёрдамида жалб этилади. Ёши каттароқ болалар эса турли топшириқларнинг сюжетини битта умумий ўйинга ўтказиш орқали текшириш вазиятига киритилади.

Текширишни боланинг мустақил фаолиятини кузатиб, унинг фаоллиги, ўйин, предметли ҳаракатларининг турлилилига эътибор беришдан бошлаш мақсадга мувофиқ. Агарда бола ўйинчоқларни ўйнамаса, катта одам ўйинчоқларни болага таклиф этиб, улар билан ҳаракат усулларини кўрсатади. Текширишни ўтказиш учун бир қанча предметлар ва ўйинчоқлар тўплами зарур бўлади.

Экспериментал текшириш бола учун қизиқарли бўлган содда, осон топшириқлар беришдан бошланади. Сўнгра болага бир қатор анча мураккаб

бўлган топшириқлар берилади. Аммо, бола толиқишининг дастлабки кўринишидаёқ унинг диққатини анча осон бўлган топшириққа йўналтириш ёки дам бериш тавсия этилади. Билиш фаолиятини тадқиқ этишда топшириқни бажариш усуллари кўрсатиш 3 мартадан ошмаслиги лозим. Катталарнинг нутқи бола ҳаракатларини ташкил этади, йўналтиради, рағбатлантиради, натижаларини баҳолайди. Текшириш вақтида доимо болани ҳиссий қўллаб-қувватлаш, нутқ ёрдамида, имо-ишора, мимика орқали ижобий баҳолаб бориш зарур.

Бола умуман ҳаракатсиз бўлганда, нутқи шаклланмаган ҳолларда у фақат катталарнинг ўйин ҳаракатларини кузатади. Экспериментатор болани каттанинг ҳаракатларига бўлган диққатини, қизиқишининг фаоллиги ва турғунлигини, ҳодисага бўлган ҳиссий муносабатини, эспрессив-мимик реакциясини эътиборга олади.

Экспериментал синов (тажриба) ларни танлашда текшириш методикалари болаларнинг ёшига мос бўлиши; у ёки бу функцияни ўрганиш биргина эмас, балки йўналиши бўйича яқин бўлган бир неча методикалар қўлланилиши зарур.

1 ёшгача бўлган болаларни текшириш

Экспериментал-психологик текшириш методикалари

№	Методикалар	Ойлар											
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Идрок этилаётган предметларга нигоҳини қаратиши ва предметнинг ҳаракати билан нигоҳининг муносабати	X	X	X	X								
2.	Предметларнинг		X	X	X								

	ҳаракати тўхтаганда нигоҳ билан кузатишни тўхтатиш												
3.	Кўринмаётган траекторияни нигоҳ билан кузатиш			X	X	X	X						
4.	Яширилган предметларни излаш						X	X	X	X			
5.	Товушга қулоқ солиш	X	X	X	X								
6.	Расмни кўздан кечириш			X	X								
7.	Ўйинчоққа боланинг кўзи тушганда қўл ҳаракатларининг фаоллашуви			X	X	X	X	X					
8.	Илжайиш		X	X	X	X	X						
9.	Формал алоқага муносабат						X	X	X	X	X	X	X
10.	Катталар билан							X	X	X	X	X	X
11.	Товушли жавоблар		X	X	X	X	X	X	X				
12.	Белги сўзларни тушуниш									X	X	X	X
13.	Предметлар билан манипуляция қилиш								X	X	X	X	X

Кўриш реакцияларини текшириш

1.Идрок этилаётган предметларга нигоҳини қаратиши ва предметнинг ҳаракати билан нигоҳининг мутаносиблиги

Текшириш материаллари: 7-10 см бўлган ёрқин бўялган ўйинчоқ.

Текшириш методикаси: навбатма-навбат орқаси, қорни билан ётиш ҳолатида бўлган бола кўз олдида 30 см масофада ўйинчоқ қўйилади. Боладан 5-10 секунд давомида ўйинчоққа нигоҳини қаратишга эришилади. Сўнгра секин 50 см масофада ўйинчоқни горизонтал, вертикал ва айлана йўналишларида ўрни ўзгартирилади.

Боланинг реакцияси:

1 ойликда - қисқа муддатга нигоҳини қаратиш (3-5 сек) ва ҳаракатдаги ўйинчоқни 5-10см га чет томонга сурилганда кўзни тепага-пастга қаратиб кузатиш

2 ойлик – ўйинчоққа анча узоқ нигоҳини қаратиш (10-15 сек) ва 10-15 см масофадаги горизонтал йўналишда ҳаракатланаётган ўйинчоқни оҳиста нигоҳ билан кузатиш

3 ойлик – ҳаракатланаётган ўйинчоқнинг горизонтал, вертикал ва айлана йўналишдаги барча траекториясини кўзнинг оҳиста ҳаракати ва бошни буриш ёрдамида кузатиш

Предметнинг ҳаракати тўхтатилганда нигоҳ билан кузатишни ҳам тўхтатиш

Текшириш материали: 7-10 см катталиқдаги ёрқин рангдаги ўйинчоқ.

Текшириш методикаси: бола орқаси билан ётади. Ўйинчоқни горизонтал ҳаракатини нигоҳ билан кузатиш реакцияси юзага келтирилади. Сўнгра боланинг нигоҳи қаратилган ўйинчоқнинг ҳаракати тўхтатилади.

Боланинг реакцияси:

2 ойликда – ўйинчоқнинг ҳаракати тўхтатилганда боланинг кўз соққаларини предметнинг босиб ўтган траекториясини сакрагансимон нигоҳ билан кузатиш ва яна тўхталган объектга қайтиши кузатилади.

3 ойликда – предмет тўхтаганда кузатиш ҳам тўхтатилади.

1. Кўринмайдиган траекторияни кузатиш

Текшириш материаллари: 5-7 см катталиқдаги ёрқин рангдаги ўйинчоқ, 7 см кенгликдаги экран.

Текшириш materiali: орқаси билан ётган боланинг кўзи олдида ўйинчоқнинг ўрни ўзгартирилади ва унга боланинг нигоҳи қаратилади. Ҳаракатланаётган ўйинчоқ бола кўз ўнгидан 50 см узоқликда бўлган экран ортига ўтказилади ва ўз ҳаракатини тўхтатмай, унинг траекториясини саклаб бир мунча вақтдан сўнг экраннинг бошқа томонидан кўринади.

Боланинг реакцияси:

3-5 ойлик бола ўйинчоқ экран ортига ўтиб кўринмай қолганидан сўнг ҳам унинг траекториясини нигоҳи билан кузатишдан тўхтамайди ва экран ортидан яна кўринган вақтда (бошқа томонда) унинг нигоҳи ўша жойга тўғри келди. Бу реакцияга 3 ойлик болада 3-5 марта тажрибадан сўнг, 4-5 ойлик болада 1-3 тажрибадан сўнг эришиш мумкин.

2. Яширилган предметини қидириш.

Текшириш materiali: 10 см гача бўлган ўйинчоқ, рўмолча.

Текшириш методикаси: бола махсус болалар учун бўлган столгача ўтказилади. Уни ўйинчоқ билан қизиқтириб боланинг кўзи олдида ўйинчоқни рўмолча билан беркитилади.

Боланинг реакцияси:

6-8 ойлик бола бироздан сўнг ёки тажриба такрорланганда (5 марта) ўйинчоқни рўмолча тагидан олади. Каттароқ бўлганда эса ўйлаб ҳам ўтирмасдан ўйинчоқни дарҳол рўмолча остидан олади.

Эшитиш реакцияларини текшириш

1. Товушга қулоқ солиш

Текшириш materiali: исталган мелодик товуш(оҳанг) таъсири

Текшириш методикаси: бола орқаси билан ётган ҳолат бўлиб унга кўрсатмасдан овоз чиқарувчи шиқилдоқни 10-15 секунд давомида шиқиллатилади.

Боланинг реакцияси:

1 ойликда – қисқа муддатга (10-15 сек) барча турдаги фаоллик тўхтатилади. Бола образли айтгандан «қотиб қолади».

2 ойликда – «қотиб қолиш» реакциясидан сўнг (5-10 сек) бола кўзи билан қидирув ҳаракатларини амалга ошира бошлайди, бошини у ва бу томонга буриб овоз манбаини қидиради.

3 ойликда – қисқа муддатли чамалаш (ориентирлаш) реакциясидан сўнг бола фазода овоз манбаини топади, бошини овоз манбаси томон буради ва нигоҳи билан топади.

Предметлар билан ҳаракатларни текшириш

1. Расмларни кўздан кечириш

Текшириш материали: содда, ёрқин ифодаланган предмет расми (гул, типратикан, ит ва ҳоказолар). Текшириш методикаси: бола чалқанчасига ётган ҳолатда унга предметнинг расми кўрсатилади.

Боланинг реакцияси:

3 ойликда – бола тасвирланган расмни кўздан кечириб, уни нигоҳи билан «ушлаб кўргандек» бўлади.

2. Боланинг ўйинчоққа кўзи тушганда қўл ҳаракатларининг фаоллашуви. Ўйинчоқни ушлаб олиш.

Текшириш материали: 10 см гача катталиқдаги учта ёрқин рангдаги овоз чиқарадиган ўйинчоқлар.

Текшириш методикаси: бола орқаси билан ётган ёки ярим ўтирган ҳолатда бўлади, унга кўкрагидан 10 см узоқликдаги масофада 20 секунд оралиғида ўйинчоқ кўрсатилади.

Боланинг реакцияси:

3 ойликда – боланинг қўлига ўйинчоқни теккизиш кўринишидаги қўшимча тактил таъсирдан сўнг унинг қўлидаги фаоллик кучаяди:

бармоқларининг ҳаракати юзага келади, кафтини қисади ва бўшатади, ўйинчоққа қўлини чўзади;

4 ойликда – қўшимча таъсирларсиз бола қўлини ўйинчоққа чўзади ва уни ушлаб олади;

5 ойликда – бола ўйинчоққа қўлини чўзади ва иккала қўли билан уни ушлаб олади;

6 ойликда – бир қўли билан ўйинчоқни ушлаб бошқа қўлига ўтказиб, иккинчи ўйинчоқни истаган томонидан чангаллаб олади;

7 ойликда – иккала ўйинчоқни ушлаб қолиш учун бола оғзини, тирсагини ёки бир қўлини ишга солади ва қўлини бўшатиб таклиф қилинган учинчи ўйинчоқни олади.

3. Предметлар билан манипуляция (ҳаракат) қилиш

Текшириш материали: турли катталиқдаги 5-7 та ўйинчоқлар, қопқоғи бўлган қутича, шар, машина, пирамидача, кубиклар, боғичлари бўлган ўйинчоқ.

Текшириш методикаси: бола махсус стулга ўтказилади, қўллари стол устига эркин қўйилади. Болага **а)** битта овоз чиқарадиган ўйинчоқ; **б)** 5 та ўйинчоқ; **в)** бир неча ўйинчоқ ва бошқа кўрсатилган предметлар берилади.

Боланинг реакцияси:

5-6 ойликда – бола ўйинчоқни кўриб чиқади, уни силкитиб ўзига хос овоз чиқаради, столга уриб тақиллатади ва ҳоказо. Ўйинчоқ билан ҳаракат қилишга иккинчи қўли қўшилади, пайпаслаб кўриш, бир қўлидан иккинчисига ўтказиш реакцияси юзага келади.

8 ойликда – бола танланган ўйинчоқлар билан мураккаб уларга хос бўлмаган ҳаракатларни амалга оширади, столда ётган бошқа ўйинчоқларга қараб галма-галдан кўриб чиқади, сўнгра бир ўйинчоқни қўйиб янгисини олади, қўлидаги ўйинчоқлар билан турли ҳаракатларни бажаради;

10-12 ойликда – бола турли предметлар учун хос бўлган ҳаракатларни бажаради: ўйинчоқларни қимирлайдиган қисмларини айлантиради, қутичадан майда ўйинчоқларни олади ва қутичага солади, ўйинчоқни

боғичидан ушлаб ўзига тортади, қўнғироқчани чалади, шарни думалатади, машинани итаради, катта тешикка бармоғини тикади, пирамида ўкига айланаларни киргизади, кубикларни бир-бирини устига тизади ва ҳоказо.

Ҳиссий реакцияларни текшириш

- **Илжайиш**

Текшириш методикаси: бола орқаси билан ётади. Катта одам унга энгашиб кулади, эркалатиб гапиреди.

Боанинг реакцияси:

1 ойликда – 3-4 марта гапириб эркалатилгандан сўнг болада аниқ бўлмаган илжайиш пайдо бўлади.

2 ойликда – 2-3 марта гапирилгандан сўнг кулади, жонланади;

3 ойликда – жонланиш комплекси пайдо бўлади: бола илжаяди, қисқа гугулаш товушларини, қувончли қичқириклар чиқаради, қўл ва оёқларини тезлик билан қимирлата бошлайди.

Жонланиш комплекси боланинг катта одам билан алоқа қилиши билан узайиб боради ва 10-15 секунд давом этади. У билан алоқа қилиш тугаганидан сўнг ҳам сақланиб қолади.

- **Формал алоқага муносабат**

Текшириш методикаси: бола орқаси билан ётган ҳолатда, атрофида уни чалғитадиган нарсалар йўқ. Тадқиқотчи 30 секунд интервалида 10 марта бола олдида пайдо бўлади ва унга илжаймай ва гапирмай 30 секунд хотиржам қарайди.

Боланинг реакцияси:

- Формал алоқа вазиятини дифференциациялаш - 3-6 ойлик бола салбий ҳиссий реакция беради;

- Алоқани инициациялаш – кейинчалик болада илжайиш камайиб кўпгина овоз чиқаришлар юзага келади;

- Формал алоқага норозилик – бола гавдасининг кескин ҳаракатлари билан тадқиқотчидан ўгирилиб олади, ингиллайди, йиғлаш мумкин, оёқ-қўл ҳаракатлари кучаяди.

Экспериментда **формал** алоқага муносабат орқали болада алоқага бўлган эҳтиёжнинг мавжудлиги, алоқа жараёнида унинг ўзини қандай тутиши аниқланади. Агарда бола формал алоқа вазиятини дифференциация қилса ва мазмунсиз бўлган алоқага эътироз, норозилик билдирса унда алоқага бўлган эҳтиёж мавжуд бўлади. Агарда бола катта одам билан учрашганда қувонса, тезда алоқанинг мазмуни йўқлигини билиб олиб фаол равишда вокализация (овоз, қичқирик, йиғлаш) билан норозилик билдириб катта одамнинг жавоб реакциясини талаб этса алоқага эҳтиёж болада яхши ривожлаганлигини кўрсатади.

- **Катталар билан ўйнаши**

Текшириш методикаси: тадқиқотчи боланинг онаси билан ўйин орқали алоқасини кузатади. Бунда она боласи билан «чапак-хо-чапак», «бошини сарак-сарак» ўйинларини ўйнайди.

Боланинг реакцияси:

7 ойликдан сўнг бола бир хил роллардаги ўйинларда («чапак-хо-чапак») катталарнинг ҳаракатига тақлид қилишга ҳаракат қилади ва берилган ўйин вазиятида катталар ва бола томонидан бажариладиган роллар турлича бўлганида маълум бир ҳаракатларни бажарди («қўрқаман-қўрқаман», «бекинмачоқ»).

Овоз реакцияларини текшириш

1. Товушли жавоблар

2. Текшириш методикаси: катта одам орқаси билан ётган боланинг юзига энгашиб баланд овозда, чўзиб турли товуш ва товушлар бирикмасини талаффуз этади.

Боланинг реакцияси:

2-4 ойликда болада катталарнинг овозига жавобан турли кўринишдаги овоз фаоллиги кузатилади.

Боланинг ўзини тутишини кузатиб ва уни парваришлайдиган ишлардан сўраб гугулаш, манипуляциядаги вокализация, гувраш (бўғинларни талаффуз этиши) , дастлабки бўғин ва сўзларни пайдо бўлиш вақти аниқланади.

3. «Белги-сўзларни» тушуниш.

Текшириш методикаси: «Қаерда?», «Бер» ва бошқа белги-сўзларни тушуниши аниқланади.

Боланинг реакцияси:

9-12 ойлик бола «... қаерда?» саволига жавобан тегишли предметга қарайди ёки сўз кўрсатмаси бўйича ҳаракат қилади.

2-3 ёшдаги болаларни текшириш

Экспериментал психологик-педагогик текшириш методикалари

	Методикалар	Ёш			
		1-1,5	1,5-2	2-2,5	2,5-3 ёш
	1	2	3	4	5
1	Шарни яшир				
	иккита қутича		X	X	X
	учта қутича		X	X	X
2	Кублар				
	Иккита куб	X			
	Учта куб		X		
	Тўртта куб			X	
	Бешта куб				X

3	Пирамадачани тахлаш Бир халқачали 3 та халқачали 4 та халқачали			X	X
3	Матрешкани йиғиш Бир қаватли Икки қаватли Уч қаватли Тўрт қаватли	X	X	X	X
4	Сортерлар 2 та 3 та 4 та 6 та	X	X	X	X
5	«Сеген» тахтаси (1- вариант)				X
6	Рангли кубиклар 2 хил рангли (қизил, сарик ёки оқ) 3 хил рангли (қизил, сарик, ёки оқ ва яшил) 4 хил (барча ранглар)		X	X	X
7	Жуфт расмлар 2 жуфт 3 жуфт 4 жуфт		X	X	X
8	Таёқчалардан қуриш болғача (2 та таёқчадан) учбучак (3 та таёқчадан)			X	X

9	Кесма расмлар				
	2 қисмдан			X	
	3 қисмдан				X

Катта-кичиклиги бўйича таққослаш. Топшириқлар кўриш идрокини ривожланиш даражасини, боланинг катта-кичикликни амалий чамалаб олишини аниқлашга йўналтирилган.

1. Бир-бирига кирадиган кублар

Текшириш материаллари: 4 та бир-бирига кирадиган кублар

Текшириш методикаси: бола стол ёнида ўтиради. Унинг олдида катта куб унинг ичидан кичик куб олинади ва ҳоказо. Болага кубларни ўз жойига қўйиш, яъни кичкинасини каттаси ичига солиш таклиф этилади. Агарда бола

топширикни бажаришга киришмаса, уни кубларни олиш ва солишга ўргатилади, сўнгра болага топширикни мустақил бажариш таклиф этилади.

Бажариш: 1 ёшу 6 ойлик – бир-бирига 2 та кубни солади;

2 ёш - 3 та кубни солади;

2,5 ёш - 4-5 та кубни солади;

3 ёш - 5 тадан кўп кубни солади.

2. Шарни яшир:

Текшириш материали: катталиги турлича бўлган, аммо бир хил рангдаги, қопқоқлари бўлган 2-3 та қутича.

Текшириш методикаси: бола олдида 2 та (1-2 г) ёки 3 та (2-3 г) қути ва улардан сал йироқроқда қопқоқлари қўйилади. Экспериментатор катта шарни катта қутига, кичик шарни кичик қутига солади ва боладан қутичаларнинг қопқоғини ёпиб шарларни яшириб қўйишши сўралади. Бунда болага қайси қопқоқни олиш тушунтирилмайди. Агарда бола қутига мос қопқоқни олмаса, экспериментатор катта қопқоқ билан катта қутини, кичик қопқоқ билан кичик қутининг оғзини ёпиш лозимлигини тушунтирилади.

3. Матрешкани ёйиш ва йиғиш

Текшириш материали: 4 қаватли матрешка.

Текшириш методикаси: бола олдида матрешка қўйилади ва имо-ишора билан уни ёйиш ва яна йиғиш таклиф қилинади. Агарда бола топширикни бажаришга киришмаса, катта одамнинг ўзи матрешкани кетма-

кетликда ёяди ва йиғади. Сўнгра болага топширикни ўзи бажаришини таклиф этади.

Бажариш:

1 ёшу 3 ойликдан – 1 ёшу 6 ойликда – бир қаватли матрешкани ёяди ва йиғади;

1 ёшу 6 ойликдан – 2 ёшда – икки қаватли матрешкани ёяди ва йиғади;

2 ёшу 2 ойликдан – 2 ёшу 6 ойликда – уч қаватли матрешкани ёяди ва йиғади;

2 ёшу 6 ойликдан – 3 ёшгача – тўрт қаватли матрешкани ёяди ва йиғади.

4. Пирамидани ёйиш ва йиғиш

Текшириш материали: 3 ва 4 халқали пирамидча.

Текшириш методикаси: боланинг кўзи олдида «аввал катта халқани, энди кичикроғини, ундан ҳам кичикроғини ва энг кичкинасини ўққа тахлаймиз» деб пирамидачага халқалар йиғилади. Сўнгра болага пирамидачани ёйиш ва халқачаларнинг катта-кичикли эътиборга олиб йиғиш таклиф этилади.

Бажариш:

2 ёш – 2 ёшу 2 ойлик – 3 халқали пирамидачани халқаларнинг катта кичиклигини эътиборга олиб йиғади.

2 ёш 6 ойликдан – 3 ёшгача – 4 халқали пирамидачани халқаларнинг катта-кичиклигини эътиборга олиб йиғади.

Шаклга мослаш

Топшириқлар кўриш идрокининг, шаклни амалий чамалашнинг ривожланиш даражасини аниқлашга қаратилган.

1.Сортерлар.

Текшириш

материали: 2, 3 ва 4 та чуқурчаси бўлган тахтачалар ва уларга мос бўлган учбурчак, доира ва квадрат ҳамда тўғри

тўртбурчак шакллардаги қопламалар.

Текшириш

методикаси: бола олдида чуқурчалардаги қопламалар тўкилади ва «жойига қўй» кўрсатмаси берилади. Агарда бола топшириқни бажармаса, унга имо-ишора билан диққатини чуқурча ва қопламалар шакллариغا

қаратилади ва яна топшириқни бажариш таклиф этилади.

Бажариш:

1 ёш – 1 ёшу 6 ойлик – 2 та қопламалик сортерни синаб кўриш ва хато усули билан жойлаштиради;

1 ёш 6 ойлик – 2 ёш – 3 та қопламали сортерни хато ва синаб кўриш усули билан жойлаштиради;

3 ёш – барча қопламаларни тегишли чуқурчаларга дарҳол жойлаштиради (кўриб мослаштириш усули билан).

1.Сеген тахтаси

Текшириш материали: сеген тахтаси (1 вариант).

Текшириш методикаси: бола олдида стол устига чуқурчалардан қоплама- шакллар тўкилади ва сўз, имо-ишора кўрсатмаси билан яна қайта жойлаштириш сўралади. Агарда бола топшириқни бажаришга киришмаса унга бажариш усули кўрсатилади ва мустақил бажаришга ундалади.

Бажариш:

3 ёшда – мақсадга йўналтирилган синов усули билан бажарилади.

Ранг бўйича ўхшатиш

1. Рангли кубиклар. Топшириқ боланинг рангларни ўхшатиш, фарқлаш ва номлаш кўникмасини аниқлашга йўналтирилади.

Текшириш материали: 2 та қизил, 2 та оқ, 2 та яшил, 2 та кўк рангдаги кубиклар.

Текшириш методикаси: бола олдида 2 та (3,4) рангли кубик қўйилади ва текширувчининг кўлидагидек кубикни кўрсатиш сўралади: «Менинг кўлимдагидек

кубикни ол». Сўнгра психолог боладан: «Қизил кубик қани, кўрсат ва ҳоказо» деб сўрайди. Агар бола топшириқни бажаришга киришмаса, унда катта одам кубикни худди шу рангдаги кубик устига қўяди ва кубикларнинг умумий белгиси – ранг эканлигини кўрсатади.

Бажариш:

2 ёш – 2 хил рангни ўхшатади ва фарқлайди, 1-2 хил рангни номлайди.

2,5 ёш – 3 хил рангни ўхшатади, 2-3 хил рангни номлайди.

3 ёш - 4 хил рангни ўхшатади, 3-4 хил рангни номлайди.

2. Жуфт расмлар.

3. Топширик предметли расмни тўлиқ идрок этиш даражасининг ривожланганлигини аниқлашга қаратилган.

Текшириш материали: 4 жуфт предметли расмлар.

Текшириш методикаси: бола олдида 2 та предметнинг расми қўйилади. Худди шундай расмлар жуфти текширувчининг қўлида бўлади. Психолог кўрсатиш ишораси билан уларни ўзаро солиштириб, унинг ва боланинг қўлидаги расмлар бир хиллигини таъкидлайди. Сўнгра текширувчи ўзининг қўлидаги расмларни беркитади ва улардан бирини олиб болага кўрсатади ва худди шундай расмни кўрсатишини сўрайди. Агарда бола топширикни бажармаса, унда жуфт расмларни ўхшатиш кўрсатилади: «Бундай расм менда бор, сенда ҳам худди шундай расм бор» (бунда кўрсатиш ишорасидан фойдаланилади).

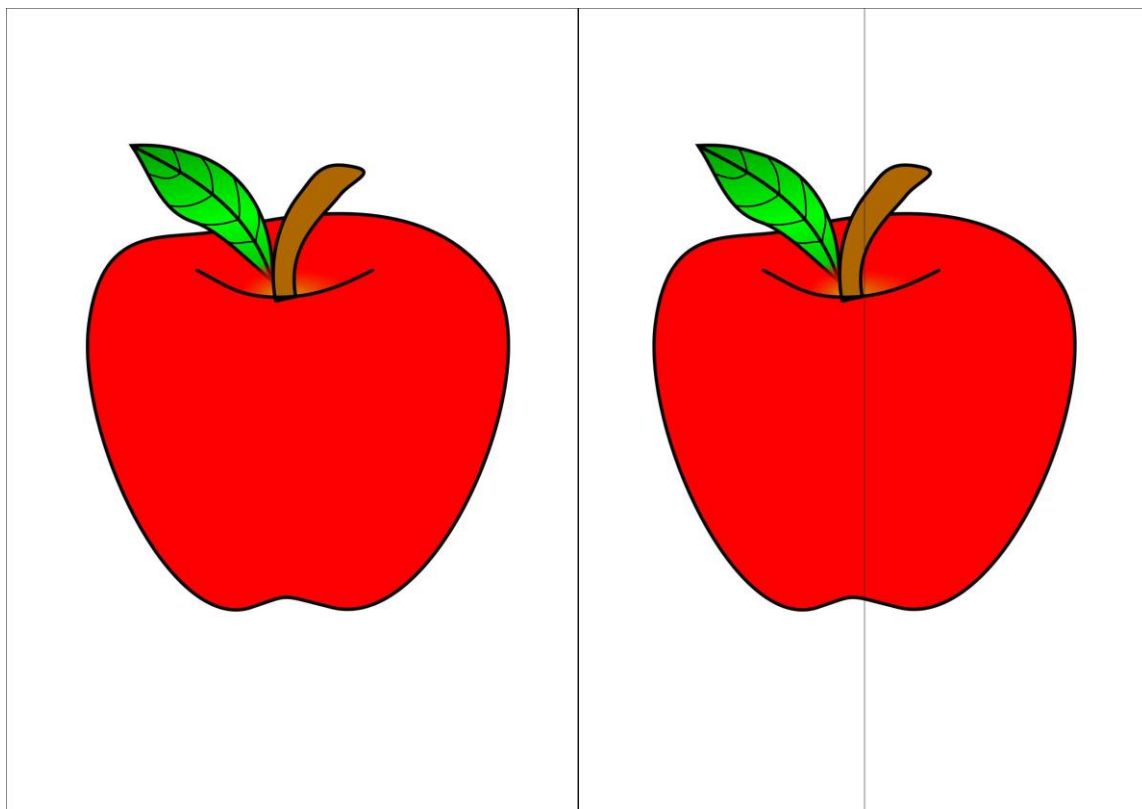
Бажариш:

2 ёшда – 2 жуфт предметли расмни топа олади.

2,5 ёш – 3 жуфт предметли расмни топа олади.

3 ёшда – 4 жуфт предметли расм топа олади.

4. Кесма расмлар. Топширик предметнинг расмини тўла

идрок этишнинг ривожланиш даражасини аниқлашга қаратилади.

Текшириш материали: 2 та бир хил предметнинг расми, улардан бири 2 та (3 та) қисмга бўлиб қирқилган.

Текшириш методикаси: болага 2 та (2ёш – 2 ёшу 6 ойликка) ёки 3 тага бўлиб (3 ёш) қирқилган расм кўрсатилади ва уни йиғиб бир бутун қилиб бериш сўралади: «Расмни тўлиқ қилиб йиғиб бер». Агарда бола топширикни бажаришда қийналса, унга қирқилмаган бутун расм кўрсатилади ва қисмлардан худди шундай расмни йиғиш сўралади. Агарда шундан кейин ҳам бола топширикни бажара олмаса, катта одамнинг ўзи қирққан расмнинг бир қисмини бутун расм устига қўяди ва боладан бошқа қисмини қўйишни сўрайди. Сўнгра болага топширикни мустақил бажаришни таклиф этилади.

5. Таёқчалардан қуриш. Топшириқ идрокнинг тўлиқлиги,

намунани кўрув-фазовий таҳлили, боланинг тақлид, кўрсатиш бўйича ҳаракат қилиш кўникмасининг ривожланиш даражасини аниқлашга қаратилган.

Текшириш материали: бир хил рангдаги 4 ёки 6 та ясси таёқчалар.

Текшириш методикаси: бола олдида таёқчалардан фигуралар – «болғача» ва «уйча» қурилади ва шундай қилиш таклиф этилади: «Мендагидек, бажар». Агарда бола кўрсатиш бўйича топшириқни бажара

олмаса, унга тақлид бўйича бажариш таклиф этилади: «Қара ва менга ўхшаб бажар». Сўнгра яна топшириқни намуна бўйича бажариш таклиф этилади.

Бажариш:

2 ёшу – 2 ёш 6 ойликда – болғачани иккита таёқчадан ясайди.

2 ёш 6 ойликдан – 3 ёшгача – уйчани 3 та таёқчадан қуради.

Психологик-педагогик текшириш натижаларини таҳлил қилиш

Боланинг психик ривожланишини тавсифлаш ва баҳолаш

Педагогик ва психологик текширишлар маълумотларини таҳлил қилиш натижасида амалга ошириладиган боланинг психик ривожланишининг турли томонларини тавсифлаш ва баҳолаш ёш даврларига аниқ мос келиши лозим.

Боланинг коммуникатив ва ҳиссий даражаларини ўрганиш.

Кузатиш ва экспериментал дтадқиқот, шунингдек боланинг онаси билан суҳбатдан олинган маълумотлар таҳлил қилиниб қуйидаги кўрсаткичларга диққат қаратилади:

Боланинг коммуникатив фаолиятида:

- алоқага киришиш хоҳиши ва тайёрлиги;
- катталарнинг коммуникатив сигналларига суҳт, бефарқ муносабат;
- алоқа қилиш даражасини аниқлаш (онтогенезда алоқа қилиш воситаларини пайдо бўлишининг босқичма-босқичлиги тамойили асосида).

I даража – гавда ва бошнинг дифференцирлашмаган ҳаракатлари ва алоқанинг экспрессив-мимик воситалари (нигоҳ, илжайиш, юзнинг ифодали ҳаракатлари, овоз фаоллигининг турли кўринишлари) ёрдамида алоқа қилиш. Бу даража соғлом болада 2-4 ойликда кечади.

II даража – алоқанинг предметли-ҳаракатли воситалари ёрдамидадан фойдаланади: локомотор ҳаракатлар ва турли ҳолатлар (яқинлашиш, узоқлашиш, катта одамга предметларни узатиш, катталарни ўзига тортиш ва итариш, норозиликни, алоқадан бош тортишни ёки ёпишиб олиши, ўзини катта одамнинг кўлига олинishiга бўлган интилишлар: кўлини онаси томон чўзиш ва ҳоказо). Бу даража соғлом болада 6-12 ойликда кечади.

III даража – символик имо-ишора, ифодали ва турли мимика, гувраш “сўзлари” (бўғинларни талаффуз этиш), товушларга, интонацияга тақлид қилиш ёрдамида алоқа қилиш. Алоқанинг бу даражаси 12-18 ойликда намоён бўлади.

IV даража – вербал (нутқ орқали) алоқа.

Ҳиссий доиранинг ривожланиши қуйидагича тавсифланади:

- ҳис-туйғуларнинг адекватлиги, маъқуллашга, танбаҳ ва талабга ҳиссий жавоб эътиборга олинади. Катта одамнинг фаол ижобий ҳиссий мурожаати, рағбатлантириши ва маъқуллаши болада қувончли экспрессив мимикали жавобни юзага келтиради. Танбех, талаблар боланинг ўз ҳулқини тўғрилашига имкон беради. Болаларда бошқа турдаги реакциялар ҳам кузатилиши мумкин: бола мурожаатга, маъқуллаш ва танбехга эътибор бермайди, чунки уларнинг маъносини тушунмайди. Боланинг танбехга бўлган ёрқин ифодаланган **негатив**

ёки агрессив (тажовуз) реакцияси унинг танбеҳнинг маъносини тушунганлиги, аммо унга бўйсунгиси келмаганлигидан далолат беради; бола катта одамнинг маъқуллаши ва диққатига қизиқмаганда бефарқ бўлади.

Предметли ва ўйин фаолиятлари ривожланишининг бир-бирига мос келмаслиги, предметли ва ўйин ҳаракатларининг адекватли эмаслиги ва камбағаллиги билан биргаликдаги мос келмаслиги дастлабки интеллектуал етишмовчиликлардан дарак бериши мумкин.

Узоқ вақт давом этадиган сетереотипли, бир хил тарздаги предметли ва ўйин ҳаракатларининг сақланиши ёки бир ўйинчоқ ёки ўйналмайдиган предметлар билан ижтимоий, коммуникатив йўналишсиз, баъзан ажабланарли предмет-алмашилишлар билан (туфли- уни овқатлантурса бўладиган тирик жонзот) ўйнаш ҳиссий бузилишлардан дарак беради.

Ақлий ва нутқий ривожланишни текширишнинг натижаларини таҳлил қилиш ва баҳолашда қуйидагиларга эътибор берилади:

топшириқни ноадекват бажариш ёки фаолиятнинг жуда содда усули, ўргатувчи ёрдамни қабул қилишнинг суствлиги, ўзининг фаолияти натижасига бефарқлик, нутқнинг яхши ривожланмаганлиги интеллектнинг дастлабки бузилишларини кўрсатади.

Илк ёшдаги болаларни логопедик текшириш

Илк ёшдаги болаларни логопедик текширишнинг мақсади – боланинг нутқини ривожланишини унинг ёшига, интеллектуал ривожланишига мослигини, нутқидаги бузилишларни аниқлаш ва нутқининг хусусиятларини ўрганишдир.

Илк ёшдаги болаларни логопедик текширишнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- боланинг нутқини пайдо бўлгунича даврининг хусусиятларини ва илк нутқий ривожланишини аниқлаш ва тавсифлаш;
- импрессив (нутқни тушунишни) нутқнинг ривожланиш даражасини аниқлаш ва тавсифлаш;

- экспрессив нутқнинг (фаол нутқни) ривожланиш даражасини аниқлаш ва тавсифлаш;
- нутқ бузилишларини дифференциал ташхис қилиш;
- нутқ пайдо бўлгунга қадар ва нутқнинг юзага келгандан кейин ривожланиш даражасининг болани умумий психик ривожланишига мослигини, мувофиқлигини аниқлаш;
- логопедик коррекциянинг мос шароитларини аниқлаш;
- ота-оналарга нутқида нуқсони бўлган болаларни ўқитиш юзасидан маслаҳатлар бериш.

Логопедик текшириш ўзига нутқий анамнезни йиғишни, бошқа анамнезлар билан танишиш, артикуляция аъзоларининг тузилиши ва ҳаракатчанлигини текшириш, нутқнинг оҳанги, суъратини (просодик томонларини), товушлар талаффузи ва фонематик идрокни, нутқнинг импрессив ва экспрессив томонларини (луғати, грамматик қурилиши, жумлалари ва боғланган нутқ) ўрганишни ўз ичига олади. Бир ёшгача бўлган ҳаракатнинг қўпол бузилишлари кузатилган болаларни текширишда рефлекс ҳаракатларнинг, болаларнинг қичқириши ҳамда овоз реакцияларини ўрганиш зарур.

Илк ёшдаги болаларнинг нутқий ривожланишини текширишнинг асосий методларига қуйидагилар киради: анамнетик маълумотларни йиғиш, ота-оналар билан суҳбат, боланинг ўйин фаолиятида барча нутқ жараёнларини бевосита кузатиш, боланинг нутқини фаолияти жараёнида ҳамда экспериментал шароитда ўрганиш.

Шуни эътиборга олиш зарурки, илк ёшдаги болаларни логопедик текшириш ўзига хос хусусиятларга эга. Бир ёшгача бўлган боланинг нутқини пайдо бўлгунга қадар даврини ўрганиш мураккаб бўлиб, у нерв системасининг етилмаганлиги, нутқ ва сенсор, мотор, когнитив функцияларнинг ва ҳисларнинг меъёрда ва патологияда ҳам ўзаро ҳамбарчас боғлиқлигидан келиб чиқади. Боланинг нутқ пайдо бўлгунча ва нутқий

имкониятларини баҳолаш унинг барча нерв-психик ривожланиши ва ҳаракат доирасининг хусусиятларини эътиборга олган ҳолда ўтказилади.

Илк ёшдаги болалар доимо ҳам экспериментатор билан осон алоқага ва топшириқларни бажариш фаолиятига киришмайдилар. Шунинг учун илк ёшдаги боланинг нутқини текширишда логопед бола билан ижобий ҳиссий алоқани ўрнатиб олиши зарур. Логопед илк ёшдаги боланинг психик ривожланиш қонуниятларини, турли ёшдаги болаларни психологик-педагогик текшириш методларини билиши муҳим, логопедик текширишни эса боланинг ушбу ёши учун етакчи бўлган фаолият турини эътиборга олган ҳолда ўтказиши керак. Бу методларни қўллаш орқали логопед нутқ нуқсонларининг турли формаларини дифференциация қила олиши ва уларни интеллектнинг етишмовчилигида, ҳиссий-иродавий кузатиладиган нутқ нуқсонларидан ажрата олиши мумкин.

Логопед нутқ бузилишларининг неврологик асосларини билиши ва болалар патопсихологияси бўйича, уларда кўп кузатиладиган психик бузилишлар формалари ҳақида ҳам баъзи тушунчаларга эга бўлиши лозим. Бу билимлар нутқ бузилишларининг тузилишини тўғри аниқлашга, коррекциялаш, ўқитиш ва тарбиялаш ишларининг энг мақбул йўллари танлашга имкон беради.

Логопедик текширишни ўтказишга қўйиладиган талаблар

Логопедик текширишни анамнезга тўлиқ ўрганиб бўлингандан ва тиббий текширувдан сўнг ўтказиш мақсадга мувофиқ. Бола ҳақида олинган маълумотлар логопедга нутқ нуқсонининг келиб чиқиши, кечишини аниқлашга, текширишда тўғри йўналишга, боланинг ёшига, унинг мотор, сенсор ва интеллектуал имкониятларига мос методларни танлашга ёрдам беради.

Илк ёшдаги боланинг ҳиссий-коммуникатив доирасининг хусусиятларига боғлиқ ҳолда логопедик текширишни психологик текширишдан сўнг ёки у билан параллел равишда логопедик усулларни қўллаб ўйин тарзида, болани қизиқтириб ўтказиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Икки ёшгача бўлган болаларни онасининг ёнида, баъзи ҳолларда бола онасининг тиззасида ўтирган ҳолда текшириш тавсия этилади, чунки бу ёшдаги болаларда юзага келадиган кўрқув, хавотирланиш нутқий негативизмни келтириб чиқариши мумкин.

Икки ёшдан катта бўлган болалар одатда берилган янги ўйинчоқларга кизиқадилар. Бу ёшдаги болаларни текшириш вазиятига уларни махсус ташкил этилган ўйин фаолиятига жалб этиш орқали осон кечади. Нутқий материалнинг барчаси нутқий онтогенезни эътиборга олган ҳолда танланиши зарур. 1 ёшу 3 ойликда 3-5та яхши таниш бўлган предметларнинг расмлари, кўриб чиқиш учун – 1та предмет расми қўшимча қисмларсиз, статик (тик турган) ҳолатда берилади.

1 ёшу 6 ойликда 5-7та расмлар орасидан керакли предметни топиш таклиф этилади. Таклиф этилган расмларда предмет бола учун тушунарли бўлган қисмлардан ташкил топган бўлиши керак.

1 ёшу 9 ойлик болаларга содда мазмундаги воқеабанд расм (қўғирчоқ стулда ўтирипти, мушук копток ўйнаяпти ва ҳоказо) мос бўлади. Икки ёшда содда икки поғонали кўрсатмаларни, масалан “Кубикни ол ва онангга бер” бериш мумкин. Икки ёшдан сўнг болалар анча чуқур мазмундаги сюжетни тушунишга қодир бўладилар.

Фонематик идрокнинг шаклланганлигини ўрганиш учун 2 ёшу 6 ойликдан турлича овоз чиқарадиган ўйинчоқлар қўлланилади, 3 ёшдан эса расм-символлар ва пароним сўзларни ифодалайдиган предметларнинг ясси, текис расмларидан фойдаланилади.

Жумлали нутқнинг шаклланганлик даражасини текшириш учун бола билан кўргазмага таянган ҳолда (эртак персонажлари) таниш бўлган эртакдан бир парчани эслаб бевосита суҳбат методи қўлланилади.

Эксперссив (ташқи) нутқга эга бўлмаган болаларни текширишда нутқий диққатнинг ифодаланганлигига, бола овозга диққатини қаратишига, интонацияга мос реакциясига; овоз фаоллигининг мавжудлигига ва

артикуляция аъзолари ҳаракатларининг ихтиёрий ёки рефлекторлигига эътибор берилади.

Бир ёшгача бўлган болаларни логопедик текшириш

Бир ойлик болани текшириш методлари ва йўллари

Тадқиқот предмети: у билан гаплашилганда жавоб сифатида алоҳида товушлар чиқаради.

Текшириш методикаси: катта одам чалқанча ётган болага унинг кўзидан 23-30 см масофада энгашади. Ўзининг юзига нисбатан боланинг диққатини тортади, уни эркалатиб гаплашади, баъзи товушларни чўзиб (5 мартагача) талаффуз этади.

Бола учун ёрдам: агарда бола товушларни талаффуз этмаса, у билан гаплашиш 1-2 минутгача чўзилади. Агарда шунда ҳам жавоб товушлари бўлмаса, болани силаб-сийпалаш, рағбатлантириш лозим.

Боланинг ўзини тутиши: катта одамнинг бир неча марта унга қараб мурожаат қилишига бола алоҳида товушлар билан жавоб беради. Бир қанча вақтдан (бир неча дақиқадан 1 минутгача) сўнг жавоб беришига ҳам йўл кўйилади. Агарда бу вақт оралиғида исталаётган хулқ юзага келтирилмаса, унда боланинг беихтиёрий вокализациясига (овоз чиқаришига) диққат қаратилади ва уларни бошқа топшириқларни бажаришида ҳисобга олинади. Бир ойликда барча шартли рефлекслар намоён бўлиши лозим.

Икки-уч ойлик болани текшириш методлари ва йўллари

Тадқиқот предмети: Гугулаш товушларини талаффуз этади.

Текшириш методикаси: боланинг бўғиз товушларини айтиши учун уни орқаси билан ётқизилади, болани эркалатиб мурожаат қилинади ёки боланинг онасидан у билан ҳиссий “гаплашиш” сўралади. Агарда гўдак текшириш давомида ҳеч қандай бўғиз товушларини талаффуз этмаган бўлса, унда онасидан: “Сизнинг фарзандингиз қорни тўқ, дам олган вақтларида қандайдир товушларни айтадими? “Бу товушлар қандай эшитилади?”-, деб сўралади. Гўдакнинг онаси бола талаффуз этадиган товушларни баён

килишга қийналса, унга логопед ёрдам бериши мумкин. Намуна сифатида логопед гўдакнинг онасига гугулаш товушига ўхшаш товушларни мисол тариқасида талаффуз этади.

Бола учун ёрдам: агарда тактил-ҳиссий алоқада товушларни айттиришнинг иложи бўлмаса, логопед боланинг нафас чиқаришини нафас гимнастикаси ёрдамида вокализация қилишга уриниши мумкин: дастлабки ҳолат – орқаси билан ётқизиш. Кўкрак қафасини, унинг ён ва олди томонларини ритмик равишда аста босиш. Нафас чиқаришда логопед гугулаш товушларини талаффуз этади. Бу метод 2 ҳафталикдан 3 ойликкача бўлган болаларда қўлланилиши мумкин. 3 ойликда дастлабки ҳолат – бола орқаси билан ётқизилади. Боланинг букилган қўлларини биров ён томонларга столнинг устида енгилгина сирпантириб очиш (нафас олиш), сўнгра уларни букилган ҳолатда аста кўкрак қафасининг ён томонларининг устига босиш (нафас чиқариш). Нафас чиқаришда логопед гугулаш товушларини талаффуз қилади.

Боланинг ўзини туттиши: катталарнинг бир неча мурожаатидан сўнг гўдак алоҳида товушлар билан жавоб беради: а) гўдак бирин-кетин унлиларга ўхшаш товушлар (айниқса, “е” ва “и”га) чиқара бошлайди. Аста-секин ундошлар қўшила боради. Бу сўзларнинг артикуляцияси қисман ноаниқ, баъзан эса умуман тушунарсиз бўлади; Баъзан 3 ойликда бола кўпинча орқаси билан ётиб веляр “р” товушини талаффуз этиши мумкин.

Тўрт ойлик болани текшириш методлари ва йўллари

Тадқиқот предмети: Фаол турли гугулаш товушларини талаффуз этади. Гугулашда ўзига-ўзи тақлид қилади; бола билан ҳиссий нутқий алоқа қилинганда унга жавобан қаттиқ кулади; сокин ва ритмик мусиқага турлича муносабат билдиради.

Текшириш методикаси: бола томон энгашиб, уни эркалатиб, бир неча марта унга қараб гаплашилади. Агарда бола овоз реакциялари билан жавоб бермаса, онасига савол берилади: “Фарзандингиз қандай товушларни талаффуз қилади?”, “Ухлаб турганидан сўнг, кайфияти яхшилигида ўз-ўзи

билан гаплашадими?”, “Болангиз қандай хурсанд бўлади, кулишни билладими?”, “Сокин ва ритмик мусикага қандай муносабат билдиради?”

Беш ойлик болани текшириш методлари ва йўллари

Тадқиқот предмети: гуврашни (бўғинларни талаффуз этиш) пайдо бўлиши.

Текшириш методикаси: одатда боланинг кайфияти яхши вақтларда гуврашнинг дастлабки товушлари пайдо бўла бошлайди. Агарда бу товушларни спонтан эшитишнинг иложи бўлмаса, гўдакнинг онаси ёки текширувчи болани ушбу бўғин занжирларини айтишга ундайди. Агарда текшириш вақтида бунинг ҳам уддасидан чиқилмаса, боланинг онасидан: “Фарзандингиз кайфияти яхши вақтларда қандай товушларни талаффуз этади?”, деб сўралади.

Онаси томонидан баён этилаётганда логопед бола бўғинларнинг кетма-кет занжирини талаффуз этишига аҳамият беради. Агарда бундай бўлмаса, логопед намуна келтиради ва онасидан бунга ўхшаш товушларни бола қандай талаффуз қилишини эшитганлиги сўралади.

Олти-етти ойлик болани текшириш методлари ва йўллари

Тадқиқот предмети: бўғинларни талаффуз этади.

Текшириш методикаси: бўғинларни талаффуз этишга ундайдиган омил сифатида катта одамнинг бола билан гаплашиши зарур эмас, аммо унга мурожаат қилинганда бола қувонади. Текшириш вақтида бола томонидан беихтиёр (спонтан) талаффуз этилган барча товушлар эътиборга олинади (белгилаб борилади).

Агарда текшириш вақтида тегишли товушларнинг, қувонч қичқириқларини эшитишнинг иложи бўлмаса, боланинг онасьячи ёки логопед бола билан тактил-ҳиссий алоқа ўрнатишга уриниб кўради. Бола билан бундай “гаплашиш” вақтида бироз тўхталиш қилиш лозим, бу вақтда бола артикуляция аъзоларининг тегишли ҳаракатларини “топиб” олиши мумкин. Агарда текширишнинг ниҳоясигача бола бирорта ҳам бўғинларни

талаффуз қилмаса, унинг онасидан “Фарзандингиз қичқириқдан бошқа қандайдир товушларни талаффуз этадими?”, “Улар қандай айтилади?” ва “Фарзандингизнинг кайфияти яхши вақтларда қувончли қаттиқ қичқириқлар чиқарадими?”, деб сўралади. Агарда боланинг онаси фарзандининг қандай товушлар чиқаришини кўрсатишга қийналса, логопед намуна келтиради.

Агарда тактил-ҳиссий алоқада товушлар чиқаришнинг уддасидан чиқилмаса, логопед боланинг нафас чиқаришини нафас гимнастикаси ёрдамида вокализациялашга уриниб кўради:

катта одам боланинг қўлларини ушлаб уларни ён томонга ва юқорига кўтаради (нафас олиш) ва галма-галдан ўнг қўлини чап қўлига ва чап қўлини ўнг қўлини устида ҳолда кўкрагининг устига қўяди (нафас чиқариш). Боланинг нафас чиқаришида логопед гугулаш товушларини талаффуз этади. Бу усул 6-12 ойлик болаларда қўлланилади.

Кўришида, эшитишида нуқсони бўлган болаларда гуврашнинг (бўғинларни талаффуз этишнинг) шаклланишини орқада қолиши натижасида товуш ва артикуляция мимикаси ўртасида боғланишлар юзага келмайди.

Саккиз ойлик болани текшириш методлари ва йўллари

Тадқиқот предмети: сўз-белгиларни тушунади

Текшириш методикаси: текшириш боланинг ота-онасининг ёрдамида ўтказилади, чунки бу даврда бола нутқни тушуна бошлайди, вазиятга муносабатини билдиришга қодир бўлади. Бунда болага гапираётган одамнинг гавдасини ҳолати, унинг кўриниши, шароит, интонацияси, овозининг тембри аҳамиятли бўлади. Текширишни ўтказишда предмет, унинг жойи, гапираётган одамнинг овоз тембри ва интонацияси болага яхши таниш бўлиши керак.

Боланинг онаси логопеднинг саволларига жавоб беришга қийналган вақтларда ундан уйида бола агарда ўйинчоқ унинг кўзига кўринмайдиган жойда бўлса нигоҳи билан уни излашга ҳаракат қилишига эътиборини қаратиш сўралади.

Бола учун ёрдам: агарда бола ўйинчоққа қарамаса, катта одам болани қўлига олиб ўйинчоқ ёнига олиб келади, унинг номини айтади ва “.....қани?”, деб сўрайди ва дарҳол уни кўрсатади. Ўйинчоқни ўрнига шундай тарзда қўядики, бола уни кузатсин ва яна боладан уни сўрайди.

20-30 сек. тўхталишдан сўнг боланинг ўйинчоқни номини тушунганлиги текширилади, аммо бунда ўйинчоқ боланинг олдига кўрсатмасдан қўйилади.

Тўққиз ва ўн ойлик болани текшириш методлари ва йўллари

Ўрганиш предмети: турли товушлардан иборат бўғинлар занжирини (3-5та бўғиндан иборат) талаффуз этади; 2-4 сўз кўрсатмасини 9 ойликда, ва 4-7 кўрсатмани 10 ойликда тушунади.

Текшириш методикаси: бу ёшдаги бола текшириш вазиятида доимо ҳам овоз фаоллигини кўрсатмайди, чунки нотаниш вазиятдан қўрқиши мумкин. Шу сабабли текширувчи боланинг малакаларини баҳолаш учун онасидан: «Фарзандингиз 3-4та бир хил бўғинларни, масалан, «ма-ма-ма», «та-та-та», «ба-ба-ба» ва бошқаларни талаффуз этадими?» деб сўраши керак. Агарда бола алоқага яхши киришса унга 3-4та ўйинчоқ кўрсатилади, уларни бола топиши керак. Сўнггра уларнинг жойлари ўзгартирилади ва сўралади: «.....қани?» Савол 2-3 марта такрорланади. Бола учта ўйинчоқдан иккитасини топганидан сўнг улар жойлари билан алмаштирилади ва яна бир марта ўйинчоқлар ҳақида савол берилади.

Болага ёрдам: агарда бола айтилган ўйинчоқларни «.....қани?» саволлари бўйича қидирмаса, текширувчи ўргатувчи ёрдам кўрсатади: «айиқча қани?» Қара: мана айиқча!». Сўнггра айиқчани яширади: «Айиқча йўқ». «Мана айиқча». Шундан сўнг яна боладан сўралади.

Агарда текшириш вақтида болада исталаётган жавоб реакциясини юзага келтиришнинг иложи бўлмаса, унда боланинг онаси фарзандининг

уй шароитидаги берилган топшириққа тегишли ўзини тутишини аниқ мисоллар орқали кўрсатади.

Ўн бир ойлик болани текшириш методлари ва йўллари

Ўрганиш предмети: бўғинларни ва баъзи сўзларни (дада, ойи, опа ва ҳ-зо) талаффуз қилади; 6-10та сўз кўрсатмаларини тушунади.

Текшириш методикаси: бу ёшдаги болани текширишни ўйин вазиятида ўтказиш лозим. Кучукни овкатлантириш, кўғирчоқни ухлатиш (кўрсатиб бермасдан)ва ҳ-золар сўралади. Кўрсатма 2 марта такрорланади ва боланинг ҳаракатлари 5 минут кузатилади.

Болага ёрдам: агарда бола кўрсатмани бажармаса, логопед унинг олдида ўйинчоқни қўяди ва яна бир марта топшириқ такрорланади. Сўнгра болага талаб этилаётган ҳаракат кўрсатиб берилади. Бола билан ўйнаётиб, ундан содда, бола учун таниш бўлган, масалан: «Ол, қўй, бер, кўрсат, ташла, буёққа кел, итар, кийдир, мумкин эмас» каби ҳаракатларни бажариш сўралади. Агарда бола айтилаётганларга эътибор бермаса, сўзлар тушунтирувчи имо-ишоралар билан биргаликда айтилади.

Тушунилаётган нутқда дастлабки умумлаштиришларни аниқлаш учун боладан иккита бир хил предметни кўрсатиш сўралади.

Ўн икки ойлик болани текшириш методлари ва йўллари

Ўрганиш предмети: бир неча предметларнинг номини, ҳаракатларни, исмларни тушунади (кўрсатилмаса ҳам), баъзи топшириқларни (топ, бер, қўй, бер, мумкин эмас ва ҳ-зо) бажаради; 5-10та бўғин-сўзларни, товушларга ўхшатишларни талаффуз қилади.

Жиҳоз: ўйинчоқлар, бола доимо киядиган кийимлар, фойдаланадиган предметлар.

Текшириш методикаси: аввал хонага болага таниш бўлган бир неча предметлар қўйилади. Сўнгра текширувчи онасига кўрсатмали ишорадан фойдаланмасдан боладан предметлардан бирини, масалан :«менга

коптокни олиб кел!» ёки «кўғирчокни стол устига қўй»ва ҳ-золарни сўраши илтимос қилинади.

Болага таниш бўлган ўйинчоқлар, предметлар берилади. «Бу нима?», «Бу ким?», «Кучукча қандай гапиради?», «Мушук қандай миёвлайди?»

Икки ёшдаги болаларни логопедик текшириш

1 ёшу 1 ойликдан 1 ёшу 3 ойликкача

Импрессив нутк

1. Атрофидаги предметларнинг номини тушунади.

Жиҳоз: ҳайвонларни, транспортни, маиший жиҳозларни тасвирловчи 3-4та ўйинчоқ.

Текшириш методикаси: а) бола олдида 4та назорат предметлари (кўғирчоқ, машинача, кучук, копток) қўйилади. Текширувчининг: «.....қани?» саволига жавобан бола барча предметларни кўрсатиши керак. Сўнгра предметларнинг ўрнилари ўзгартирилади ва боладан яна сўралган предметни топиш кўрсатмаси берилади. Агарда бола янглишса ёки номи айтилган ўйинчоқни нигоҳи билан қидирмаса, текширувчи унга фақат иккитасини кўрсатади ва: «.....қани?», деб сўрайди. Жавоб бўлмаганда битта ўйинчоқни кўрсатади ва уни номини айтади. Иккита ўйинчоқнинг номини айтиш, сўнгра уларни бошқа назоратлилар орасида улар ҳақида сўраш мумкин. Агарда бола учтадан кам бўлмаган предметларни топса, кўрсатса топшириқ бажарилган ҳисобланади; б) боланинг диққати кийимларга, пойафзалларга (иштонлар, шапка, туфли, кўйлак) қаратилади ва «.....қани?», деб уларни кўрсатиш сўралади. Агарда бола предметларни изламаса ёки янглишса, текширувчи уларни биргаликда қидиришни таклиф этади. Болани бирор предметнинг олдида олиб боради ва: «.....қани?», деб сўрайди. Бола билан биргаликда тўртта предметдан иккитасини топиш мумкин. Сўнгра ўйинчоқларни яна кўзга кўринадиган жойга қўйилади ва уларни топиш, кўрсатиш сўралади.

2. Ҳаракатларнинг номини тушунади.

Жиҳоз: воқеабанд ўйин учун ўйинчоқлар.

Текшириш методикаси: болага «қўғирчоқни овқатлангир», «Қўғирчоқни кроватга ётқиз», «кучукча сув бер», «қўғирчоққа калпоғини кийдир» ва шунга ўхшаш ҳаракатларни бажариш таклиф этилади. Агарда бола ҳаракатларни бажармаса, текширувчи уни ўргатади, сўнгра яна топшириқни бажаришни сўрайди.

Эксперссив нутк.: бола турли бўғин-сўзларни, товушга таклид қилишни, ундов сўзларни қўллай олади. а, и, п, б, м, й товушларини талаффуз этади.

Фаол луғатнинг ривожланиш даражаси сўраш, боланинг ўйин фаолиятини кузатиш методи орқали аниқланади.

1 ёшу 4 ойликдан 1 ёшу 6 ойликкача

Импрессив нутк

1.Муҳим белгилари бўйича дастлабки умумлаштиришлар.

Жиҳоз: баъзи бир белгилар бўйича фарқланадиган иккита ўхшаш предметлар.

Текшириш методикаси: бир неча предметлар, масалан, юмшоқ матодан ясалган кучукча, резинадан қилинган кучукча, юмшоқ матодан ясалган мушукча, қўғирчоқ таклиф этилади, ва кучукчани ва яна кучукчани кўрсатиш сўралади.

Устида, ичида кўмакчи отларни тушуниши.

Жиҳоз: кубик, машина, копток, қутича.

Текшириш методикаси: боладан кубикни машина ичига, машинани стул устига қўйиш, машинани қути ичига солиш сўралади.

3. Гавданинг 1-4та қисмини кўрсата олади.

Дастлаб боланинг онасидан фарзандининг гавданинг қайси қисмларини билиши аниқланади.

Эшитиш диққати ва фонематик эшитиш: нутқий бўлмаган товушларни ажратади (1 ёшу 6 ойлик).

Жиҳоз: чилдирма, қўнғироқча, ёғоч қошиқлар.

Текшириш методикаси: болага нима овоз чиқарганини топиш таклиф этилади.

Экспрессив нутқ: товушларга таклид қилиш, бўғин-сўзлар, предметларни ва ҳаракатларни англатувчи сўзлар. а, у, о, и, м, п, к, г, д, б, н товушлари.

Текшириш методикаси: болага ўйин вазиятида турли ўйинчоқлар, маиший жиҳозлар кўрсатилади ва: «Бу нима?», «Бу ким?», деб сўралади.

1 ёшу 7 ойликдан 1 ёшу 9 ойликкача

Импрессив нутқ:

1. Содда ҳикояларни ва катталарнинг воқеабанд расм бўйича берган саволларини тушунади.

Жиҳоз: мазмуни тушунарли, боланинг ёшига мос бўлган турли воқеабанд расмлар: қизча ухляпти, овқат еяпти, чўмиляпти, кийиняпти ва ҳ-зо таклиф этилади.

Текшириш методикаси: текширувчи боланинг олдида расмларни қўяди ва «Қизчанинг ухлаётганини кўрсат», «Қизчанинг чўмиляётганини кўрсат», деб топшириқ беради. Агарда бола бериляётган саволларга тегишли расмларни кўрсатишга қийналса, у билан биргаликда расмлар кўриб чиқилади ва алоҳида персонажларга тегишли саволлар берилади.

2. «тагида» кўмакчи отининг маъносини тушунади.

Жиҳоз: стул тагида ётган предмет.

Текшириш методикаси: болага стул устидаги ручкани, стул тагидаги ручкани олиш ва ҳо-зо кўрсатмалари берилади.

3. Отларнинг бирлик ва кўплик шаклларни ажратади (1 ёшу 9 ойлик)

Жиҳоз: бу ёшда ҳақиқий предметлардан, шунингдек расмлардан фойдаланиш мумкин: қалам-қаламлар, машина-машиналар ва ҳоказо.

Тегишириш методикаси: болага кўрсатиш таклиф этилади (машина қани, машиналар эса қани, машинани бер, машиналарни бер).

4. феълларнинг ўзлик нисбатида ифодаланган сўз-ҳаракатларни тушунади.

Жиҳоз: расмлар (қўғирчоқ қўлини ювяпти, қўғирчоқ ювиняпти, бола машинани ғилдиратяпти, бола машинада учяпти, қиз кийяпти, қиз кийиняпти).

Тегишириш методикаси: боладан қаерда кийаяётганини, қаерда кийинаятганини кўрсатиш сўралади ва ҳоказо.

Уч жуфт расмдан 2-3 тасини кўрсатади.

5. Кичрайтириш кўшимчалари мавжуд сўзларни тушунади (1 ёшу 9 ойлик).

Жиҳоз: ҳақиқий предметлар ёки расмлар: катта машина, кичкина машина, катта стул, кичкина стул ва ҳоказо.

Тегишириш методикаси: болага катта машинани, машиначани, стулни ва стулчани кўрсатиш таклиф этилади.

6. Юз ва гавданинг 3-5 қисмларини кўрсатади.

Тегишириш методикаси: бола билан ҳиссий алоқа ўрнатиб, кўзини, бурнини, оғзини кўрсатиш сўралади.

Фонематик эшитиш: нутқ товушларини фарқлаш.

Жиҳоз: кучук, мушук, хўроз, сигир.

Тегишириш методикаси: болага нима овоз чиқарганини аниққлаш таклиф этилади.

Бола товушларга тақлид бўйича таниш ўйинчоқларни топади.

Экспрессив нутқ:

1. Феълларни қўллайди, икки сўздан иборат жумлалардан фойдаланади.

Текшириш методикаси: боланинг ўйин фаолиятини кузатаётиб унинг барча нутқий имкониятлари эътиборга олинади.

2. Сўзнинг бўғин тузилиши.

1 ёшу 9 ойликда бола икки очик бўғинли (ойи, опа, дада), бир бўғинли (нон, чой, уй, гул) сўзларини айта олади.

3. а, у, о, и, м, п, б, к, г, д, н, т, л, с товушларини талаффуз қилади.

Сўзларда кўпинча бош дастлабки товуш ёки охириги ундош ташлаб кетилади.

1 ёшу 10 ойликдан 2 ёшгача

Импрессив нутқ

1. Боланинг тажрибасида бўлган воқеалар ҳақида кўрсатилмасдан айтиб берилганларни тушунади.

Текшириш методикаси: катта одам боланинг хотирасидаги аввал юз берган ҳодисаларни эслатиб саволлар беради.

2. “ёнида” кўмакчи отнинг маъносини тушунади.

Жиҳоз: копток, стол.

Текшириш методикаси: болага коптокни ўйнаш таклиф этилади. “Кел, копток ўйнаймиз. Энди копток стол устидан сакрасин. Коптокни столнинг ёнига қўй”.

Жиҳоз: воқеабанд расмлар: кучук ёғочни ўйнапти., бола эса унинг ёнида турибди.

Текшириш методикаси: сўралади: “Кучук нимани ўйнапти?”, “Бола ниманинг ёнида турибди?”.

3. Феълларнинг бирлик ва кўплик шакллари ажратади (2 ёш).

Жиҳоз: воқеабанд расмлар: қизча қўшиқ айтяпти, қизлар қўшиқ айтяптилар; бола расм чизяпти, болалар расм чизяптилар.

Текшириши методикаси: сўралади: Топ-чи, мен қайси расм ҳақида гапираман: “Қўшиқ айтяптилар”. “Расм чизаётганлари ҳақидагисини кўрсат”. Учта расмлар жуфтидан бола иккитасини кўрсатиши керак.

Эшитиш диққати ва фонематик эшитиш: овознинг баландлигини ажратади (2 ёшда).

Жиҳоз: ўйинчоқлар: катта ва кичик кучуклар, катта ва кичик мушуклар ва ҳоказо.

Текшириши методикаси: боладан “Қарагин, менинг қўлимда катта ва кичик ҳайвонлар бор. Кичкиналари секин овоз чиқаради, катталари эса қаттиқ овоз чиқаради”. “ Ҳозир нима овоз чиқарганини топасан”.

Экспрессив нутқ

- иккинчи шахсда бирлик ва кўпликда буйруқ-истак майлидаги феълларни, инфитивни (ҳаракат номини) нутқда қўллайди;
- бош келишида отларнинг кўплик шакллари қўллайди;
- равиш, олмошларни : мана, ана, қаерда, яхши, керак, керак эмас қўллайди;

Баъзан кишилиқ олмошларини аралаштириб юборади (ўзи ҳақида 3 шахсда гапиради);

- сўзнинг бўғин тузилиши: уч бўғинли сўзларни (машина, дўлана) нутқда қўллайди. Баъзан бўғинларни ташлаб кетиши мумкин.
- сифат ва олмошларни қўллаб учта сўздан иборат гаплардан фойдаланади. Қўшимчаларни қўшиш орқали сўз яшаш малакаларига эга бўлади (эркалатиш-кичрайтириш қўшимчаларини).

Текшириши методикаси: болани ўйин фаолиятида кузатаётиб, расмлар юзасидан берилган саволларга жавоб беришни таклиф этиб унинг барча нутқий имкониятлари белгилаб борилади.

2 ёш 1 ойликдан 2 ёш 6 ойликкача

Импрессив нутқ:

1. Асосий лексик мавзулар бўйича предметларнинг, ҳаракатларнинг маъносини англатувчи сўзларни тушунади:

- ўйинчоқлар: кўғирчоқ, айиқча, копток, кубик, қуёнча;
- идиш-товоқлар: пиёла, чойнак, қошиқ;
- кийимлар: шапка, пальто, туфли, кўйлақ, иштон, майка;
- мебель: стол, стул, шкаф, кровать;
- гавда қисмлари: бош, кўллар, оёқлар, бўйин;
- юзнинг қисмлари: кўзлар, оғиз, бурун, пешона, лаб;
- уй ҳайвонлари: ит, мушук, хўроз, от, сигир;
- транспорт: машина, автобус, поезд, самолёт;
- мевалар: олма, апельсин, олхўри;
- сабзавотлар: сабзи, бодринг, помидор;
- ҳайвонлар гавдасининг қисмлари: боши, оёғи, думи, кўзи, мўйлови;
- ҳаракатлар: кийиниш, овқатланиш, ичиш, кулиш, ўйнаш, қуриш, учиш, ювиш, силаш, дазмоллаш, даволаш;
- сифатлар: катта, кичик, узун, қисқа, қизил, кўк, сариқ, яшил, ширин, аччиқ;
- **нареция** (равишлар): узоқ, яқин, паст, баланд, тез, секин, қоронғи, ёруғ;
- Луғат бойлигини текшириш учун *жиҳоз*: предметларнинг расмлари, воқеабанд расмлар.

2. “орқасида”, “олдида”, “устида” кўмакчи отларнинг кўлланилишини тушунади (2 ёшу 6 ойлик).

Текшириш методикаси: болага қуйидаги кўрсатмаларни бажариш таклиф этилади: “Стулнинг устига чиқ”, “Гидамнинг устида юр”, “Ойнанинг олдида бор”, “Кўлингни бошинг устига кўтар”.

3. Феълларнинг ҳозирги ва ўтган замонларини ажратади (2 ёш 6 ойлик).

Текшириш методикаси: боланинг нима қилганлиги ва нима қилиши ҳақида суҳбат орқали аниқланади.

4. Уч поғонали кўрсатмани тушунади.

Текшириш методикаси: боладан куйидагича кўрсатмаларни бажариш сўралади: “Стулнинг устидаги коптокни ол ва стол устига қўй” ёки “Столнинг устидаги машиначани ва коптокни ол, ойингга машиначани бер, менга эса коптокни бер”.

Эшитиш диққати ва фонематик эшитиш: пароним-сўзларни фарқлайди (2 ёш 6 ойлик)

Жиҳоз: расмлар (шим-сим, бош-тош, стол-стул ва хоказо).

Текшириш методикаси: болага сўралаётган расмни кўрсатиш таклиф этилади.

Экспрессив нутқ:

- отларни бош, жўналиш, ўрин-пайт келишикларда қўллай олади;
- отларни бирлик ва кўпликда қўллай олади;
- феълларни бирлик ва кўпликда қўллайди, шахсларда ўзгартира олади (2 шахс кўпликдан бошқасида). Феълларнинг ҳозирги ва ўтган замонларини фарқлайди.

Сўзнинг бўғин тузилиши: икки бўғинли сўзларни (лимон, шамол) талаффуз этади.

Товушлар талаффузида артикуляция жиҳатидан бир-бирига яқин товушларни алмаштиради.

2 ёш 7 ойликдан 3 ёшгача

Импрессив нутқ

очиш, ёпиш, олиб кетиш, олиб келиш, ўраш, тахлаш, ёйин).

Фонематик эшитиш: омоним сўзларни фарқлайди.

Экспрессив нутқ:

- отларни, феълларни кўпликда қўллайди.

Жиҳоз: битта ва бир неча предметлар тасвирланган расмлар;

- ўзлик нисбатидаги феълларнинг барча шакллари пайдо бўлади;
- нутқида сифатдошлар пайдо бўлади (борган, келган, кетган).

Текшириш методикаси: бола билан расмларни қўллаб суҳбат ўтказиш орқали аниқланади.

Сўзнинг бўғин тузилиши: ундош товушлар кетма-кет келган сўзларни қўллай бошлайди, масалан, тарвуз, шолғом, такси.

Товушлар талаффузи: ш, ж, ч, қ, ғ.

Логопедик тешириш натижаларининг тахлили

*1 ойликдан 4 ойликкача бўлган болаларни текширишдан олинган
маълумотларнинг тахлили*

Болалар организмидаги марказий нерв системасининг жароҳатланиши билан боғлиқ бўлган турли патологик ҳолатлар ҳатто оддий овоз реакцияларининг юзага келишига ҳам тўсқинлик қилиши мумкин. Боланинг артикуляция аъзолари ва нафас мушакларидаги заифлик унинг қичқириғини қисқа, заиф, юқори тонда, баъзан эса эса шунчалик секин бўлишига олиб келадики, бунда фақатгина мимик реакцияга кўра бола йиғлаётганини сезиш мумкин. Бульбар ва псевдобульбар бузилишларда, артикуляция аъзоларининг туғма нуқсонларида, очиқ ринолалияда боланинг қичқириғида эшитиладиган товушлар манқаланган тарзда бўлади. Нафас мушаклари заиф болаларда бундан ташқари, йўталиш жуда заиф ёки бўлмайди, гўдак аксиради, аммо бўғиз товушларини чиқармайди. Эмишнинг заифлиги, сўрғични лаб билан ушлаб олишнинг бўшлиги, эмишда кўпинча қоқилиб кетиш тил, лаб, чайнаш мушакларининг инервациясини бузилишларидан далолат бериши мумкин.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларда овозга, ўйинчоқ овозига эшитиб эътибор беришнинг заифлиги ёки йўқлиги кузатилади, ammo бу ёшда эшитишнинг таххис қилиш жуда мушкулдир, чунки хатто тотал карликка эга бўлган болалар ҳам бу даврда овоз чиқариши, онаси унга эркалатиб караганга эътибор бериши мумкин.

Марказий нерв системасининг органик жароҳатланишлари бўлган 2-3 ойлик болаларда нутқ пайдо бўлгунга қадар ривожланиш орқада қолади, сустлашади. Оғир ҳолатларда вокализация (овоз чиқариш) фақатгина нафас машқлари жараёнида, нафас чиқаришда имкони бўлади. Енгилроқ ҳолатларда бундай болаларда овоз фаоллигини катталар билан ҳиссий-нутқий алоқа қилишда, ёрқин рангдаги ўйинчоққа нисбатан ва тактил тегиш орқали юзага келтириш мумкин. Бундай болаларда дизартрик бузилишлар мавжудлигига тахмин қилиниши мумкин. Қичқирик физиологик реакция бўлиб, кўпинча бу даврда ҳам интонация жиҳатидан ёрқин бўлмайди, бутилкачанинг сўрғичини, эмишни сезишда ҳам тўхтамайди.

3 ойликка келиб бундай болаларда псевдобульбар синдром анча аниқ намоён бўла бошлайди, у эмишни, ютишни, нафас олиш, қичқиришни яққол бузилишларида кузатилади. Бу даврда кузатиладиган псевдобульбар синдромнинг хусусиятлари салбий белгиларда намоён бўлади. Уларга лаб, тил, юмшоқ танглай, бўғиз, нафас мушакларининг фалажликлари ва парезлари киради. Тилнинг ҳажми катта, таранг, ҳаракатсиз, учи аниқ эмас, кўпинча ярим доира шаклида, юқорига биров кўтарилган “сўрувчи тил” шаклида, баъзи болаларда эса, аксинча, спастик орқага тортилган, ҳаракатсиз бўлади.

2-3ойлик болаларда нутқ нуқсонларининг пайдо бўлиш белгиларига қичқирик ва гугулашнинг бўлмаслиги ёки етарлича интонацион жиҳатдан ифодалилиги; гугулашдаги бир хил ва секин товушларнинг қўл ва оёқларнинг бетартиб ҳаракатлари билан биргаликда келиши; жонланиш комплексининг йўқлиги; қичқирикдаги манқаланган товушларнинг кўплиги ва хоказолар киради.

Эшитишида нуқсони бўлган болаларда асосан қисқа, кўп бўлмаган гугулаш кузатилади.

Логопедик текширишда гўдакнинг товуш реакциялари: гугулаш, бўғинларни талаффуз этиш кузатиш орқали баҳоланади. Бунда фақатгина бундай товуш реакцияларининг мавжудлиги эмас, балки уларнинг сифатига эътибор берилади.

4 ойликдан 8 ойликкача бўлган болаларни текширишдан олинган маълумотларнинг таҳлили

Бульбар ва псевдобульбар бузилишлар бу даврда фақатгина озиқланишнинг бузилишини, яъни эмиш ва ютишнинг бузилишлари билангина эмас, балки фонациянинг ўзгариши, гиперсаливация (сўлақларнинг оқиши) ва тил мушакларининг тонусини ошишига сабаб бўлиши мумкин.

Псевдобульбар дизартрияда тил тонуси ошган бўлади. Оғиз очилганда тил учининг қалинлашганлиги, тилнинг катталиги, кам ҳаракатлилиги кузатилади, бола қичқирганида тил “қайиқча” шаклида бўлади ёки учи билан қаттиқ танглайга тегиб туради. Тилнинг мушаклари тонуси псевдобульбар фалажликда пасайган, тил ёйилган ҳолатда, оғиздан чиқиб туради ёки лаблар орасида бўлади.

Бульбар бузилишларда мушакларнинг бир томонининг атрофияси натижасида тилнинг учи ингичкалашган ва ён томонга эгилган бўлади. Юмшоқ танглай осилиб туради. Тил ва юмшоқ танглай тонусининг бузилиши натижасида боланинг қичқириқлари ва гугулаш товушлари манқаланиб эшитилади. Гугулаш товушлари кам, бир хилда бўлади, ҳиссий алоқага жавобан кулгу, қувончли қичқириқлар кузатилмайди.

Кўришида нуқсони бўлган болаларда жонланиш комплекси товушларининг шаклланиши орқада қолади.

Эшитиш анализатори бузилган болаларда гугулашда ўз-ўзига тақлид қилиш кузатилмайди, бола онаси билан ҳиссий алоқада кулмайди, сокин, ритмик мусиқага реакция кузатилмайди.

5 ойлик марказий нерв системаси жароҳатланишларига эга бўлган болаларда эшитиш бузилган ҳолларда бўғинларни талаффуз этишнинг дастлабки босқичи ривожланмайди, енгилроқ ҳолатларда эса овоз фаоллигининг етарлича эмаслиги, товуш комплексларининг камбағаллиги, парча тарздалилиги намоён бўлади.

Турли сабабаларга кўра психомотор ривожланиши сустлашган, кўришида, эшитишида нуқсони бўлган болаларда “.....қани?” саволига чамалаш (излаш) реакциялари кузатилмайди.

Кўришида, эшитишида бузилишлар бўлган болаларда шунингдек товуш ва артикулятор мимика ўртасида боғланиш юзага келмайди, натижада бўғинларни талаффуз қилишнинг шаклланиши орқада қолади.

9 ойликдан 12 ойликкача бўлган болаларни текширишдан олинган маълумотларнинг таҳлили

11-12 ойликда бола иккита бир хил бўғинларни бирин-кетин боғлашга ўтади, бу ҳолат она тили фонематик идрок этиш таъсирида юзага келади. Бўғинларни кўпайтириш “сўзларни ажратиш” сифатида қаралиши мумкин. Ҳаракат доирасида кўпол бузилишларга эга бўлган болалар патологик тоник рефлексларнинг таъсири натижасида ҳалигача гугулаш даврида бўладилар. Кўпинча чайнаш, ютишнинг бузилишлари, суюқ овқатларни истеъмол қилаётганларида “қоқилиб” кетиш ҳоллари кузатилади. Предметли фаолият ва импрессив нутқнинг (нутқни тушуниш) шаклланиши орқада қолади. Мақсадга йўналтирилган аниқ ҳаракатларнинг шаклланиши ва бармоқларнинг нозик ҳаракатларини ривожланишидаги бузилишлар боладаги нутқ пайдо бўлгунга қадар ривожланишнинг ҳам сустлашишидан дарак беради.

Агарда 12 ойликда нутқ пайдо бўлгунга қадар ва нутқнинг илк ривожланиш даврларидан орқада қолиш кузатилса орқада қолишнинг сабабини аниқлаш учун болани неврологик ва психологик текшириш зарур.

Турли товушларга реакциянинг бўлмаслиги ёки заифлиги ҳамда боланинг сўзларни тлаффуз этмаслиги унинг эшитишининг пасайганлигидан далолат беради.

Кўришнинг пасайиши болада предметнинг аниқ кўрув образини юзага келмаслигига олиб келади ва бола сўзлаётган одамнинг кўринаётган артикуляциясига таяна олмайди, натижада нутқнинг импрессив томонининг ривожланиши орқада қолади, чунки сўзнинг товуш образининг кўрув-кинестетик сезги ўртасида боғланиш ҳосил бўлмайди.

1 ёшдан 2 ёшгача бўлган болаларни текширишдан олинган маълумотларнинг тахлили

Нутқнинг экспрессив томонининг ривожланиши орқада қолган болалар нутқини импрессив томонини текшириш унинг етарлича даражадалигини кўрсатади. Болалар сўралганда предметларни, ўйинчоқларни, расмларда предмет ва ҳаракатларнинг номларини кўрсатадилар. Экспрессив нутқ нутқий фаолликнинг пастлиги билан тавсифланади. Болалар имо-ишоралар билан билан ҳаракат қилишга мойил бўладилар, бўғин-сўзларни қўллайдилар, кўрсатилган кўпгина предметларни, шунингдек предметларнинг расмларини, воқеабанд расмларни номлай олмайдилар ёки товушларга тақлид қилиш билан чекланадилар. Жумлали нутқ кўп болаларда бу даврда шаклланмаган бўлади. Баъзи ҳолларда аморф гаплар кузатилади.

Артикуляция аъзоларининг ҳаракатчанлигини бузилиши ҳолларида 2 ёшга келиб нутқий фаолликнинг пастлиги намоён бўлади. Болалар алоҳида вокализацияларни, аморф сўзларни, “бўғин сўзларни” чиқарадилар. Кўрсатилган нуқсонлар болаларда дизартрик бузилишларнинг мавжудлигидан далолат бериши мумкин.

Импрессив нутқ бирламчи бузилган ҳолларда болалар уларга қаратилган нутқни тушунмайдилар. Нутқий бўлмаган товушларга эътибор берадилар, аммо бунда турғунлик кузатилмайди. Алоқа қилишда болалар модуляциялашган вокализациялардан фойдаланадилар, кўпинча сўралганда

улар фонетик тизимдаги кўпгина товушларни, бўғин-сўзларни ёки сўзларни талаффуз қилишлари (такрорлашлари) мумкин.

Эшитиши пасайган болаларда нутқни тушуниш кўпол бузилган бўлади. Болалар маиший характердаги бир неча кўрсатмаларни аниқ вазиятда баланд овоз билан айтилганда тушунишлари мумкин. Нутқий фаоллик кескин пасайган бўлади. Алоқа қилиш учун болалар экспрессив имо-ишорали ва предмет-амалий воситалардан фойдаланадилар. Экспрессив нутқда 2 ёшга келиб эшитиши пасайган болаларда асосан, алоҳида кам модуляцияланган вокализациялар ва бўғин-сўзлар бўлади.

2 ёшдан 3 ёшгача бўлган болаларни текширишдан олинган маълумотларнинг таҳлили

Экспрессив нутқининг ривожланиши сустлашган болаларда импрессив нутқ деярли ёшига мос даражада бўлади. Болалар расмларда тасвирланган предметларнинг, ҳаракатларни яхши биладилар, грамматик категориялардан сон, келишиклар қўшимчаларини ишлатилишини тўғри тушунадилар. Улар кичик ҳажмдаги боғланган матнларни: шеър, эртак, ҳикояларнинг мазмунини тушунадилар.

Нутқнинг ривожланишини орқада қолиши ижтимоий омилларга боғлиқ бўлган ҳолларда, яъни боланинг тарбиясида ҳаддан ташқари ғамхўрлик, катталарни боланинг барча истакларини, талабларини муҳайё қилишларида кўпинча болалар имо-ишоралардан ҳам кўп фойдаланадилар, уларнинг нутқни фаол қўллай имкониятлари чегараланади. Бундай болалар учун алоқага киришмаслик, хавотирланиш, кўрқоқлик, ўжарлик, негативизм, катталарнинг талабларини бажармаслик каби психологик хусусиятлар хос бўлади.

Нутқнинг шаклланишини сустлашуви болалар церебрал фалажлигида артикуляция аъзоларининг ҳаракатчанлигининг бузилишларидан ҳам келиб чиқиши мумкин. Бу ҳолда артикуляция аъзоларини текширишда мушаклар тонусининг бузилишларига эътибор қаратилади. Мушаклар тонусидаги

спастик ёки паретиклик артикуляция аъзоларининг ихтиёрий ҳаракатларини чегаралайди ва товушлар талаффузининг нуқсонларини келтириб чиқаради. Оғир ҳолатларда бола лаблар, тилнинг ихтиёрий ҳаракатларини умуман бажара олмайди. Кўпинча чайнаш, ютиш бузилади. Болаларда нутқнинг шаклланишидаги бўғинларни талаффуз этиш босқичи кечикиб қолади, артикуляция аъзолари ҳаракатчанлиги бузилишларининг оғир ҳолларида бўғинлар боланинг нутқида 2 ёшга келиб пайдо бўлиши мумкин. Талаффуз этиладиган товушлар кўпинча бир хил тарзда бўлади.

Ҳаракат доирасида бузилишлар кузатиладиган болаларда предмет-амалий фаолиятнинг нуқсонларига боғлиқ равишда фаол луғатни ўзлаштиришда қийинчиликлар юзага келади. Уларнинг нутқида предметларнинг маъносини англатадиган дастлабки сўзлар кеч (2 ёш 6 ойликдан 3 ёшда) пайдо бўлади. Нутқни тушуниш умумлаштирилган даражагча етмайди: бола предметларни англатадиган сўзларни, предметларни фақатгина аниқ, бола учун таниш бўлган вазиятлардагина тушунади, таний олади.

Нутқнинг ривожланишини орқада қолиши илк ёшдаги болалар аутизмида ўзига хос нутқ бузилишларига ҳам боғлиқ бўлади. Бундай болаларда нутқий алоқанинг кескин чекланганлиги, нутқнинг лексик-грамматик томонини ривожланмай қолиши, ўзига хос фонетик бузилишлар ва овознинг юқори тонда бўлишининг устунлиги билан ифодаланадиган бузилишлари кузатилади. Болаларни кузатишдан ҳамда унинг онаси билан суҳбатдан олинган маълумотлар натижасида аутик болаларда артикуляция аъзолари ҳаракатчанлигида қўпол бузилишларнинг йўқлигига амин бўлиш мумкин, чунки бола нутқида спонтан равишда (беихтиёрий) мураккаб бўғин тузилишидаги сўзларни ва тўлиқ жумлаларни талаффуз эта олади. Аутик бола нутқни алоқа воситаси сифатида қўлламагани учун нутқнинг ривожланиши орқада қолади.

Психик ривожланиши тотал сустлашган болаларда нутқнинг ривожланишини орқада қолиши яққол намоён бўлади ва ҳам импрессив ва

экспрессив нутқда кузатилади. Артикуляция аъзоларининг ҳаракатчанлигининг бузилишлари бўлмаганда ҳам психик ривожланиши сустлашган болалар сирғалувчи товушларни узоқ вақтгача талаффуз эта олмайдилар, уларда предметларни фарқлаб тушуниш ва сўз ифодасида акс эттиришининг шаклланмай қолиши сабабли фонематик идрокнинг шаклланиши ҳам кечикиб қолади. Болалар нутқий кўрсатмаларни имо-ишора билан аниқ, улар учун яхши таниш бўлган вазиятларда тушунадилар. Психик ривожланиши тотал сустлашган болаларда жумлали нутқ 3 ёшда ҳам шаклланмаган бўлади.

Импрессив нутқнинг ривожланмай қолиши бирламчи (асосий) нуқсон бўлган болалар уларга қаратилган нутқни тушунмайдилар. Уларда экспрессив нутқ шаклланмаган бўлади, аммо баъзан содда бўғин тузилишидаги сўзларни такрорлашлари мумкин. Бу ёшда болаларда нутқнинг лексик-грамматик томони етарлича шаклланган ва боғланган нутқи мавжуд бўлан ҳолларда товушлар талаффузининг бузилишлари ҳам кузатилиши мумкин. Фонетик бузилишлар тил олди товушларини тишаро ва ён томонда талаффузида намоён бўлиши мумкин.

Нутқнинг фонетик-фонематик ривожланмай қолишида болалар товушларни бир-бирига алмаштиришлари, ўрниларини алмаштиришлари ва бузиб талаффуз этишлари кузатилади. Фонематик идрокнинг шаклланганлигини текширишда акустик жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган товушларни фарқлашда, расмлар материалида пароним сўзларни ажратишдаги қийинчиликлар, хатолар кузатилади.

Боланинг нутқий ривожланишининг умумий тавсифи (логопедик хулоса)

3 ёшгача бўлган болалардаги нутқий бузилишларни кўриб чиқишда ишлаб чиқилган психологик-педагогик ва тиббий-педагогик таснифларга таяниш лозим. Аммо, нутқ туғма функция эмас, балки асаб тизимининг морфофункционал етилиши ҳамда атроф муҳит билан ўзаро ижтимоий

ҳаракат, алоқадорлик натижасида шаклланишидан келиб чиқиб 3 ёшгача болада нутқнинг ривожланишида индивидуал ривожланиш суръати кузатилиши мумкин. Нутқнинг ривожланишини орқада қолиши турли омилларга, яъни конституционал хусусиятлар, асаб тизимининг органик ва функционал бузилишлари, когнитив, коммуникатив ва ҳиссий бузилишлар, тарбия шароити ва бир қатор бошқа сабабларга боғлиқ бўлади. Шунинг учун 3 ёшда аниқ ташхисни қўймай, балки нутқнинг ривожланишидаги турли бузилишларни генезни кўрсатган ҳолда нутқнинг ривожланишини орқада қолиши сифатида кўрсатиш мумкин.

Туғилгандан 3 ёшгача бўлган болалардаги нутқ бузилишларини аниқроқ белгилаш учун қуйидагича таснифдан фойдаланиш мумкин:

- нутқ пайдо бўлгунга қадар ривожланишнинг орқада қолиши;
- нутқнинг ривожланишини сустлашиши;
- экспрессив нутқнинг шаклланишини орқада қолиши;
- импрессив нутқнинг ривожланишини орқада қолиши (шартли равишда сенсор алалиянинг келиб чиқиш тахмини);
- артикуляция моторикасининг (артикуляция аъзолари ҳаракатларининг) қўпол бузилишлари (натижасида нутқнинг ривожланишдан орқада қолиши (шартли равишда анартрия, дизартриянинг келиб чиқиши);
- алоқанинг бузилишлари натижасида келиб чиққан нутқнинг ривожланишини орқада қолиши (болалар аутизми ва бошқаларда);
- эшитишнинг пасайишига боғлиқ нутқнинг ривожланишини орқада қолиши;
- билиш фаолиятининг бузилиши натижасида нутқнинг ривожланишини орқада қолиши (ривожланишнинг тотал орқада қолишида);

- периферик нутқ апаратининг тўлиқлигининг бузилиши натижасида нутқнинг ривожланишини орқада қолиши (шартли равишда ринолалия варианты);

Нутқ бузилишларининг ушбу систематизацияси орқали боланинг нутқий ривожланишидаги бузилишларни анча аниқ белгилаб, у ёрдамида коррекциялаш ёрдамининг муқобил, мақсадга йўналтирилган дастурини ишлаб чиқишга имкон беради. Масалан, интеллект ёки эшитиш нуқсонлари бирламчи бўлган болаларга олигофренопедагог ва сурдопедагог билан коррекцион машғулотлар, алоқа қилишнинг бузилиши натижасида нутқнинг ривожланиши орқада қолган болаларга психологнинг ёрдами тавсия этилади.

Мактабгача ёшдаги болаларни психологик- педагогик жиҳатдан текшириш

Мактабгача ёшдаги болаларни психологик текшириш таъминоти ва методлари

Мактабгача ёшдаги болаларни психологик текширишнинг мақсади – боланинг психологик ривожланиши, ҳамда психик функцияларини ҳолатига баҳо беришдир.

Психолог болада текширув ўтказётган пайтида, у билан яхши муносабатда бўлиши, экспериментлар вақтида болани руҳиятини кўтариб, уни мактаб яхши сўзларни айтиши керак.

Психологик-педагогик текширишнинг асосий методи: ҳужжатларни ўрганиш, бола билан суҳбатлашиш, унинг ота-онаси билан ҳам суҳбат ўтказиш, болани кузатиш ва тест ўтказишдан иборат.

Психологик экспериментларни ўтказишдан аввал психолог боланинг анамнези ва бошқа ҳужжатлари: боланинг дафтарлари, чизган расмлари, психологик характеристика ва ҳоказолар; тиббий текширишлар: эшитиши,

кўрув аппарати, таянч ҳаракат аппарати, боланинг нутқини ҳолати кабиларни яхши билган психолог тўғри текшириш ишларини олиб боради.

Ота-она билан суҳбат давомида психолог бир қанча маълумотларга эга бўлади. Ота-она боласи билан ҳар куни муносабатда бўлганлиги учун, улар боласини яхши билишади, шу билан бирга суҳбат давомида психолог ота-онани болага нисбатан бўлган муносабатини билиб олади.

Психолог бола билан суҳбатлашаётганда саволларни болани ёшига мослаб, индивидуал хусусиятларини инобатга олган ҳолда, бола билан алоҳида қолганида бериши керак.

Кузатиш болани текшириш давомида олиб борилади.

Болани психологик ривожланишини чуқурроқ ўрганиш учун эксперимент текширув методини олиб бориш зарур. Эксперимент вақтида бола ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлиш мумкин.

Экспериментал текширишларни ўтказишда ушбу тамойилларга таяниш лозим:

- психологик таълимни моделлаштириш, бола буни ҳаёти давомида амалга оширади (ўқиш, ўйин);

- болага бериладиган вазифа унинг ёшига ва билимига таянган ҳолда бўлиши керак;

- таҳлил самарали бўлиши учун боланинг барча психологик фаолиятини кўриш зарур, ўзининг фаолиятига ва натижаларига муносабати, уни бажариш ва давомийлик суръати ва ҳоказо.

Экспериментларни ўтказиш вақтида боланинг ёшига эътибор бериш керак, шу билан биргаликда битта йўналишда эмас, балки бир неча бир-бирига яқин бўлган методикаларни танлаш керак.

Кузатишни олиб боришда, биринчидан кузатишни вазифасини ва иккинчидан кузатилаётган бола ҳақида олдиндан маълумотларга эга бўлиш керак. Баъзи вазиятларда болага, унинг фақатгина қобилиятини баҳолаш учун текшириш ўтказилаётгандай қилиб ҳис этириш керак. Бундай шароитларда экспериментатор алоҳида вазифаларни тўғри баҳолаши

мумкин. Ушбу ишни ақли заиф ва психик ривожланиши орқада қолган болаларда ўтказилганда, уларнинг мотивацион доирасини ривожланганлигини кузатиш мумкин. Яна бошқа бир вазиятларда бола ишончини қозониб, ўзини бўш қўйиш ва ўзини бемалол эркин тутишга имконият яратиш керак. Бунда эшитишида, кўришида, нутқида, таянч ҳаракати аъзоларида нуқсонлари бор, ҳамда мактабга мослаша олмаётган, фазода мўлжал ололмайдиган болаларда ўтказиш керак.

Топшириқларни бажаришда тўғри ёки нотўғрилигини қайд этиб қолмасдан, унга ёрдамлашиб янги бажариш йўллариини ўргатиш керак.

Бола учун қизиқарли бўлиши учун вазифаларни соддадан бошлаш керак. Сўнгра мураккаброқ топшириқларга ўтиш мумкин, лекин болада чарчаш, сустлик кузатилса, дарҳол осонроқ топшириқ бериш керак ёки бироз дам олдириш керак. Психолог билан бола стол орқали суҳбат курганидан кўра, ёнма-ён ўтириб суҳбатлашиши болага анча қулайдир. Боланинг психик ривожланиши ва нуқсонига қараб (эшитишида, кўришида, таянч ҳаракат аъзоларида нуқсони бўлган болаларга махсус аппаратлар ёрдамида) шароит яратиш лозим.

Психологик текширишда тест, саволномалар ўтказилиши:

-ақлий ривожланишини меъёрида ривожланиш билан солиштирган ҳолда баҳолаш;

-фикрини ўрганиш, шахсий мотивацияси ҳамда муносабатга киришиши ўрганилади.

Психологик текшириш мазмуни

Болани психик ривожланишини аниқлаш ҳамда олий психик фаолият функцияларининг ҳолатини баҳолашда ақлий фаолиятнинг турли жабҳаларини: ақлий ишлаш қобилиятини ҳолати, диққати, идроки, хотираси, тафаккури ва нутқининг хусусиятларини ўрганиш ва ёритиш зарур. Зарурият туғилганда: оиланинг ички ва боланинг ота-онаси ўртасидаги муносабати, тенгдошлари билан муносабати, ўзини-ўзи баҳолаши кабилар текширилади.

Психологик текширишнинг натижаси психологик хулоса тузиш, ТППКнинг умумий хулосасини, тавсияларни муҳокама қилиш иштирок этиш билан якунланади.

Ақлий ишлаш қобилиятининг ҳолатини текшириш. Боланинг ақлий ишлаш қобилиятини текшириш ақлий ишлаш қобилиятидаги турли камчиликларни, бу нуқсонларнинг болани ақлий фаолияти тузилишига таъсирини аниқлашга имкон беради. Ақлий ишлаш қобилиятининг бузилишлари турли характерда ва даражада намоён бўлиши мумкин. Ақлий ишлаш қобилиятини бузилишларини тахминан енгил ифодаланган, ўрта ва яққол (қўпол) ифодаланганга ажратиш мумкин. Лекин бундай ажратиш тахминий эканлигини айтиш лозим. Чунки у кўп омилларга боғлиқ нарсага боғлиқ ва психолог томонидан касбий тажрибасидан келиб чиққан ҳолда маълум даражада субъектив тарзда аниқланади.

Намоён бўлиш даражасидан ташқари, камчилик характерини аниқлаш лозим. Ақлий ишлаш қобилиятининг бузилишлари турлича характерда бўлиши мумкин:

а) бир маромда пасайиши (текшириш давомида бузилишнинг намоён бўлиши тахминан бир хилда бўлади);

б) тебранишли характерда (текширишда ақлий ишлай олишини тебраниш кузатилади);

в) толиқиш характерида (текширишнинг охирига келганда ақлий ишлай олишининг пасайиши);

г) мураккаб (масалан: умумий пасайишда ақлан ишлай олишнинг тебраниши);

Ақлий ишлаш қобилияти бузилишининг аралаш формалари ҳам учрайди, улар билан коррекцион ишларни олиб бориш учун, тўғри баҳолаш лозим, унда қайси бузилиш тури кўпроқ ифодаланаётганини ажратиш керак.

Диққатни текшириш

Диққатни текширишда психолог аввал болада диққатнинг бузилиши мавжудлигини аниқлаши лозим. Сўнгра бу бузилишларнинг намоён бўлиш

даражасини, уларнинг фаолият бузилишларидаги ролини, келиб чиқиши ва характерини аниқлаши керак.

Диққат бузилишларининг намоён бўлиш даражасини аниқлашда уларнинг фаолият жараёни ва унинг натижасига қанчалик таъсир этганлигига диққатни қаратиш лозим.

Кўпинча диққатнинг қўпол бўлмаган бузилишлари ишнинг натижаларида акс этмасада, шунга қарамай уларнинг мавжудлиги кўпгига клиник ҳолатларнинг ташхис белгиси сифатида ахамиятга эга бўлади.

Диққатнинг қўпол бузилишларида кузатилганда, улар боладаги қийинчиликнинг асосий сабаби эканлигини ёки улар характернинг кўринишларига киришини аниқлаш зарур. Диққатидаги камчиликлар бошқа психик функциялари фаолиятига, айниқса хотира фаолиятига таъсирини билиш лозим (хотирадаги айрим камчиликлар диққатни бузилишига олиб келади.)

Хотирани текшириш

ТППК шароитида хотирани махсус текшириш маълум бир кўрсаткичлар асосида олиб борилади. Бу хотирани текшириш учун узоқ вақт ҳамда уни ўтказиш учун махсус шароит зарурлигидан келиб чиқади.

Диққатнинг қўпол бузилишларида хотирани текшириш кўпинча нотўғри ҳисобланади, чунки унинг натижалари хотиранинг бузилишларини эмас, балки эслаб қолиш вақтида диққатдаги камчиликлардан далолат беради. Хотирани махсус текширишга ундаги модал-хос бўлмаган бузилишлардан шикоят, анамнезда мия жароҳатларининг, тутқаноқ тутилишлари ва амнезия ҳолатларининг мавжудлиги тўғридан-тўғри кўрсаткич бўлади.

Хотирани текширишда фақатгина унинг бузилишларини эмас, балки уларнинг характер ва келиб чиқиш сабабларини аниқлаш зарур. Хотира бузилишлари характерига кўра: **модал**-хос бўлмаган (барча турларини умумий пасайиши) ва **модал**-хос бўлган (кўрув, эшитув, вербал, мотор каби алоҳида турларининг бузилиши) бўлиши мумкин.

Хотира тавсифи мнестик фаолият сифатида ўзида эслаб қолиш (сурати, хажми), эсда сақлаш (сифатли, муддатли), қайта эслаш (тўлиқ, аниқ, кетма-кет), эсдан чиқариш (қисман, чуқур, вазиятли) каби босқичларни ўз ичига олади.

Нутқни текшириш

Бола нутқининг ҳолати психолог ҳамда логопед билан биргаликда текширилади.. Логопед нутқнинг барча томонларини ўрганади, психолог эса нутқ ўзининг асосий функциялари бўлган (айниқса нутқ бузилишларида) коммуникатив, бошқариш, билиш функцияларини бажаришига диққатини қаратади. Боланинг ривожланишига нутқ камчиликларининг даражаси ва характерини қандай таъсир этганлигини аниқлаш муҳим.

Болада нутқ камчиликлари аниқланганда улар боланинг бошқалар билан мулоқотига, билиш фаолиятига қанчалик таъсир этганлиги диққатни қаратиш лозим.

Идрокни текшириш

Идрокни текшириш текширилаётган боланинг ҳолатига боғлиқ бўлади. ТППКда асосан кўриш ва эшитиш, зарурият туғилганда тактид идрок текширилади.

Эшитув идроки аввал эшитиши пасайган ёки шунда тахмин қилинаётган болаларда текширилади. Эшитув ҳолати врач-сурдолог ва сурдопедагог томонидан текширилади, психолог ушбу маълумотлардан бола ривожланишига уларнинг у ёки бу даражада таъсирини ўрганади. Сурдолог текширувидан ўтмаган ва нутқида камчилиги бор болани психолог ўрганаётганда, ТППКдаги бошқа мутахассислар билан биргаликда бу болада эшитувини пасайганлигини тахмин қилиб, уни сурдологик текширувга юбориши керак. Эшитув функциялари тўлиқ сақланган, нутқида камчиликка эга бўлган болаларда кўпинча нутқни эшитиш идроки, яъни унга қаратиб сўзланган нутқни тушуниш бузилганлиги кузатилади. Бунда психолог логопед билан биргаликда бола нима учун тушунмаётганлиги текширилади.

Кўрув идрокини текширишда болани кўрув агнезияси мавжудлигига эътибор бериш зарур (предметли, фазовий, ранг, ҳарф ва ҳоказо). Кўрув идрокини текшириш давомида агар у кўришнинг пасайиши билан боғлиқлиги тахмин қилинса, уни кўрув ўткирлигини текширишга юборилади. Кўрув функциялари сақланган бўлиб, турли агнозиялар кузатилса, сабабини аниқлаш зарур. Унинг сабаби аклий нуқсон, пўстлоқнинг локал бузилишлари ҳамда пўстлоқ тонусининг ўзгаришлари бўлиши мумкин.

Тафаккурни текшириш

Тафаккурни текшириш хусусияти боланинг ёшига боғлиқ бўлади. Илк ёшда кўргазмали-ҳаракатли тафаккурнинг ҳолати, мактабгача ёшда кўргазмали-образли, мактаб ёшида кўргазмали-образли ва сўз-мантикий тафаккур текширилади.

Болани аклий фаолият ҳолатини таҳлил қилишда унинг ҳамма томонларини – мотивацион, операцион, динамик ҳамда танқидий фикрлаш томонларини кўриб чиқиш керак.

Ўзини-ўзи баҳолашини текшириш

Ўзни-ўзи баҳолаш 7 ва ундан катта ёшли болаларда текширилади. Кўпинча ўз-ўзига баҳо бериш 7 ёшли болаларга мос Дембо-Рубинштейн методикаси ёрдамида олиб борилади. Ушбу методикани натижаларини баҳолашда биров ўз-ўзига юқори баҳо бериш нормал ҳисобланишини инобатга олиш зарур. Ўзига-ўзи баҳо бериш берилган шкалалар бўйича суҳбат ўтказилади.

Оиладаги ички муносабатларни текшириш

Оилавий ички муносабатларни текширишда авваламбор ота-она – бола муносабати, айниқса она билан муносабатига эътибор бериш зарур.

Бола-ота-она муносабатлари турли тарзда бузилган бўлиши мумкин. Бу бузилишларга болани ҳаддан ташқари авайлаб-асраш, болага умуман эътибор бермаслик, ўзидан ҳиссий итариш, бола билан қўпол, ёмон муносабатда бўлиш кабиларни киритиш мумкин. Боланинг оиладаги бошқа болалар билан ўзаро муносабатига эътибор бериш керак: айниқса оилага

яқинда ундан кичик болалар пайдо бўлган бўлса. Бундан ташқари бола тарбиясида иштирок этадиган бошқа оила аъзолари (буви, бува ва бошқа кариндошлар) билан муносабати. Оиланинг ички муносабатларининг бузилиши бола ривожланишига турлича таъсир этиши мумкин.

Тенгдошлари билан муносабатини текшириш

Тенгдошлари билан муносабатини бузилиши турли ёшларда кузатилиши мумкин. Бундай бузилишларнинг энг оғир ҳолатлари болани изоляциялаш (айириш, қўшмаслик) ёки бошқа болалар томонидан қўшмасликдир. Тенгдошлари билан муносабатга киришиши малакаси бўлмаслиги улар билан муносабатга киришиш истагининг пастлиги ёки (ушбу истакнинг сақланганлигида) ўзининг ҳулқини бошқа болалар ҳулқи билан келиштира олмаслиги оқибатида доимий низоларга олиб келганда ҳолларда бузилиш деб ҳисобланаши мумкин.

Тенгдошлари билан муносабатини бузилишининг асосий белгилари ўта тажовузкорлик, низоларга мойиллик, доминантлик, бўйсунганлик, пассивлик, бошқача қилиб айтганда алоқада тенг бўлмаган ўринларни қабул қилиш тенденциясидир.

Мактабгача ёшдаги болаларни психологик текшириш

Интеллекти меъёрадаги, психик ривожланиши орқада қолган ва ақли заиф болаларни дифференциал ташхис қилиш муаммоларини ҳал этишда ва болаларни махсус мактабгача тарбия муассасаларига саралашда асосий ташхис қилиш мезони бўлиб кўргазма-ҳаракатли, кўргазма-образли тафаккур ҳамда тафаккурнинг мантиқий элементларининг шаклланганлик даражаси ҳисобланади.

Тафаккурнинг бу формаларининг шаклланиши боланинг предметли-амалий фаолияти жараёнида диққат, идрок, хотира, нутқ, кўрув-ҳаракат координацияси, майда моторика, фаолиятнинг ихтиёрий регуляцияси функцияларини ривожланиши асосида кечади.

Интеллектуал нуқсонларни ташхис этишда ўйин предмет-амалий топшириқ асосида тузилган методикаларни қўллаш мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки уларнинг ташхис қилиш имконияти кўп бўлиб, ушбу методикалар фақатгина натижаларни эмас, балки жараённинг ўзини, топшириқни бажариш усулини таҳлил қилиш имконини беради. Ушбу методикалардан боланинг ўрганишини аниқлаш мақсадида ўйин шаклида таълимий эксперимент сифатида фойдаланиш мумкин.

Ушбу методикаларнинг тўплами ҳамда уларни қўллашнинг хронологик кетма-кетлиги қуйидаги жадвалда келтирилган.

	Методикалар	Ўшлари			
		3-4	4-5	5-6	6-7
	1	2	3	4	5
1	Матрёшкани йиғиш ва ажратиш. а) тўрт қаватли б) беш қаватли в) олти қаватли	+	+	+	—
2	Пирамидани тахлаш ва ажратиш а) тўрт халқачали б) олти халқачали	+	+	—	—
3	Сеген тахтаси а) вариант – 1 б) вариант – 2 в) вариант – 3 г) вариант – 4	+	+	+	+
	Почта қутиси	+	+	+	+

4					
5	Кесма расмлар. а) уч қисмдан иборат б) тўрт қисмдан иборат	+	+	+	+
6	Қаторига қўйиш.		+	+	
7	Намунага қараб қуриш а) 4 элементдан иборат б) 5 элементдан иборат в) 6 ва ундан кўп элементдан иборат	+	+	+	+
8	Классификация			+	+
9	Коос кубиклари			+	+

Психологик текшириш ўтказишда боланинг фақатгина ёшига эмас, балки унинг интеллектуал ва жисмоний имкониятларига боғлиқ ҳолда диагностик методларни танлаш зарур. Шунинг эътиборга олиш керакки, кўрув ўткирлигининг 0,09 дан пастлиги, кўриш майдонининг 20%га камайиши ҳамда ҳаракатида нуқсонли бўлган (болалар церебрал фалажи) камчилиги, ҳамда ҳаракатида камчилиги (ДЦП нинг оғир формаси) топшириқни бажариш сифатига таъсир қилиши мумкин.

Ушбу методикаларни бажариш натижаларини баҳолашда ҳаракатларнинг ўринлилиги (топшириқни қандай қабул қилади), топшириқни бажариш усули, бажариш жараёнини ўрганиши ва ўз фаолияти натижасига муносабатини эътиборга олиш зарур.

Биринчи параметр тавсифида бола берилган топшириқни хоҳиш билан бажараётганлиги, кўрсатмани тушунганлиги, ҳаракатларини

ўринлилигига эътибор қаратиш муҳим. Топшириқни бажариш турлари ориентирлаш фаолияти даражасидан далолат беради.

Топшириқни бажаришнинг тўрт даража ёки тури ажратилади:

1. Хаотик ҳаракатлар. Бу ҳолда бола предметларнинг хусусияти ва сифатини ажрата олмайди (тузилиши, катталиги, ранги...) бошқа вариантларга мақсадсиз ўтади, кўпинча куч ишлатади.

2. Мақсадга йўналтирилган тахминлар ёки хато тахминлар орқали, бола предметнинг хусусиятларини англай олмайди, лекин бажаришда хатоларини йўқотиб барча вариантлардан фойдаланиб кўради,.

3. Амалий қўллаб кўриш. Бола предметларнинг хусусиятларини ажрата бошлайди, лекин кўргазма- образли равишда солиштира олмайди ва амалий қўллаб кўришга киришади.

4. Кўриш орқали солиштириш. Бола предметларнинг хусусиятларини таяниб топшириқни ҳеч қандай тахминларсиз дарров бажаради.

«Матрешкани йиғиш ва ажратиш» методикаси

Мақсад: Катталикни фарқлаш, кўргазма-ҳаракатли тафаккурнинг ривожланганлик даражасини текшириш.

Материал: 4-6 қисмли матрешкалар.

Ўтказиш техникаси: эксперимент ўтказувчи болага матрешкани бериб, а) сўз билан «матрешкани оч» ёки б) имо-ишора билан: матрешкани узатиб уни очишни айтади (эшитиши ва нутқида камчилиги бор болаларга).

Агар бола бажаришга киришмаса, эксперимент ўтказувчи ташкиллаштирувчи ёрдам бериб матрешкани ўзи очади ва шундай дейди: «Қара ва менга қараб бажар» ёки имо-ишора билан матрешкани очишни давом эттиришини сўрайди. Матрешкалар ажратиб бўлингандан сўнг, кейинги кўрсатма берилади: «Хамма матрешкаларни биттасига сол» ёки имо-ишора билан болага матрешкани йиғиш таклиф этилади.

Агар бола топшириқни бажара олмаса, унга ёрдам бериб ўргатилади. Матрешкани йиғиш йўли кўрсатилади: «Катта матрешкани ичига кичкинасини солиш.» Ўргатилгандан сўнг боладан яна бир бор матрешкани йиғиш ва ажратиш сўралади.

Бажариш меъёри: бола топшириқни бажаришда қуйидаги йўллардан фойдаланилади:

3-4 ёшда – тўлиқ йўналтирилган тахминлар асосида.

4-5 ёшда – амалий чамалаб кўриш орқали.

5-6 ёшда кўрув идроки орқали.

«Пирамидани

ажратиш ва йиғиш» методикаси

Мақсад: катталикни
фарқлаш даражаси,
кўргазма-
ҳаракатли тафаккурнинг

шаклланганлигини текшириш.

Жиҳоз: 4-6 халқали пирамида.

Ўтказиш техникаси: болага пирамидани ажратиш, сўнгра йиғиш таклиф этилади. Агар бола бажармаса уни қизиқтириш учун пирамидани катта одамнинг ўзи йиғиб беради. Қийинчилик туғилганда боланинг кўзи олдида пирамидани йиғиш ва ёйиш давомида қуйидаги сўзларни: «Аввал катта халқачани, энди сал кичикроқ, яна ҳам кичикроғини ва энг кичкинасини» деб ўргатиш мумкин. Сўнгра болага халқаларнинг катта-кичиклигига қараб пирамидани йиғиш ва ажратиш таклиф этилади.

Бажариш меъёри: бола топширикни бажаришда қуйидаги йўллардан фойдаланади.

3-4 ёшда – мақсадга йўналтирилган уринишлар ва амалий чамалаб кўриш орқали

4-5 ёшда – кўриб солиштириш орқали.

«Сеген тахтаси» методикаси

Мақсад: катталиқни фарқлаш даражаси, кўргазма-ҳаракатли

тафаккурнинг шаклланганлигини текшириш.

Жиҳоз:

шакллар андозаси чуқур ўйилган тахта (4 вариантли) ва шу чуқурчаларга тўғри келадиган шакллар.

Ўтказиш

техникаси: болага

шакллар жойлаштирилган тахта кўрсатилади ва кўзининг олдида тахта шундай ағдариладики, ичидаги шакллар столнинг ўртасига тушурилади. Кўрсатма берилади: а) сўз орқали («Қара менда ҳар хил шаклли тахта бор, мен шаклларни тўқаман, сен эса жойига соласан») ёки б) имо-ишора орқали (эшитиши ва нутқи бузилган болаларга).

Агар бола топшириқни тушунмаса ва бажаришга киришмаса, унда эксперимент ўтказувчининг ўзи 1-2 шаклларини солиб кўрсатиб бериши керак. Ноўрин ҳаракатларда яна ёрдам кўрсатилади: «Яхшилаб қара, ушбу шаклни қаерга қўйиш керак». Агар самара бермаса, унда боланинг диққатини тахтадаги шаклларга ва қўлидаги шаклга қаратилади. Агар бола ноўрин ҳаракатларда давом этса, унда чамалаб, солиб кўриш таклиф этилади.

Бажариш меъёри:

3 ёшда (вариант-1) мақсадга йўналтирилган уринишлар ва амалий чамалаб кўриш орқали.

3,5 ёшда (вариант-1) кўриб мўлжал олиш ва амалий чамалаб кўриш орқали.

4-5 ёшда (вариант – 2-3) кўриб мўлжал олиш ва амалий чамалаб кўриш мумкин

5-6 ёшда (вариант – 3-4) кўриб солиштириш ва амалий чамалаб кўриш мумкин.

«Почта қутиси»

методикаси

Мақсад: катталиқни фарқлаш даражаси, кўргазма-ҳаракатли тафаккурнинг шаклланганлигини текшириш.

Жиҳоз: пластмасса ёки ёғоч кути, унинг устида шакллар формаси кесилган ва кути устидаги ўйилган шаклларга мос ҳажмли шакллар.

Ўтказиш техникаси: болага берилади: а) сўз кўрсатмаси, «Сен ёнингда ҳар хил шакллар қирқилган кути турибди. Қўлингдаги шакллардан кути устидаги шаклга мосини танлаб, кути ичига ушбу шакл орқали ташла»; б) имо-ишорали кўрсатма (эшитиши ва нутқида камчилиги бор болаларга). Эксперимент ўтказувчи битта шаклни олиб, мос шаклли тешик орқали кути ичига ташлайди ва имо-ишора орқали болага давом эттиришни таклиф этади.

Агар бола топшириқни тушунмаса ва бажармаса унга ёрдам кўрсатилади: «Яхшилаб кара, ушбу шаклни қаерга ташлаш мумкин» ёки имо-ишора орқали шаклнинг қирраларига диққат қаратилади.

Агар бола топшириқни қабул қилмаса ва ноўрин ҳаракатда давом этса, унга ўргатувчи ёрдам берилади, нутқий шакли: «шаклни олиб галма-галдан ҳар бир тешикка қўйиб кўрамиз, токи тўғри келадиганини топмагунча» ёки имо-ишора орқали: болага танлай олиши учун шаклни ҳар бир тешикка тикиб кўришни, то керагини топмагунча давом эттириш кераклиги кўрсатилади.

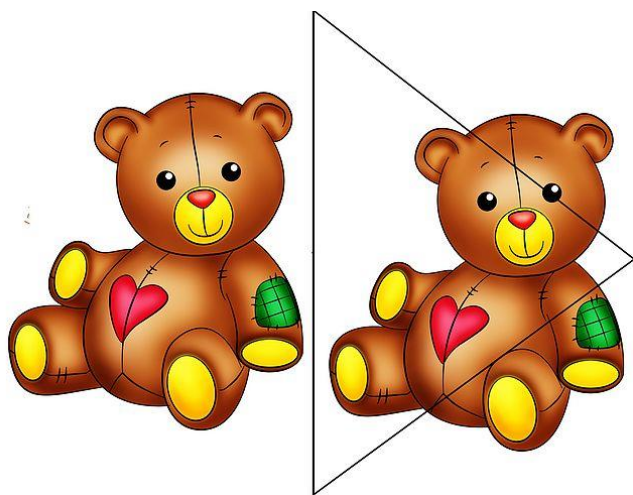
Агар бола ушбу ёрдамдан кейин ҳам ноўрин ҳаракат қилса, текшириш тўхтатилади. Агар бола ҳаракатларини тушуниб бажара олса, кути ўгирилади ва мураккаброқ вариант берилади.

Бажариш меъёри:

3-4 ёшда мақсадга йўналтирилган уринишлар

4-5 ёшда амалий чамалаш ва кўриб солиштириш.

5-6 ёшда кўриб солиштириш.

«Кесма	расмлар»
методикаси	
Мақсад:	идрокнинг
тўлиқлилигини	ривожланиш

даражасини, кўрув-фазовий анализ ва синтезини, кўргазма-ҳаракатли тафаккурнинг шаклланганлигини текшириш.

Жихоз: тўлиқ ва кесма расмларнинг тўплами. Расмлар 3 тага, 4 қисмга кестлган.

Ўтказиш техникаси: эксперимент ўтказувчи кесма расм қисмларини кўрсатиб, унда қандай предмет тасвирланганлигини айтмайди, кўрсатма берилади: а) сўз – ишорали шаклда: «расмни тўлиқ қилиб йиғиб бер» ёки б) имо-ишорали. Агар бола топширишни тушунмаса, тўлиқ расм шакли кўрсатилади ва кўрсатма такрорланади ёки тахланиб ва яна расм қисмлари ажратилади.

Агар бу ёрдам самарасиз бўлса, болага расм қисмларидан тўлиқ расмни йиғиш кетма-кетлиги тахминий йўналтириш орқали ўргатилади. Шундан сўнг болага ушбу расмни яна бир бор йиғиб бериш сўралади ва бошқа вариант таклиф этилади.

Бажариш меъёри: 3 қисмли кесма расмларни:

3-4 ёшда амалий чамалаб кўриш орқали.

4-5 ёшда кўрувига таяниб.

4-6 қисмли расмлар:

3-4 ёшда мақсадга йўналтирилган уринишлар.

4-5 ёшда амалий чамалаб кўриш орқали.

5-6 ёшда кўриб солиштириш орқали

«Қаторга қўй» методикаси

Мақсад: катталикини идрок этиш даражасини, кўргазма-ҳаракатли

тафаккурнинг
шаклланганлигини
текшириш.

Жиҳоз: олти қисмли матрешка.

Ўтказиш техникаси: эксперимент ўтказувчи боланинг кўзи олдида матершкаларни ажратиб, уларни бир-бирига моси билан қўйиб чиқади. Кейин матрешкаларни катта-кичиклигига қараб, орасида бир хил интервал сақлаган ҳолда қўйиб чиқади. Бундан сўнг текширувчи матрешкалар каторини экран билан бекитиб, болага кўрсатмаган ҳолда биттасини олиб қўяди, сўнгра экран олиниб болага матрешкани жойини топиб қўйиш сўралади.

Агар бола топширикни бажара олмаса, унга ёрдам кўрсатилади. Аввал сўз кўрсатмаси орқали: «Яхшилаб қара, ушбу матрешка қаерда туриши керак?» ёки имо-ишора орқали матрешкани жойини топиш сўралади. Агар бу ёрдам самара бермаса, унда ўргатувчи ёрдам берилади: ҳар бир кейин турган матрешка ўзидан олдинда турганидан кичикроқ эканлиги тушунтирилади. Ўргатилгандан сўнг, болага матрешканинг жойини топиб қўйиш топшириғи яна 2-3 маротаба берилади.

Бажариш меъёри:

4-5 ёшда мақсадга қаратилган уринишлар ва амалий чамалашга таяниб

5-6 ёшда амалий чамалаш, кўз билан солиштириш.

6-7 ёшда кўз билан чамалаб бажариш.

«Намунага қараб қуриш» методикаси

Методиканинг

йўналиши: шакл ҳақидаги тасаввурларнинг, кўрув-фазовий анализ ва синтезнинг (шаклларни алоҳида элементларга ажратиш ва улардан бир

бутун шаклни синтезлаш) шаклланганлигини текшириш

Жиҳоз: 20 та санок чўплари.

Бажариш техникаси: 3-4 ёшли болаларга вербал (нутқий) кўрсатмага таянган ҳолда геометрик шакллар (учбурчак, тўғри тўртбурчак, квадрат) куриш ва уларни ҳар бирини номини айтиш сўралади.

5-6 ёшли болалар учун хотирасига таяниб чўплардан мураккаброк шакллар (уйча, бир-бирини устига қўйилган ромблар, нарвонча ва ҳоказо) ясаши таклиф этилади.. Педагог ширма орқасида бирор шакл ясайди ва болага кўрсатади, сўнгра бузиб ташлайди ёки бекитиб қўйяди, бола эса хотираси бўйича шаклни куриши керак. Қурган шаклини сўз билан айтиб бериши зарур.

Болада қийинчилик кузатилса, унга шаклни куриш йўли ёки шаклни яна бир бор кўрсатиш орқали ёрдам берилади. Агар бу ёрдам ҳам самара бермаса, боланинг кўзини олдида куриб кўрсатилади ва боладан намунага қараб топшириқни бажариш сўралади.

Бажариш натижаларининг тахлили:

3-4 ёшда кўз билан чамалаб.

4-5 ёшда амалий чамалаш, намунага қараб бажариш.

5-6 ёшда амалий чамалаш ва кўриб солиштириш.

1. «Предметларнинг классификацияси» методикаси

Мақсад: мантиқий фикрлашнинг ривожланиш даражасини (умумлаштириш ва мавҳумлаштириш қобилияти, умумлаштирувчи тушунчаларнинг шаклланганлигини) текшириш.

Жиҳоз: ўйинчоқлар, кийимлар, ҳайвонлар, ўсимликлар, идиш-товоқлар, мебеллар, транспортлар ва ҳоказолар тасвирланган предметли расмлар.

Ўтказиш техникаси: болага расмлар тўплами берилади ва таклиф этилади: «Ушбу карточкалардан бир-бирига мосини топиб, стол устига қўйиб чиқ». 10-15 карточка қўйиб чиқилгандан сўнг сўралади: «Нима учун ушбу карточкалар бу қаторда? Булар эса нимага бошқада?» (боланинг

умумлаштириш кўникмаси ва ҳаракатларини сўзда ифодалай олиши аниқланади). Йўл қўйилган хатолар тўғриланади ва карточкаларни тахлаш принципи тушунтирилади («идиш-идишга, ҳайвонлар-ҳайвонларга қўй»). Сўнгра болага топшириқни давом эттириш таклиф этилади.

Агар бола топшириқни қабул қилмаса, уни классификациялаш усулига ўргатилади. Боладан текширувчи нима учун ушбу карточкаларни бу каторга қўйиш кераклигини, бошқаларини бу каторга қўйиш лозимлигини тушунтиради, сўнгра ўзи мустақил бажаришини таклиф этади.

Бажариш меъёри:

5 ёшли болалар топшириқни ҳаракат асосида, умумлаштириш усулини функционал даражада аниқлаб бажарадилар. 6 ёшдан бошлаб мавҳум катергорияларни қўллайдилар.

5-6 ёшдан бошлаб болаларни текширишда «Коос кубиклари», «Объектни икки белги бўйича классификациялаш», «Воқеаларнинг кетма-кетлигини ўрнатиш», «Тўртинчиси ортиқча» каби методикалардан фойдаланиш мумкин.

Психологик текширишнинг натижаларини таҳлил қилиш тамомойллари

Психологик текширишнинг натижаларини таҳлил қилишнинг мақсади - боланинг психик фаолияти билан ҳар томонлама танишишдан иборат. Барча маълумотларни таҳлил қилаётганда, болани психологик тавсифлаш мақсадида, психологик текшириш учун ўзининг олдида қўйган мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб, боланинг ота-онасидан нима сабабдан консултацияга келганликларини сўраши керак. Агар текширишдан асосий мақсад – боланинг ривожланишига қараб ўқитишнинг мақбул шароитини ва даражасини аниқлаш бўлса, унда аввала таҳлил берилиб интеллектуал нуқсоннинг тузилиши ўрганилиши лозим. Агарда ота-онанинг мурожаати ва шикояти сабаблари боланинг фақатгина хулқи ёки мулоқотида (алоқага киришиши) ва хоказоларга тегишлигина бўлса унда интеллекти

сақланганлигини (экспериментал текширишда) аниқлаганидан сўнг психологик муаммони ёритиш зарур.

Боланинг интеллектуал ривожланишини баҳолашга йўналтирилган психологик текшириш натижалари тахлилида қуйидаги мезонларга таянган таяниш лозим:

- ҳаракатларининг мақбуллиги (топшириқни қандай қабул қилади);
- топшириқни бажариш усуллари;
- топшириқни бажараётганда ўргатишни қабул қилиши;
- ўзининг фаолият натижаларига муносабати (танқидийлиги).

Боланинг текширишга бўлган муносабатини эътиборга олиш муҳим бўлиб, бу унинг мотивация доираси, эҳтиёжлари, ҳиссий-иродавий ва шахсининг хусусиятлари билан боғлиқдир. Боланинг топшириқни қандай қабул қилиши, ютуқ ва камчиликларига муносабатига қараб, унинг шахсининг имкониятларини, унинг етилмаганлиги ёки ривожланмай қолганлигини билиш мумкин. Бунда қуйидагиларга диққатни қаратиш керак:

1. Кайфиятнинг умумий кўриниши (адекват ёки йўқ, депрессив, қўзғалувчан). Кайфиятнинг текшириш вазиятга боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳаддан ташқари кўтарилганлиги, эйфориялиги кўпинча ақли заиф, шунингдек мианинг пешона қисми ривожланмаган (инфантилизмнинг турли кўринишлари) болаларга хосдир. Кайфиятнинг хавотирланган, пасайган фонлари невротик ёки психотик ҳиссий доирасида бузилишлар бўлган болаларда кузатилади.

2. Боланинг фаоллиги: топшириққа қизиқиши, унинг турғунлиги. Боланинг психик фаоллиги тўлақонли интеллектуал ривожланишида муҳим кўрсаткич ҳисобланади. Ҳатто нейродинамик, энцефалопатик ва эмоционал бузилишларда ҳам атрофдагиларга нисбатан фаол қизиқиш барча имкониятлари чегараланган болаларда мавжуд бўлиб, ақли заиф болаларда эса анча пасайган бўлади.

3. Болани муносабатга киришиши. Енгил-елпи, осонлик билан ҳамда булар билан боғлиқ тўлиқ бўлмаган алоқага киришиш

интеллектдаги нуқсонларга боғлиқ бўлиши мумкин, бу ақли заиф болаларга, инфантил болаларга хосдир. Баъзи ақли заиф болаларга эса аксинча, муносабатга киришидан қўрқиш, сабабсиз негативизм ҳамда у ёки бу шахс билан танлаб алоқага киришиш хос бўлади. Нутқида нуқсони бўлган болалар қийинчилик билан вербал алоқага киришадилар. Заиф эшитувчи ва кар болалар вербал алоқага имкон бўлмаганда паралингвистик (имо-ишора, мимика) алоқа воситаларидан фол фойдаланадилар. БЦФ (болалар церебрал фалажи) болалар кўпинча алоқага киришишга қўрқадилар, қийинчилик билан киришадилар.

4. Рағбатлантириш ва маъқуллашга эмоционал муносабати. Болалар илк ёшидан бошлаб, рағбатлантириш ва маъқуллагани яхши ва хурсандлик билан қабул қилишади. Катталар баҳосига бефарқ, қизиқмайдиган болалар ушбу сўзларнинг маъносини фарқламайдилар, бу уларнинг у ёки бу даражада интеллектини ривожланмаганидан далолат беради. Алоқа қилишда қочиш кўпинча аутик болалар ҳулида кузатилади ва уларда мулоқотга (муносабатга бўлган эҳтиёжнинг йўқлигини кўрсатади. Бундай болалар одатда суҳбатдошининг юзига қарашдан ўзини олиб қочади, вербал ва ҳиссий алоқа томонларига ўзгача муносабатда бўладилар.

5. Танқид ва талабга ҳиссий муносабати. Бунда боланинг танқидга реакцияси; танқидга муносиб равишда боланинг ўз ҳулини ўзгартириши эътиборга олинади. 3 ёшдан катта бўлган болаларнинг танбеҳга эътиборининг йўқлиги интеллектуал ривожланишнинг пасайганлиги, психик ривожланиши сустлашган болаларда ихтиёрий регуляциянинг нуқсонлари мавжудлигидан дарак беради. Бунда бола танбеҳнинг маъносини тушунмайди ёки жуда талтайтириб юборилганлигидан танбеҳ ва қоишлар, таъқиқлашлар унинг учун одатдан ташқари ҳисобланади.

6. Ўзига ва ўзининг фаолиятига, қийинчилик ва фаолиятидаги муваффақиятсизликларга муносабати. 3 ёшдан катта болалар ҳаракатларидаги ҳатоларни мустақил топа оладилар. Бунда кўргазма-ҳаракатли вазиятнинг маълум бир томонларини элементар нутқий ифодалашда (энди тўғрими? Бундайми ёки бундай эмасми? Вой, энди тўғри бўлдимми?) намоён этадилар Сўнгра улар ўз ҳатоларини тўғирлаб керакли натижага эришишга ҳаракат қилишади, қийналишса катталардан ёрдам сўрашади.

Болаларнинг омадсизликка муносабати бошқача бўлиши ҳам мумкин:

-биринчи қийинчиликдаёқ қизиқишнинг йўқолиши, топшириқни сушт бажариши, экспериментларнинг қолганида иштирок этишдан воз кечиш;

-тўғри натижага эришишда тўсқинликка учраши, топшириқнинг маъносини тушунмаслиги фаолиятини тормозланишига олиб келади.

Тадқиқот давомида психолог ақлий фаолиятнинг барча структурасини синчиклаб кўриб чиқиб, алоҳида топшириқни бажариш натижасига эмас, балки фаолиятни сифатли таҳлил қилиш тамойилига риоя қилиши лозим. Албатта болага қандай ёрдам турлари берилганини, уни қандай қабул қилгани ва фаолиятини самарали бўлишига қандай таъсир этганини ҳисобга олиши лозим.

Интеллектуал камчиликни ҳар хил турлари дифференциал ташхис қилишда боланинг ақлий ривожланишини икки даражасини ажратиш лозим. 1–даража долзарб бўлиб, боланинг билим захираси ҳамда текшириш вақтидаги унда шаклланган фаолият усулларини аниқлайди. Долзарб даража «ўлчаш» методи ёрдамида аниқланади, чунки билим, кўникма, малакаларни ўзлаштириб олишнигина таъкидлайди ва шунинг учун асосий методга – сифат таҳлилига нисбатан – иккиламчи, қўшимча ҳисобланади. Фаолиятини сифатли таҳлили боланинг потенциал ривожланиш даражасини кўрсатади.

Потенциал даражани аниқлашда, яъни боланинг ўрганишини аниқлашда қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

1. Берилаётган ёрдамнинг даражаси ва ҳажми. Энг кам ёрдам болага сўзлар орқали «ўйлаб кўр», «сен қила оласан» ёки «диққат билан қара», «шошилмагин», «мана бу ёққа қара» каби **рағбатлантириш** орқали берилади. Топшириқни давом эттириш ва бажаришда ушбу ёрдам, интеллекти меъёрида бўлган, аммо ўзига ишончи бўлмаган, кўркок, тез тормозланадиган ёки гиперфаол (ўта фаол) диққати бузилган болаларга етарлича бўлади. Баъзида психик ривожланиши сустлашган болаларга ушбу ёрдам тури етарли бўлади.

Йўналтирувчи ёрдам (анча ифодаланган ёрдам) бериш, болага катталар томонидан берилган топшириқни аниқ бажаришга кўрсатма беради. Ушбу ёрдам психик ривожланиши сустлашган болаларучун самарали бўлиб, ақли заиф болаларда эса ҳеч қандай натижа бермайди.

Ўргатувчи (таълим берувчи) ёрдам болани охирги натижага эришиш учун фаолият усулига ўргатишни назарда тутди. **Ўргатувчи** ёрдам яққол ифодаланган психик ривожланишнинг сустлашган ва ақли заиф болалар учун лозим бўлади.

Мактабгача ёшдаги болаларни педагогик жиҳатдан текшириш

Мактабгача ёшидаги болаларни педагогик жиҳатдан текширишнинг мақсади – билим заҳираси ва фаолият усуллари хамда уларни ёшга ва таълимнинг даражасига мослигини аниқлашдир.

Педагогик текширувдан аввал анамнестик маълумотлар йиғилиб, унда боланинг психик ривожланиши ҳақидаги маълумотлар аниқланади, ўз-ўзига хизмат қилиш, меҳнат қилиш кўникма ва малакаларининг пайдо бўлиши, жамоада ва оилада ўзини тутиши, мактабгача муассаса дастурларини ўзлаштириши, ўйин, қуриш-ясаш фаолиятини ривожланиши, мактабда ўқишга тайёргарлик даражаси кабиларни ўз ичига олади.

Педагогик текширувда қуйидагилар аниқланади:

- Тасаввур ва билимларнинг умумий заҳираси. Болада сенсор эталонларни (ранг, шакл, катталиги) шаклланганлиги, табиат ҳодисалари (табиатда фасллар ўзгариши, ҳайвонот, ўсимлик олами), содда географик мўлжал олиш (ўзининг уй адресини билиш, шаҳар (қишлоқ), яшаш жойи ва ҳоказо) ва ижтимоий тасаввурларнинг (ўз исми, фамилиясини, оилавий ҳолатини, ота-онасининг касбини билиш) тасаввурларининг мавжудлиги аниқланади.
- Ижтимоий-маиший ориентировка. Ўз-ўзига хизмат қилиш (мустақил овқатланиш, кийиниш, тугмачаларни тақиш ва ҳоказо), меҳнат малакаси (ўздан кейин йиғиштириш, идиш-товоқларни ювиш ва ҳоказо), ўзини ижтимоий мос, тўғри тутиши (ўзи мустақил транспотдан фойдаланиши, уйига йўл топиши, магазиндан махсулотлар олиши ва ҳоказо) малакаларининг шаклланганлиги аниқланади.
- Умумқабул қилинган ҳуққ нормаларига риоя қилиши. Боланинг оилада ва оиладан ташқари жойларда нутқий ва одоб қоидаларига риоя қилиши, катталарнинг талаблари ва илтимосларини бажариши, болалар жамоасида интизомни тушуниши ва унга риоя қилишини аниқлаш зарур. Кўрсатиб ўтилганларни баҳолашда боланинг ёшини, маданиятини, олган таълимини ҳисобга олиш зарур.
- Бола қатнаётган муассаса таълим дастурининг ўзлаштириши. Мактабгача ёшдаги болани текширишда тасвирий, қуриш-ясаш, шунингдек конструктив фаолиятининг ривожланиши, шунингдек, савод асосларини, ҳисоблашни ўзлаштириши, билимлари дастур талабларига жавоб бериши аниқланади.
- Ўйин фаолиятига умумий тавсиф берилади.
- **Ўқитилиши (ўргатилиш)**

Боланинг ўқитилиши муассаса ўқув дастурининг ўзлаштириши асосида, шунингдек ТППКда таълимий эксперимент давомида у ёки бу методикалар базасида аниқланади. Кўрсатилган ёрдам хажми ва эгаллаб олинган усулни мантиқий ўхшаш топшириққа кўчира олиш нуктаи назаридан ўқитилишни шартли равишда юқори, етарли, пасайган, паст ва жуда пастга ажратиш мумкин.

Агар бола ўзига нотаниш топшириқни ҳеч қандай ёрдамсиз бажарса, таълими юқори ҳисобланади. Агар бола ўзига нотаниш топшириқни бажаришда йўллантирувчи ёрдамга муҳтожлик сезса ва йўлланмадан сўнг бажарса, етарли даражада ҳисобланади. Агар бола ўзига нотаниш топшириқни бажаришида ёрдамнинг ҳамма турларига (рағбатлантирувчи, йўналтирувчи, ўргатувчи) муҳтожлик сезса, лекин ўзлаштирилган усулни ўхшаш топшириққа мантиқий кўчира олса, таълими пасайган даражада бўлади. Агар бола барча ёрдамлардан фойдаланиб, қийинчилик билан, лекин ўзлаштирилган усулни ўхшаш топшириққа мантиқий кўчира олса паст даража. Барча ёрдам турларининг натижаси яхши бўлмай, бола ўзлаштирилган усулни ўхшаш топшириққа мантиқий кўчира олмаса ўта паст даражадир. Юқори ва етарли ўқитиши даражаси нормал интеллектли болалар учун хосдир. Пасайган ва паст даража психик ривожланиши орқада қолганлар учун хосдир. Ақли заифликка эса паст ва ўта паст даража хосдир.

Кичик мактаб ёшидаги болаларни психологик-педагогик текшириш

Кичик мактаб ёшидаги болаларни психологик текшириш

Кичик мактаб ёшидаги болаларни психологик текшириш ТППК амалиётида энг долзарбдир, чунки бў ёшда боланинг имкониятлари ва хусусиятларига мос таълим шароитини яратиш, тегишли таълим муассасасини танлаш зарурияти келиб чиқади. Ўқув дастури типини энг аввало боланинг интеллектуал имкониятларидан келиб чиққан ҳолда танлангани сабабли интеллектдаги турли етишмовчиликлар, уларнинг

тузилишини, интеллектуал етишмовчилик даражаларини аниқлашда экспериментал-психологик текшириш муҳим аҳамият касб этади.

Интеллектуал етишмовчиликнинг турли формаларини дифференциал ташхис этиш вазифаларини ҳал этишда экспериментал текшириш методикаларининг баёни меъёрида ривожланаётган, психик ривожланиши сустлашган ҳамда ақли заиф болаларни текшириш натижаларининг интерпретациясини ўз ичига олади.

Экспериментал психологик текшириш методикалари

Кесма расмлар

Мақсад: кўрув-фазовий идрокнинг, анализ ва синтезнинг, кўргазма-образли тафаккурнинг шаклланганлигини аниқлаш. Методика, шунингдек диққатнинг хусусиятларини, мақсадга йўналтирилган фаолият қобилиятларини баҳолашга имкон беради.

Халқаро соғлиқни сақлаш ташкилотининг 10–қайта кўриб чиқилган касалликларнинг халқаро таснифи бўйича ақли заифликнинг қуйидаги даражалари ажратилади:

F70 – енгил ақли заифлик, F71- ўрта даражадаги ақли заифлик, F72- оғир ақли заифлик, F73- чуқур ақли заифлик.

Материал: горизонтал ва вертикал чизиклар бўйича тўрт қисмга бўлинган бола учун таниш бўлган учта предметларнинг расмлари.

Ўтказиш техникаси: 7-8 ёшли болаларга йиғилган расм (диагонал бўйича қирқилган) кўрсатилади. Сўнгра унинг қисмлари аралаштирилиб юборилади. Кўрсатма берилади: “Аввал қандай бўлганича йиғиб бер”.

Агарда бола қийналмасдан бажара олса, унга топшириқнинг мураккаброқ варианты таклиф этилади: учта расмнинг қисмлари аралаштирилиб берилади.

9-10 ёшли болалар билан топшириқни бажаришни ушбу вариантдан бошлаб бериш мумкин. Бунда бола ҳаракатларининг характериға:

расмларнинг тасвирига, қирқиш чизиғига қараб танлаши ва ҳоказолар кузатилади.

Бажариш натижаларининг таҳлили:

Ақлий ривожланиши меъёрида бўлган ва кўрув-фазовий гнозисида ўзига хос бузилишлар бўлмаган болалар топшириқни осонлик билан бажарадилар. Улар қисмларни бир бутунга йиғишнинг самарали усулини қўллайдилар. Болаларни фаолият жараёни ва охирги натижа қизиқтиради.

Психик ривожланиши сустлашган болалар топшириқнинг мураккаб вариантини бажараётиб хато ҳаракатларга йўл қўйишлари мумкин, ёки мақсадга йўналтирилган усулга таянмасдан хатолар ва уриниб кўриш усули билан ҳаракат қиладилар, аммоташкиллаштирувчи ва йўналтирувчи ёрдам самара беради.

Локал фазовий бузилишлари бўлмаган *енгил даражадаги* ақли заиф болалар вертикал ва горизонтал чизиқлар бўйича қирқилган расмларни кўрсатиб берилгандан сўнг йиға оладилар. Диагонал чизиқлар бўйича қирқилган расмларни йиғишда қийналадилар. Топшириқнинг мураккаб вариантини бажара олмайдилар. Фақатгина кўрсатилгандан, ташкиллаштирувчи ва ўргатувчи ёрдамдан сўнг болалар расмларни йиға оладилар.

Ўрта даражадаги ақли заиф болалар топшириқнинг мураккаб вариантини 10 ёшида ҳам тушунмайдилар ва бажара олмайдилар. Кўрсатилгандан сўнг фақатгина горизонтал ва вертикал чизиқлар бўйича тўрт қисмга бўлинган расмни йиғишлари, диагонал бўйича қирқилган расмни биргаликда йиғишлари мумкин.

Коос кубиклари

Мақсад: кўргазма-образли тафаккур, кўрув-фазовий анализ ва синтезнинг шаклланганлик даражасини, диққат ва ишлаш қобилиятининг хусусиятлари, мақсадга ва топшириқнинг шартига мувофиқ ҳаракат қилиши қобилияти, ўргатилиши аниқланади.

Материал: Текширишни ўтказиш учун 9-12та бир хил кубиклар, уларнинг бир томони кўк ва сариқ рангда, бошқа томони оқ ва қизил, учунчи томони кўк, чўртинчи томони қизил, бешинчи томони сариқ, олтинчиси оқ; 10 та номерланган турли хил нақшли карточкалар.

Ўтказиш техникаси: Болага ҳар хил шаклдаги нақшли расмни кўрсатиб кубиклардан шундай нақшни кўриш топшириғи берилади. Топшириқни бажариш жараёнида намунали расм болани кўз олдида туради. Кўрсатма: «Қара, расмда шакл чизилган, шу шаклни кубиклар ёрдамида тахлаш мумкин. Бир уриниб кўрчи». Нақшлар кетма-кет мураккаблаштирилиб борилади. Эшитиш нинг пасайиши гумон қилинганда нутқий кўрсатма имо-ишора, намойиш билан бирга олиб борилади.

Топшириқларни бажариш жараёнида болага турлича ёрдам кўрсатилиши мумкин: топшириқни қўшимча тушунтириш, шаклни уни ташкил қилувчи қисмларга бўлиш, айтиб бериш, кўрсатиш.

Топшириқни бажарилиши натижаларининг таҳлили. Енгил даражадаги ақли заиф болалар кўпинча мустақил равишда фақат 1 нақшни тахлай оладилар, кубикларни расмдаги нақш устига қўйишга ҳаракат қиладилар. Улар ҳар бир янги нақшга секинлик билан ўтадилар, хатоларга йўл қўядилар, ўзларини назорат қилмайдилар. Ташкилий ёрдам, кубикларга мос равишда нақшларни қисмларга бўлиш уларнинг фаолиятига кам ёрдам беради.

Шизофрения этиологияли деменция бўлган болалар кўп ҳолларда идрокнинг тўлиқлиги ва мақсадга йўналтирилганлигини бузилганлиги оқибатида Коос нақшларини йиғишга жуда қийналадилар. Эпилептик деменция кўринишидаги болалар муваффақиятсизликка учрасалар ҳам топшириқни охиригача ўтказишга ҳаракат қиладилар.

Психик ривожланиши сустлашган болалар (кўпол фазовий бузилишларга эга бўлмаган) 2-3 топшириқни бажариш таклиф қилинганда

кийинчиликларга учрай бошлайдилар; аммо нақшларни алоҳда қисмларга ажратишдаги ташкилий ёрдамдан сўнг уни охирига етказа оладилар.

Кўришида нуқсони бўлган болаларни текширишда бу методикадан фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас.

Церебрал фалажи бўлган болаларда яққол ифодаланган фазовий бузилишлар бўлганлиги сабабли бу методика қўлланилмайди.

Интеллекти меъёрида бўлган заиф эшитувчи ва меъёрида ривожланаётган болалар топшириқни мустақил равишда бажара оладилар.

Церебрал фалажланган болалар билан уларда яққол ифодаланган фазовий бузилишлар мавжуд бўлганлиги учун ушбу методикадан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлмайди.

Интеллекти меъёрида бўлган ва заиф эшитувчи болалар топшириқни мустақил бажара оладилар.

Сеген тахтаси

Ушбу топшириқни болани текширишда биринчи бўлиб бериш тавсия этилади, чунки у болаларда қизиқиш уйғотади.

Методика кўрсатмани тушунишни, асосий геометрик шаклларни билиш даражаси, ҳаракатлар координациясининг ҳолати, фазовий чамалаш, фаолият характери (фигураларни ушлаш, чуқурчалар билан солиштириш ва ҳ.к.) аниқлаш мақсадида қўлланилади.

Мураккаблашиб бориш тартибидаги методиканинг 3 варианты таклиф этилади.

Ўтказиш техникаси. Болага шакллар жойлаштирилган тахтача кўрсатилади. Бунда боланинг диққатини шакллар жойлаштирилган чуқурчаларга қаратилади. Сўнгра стол устига шакллар тўкилади ва боладан уларни чуқурчаларга қайта жойлаштириш сўралади. Кўрсатма: «Қара, менда шакллар жойлаштирилган тахтача. Мен шаклларни тўкаман, сен эса уларни ўз ўрниларига жойлаштир».

Топшириқни бажарилиш натижаларининг таҳлили. Кўп ҳолларда болалар топшириқни мустақил бажаришга киришадилар, баъзан эса рағбатлантириш лозим бўлади.

Заиф кўрувчи интеллекти сақланган болалар ва интеллекти меъёридаги болалар бу топшириқни бажаришда қийналмайдилар, мураккаб вариантларини бажариш усулларига фаол киришадилар, мустақил бажарадилар.

Ўрта даражадаги ақли заиф болалар учун оғзаки кўрсатмани тушунмаслик хосдир. Уларга кўрсатиш зарур. Шунинг учун текширувчи боланинг кўз ўнгида тахтакани тўла ёки қисман тўлдиради, сўнг уларни яна тўкиб боладан шаклларни чуқурчаларга мослаб жойлаштириб беришни сўрайди. *Ўрта даражадаги* ақли заиф болалар биринчи тахтакча билан ишлашдаёқ қийинчиликларга учрайдилар: фигураларни чуқурчаларга уларнинг шаклига эътибор бермасдан соладилар, синаш ва хато усули билан ҳаракат қоладилар. Болалар кўпинча 2-3 марта кўрсатилгандан сўнг ҳам топшириқни бажара олмайдилар. Иккинчи ва учинчи тахтакчадаги топшириқларни кўрсатилгандан сўнг ҳам бажара олмайдилар. Шаклларни кўлларни билан яхши ушлай олмайдилар. Уларнинг ҳаракатлари хаотик тарзда бўлади.

Ақли заифликнинг *енгил даражасидаги* болалар одатда оғзаки кўрсатмани тушунадилар ва биринчи тахтакани фигуралар билан тўлдириш топшириғини бажара оладилар. Улар чуқурча билан фигурани кўриб туриб солиштира оладилар. Аммо баъзи болаларга топшириқни бажаришни кўрсатиш (намойиши этиш) ва рағбатлантириш зарур, шундан сўнг улар топшириқни мустақил бажарадилар. Ақли заифликнинг *енгил даражасидаги* болалар иккинчи ва учинчи тахтакчадаги топшириқни бажаришга қийналадилар. Уларнинг фаолияти характери тез ўзгаради: синаш ва хатолар методи билан бажариладиган ҳаракатлар кўпаяди, ташкил этувчи ва ўргатувчи ёрдам керак бўлади.

Сеген тахтасини тўлдиришда деменцияси мавжуд болалар ҳам қийинчиликларга учрайдилар. Ишдаги қийинчиликларга бўлган муносабат турли характерга эга бўлиб у боланинг касаллигига боғлиқ бўлади. Масалан, эпилептик деменцияли болалар учун кўпинча маъносиз, аммо жуда қатъий, бўш чуқурчага мос келмайдиган фигурани жойлаштирига уринишлар хос бўлади. Бундай бола кўпинча текширувчининг ёрдамини қабул қилишни истамайди, уни бошқа топшириқни бажаришга ундаш қийин. Шизофреник деменцияли болаларнинг бу топшириқдаги қийинчиликлари кўпинча уларнинг умумий мотор бесўнақайликлари, аниқ фаолиятни бажаришга бўлган муносабатларидаги негативизм, психик фаолликнинг пастлиги билан боғлиқдир. Бундай болалар фигураларни (шаклларни) суслик билан олиб кўрадилар, уларни тахта устига қўядилар (чуқурчаларга солмайдилар) ва топшириқ бажарилди деб ҳисоблайдилар; баъзан улар топшириқни бажаришдан бош тортадилар. Шу билан бир вақтда улар тўсатдан топшириқнинг анча мураккаб вариантнинг қисмини бажаришлари мумкин.

Психик ривожланиши сустлашган болалар сеген тахтасини тўлдириш топшириғини бажарадилар. Иккинчи, учинчи тахтани тўлдиришдаги баъзи болаларга зарур бўладиган ёрдам фақатгина ташкил этувчи ва рағбатлантирувчи характерга эга бўлади.

Эшитиши пасайган ва нутқи ривожланмаган болалар топшириқни агарда у нутқсиз шаклда берилса, яъни болага фигуралар жойлаштирилган тахтани кўрсатиб, сўнгра уларни тўкиб, имо-ишора билан яна қайта жойлаштириш таклиф этилса, бажарадилар.

Заиф эшитувчи ва нутқи ривожланмаган болаларда интеллект сақланган ҳолларда топшириқ мақсади уларга тушунарли бўлиб улар қийинчиликсиз топшириқни бажарадилар. Агарда эшитишнинг пасайиши ва нутқнинг ривожланмаганлиги ақли заифлик билан биргаликда келса болалар топшириқни мустақил равишда мутлақо бажара олмайдилар. Уларга топшириқни бажаришнинг кўргазмали усули кўп марта кўрсатилиши лозим.

Церебрал фалажланган болаларнинг ақлий имкониятларини аниқлашда сеген тахтаси методикасидан фойдаланилмайди, чунки бундай болалар кўрув-фазовий идрокининг бузилишлари натижасида топшириқни бажаришда қийналадилар. Бундан ташқари, шаклларни мос чуқурчаларга солиш болалардаги кўп гиперкинезлар туфайли ыйинчилик туғдиради.

Воқеабанд расмлар

Воқеабанд расмларни кўрсатиш орқали болада вазифанинг маъносини тушуниш, фазовий-вақт ва сабаб-оқибат муносабатларини ўрнатиш, шунингдек, ҳазил-мутойибани тушунишларини аниқлашга йўналтирилади. Топшириқни бажариш жараёни таҳлил қилинади, яъни расм бўйича берилган саволларга жавоб, ҳикоя тузиш, расмга нисбатан ҳиссий муносабат ва ҳ.к.лар. Болага кўрсатилган ёрдам характери эътиборга олинади.

Топшириқнини 6 (олти) варианты таклиф этилади

А. Аниқ маъноли (мазмунли) воқеабанд расм

Б. Яширин маъноли воқеабанд расм

В. Аниқ маъноли кетма-кетликдаги воқеабанд расмлар

Г. Яширин маъноли кетма-кетликдаги воқеабанд расмлар

Д. Воқеалар тугалланмаган кетма-кетликдаги расмлар

Е. Беъмани, номутаносиб расмлар

Ўтказиш техникаси. А, Б вариантлари. Бола расм кўрсатилади ва унда нима тасвирланганини ҳикоя қилиб бериш сўралади. Агар боланинг ўзи ҳикоя қилиб бера олмаса, ушбу расм бўйича савол-жавоб тарзида суҳбат ўтказилади. Айрим вақтда бир-икки савол беришнинг ўзи етарли бўлади, бундан сўнг боланинг ўзи мустақил ҳикоя тузади. Агар расм яширин маъноли бўлса, боланинг ҳикоясидан эса расм маъносини тушунганлиги кўринмаси, у ҳолда анисловчи ёки йўналтирувчи саволлар берилади.

В, Г ва Д вариантлар. Боланинг олдида расмлар тасодифий тартибда қўйилади; сўнгра боладан расмларни тўғри кетма-кетликда жойлаштириш ва у бўйича ҳикоя тузиш сўралади. *Кўрсатма:* бу кўрсатилаётган расмларда битта воқеа тасвирланган. Биринчисида бошланиши, бошқасида давоми, шундай тарзда охиригача. Барча расмларни тўғри кетма-кетликда тартиб билан қўйиб чиқ: дастлаб нима бўлди, кейинчи ва нима билан тугади. Булар бўйича ҳикоя тузиб бер (нима бўлганини айтиб бер).

Кўпинча фақатгина оғзаки кўрсатманинг ўзи етарли бўлмайди. Бунда болага биринчи расм кўрсатилади ва кейин ўзи ишни давом эттириш сўралади. Агарда бола расм маъносини дарҳол тушунмаса, расмни унга яна бир бор кўрсатилади. Агарда бола сюжетни (воқеани) умуман тушунмаса, ишни давом эттириш тўхтатилади. Айрим вақтда болалар диққатининг қўпол бузилганлига сабабли расмларнинг кетма-кетлигини ўрната олмайдилар;

аммо бу ҳолда улар аввал жойлаштирилган расмлар серияси бўйича ҳикоянинг мазмуни тушунтириб бера оладилар.

Агарда тугалланмаган воқеабанд расмлар кетма-кетлиги кўрсатилса, воқеалар кетма-кетлиги аниқлангандан сўнг болага ҳикоянинг якунини ўйлаш таклиф қилинади: «Сен нима деб ўйлайсан, кейин нима бўлди? Бу воқеа нима билан тугади?»

Е варианты. Болага «Номутаносиб, бемаъни» расм кўрсатилади ва диққат билан уни кўриб чиқиш таклиф этилади. Сўнгра суҳбат ўтказилиб, унда боланинг расмдаги воқеаларга бўлган муносабати, уларнинг бемаънилигини, расмдаги ҳазилни тушуниши аниқланади. Агарда бола расмни кўриб ҳайратланмаса, баъзи бир тушунтиришлар беришга уринмаса, расм уни қизиқтирмаса бир неча саволлар бериш мақсадга мувофиқ бўлади. Масалан, «Бу ерда нима тасвирланган?», «Ҳаётда ҳам шундай бўладими?», «Сен нима деб ўйлайсан бу кулгилими ёки йўқми?», «Нимага?»

Топириқни бажарилиш натижаларининг таҳлили

Ўрта даражасидаги ақли заиф болалар содда воқеабанд расм мазмунини тушуна оладилар. Улар расм юзасидан берилган саволларга жавоб берадилар (А варианты). Аммо боғланган ҳикоя туза олмайдилар. Яширин маънони тушунмайдилар, воқеалар кетма-кетлигини аниқлай олмайдилар.

Ақли заифликнинг *енгил даражасидаги* болалар содда воқеабанд расмлар мазмунини тушунадилар. Айрим болалар диққатлари етарлича барқарор бўлса содда мазмунли расмларни кетма-кет жойлаштириб элементар ҳикоя туза оладилар. Аммо яширин маъноли воқеали расмнини мазмунини тушуниш қийинчилик туғдиради. Доимо улар йўналтирувчи шаклдаги ёрдамга муҳтож бўладилар. Бундай болалар яширин маъноли воқеабанд расмларнинг кетма-кетлигини ўрната олмайдилар. «Номутаносиб, бемаъни» расмларнинг айрим қисмларинигина тушунтиришдан сўнг англай

оладилар. Жонли, бевосита муносабат, кулгу намоён бўлмайди. Расмларни кўришда (кўздан кечиришда) тизимсизлилик, сустлик кузатилади.

Турли генездаги *деменцияли* болалар воқеабанд расмларда кетма-кетликни ўрнатишга қийналадилар, чунки бундай болаларда мақсадга йўналганлик, диққат турғунлиги етарли даражада бўлмайди.

Эпилептик деменцияда расмнинг майда деталларини (қисмларини) батафсил ифодалашга уриниб, кўпинча унинг мазмунига тушунмаслик кузатилади. Болалар расмнинг мазмунини жуда секинлик, узоқ паузалар билан, кераксиз тафсилотларда тўхталиб, ифодалаб, бир бутунлигини қамрай ололмайдилар. *Шизофреник деменцияда* идрок этилган элементлардан бир бутун образ ҳосил қила олмаслик кузатилади. Бунда расмнинг энг муҳим элементларини ажратишда ўзига ҳослик намоён бўлади: кўпинча болалар диққатини воқеабанд расмнинг фақатгина қандайдир бир қисмига жалб этадилар ва уни ўзларича интерпретация қиладилар (ўз хоҳишларига кўра тушунтирадилар). Шизофреник деменцияли болалар ўзларининг патологик кечинмалари асосида сюжетга боғлиқ бўлмаган, кўпинча бемаъни фикрларга келади, унда эса боланинг тафаккурини бўлинганлиги акс этади.

Интеллекти сақланган ҳолдаги психик ривожланиши сустлашган ва нутқи ривожланмай қолган болалар аниқ ва яширин мазмундаги воқеабанд расмлар кетма-кетлигини ўрнатишга қодир бўладилар. Яширин маънодаги (мазмундаги) воқеабанд расмлар кетма-кетлигини ўрнатишдаги қийинчиликлар кўпинча бир вақтнинг ўзида диққатни бир неча объектга бўлишдан келиб чиқади. Расмлар кетма-кетлиги тўғри ўрнатишда сюжет мазмунини тўғри тушунадилар. Психик ривожланиши сустлашган болалар кўпинча расмлар бўйича саволларга жавоб беришни афзал кўрадилар ва тўлиқ ҳикоя қилишда қийналадилар. «Номутаносиб, бемаъни» расмлар уларда жонли ҳиссий реакцияларни юзага келтиради, аммо бунда диққатларини расмнинг фақатгина энг кулгили қисмларигагина қаратиб, қолганларига эътибор бермайдилар. Ҳикояни охирини якунлаш, тугатиш

топшириғи болаларда қийинчилик туғдиради, рағбатлантириш ва йўналтирувчи саволлар талаб этади.

Эшитишининг пасайиши ва нутқи ривожланмаган болаларга кўпинча нутқий шаклдаги кўрсатмани тушунишга имкон бермайди, аммо улар кўргазмали шаклда берилган ўхшаш топшириқнинг мақсадини идрок этадилар. Болалар зарур бўлганда ҳикоя тузишга қийналадилар. Интеллекти меърида бўлган заиф эшитувчи болалар бемаъни вазиятларни тушунадилар ва ҳиссий жиҳатдан тўғри жавоб берадилар. Олигофрениянинг *дебил даражасидаги заиф эшитувчи болалар* яширин маъноли расмларнинг кетма-кетлигини ўрната олмайдилар. Улар агарда топшириқнинг мақсади ва шартини тўғри тушунсалар содда воқеалар кетма-кетлигини ўрната оладилар. «Номутаносиб, бемаъни» расмларга нисбатан ёрқин ҳиссий муносабатда бўлмайдилар.

Интеллекти меъёрида бўлган заиф кўрувчи болаларни текширишда бу методика қўлланилмайди.

Церебрал фалажли болалар интеллекти бирламчи сақланган ҳолларда воқеалар кетма-кетлигини ўрнатишига қодир бўладилар, ўзгарган ҳолатни осон англайдилар, расмнинг аниқ ва яширин мазмунини тушунадилар. Улар учун топшириқни бажаришга секин киришиш, диққатнинг беқарорлиги хосдир.

Педагогик қаровсиз қолган болаларнинг ҳикояси одатда қисқа, жўн бўлади. Уларда ҳикоя тузиш малакасининг йўқлиги, нутқнинг камбағаллиги намоён бўлади. Аммо кўрсатиладиган ёрдам кўпроқ чамаловчи характерда бўлади.

Интеллекти меъёрида бўлган болалар воқеа-ҳодисаларнинг (таклиф қилинган барча вариантларда) кетма-кетлигини тўғри ўрната олиб, уни мантиқий тушунтириб ҳикоя туза оладилар, якунламаганларини

ниҳоясига етказадилар. Улар «Номутаносиб, бемаъни» расмларни тезда баҳолаб воқеаларни тушуна оладилар.

«Тўртинчи ортиқча» методикаси

Бу методика болаларнинг умумлаштириш даражалари, фикрлашларнинг аниқ ва мантикийлиги, фаоллиги, умумлаштирилган тасаввурлардан фойдалана олиш имкониятларини аниқлашга хизмат қилади.

Мураккаблашиб бориш босқичи қуйидагича

А. Учта ҳар хил гул ва мушук

Б. Идиш – товоқлар ва стол

В. Механик транспорт воситалари ва от

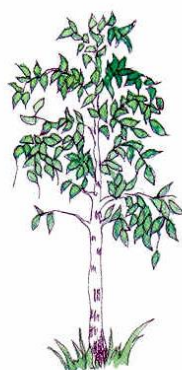
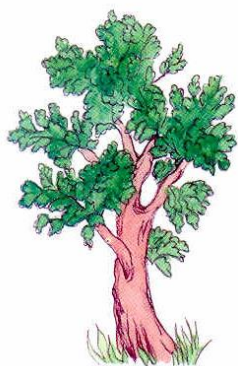
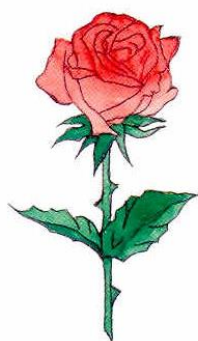
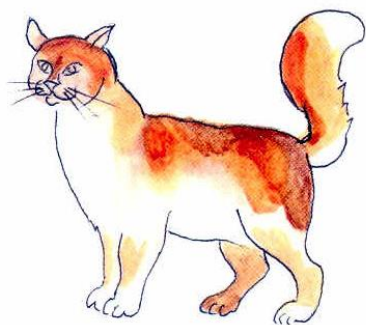
Г. Сумка, рюкзак, чемодан ва соябон (умумлаштириш мисоли: Буларда бирор нарса солиб юриш мумкин, ортиқчаси соябон).

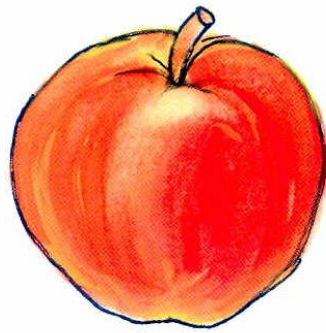
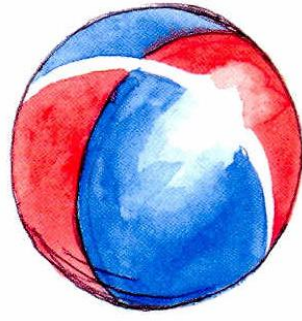
Д. товук, жўжа, ўрдак, тухум (умумлаштиришнинг биринчи варианты: уй паррандаси ва тухум, 2 вариант – товукқа тегишли ва ортиқчаси ўрдак).

Е. Тикув машинаси, тугмача, ип, кўзойнак (умумлашгани тикув анжомлари ва кўзойнак).

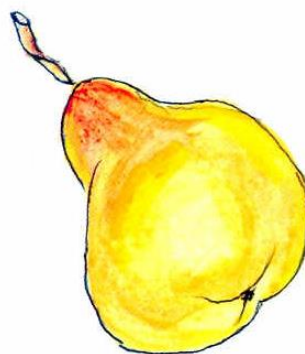
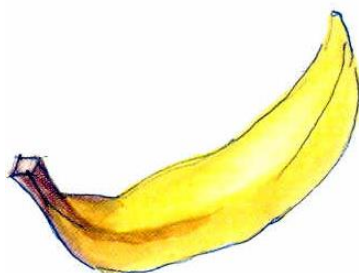
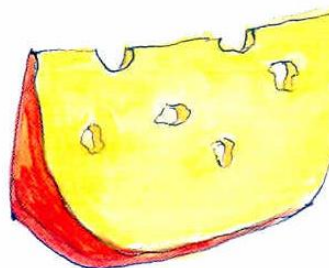
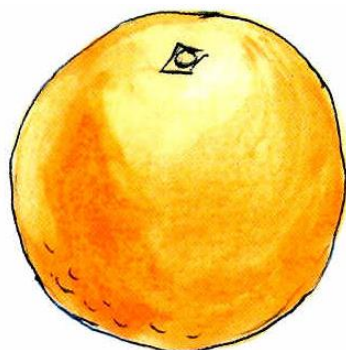
Ж. Мушук, ит, эчки, қуш (умумлашгани уй ҳайвонлари ва ортиқчаси қуш).

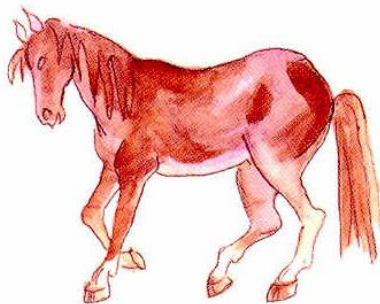
І гуруҳ. «Оддий умумлаштиришлар»

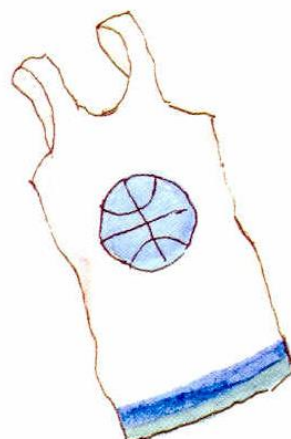

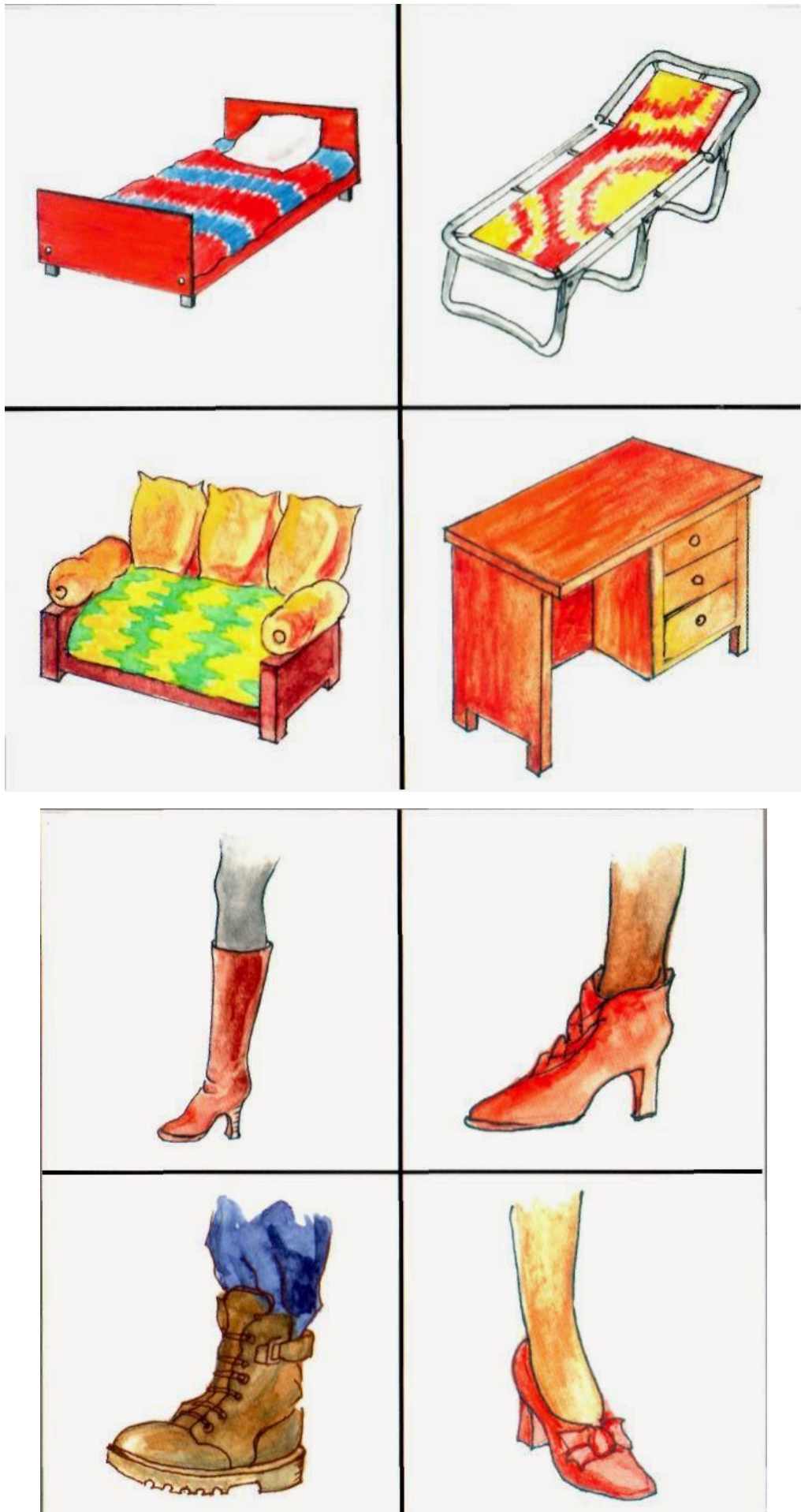
II гуруҳ. «Стандарт умумлаштиришлар»

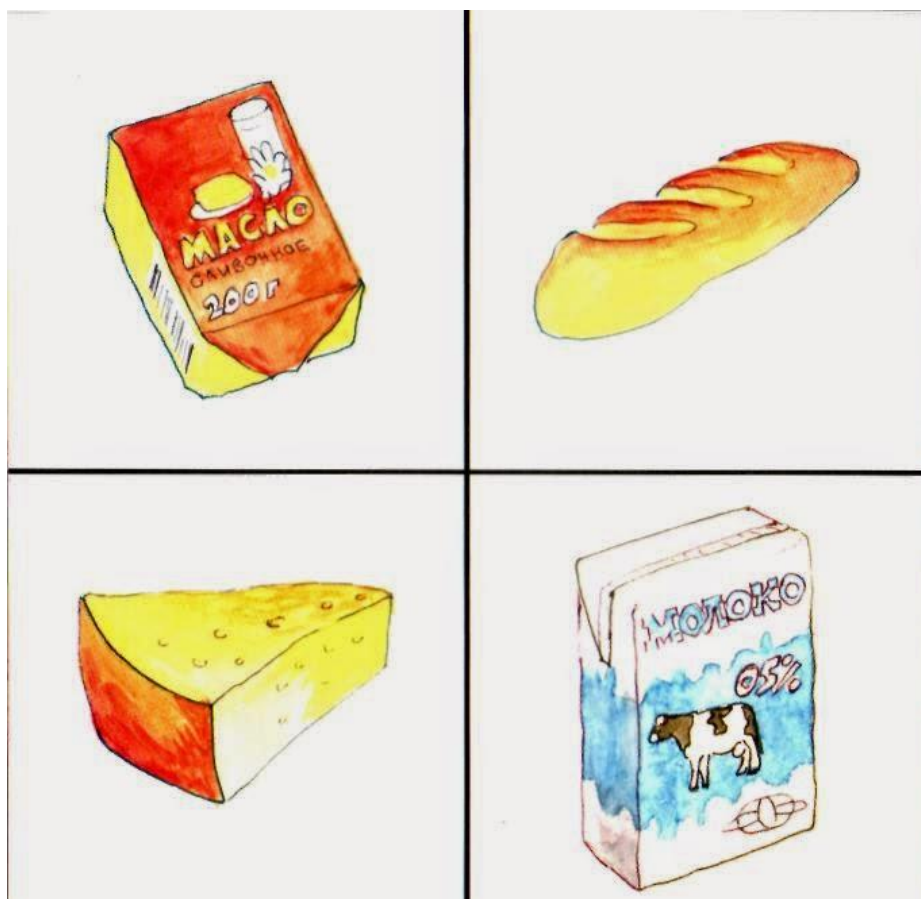
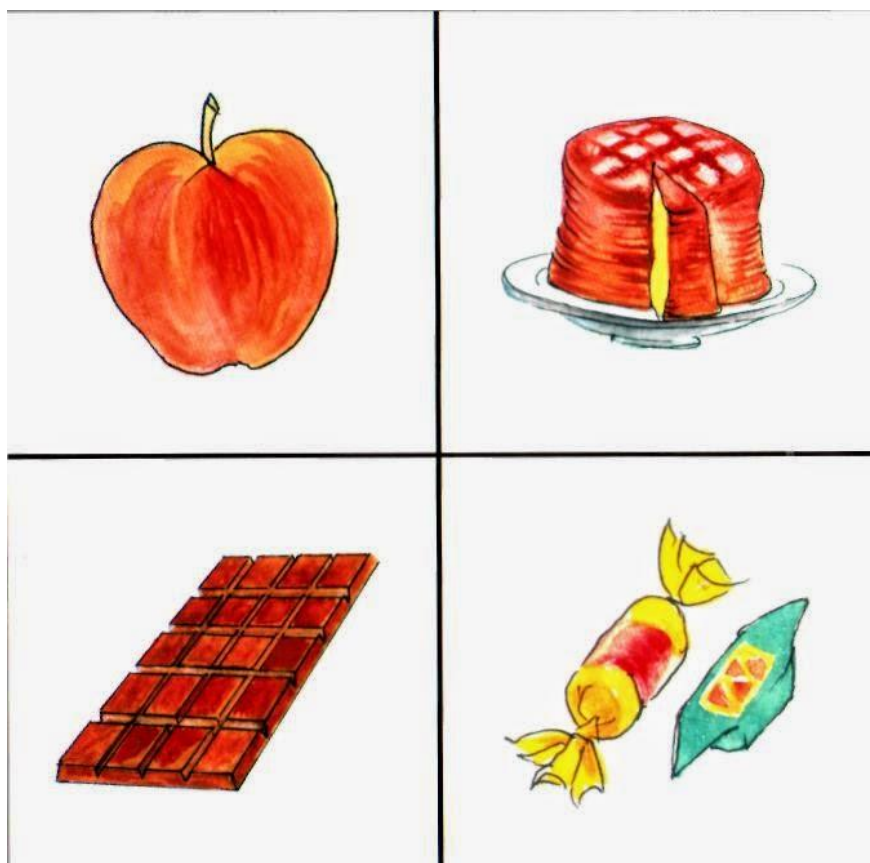

III гуруҳ. «Дифференцияланган умумлаштиришлар»

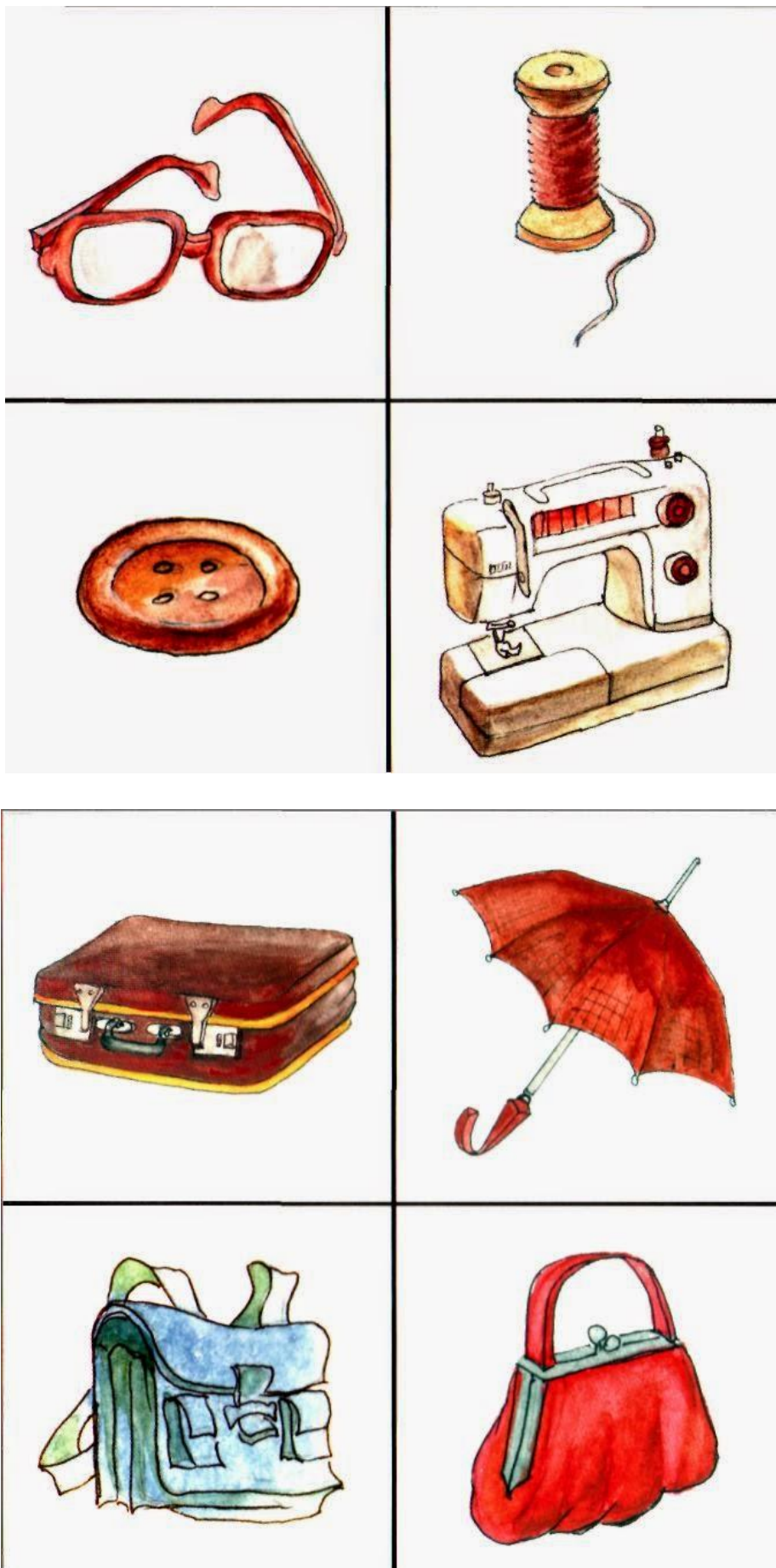

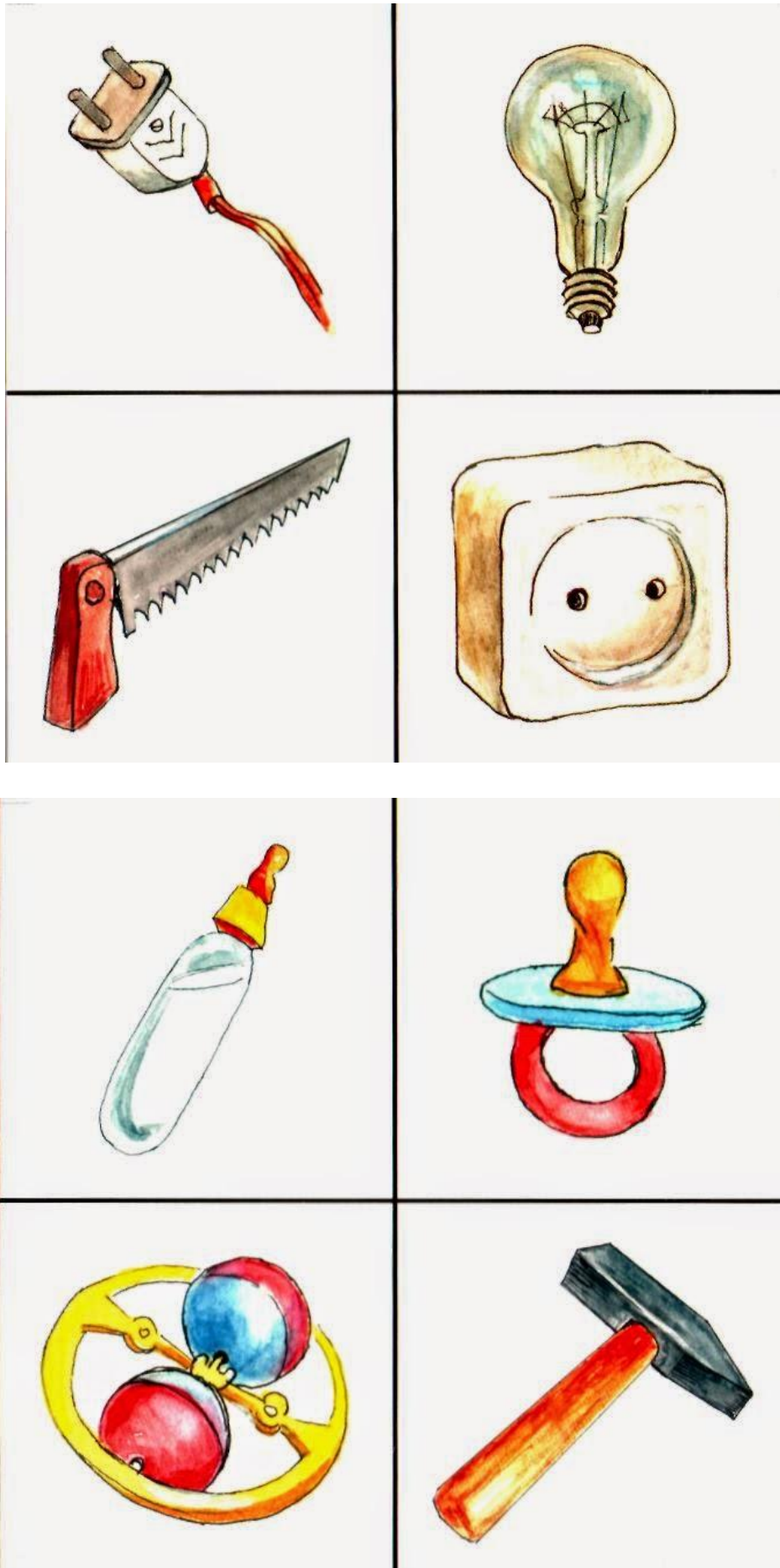
IV гуруҳ. «Аҳамияти ва номланиши мураккаб умумлаштиришлар»

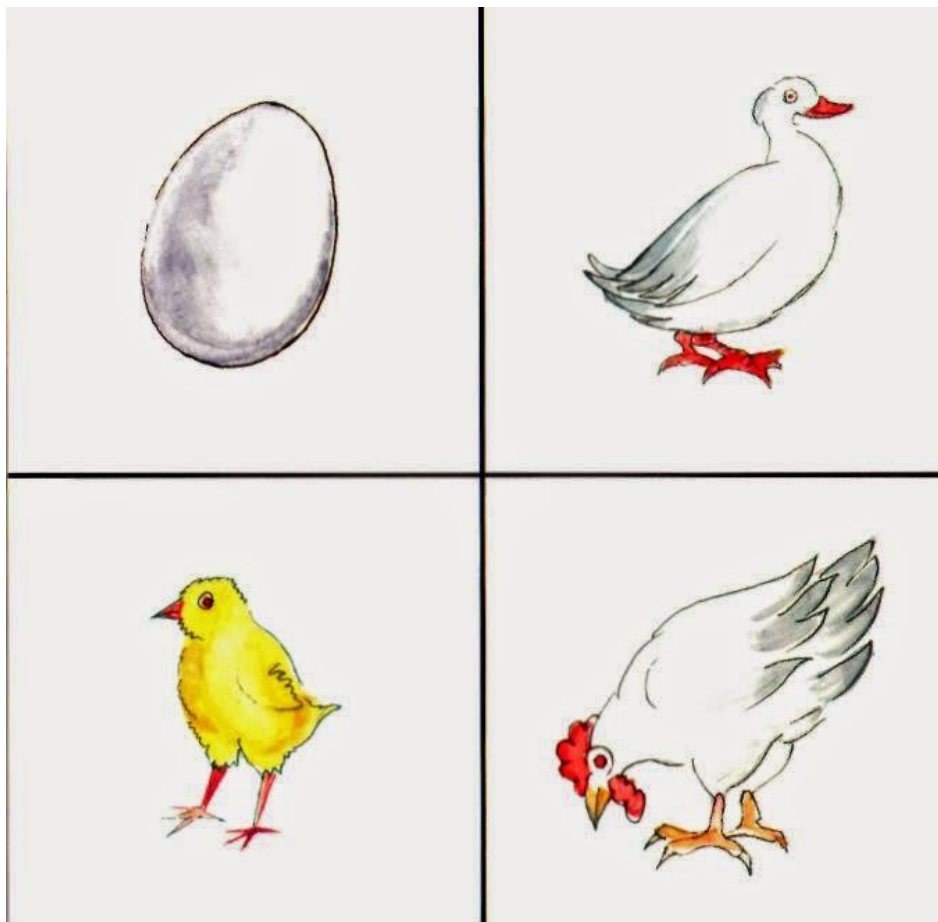

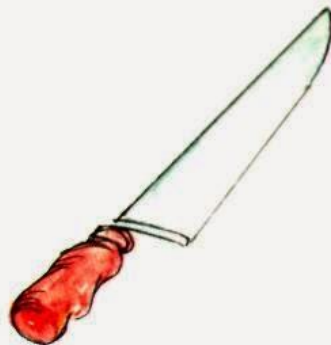
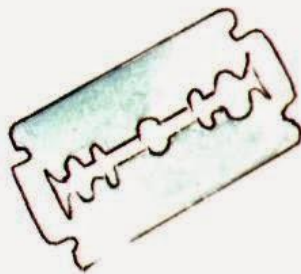
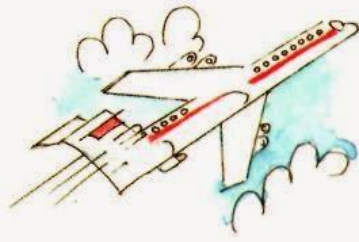
V гуруҳ. «Кенг (ёйик) шархни талаб этувчи умумлаштиришлар»

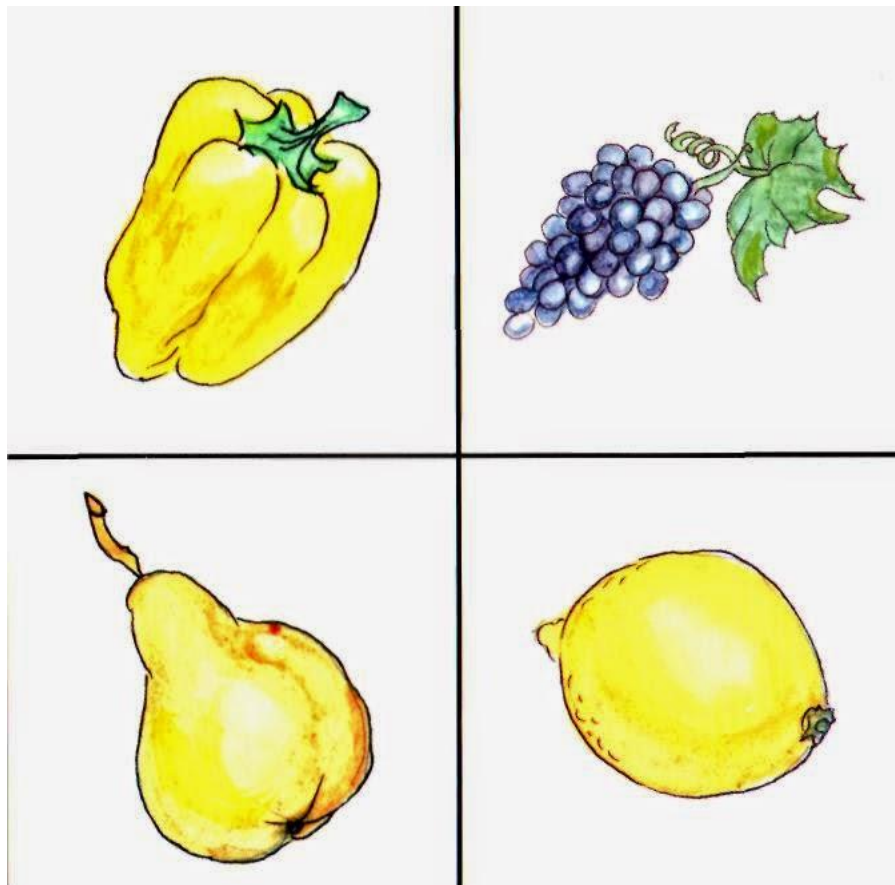
VI гуруҳ. «Икки ечимга эга масалалар»

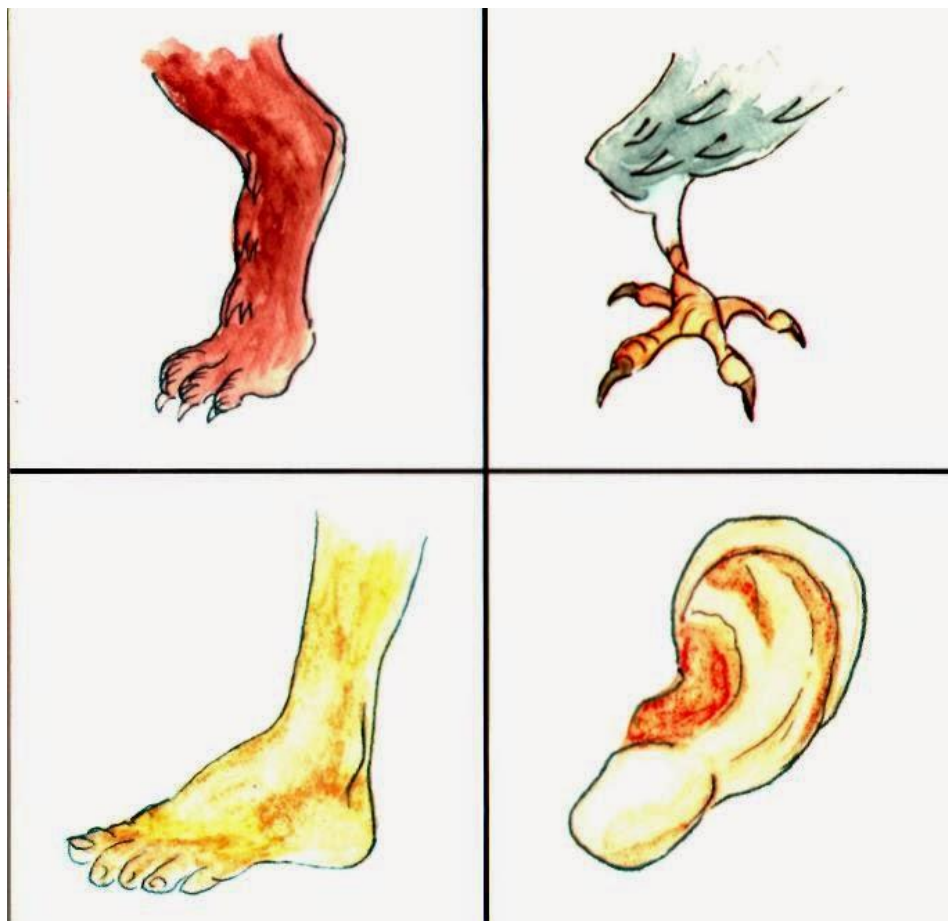

VII гурух. «Провокацияли масалалар»

Ўтказиш техникаси. Болага тўртта предмет расми чизилган карточка берилади ва ундан учта бир хил нарсани умумлаштириб, ортиқчасини кўрсатиб бериш сўралади. Кўрсатма: «Бу расмда тўртта предмет чизиб кўрсатилган, шулардан учтаси бир хил умумий нарсани белгилайди, умумлашади (яъни, бир-бирига тўғри келади), биттаси эса бу нарсага кирмайди, яъни ортиқча. Қани айтиб берчи, қайси предмет ортиқча?». Агар бола айтиб берса, ундан «нима учун ортиқча?» - деб сўраш керак. Агар бола тўғри кўрсатиб, лекин нима учунлигини тушунтириб бера олмаса: ундан «Хўш, бу нарсаларни бир сўз билан нима деб номлаш мумкин?» - деб сўраш керак (бунинг учун 3та предметни бирма-бир айтиб чиқиб, соддароқ қилиб «Булар ўзи нима?») деб сўраш керак. Ёки болага, сен ортиқча предметни жуда тўғри кўрсатдинг, қани ўзинг қандай тушунишингни айтиб берчи, деб сўраш керак.

Агар суҳбат чоғида бола умумлаштириш қоидасини тушунмаган бўлса ёки унинг элементар тушунчаси бўлмаса (оила, ҳайвонлар) унга энг содда вариант таклиф қилиш лозим бўлади. Агар болада умумлаштириш

ҳақида элементар тушунчалар мавжуд бўлса, унда «В» вариантдан текширишни бошласа бўлади. Агар болада элементар тушунчалар, яъни «транспорт», «уй ва ўрмон ҳайвонлари» деган тушунчалар мавжуд, «В» ва «Ж» вариантлар орқали боланинг мустақил умумлаштира олиши ва унинг топшириқни тўғри асослаб бера олишини кўриш мумкин.

Бундан ташқари «тўртинчиси ортиқча» методикаси болани ўргатиш учун ҳам қўлланса бўлади. Бунинг учун бирор бир вариантни бола билан бирга таҳлил қилиб чиқилади, унга тушунтирилади, кейин эса худди шунга ўхшаш вариантни мустақил бажариш учун берилади.

Топшириқни бажарилиш натижаларининг таҳлили

Ақли заифликнинг ўрта даражасидаги болалар топшириқни бажариш ҳақидаги кўрсатмани ҳар доим ҳам тушуниб олишмайди. Агар тушунтириб берилса ҳам, улар фақат «А» вариантни бажара олишади. Ҳатто шу вариантда ҳам улар нутқин умумлаштира олмайдилар. Унинг фақат содда вариантини бажарадалар, лекин одатдагидан бошқачароқ қилиб берилган вариантни ёки нотаниш вариантни бажара олмайдилар.

Ақли заифликнинг енгил даражасидаги болалар кўрсатмани жуда секинлик билан ўзлаштиришади (айниқса топшириқ биринчи маротаба берилаётган бўлса). Улардан кўпчилигини ўртача мураккабликда бўлган топшириқни тўғри бажаришади (ортиқча предметни айтиб беришади, мебель, идиш, ҳайвонлар), лекин тушунтириб беришга қийналишади. Уларнинг луғатида бу сўзлар тушунчаси бор бўлса ҳам, уларни тўғри талқин қила олишмайди.

Турли ва умумийликни ажратиб бериш улар учун жуда мураккабдир; умумийликни топиш ўрнига улар предметларнинг алоҳида сифатлари ва функцияларини айтадилар ёки предметни фарқини айтиш билан чегараланиб қолишади. Умумлаштириш эътиборсиз, аҳамиятсиз томонларга таяниш орқали амалга оширилади. Масалан: ранги, катта-кичиклиги; мустақил

умумлаштириш лозим бўлган (Г-Ж) вариантли топшириқлар улар учун жуда мураккаб бўлиб, уларни бажара олмайдилар. Бундай пайтда улар ёки жавоб беришдан бош тортишади ёки номуносиб жавоблар беришади. Масалан: чемодан ва сумка билан бирор ерга бориш мумкин, рюкзак билан билан бўлса бориб бўлмайди, деб айтишади.

Деменцияга эга бўлган болалар бу методикани бажаришларида, уларда умумлаштиришини, фикрлашини нотекислигини кўриш мумкин. Масалан: шизофреник деменция туридаги болалар баъзи ҳолларда тўғри жавоб берсалар, баъзан умуман нотўғри умумлаштиришади.

Асосан бундай болалар умумлаштиришни тушуниб бўлмайдиган аффектив боғлиқликлар билан ҳосил қиладилар.

Эпилептик деменцияси бор болалар эса тўртинчиси ортиқча методикасида умумлаштириш ёки фарқ қилишда предметларнинг муҳим бўлмаган сифатларига асосланадилар. Улар кундалик ҳаётда ҳар доим учрайдиган нарсаларнигина тўғри тушуниб умумлаштира олдилар ва фарқини билишади. Уларни тушунчасини ўзгартириш жуда қийин. Масалан, бир вариантда учрайдиган умумийлик формаси ёки ишлатилиш турига қараб предметларни ажратишган бўлса, бошқа топшириқларда ҳам улар шуни таъкидлаб боришади.

Психик ривожланиши сустлашган болалар одатда бундай топшириқларни «А»дан «Д» вариантыгача бажара олишади. Улар 3та бир хил ва 4-чи ортиқча предметни кўрсата билишади.

«Е» ва «Ж» вариантларни ҳам бажара олишади, лекин бунинг учун, уларга йўналтирувчи саволларни бериши керак. Асосий қийинчилик сўзлаб беришда намоён бўлади.

Эшитишда ҳамда нутқида камчилиги бўлган болалар бундай топшириқларни оғзаки тушунтирилганда англаб олишлари қийин. Агар уларга мисол тариқасида бир неча бор кўрсатиб берилса (масалан, бола олдида 4та предметни расм қўйилиб улардан 3та бир хилини ажратиб, фарқини кўрсатилса) бола топшириқни мустақил бажара оладиган бўлади.

Интеллекти меъёрида бўлган болалар ҳеч қандай қийинчиликсиз «А» дан «Д» вариантигача топшириқларни бемалол бажаришади.

Агар бола «Е» - «Ж» варианларини мустақил бажара олса, ундан сўзлаб беришни талаб қилиш ортиқча деб ҳисобланади.

Интеллекти сақланган церебрал фалажли болалар ва заиф кўрувчи болалар бу топшириқларни ҳеч бир қийинчиликсиз бажаришади. Церебрал фалажли болаларга ҳаракатларда ёрдам бериш керак, заиф кўрувчи болаларга эса баъзи ҳолларда предметларни расмларини номларини айтиб туриш мақсадга мувофиқ бўлади.

Нормал ривожланган болалар бундай турдаги топшириқларнинг ҳамма вариантларини ҳеч қандай қийинчиликсиз бажара оладилар.

Амалий топшириқлар

Бу методика ёрдамида боланинг аниқ амалий вазиятни тушуниши, аниқланади. Вазият ечимининг мантиқий тўғрилиги (ортиқча предметлар мавжуд бўлган предметлар гуруҳидан бир қатор предметларни ажратиш), ечимнинг асосланиши ва фаолият характери таҳлил қилинади.

Топшириқлар вариантлари:

А. Тушлик учун зарур бўлган предметларни йиғиш.

Берилган: ликопча, кўғирчок, тарок, қошиқ, пиёла, тиш чўткаси.

Б. Расм чизиш жиҳозларини йиғиш.

Берилган: қоғоз, елим, тарок, қалам, мўйқалам, қошиқ, буёқлар.

В. Мактаб анжомларини йиғиш.

Берилган: кўғирчок, дафтар, ручка, тарок, тиш чўткаси, алифбе.

Г. Баланд жойдаги (масалан, шкаф устида) коптокни олиш учун жиҳозларни йиғиш.

Берилган: курси, таёк, арқон, қайчи, иккинчи копток.

Ўтказиш техникаси. Турли хил буюмлар тўплами мавжуд бўлиши лозим. Топшириқнинг мақсади экспериментатор таклиф этган вазиятни ҳал этиш учун керак бўлган предметларни танлаш. Кўрсатма оғзаки берилади:

«Стол устида (кутичади) турли нарсалар бор. Булардан мактабга олиб борадиган нарсаларнигина танлаб ол» (В варианты). «Шкаф устидаги коптокни олиб бер. Биз учун кутичада сенга кераклиларни ол» (Г варианты).

Топшириқни бажарилишини натижаларининг таҳлили. Ақли заифликнинг ўрта даражасидаги болалар тавсия этилган амалий топшириқни бажара олмайдилар. Улар предметларни мақсадсиз титкилай бошлайдилар, кўрсатмани унутиб, чалғийдилар. Шкаф устидан коптокни олиш ўрнига экспериментаторга иккинчи коптокни ёки кутидачи бошқа предметни беришлари мумкин.

Ақли заифликнинг *енгил даражасидаги болалар* керак бўлган предмет билан бирга керак бўлмаган, лекин ўзига ёққан предметни олишлари мумкин. «Бу нарса тушликка керакми? (мактаб учун ва ҳоказо) деган саволга кўпинча «ҳа» деб ўзига ёққанлигини назарда тутишиб жавоб беришади».

Узоқда ёки баланддаги нарсани бу болалар дарҳол олиб беришни доим ҳам уддалай олмайдилар, лекин ташкилий ёрдам билан бу топшириқни бажарадилар.

Деменцияси бор болалар учун бу методика ташхис қўйиш учун етарли эмас. Бу тоифадаги болалар топшириқни турли даражада бажаришлари мумкин. Бу уларнинг умумий ҳолати ва етакчи нуқсоннинг ўзига хослигига боғлиқ (диққат, хотира ва мақсадга йўналтиришнинг етишмовчилиги ва бошқалар).

Психик ривожланиши сустлашган ва ривожланиши меъёрида бўлган болалар бу турдаги топшириқларни бажара оладилар, баъзида уларни оғзаки ҳам бажара оладилар: «мактабга ручка, дафтар ва бошқа керакли нарсаларни олиб кўрсатадилар». «Стул ёки курсини олиш керак». «Коптокни олиш учун». «Коптокни шкаф устидан таёқ билан тушириш мумкин ва ҳоказо».

Айрим анализаторларида (кўриш, эшитиш, нутқ, таянч, ҳаракат аппарати) нуқсони бўлган болалар томонидан бу топшириқни бажариш сифати уларнинг ақлий ривожланишига боғлиқ.

Билвосита эслаб қолиш учун расмлар (Л.В.Занков, Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьевлар томонидан ишлаб чиқилган) методикалар сўзларни эслаб қолиш ва эсга тушириш учун ёрдамчи воситалардан (расмлар) фойдаланиш имкониятларини ўрганишга қаратилган.

Топшириқнинг 2 варианты (А ва Б) таклиф этилиб, улар билвосита эслаб қолиш воситаларини танлаш характери ва мантиқий боғлиқликларни ўрнатиш мураккаблиги бўйича фарқланади.

Л.В.Занков методикаси

Методикани ушбу вариантида тавсия этилган сўзлар учун тайёр расмлардан фойдаланилади.

Ўтказиш техникаси. Болага эслаб қолиш учун 5та сўз айтилади (нур, нонушта, ўрмон, ўйин, ўқиш). Эслаб қолиш жараёнини осонлаштириш учун ҳар бир айтилган сўзга монанд расмлар курсатилади (лампа, нон, дарахт, кўғирчоқ, китоб). Танловни тўлиқ бўлишини таъминлаш мақсадида 1та кўшимча расм берилади (сигир).

Кўрсатма: Ҳозир мен сенга айтадиган сўзларни эслаб қолишинг керак, уларни яхши эслаб қолишинг учун мен сенга ҳар бир айтилган сўзга монанд расмларни бераман.

Масалан: «Ўйин сўзига кўғирчоқ», чунки ўйин ўйнаш учун кўғирчоқ лозим.

Агар бола кўрсатмани тушунган бўлса текширишни ўтказиш мумкин. Болага эслаб қолиши учун расмларни кўрсатаётиб сўзлар билан расмлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлигини тушунтириб беришни сўраш лозим. Агар бола буни қилишга қийналса, аввал:

Ўйлаб кўр, бу расм нимаси билан сенга ўйини эслатади? Ёки ўйин учун нима керак? каби саволлар билан болани рағбарлантириш лозим».

Агар бу ҳолда ҳам бола тушуна олмаса, унда текширувчининг ўзи уни кўрсатиб расм ва сўз орасидаги ўзаро боғлиқликни ўрнатади ва бу болани қанчалик тушунганлигини текширади.

Ҳар бир сўз айтиб бўлиниб расмлар танлангандан сўнг текширувчи расмларни йиғиб олади. У болани қалғитиш характеридаги 2-3 савол беради. Масалан: Сенга бу топшириқ ёқдими? Сенга қийин бўлмадими? Бу топшириқдан қарчамадингми? Шу қабил саволлардан кейин болага расмлар кўрсатилиб савол берилади.

Бу расм сенга қайси сўзни эслатапти?

Агар бола қийналмасдан топшириқни бажарса, у ҳолда шу мураккаброқ «Б» вариантига ўтиш мумкин.

А.Н.Леонтьев методикаси

Методиканинг бу варианты билвосита эслаб қолиш учун расмларни фаол мустақил танлашини рағбатлантиришни назарда тутди.

Расм ва сўз ўртасидаги мураккаброқ (А вариантига қараганда) мантиқий боғлиқликлар ўрнатилади.

Ўтказиш техникаси. Стол устига 9та расмлар қўйилади (болға, сочиқ, қуёш, стакан, ойна, кроват, дала, қўйлак, телефон). Болага кетма-кет равишда 5та сўз (тун, йўл, байрам, иш, сут) айтилади ва эслаб қолиш сўралади. Кўрсатма: «Сен айтилган сўзларни, эслаб қолишини керак». Яхши эслаб қолишинг учун ҳар бир сўзга доир расм танлашинг керак. Масалан, айтгинчи, тун сўзига, қайси расмни танлаб олар эдинг? Агар бола танласа, ундан сўралади: «Нимаси билан бу расм сенга тун сўзини эслатади?». Агар бола тўғри жавоб берса, текшириш давом эттирилади; қачонки ҳамма расмларни танлаб бўлгандан сўнг, қалғитиш учун 2-3та савол берилади, сўнг расмларни танлагач боладан берилган сўзлар сўралади.

Агар бола берилган кўрсатмани тушунмаса, текширувчи топшириқни тушунтиради. Болага расмда тун тасвирланган бўлмаса ҳам, шу сўзни эслатадиган расмни топиш мумкинлиги тушунтирилади. Текширувчи ўзи

расмлар танлайди ва тушунтириш ишлари олиб боради. Боладан кейинги сўзга расм танлаш сўралади. Ташкиллаштирилган, рағбатлантирувчи ёрдам, баъзида етарли бўлади. Айрим ҳолларда иккинчи жуфтга ҳам тушунтириш берилади. Учинчи жуфтда бола ўзлаштира олмаса, текширишни тўхтатиш керак ва енгилроқ вариантлардан фойдаланиш лозим.

Топшириқни бажарилиш натижаларининг таҳлили. Ақли заифликнинг ўрта даражасидаги болалар билвосита эслаб қололмайдилар. Ақли заифликнинг енгил даражасидаги болалар кўпинча топшириқни бажара оладилар, лекин уларга йўналтирувчи саволлар орқали ёрдам бериб туриш лозим. Б вариантни эса бажара олмайдилар. Кўпинча болалар ҳатто топшириқни тушунишмайди, сўз ва расмлар орасида ҳеч қандай боғлиқликни кўрмайдилар. Бу эса расмлар эслаб қолишга ҳалақит беради.

Эпилептик деменцияли болаларга кўрув хотирасига қараганда сўз хотирасининг бузилишлари хос бўлади. Шунинг учун билвосита эслаб қолиши образи эслаб қолинаётган сўзга яқин ва аниқ бўлганда имкон бўлади (масалан, нур - лампа). Боғланиш мавҳум, умумий бўлган ҳолларда эслаб қолинмайди. *Шизофреник деменцияда* топшириқни бажариш мураккаблиги боланинг узоқ вақт, диққат билан, мақсадга йўналтирилган ҳолда ишлаши зарурлигидан келиб чиқади.

Психик ривожланиши сустлашганда эса А вариант қийинчилик туғдирмайди, Б вариант эса текширувчи ёрдами билан бажартирилади. Содда топшириқларни, масалан сут – пиёла болаларнинг ўзлари мустақил бажаришади. Эслаб қолиш учун қийин сўзлар қуйидагилар хисобланади (байрам, иш, йўл). Психик ривожланиши сустланган болалар бир-биридан узоқ бўлган боғланишларни ўрганиш тарзидаги ёрдамсиз ўрната олмайдилар.

Нутқида камчилиги бор, заиф эшитувчи заиф кўрувчи болаларда ушбу методика ташхис учун фойдаланилмайди.

Церебрал фалажланган болалар бу методикани қийинчиликсиз бажаришлари мумкин.

Меъёрида ривожланаётган болалар Б вариантыни ҳеч кимни ёрдамсиз бажара оладилар. Бу вазифа уларда қизиқиш уйғотади, болаларнинг фаоллигини оширади.

РАНГЛИ КУБИКЛАР

Болани рангни тушунишини суҳбат жараёнида воқеабанд расм ёрдамида текшириш мумкин. Лекин махсус эксперимент ҳам ўтказиш мумкин.

Ўтказиш техникаси. Столнинг устига боланинг олдида ҳар хил рангдаги кубиклар қўйилади (қизил, кўк, яшил, сариқ). Текширувчи ўзининг олдида худди шундай кубикларни қўяди, лекин бошқа тартибда – яшил, сариқ, қизил, кўк. Аввал ранг солиштирилиш бўйича тажриба ўтказди. Кўрсатма: «Менда мана бу рангдаги кубик бор (кўрсатади). Қарагинчи, сенда ҳам шундай кубик борми, кўрсатгин-чи». Агар бола рангларни солиштира олса, уларни фарқлашни текширади. Боланинг олдида ҳар хил рангдаги кубиклар қўйилади ва қайси қизил, сариқлигини кўрсатишни сўралади. Агар у бу вазифани бажара олса, унга кубиклар кўрсатилади ва бу рангларни ҳар бирини ўзи номлаб беришини сўралади.

Топириқни бажарилиш натижаларининг таҳлили. Ақли заифликнинг ўрта даражасидаги болалар болалар кўп ҳолларда ранг ҳақидаги тасаввурга эга бўлмайди; у тез адашади, фақатгина, масалан, бирон-бир рангни билиши мумкин ёки ажратишга қодир бўладилар. Айрим ҳолларда ранг ҳақидаги тасаввурлари бўлмайди.

Ақли заифликнинг *енгил даражасидаги болалар* мактаб ёшида фақат асосий рангларни ажратадилар; аммо тусланишларни идрок қилишга қийналадилар.

Кўпинча бу усул ёрдамида деменциянинг хусусиятлари ҳақида фикр юритиш қийин. Бу усул фақат ранг тўғрисидаги тасаввур ривожланган ёки йўқлигини қайд қилишга имкон беради холос.

Кўриш ўткирлиги бузилган болалардан ташқари меъёрида ривожланаётган, рухий ривожланиши сустлашган, эшитиши пасайган, нутқи ривожланмаган, ҳаракат – таянч аппаратида камчилиги бўлган болалар фақатгина асосий рангларни эмас, балки тусланган рангларни ҳам биладилар. Кўриш ўткирлиги пасайган болалар айрим тусланувчи рангларни фарқлай олмайдилар.

Россолимо методикаси

Бу методика ёрдамида вазиятнинг моҳиятини тушуниш, элементар тушунчаларнинг мавжудлигини, аввалги тажрибалардан фойдаланиш имкониятлари ўрганилади. Методикани эшитиши пасайган ва нутқида бузилишлар бўлган болаларнинг ақлий (интеллект) жиҳатдан ривожланишини ўрганишда ҳам қўллаш мақсадга мувофиқ

Ўтказиш техникаси. Болага вазият тасвирланган воқеабанд расм кўрсатилади, унда у ёки бу элемент етишмайди.

Масалан, кўрсатилган расмда бола тасвирланган, у ухлашга етаяпти, кроватда бўлса ёстиқ йўқ. Боладан етишмаётган буюмни айтиш сўралади. Ёрдам сифатида тўғри жавоб учун керакли ва кераксиз бўлган турли хил предметлар тасвирланган ёрдамчи расмни кўрсатиш мумкин. Заиф эшитувчи болаларга нутқий кўрсатмани намоиш этиш билан олиб бориш керак. Ривожланишида бундай нуқсонлари бўлган болалар, шунингдек сезиларли нутқий бузилишлари бўлган болалар танланган предметни имо-ишора орқали кўрсатишлари мумкин.

Топшириқни бажарилиши натижаларининг таҳлили. Ақли заифликнинг ўрта даражасидаги болаларга бу топшириқни бўлган вазият ҳам аниқ тушунтиришни талаб қилади.

Болалар кўпинча расмда нимадир етишмаётганини сезишмайди.

Ақли заифликнинг *енгил даражасидаги болалар* бу топшириқни бажара олишади; баъзиларига ташкилий ёрдам ёки йўналтирувчи саволлар керак бўлади.

Психик ривожланиши сустлашган болалар ва интеллекти меъёрида бўлган болалар кўрсатмани осонлик билан тушунишади ва қийинчиликларсиз топшириқни бажаришади.

Айрим анализаторларида нуқсони бўлган болаларни топшириқни бажариш сифати улар интеллектининг ҳолатига боғлиқ. Деменция билан касалланганлар ҳақида ҳам худди шундай айтиш мумкин.

Агар бола методиканинг асосий қисмларига кирувчи топшириқларнинг бир қисмини урдалай олса, бошқаларини бажаришда маълум қийинчиликларга дуч келса, унга нисбатан соддароқ вазифаларни бериш мумкин.

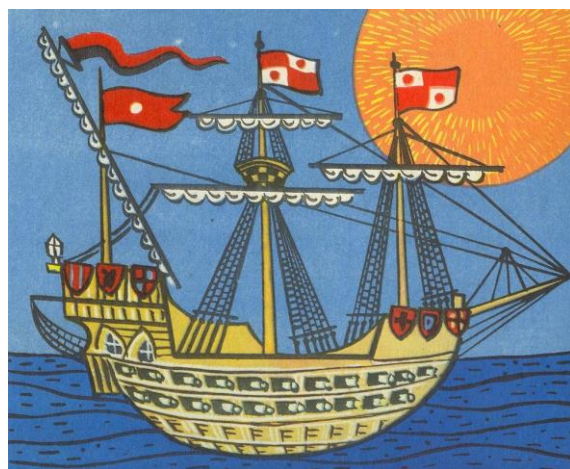
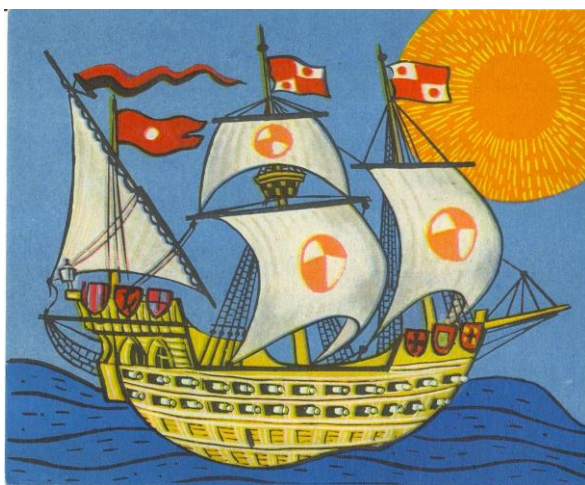
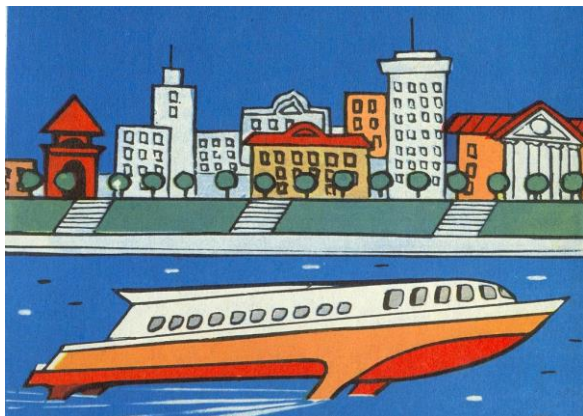
Ўхшаш ва фарқли томонларини ажратиш

Бу методика ёрдамида болаларда предметларнинг муҳим белгиларини ажратиш, предмет ва тушунчаларнинг умумий ва фарқли томонларини ажрата олиш қобилияти текширилади. Бу топшириқлар кўришда нуқсони бор болаларга ҳамда ҳаракат таянч аъзоларида нуқсони бор болаларга ҳам берилиши мумкин.

Ўтказиш техникаси. Болага иккита таққосланаётган предметнинг (тушунчаларнинг) умумий ва фарқли томонларини топиш таклиф этилади.

Кўрсатма: «Мен сенга иккита предметни номини айтаман, сен ўйлаб кўриб, улар орасидаги умумийлик ва фарқли томонини айт», «Қайси

томонлари билан ўхшаш?», «Уларни бир ном билан қандай аташ мумкин?» ва бошқалар.

Жуфтликларни солиштириш:

копток-тарвуз

бўри-кучук

сув-муз

ручка- калам

кун-тун

Топшириқни оғзаки бериш билан бирга кўргазмали тарзда бериш ҳам мумкин. Болалар учун кўрсатмани тушуниш қийин бўлади; шунинг учун намунани таҳлил қилиш билан бир вақтда олиб бориш маслаҳат берилади.

Топшириқни бажарилиши натижаларининг таҳлили. Ақли заифликнинг *енгил даражасидаги* болалар умумий ва фарқ томонларини ажратишга қийналадилар; кўпинча солиштириш жараёнида болалар предметни фарқини топиш билан чегараланиб қоладилар. Ўхшаш белгиларини топиш уларда катта қийинчилик билан бажарилади.

Эпилепсиянинг деменция формасидаги болалар таққосланаётган объектларни алоҳида қисмларида тўхтаб, бошқаларини эсларидан чиқариб қўядилар; улар узоқ ва синчиковлик билан фарқли томонларини излайдилар. Бунда тўғри жавоблар билан бир қаторда беъмани тушунтиришлар, изоҳлар ҳам кузатилади. Лекин деярли ҳар доим болалар ўхшаш томонларини топишда ҳамда асосий ва иккинчи даражадагисини ажратишда қийналиб қоладилар.

Методика заиф эшитувчи ва нутқий нуқсонга эга бўлган болалар учун етарли даражада ташхисли эмас. (Бу методика билан ташхис қўйиб бўлмайди). Вербал жавоб бериш бундай нуқсонлиларда анча қийинчилик уйғотади. Психик ривожланиши сустлашган болаларнинг кўпчилиги кўр

сатмани яхши ўзлаштириб олсалар. Топшириқнинг содда вариантларини бажара оладилар (биринчи-тўртинчи жуфтликлар). Кўп ҳолатларда психик ривожланиши сустлашган болаларга йўналтирувчи кўринишдаги ёрдам лозим бўлади.

Бу топшириқни бажариш кўришда нуқсони бўлган ва церебрал фалажланган болаларнинг интеллектини ривожланиш даражасига боғлиқ.

Меъёрида ривожланган болалар кўрсатмани ўзлаштириб, топшириқни осонлик билан бажарадилар, шу билан бирга ўзлари ташаббус ва ижодкорликни намоён эта оладилар.

Мақол ва метафораларни тушуниш

Ушбу методика кўчма ва яширин маъносини тушуниш қобилиятини аниқлашга йўналтирилган.

Ўтказиш техникаси. Болага метафора ёки мақол айтилиб унинг мазмунини тушунтириш сўралади.

Топшириқни бажарилиши натижаларининг таҳлили. Ақли заифликнинг *енгил даражасидаги болалар* даражасидаги баъзи бир болалар аввал эшитган ва мазмунини уларга тушунтирилган метафораларни тўғри тушунтириб берадилар. Агар бу боладан янги метафорани тушунтириб бериш сўралса, асосан унинг талқини тор, содда бўлади. Масалан: Олтин қўллар метафораси олтиндан қилинган қўллар каби тушунтирилади.

Мақоллар (ҳатто аввал эшитилганлари ҳам) ўз маъносида ва аниқ вазиятда талқин қилиниши мумкин.

Деменцияси бор беморларни мақол ва метафораларни тушунишлари нотекис характер касб этади: тўғри жавоблар билан биргаликда нотўғри жавоблар ҳам бўлиши мумкин.

Эпилепсияси бор болалар метафора ва мақолларни конкрет, ўз маъносида тушунтириб беришга ёндашадилар. Бунда эпилептик болаларнинг нутқини яхши ривожланганлиги тафаккурдаги нуқсонларни яшириши ҳам мумкин.

Психик ривожланиши сустлашган болалар аввал эшитган метафораларнинг мазмунини яхши тушунтириб беришлари мумкин, улар қўшимча йўналтирувчи саволлар орқали янгиларини ҳам тўғри тушуна оладилар. Болалар аниқ вазиятларда мақолларнинг маъносини тўғри тушунтириб берадилар, лекин кўпгина холларда умумлашган кўринишда

мақолларни тушунтириб бера олмайдилар. Йўналтирувчи саволлар ёрдамида мақолдаги вазиятни тушунтириб бера оладилар.

Бу методика нутқида бузилиши бор ва эшитиш пасайган болаларни текширишда қўлланилмайди.

Геометрик шаклларнинг классификацияси

А.Я.Иванова методикасининг қисқартирилган вариантыни таклиф қилинади. Текширишнинг асосий мақсади умумлаштиришга бўлган қобилиятининг даражасини аниқлашдан иборат.

Ўтказиш техникаси. Иш материали 2та тўплам карточкалар бўлиб ҳисобланади. Ҳар бир тўпламда 12тадан шакл бўлади. Биринчи тўплам асосий вазифани бажаришда ишлатилади. Бу тўпламда 3 шакл қизил рангда, 3таси кўк ранг, 3таси сариқ, 3таси яшил. Шакллардан 4та учбурчак, 4та тўғри тўртбурчак, 4та доира. Тўпламда 6та ката ҳажмдаги шакл ва 6та нисбатан кичик шакллар бор. Иккинчи тўплам мустақил иш бажариш вақтида ишлатилади. Текшириш тўпламига кирган шакллардан 9таси нисбатан анча мураккаб тузилишга эга. 4та шакл қизил, 4таси кўк, 4таси сариқ. Тўпламда 6та катта ҳажмдаги ва 6та нисбатан кичик шакллар бўлиши керак..

Асосий топшириқ. Болага карточкалар тўпламларини кўрсатилади ва уларга ҳар хил шакллар чизилганлигини тушунтирилади, сўнгра кўрсатма берилади: «Бу карточкаларни ўхшашларини ўхшашига ажрат». Агар бола ишга киришмаса ёки аксинча шошиб ҳаракатлар қилса унга ташкилий ёрдам бериш мумкин. Агар у шаклларни гуруҳлаш учун умумий белги топа олмаса экспериментаторнинг ўзи карточкаларни ажратади (бир хил рангдошлардан бошлайди), сўнгра болага ишни давом эттиришни таклиф этилади. Бу ажратиш иши тугагандан кейин боладан иш усулини тушунтириб бериш сўралади. Агар бола бу ишни қилмаса, усулни текширувчининг ўзи тушунтиради. Сўнгра барча карточкаларни аралаштирилиб, қайтадан болага «энди уларни бошқача қилиб, лекин ўхшашларини ўхшашларига ажрат» дейилади. Агар бола яна классификация қилишни билмаса, унга шаклларнинг белгисига қараб ажратишга ўргатилади; бу мақсадда

текширувчи болага саволлар бериб шаклларни умумлаштириш йўлини айтиб беради. Топшириқни бажариб бўлгандан кейин белгини оғзаки ифодалаш керак (бола ёки текширувчи). Сўнгра экспериментатор карточкаларни яна аралаштириб болага беради ва сўз билан: «Уларни бошқатдан гуруҳларга ажрат, ўхшашларини ўхшашларига шундай ажратки, 2та гуруҳ ҳосил бўлсин (шаклларнинг катта-кичиклигини эътиборга олиб). Классификациялаш усули аввалгидек оғзаки ифодаланади.»

Назорат топшириғи.. Болага карточкаларни иккинчи тўплами берилади ва уларни ҳар хил белгилар бўйича гуруҳларга ажратиш сўралади. Бироз рағбатлантириш мумкин. Бошқа ёрдам турлари кўрсатилмайди. Эшитишида нуқсони бор деб тахмин қилинаётган болага топшириқнинг мақсадини тушунтириш учун текширувчининг ўзи шаклларни бирор-бир белгиси бўйича классификация қилиши керак, сўнгра худди шундай қилиб давом эттиришини боладан сўралади. Ўхшаш топшириқлар бундан сўнг ёрдамсиз бажарилади.

Топшириқни бажарилиши натижаларининг таҳлили. Ақли заифликнинг *енгил даражасидаги болалар* вазифани секин тушунадилар. Айримлари фақат битта белгини мустақил (кўпинча рангини) ажратадилар, лекин бошқа иш усулига ўтилса – яққол намоён бўлган инертликни кўриш мумкин; улар яна белгиларни биринчи кўрсатган белгиларига қараб ажратадилар. Классификациянинг учинчи усулини киритиш топшириқнинг бажарилишини янада қийинлаштиради. Кўрсатилган ёрдамларга қарамай классификациялаш бола томонидан бир, айрим вақтда бошқа белгисига қараб амалга оширилади; ўз-ўзини назорат қилиш умуман бўлмайди. Иш усулини оғзаки баён этишни бажара олишмайди. Иш усулини ўхшаш топшириқни бажаришга ўтказишда ташқаридан ёрдамсиз камдан-кам амалга оширилади.

Шизофренияли деменцияси бўлган болалар кўпинча бу топшириқни бажара олмайдилар. Бунга сабаб уларнинг мақсадга интилишларини ва диққатнинг бузилганлигидир.

Эпилептик деменцияли болаларда кўпинча классификациялашда бир усулдан иккинчисига ўтиш жуда қийин бўлади. Улардаги психик жараёнларнинг кўпол равишда секинлашганлиги яққол ифодаланади.

Психик ривожланиши сустлашган болалар топшириқнинг маъносини тезда англаб классификация усулини (ранги, шакли бўйича) ажратадилар. Улар ўргатиш эмас, балки, ташкилий ёрдамга муҳтож бўладилар. Хатоликлар диққатсизликдан келиб чиқади. Иккинчи ва учинчи белгиларни ажратиш учун ўргатувчи ёрдам талаб қилинади. Болалар иш усулини ифодалашда қийинчиликларга дуч келадилар. Кўпинча болаларни бундай топшириқларни бажариш чарчатиб қўяди, машғулот охирида, улар машғулот бошига нисбатан анча ёмон ишлайдилар.

Заиф кўрувчилар ва заиф эшитувчи болалар бу топшириқни ўзларининг интеллектуал имкониятларига мос равишда бажарадилар.

Ривожланиши меъёрида бўлган болалар асосан иккита, баъзан учта белги, сифатни мустақил ажратадилар. Уларга бериладиган ёрдам кўпинча йўналтирувчи ва ташкилий характерга эга бўлади.

Кичик мактаб ёшидаги болаларни педагогик текшириш

Педагогик текширишни психологик текширишдан сўнг ўтказиш тавсия қилинади. Психологик ва педагогик текширишни кўпинча бир мутахассис-педагог-дефектолог ўтказади. Агарда бу текширишлар турли шахслар-психолог ва педагог томонидан ўтказилса, бунда педагогга психологнинг текшириш натижаларини билиш зарур. Бу такрорлашларнинг олдини олади ва педагогик текширишнинг режасини ўтказишга имкон яратади.

Педагогик текширишнинг мақсади болалар томонидан ўзлаштириб олинган билим, кўникма ва малакаларнинг ҳажмини, улар томонидан янги тушунчалар, янги фаолият турларини ўзлаштириб олиш жараёнида юзага

келадиган қийинчиликлар, уларнинг қайси босқичларда юзага келишини, бу қийинчиликларни бартараф қилиш шароитларини аниқлашдир.

Текширишни бошлашдан аввал педагог боланинг педагогик хужжатларини диққат ўрганиб чиқади (болалар боғчаси ёки мактабдан берилган тавсиф, дафтарлар, боланинг мустақил ишлари, чизган расмлари ва ҳ.к.). Болага берилган тавсифни таҳлил қилиш педагогик текшириш схемасини тўғри тузишга, боланинг индивидуал хусусиятларини эътиборга олиб унга тўғри ёндошишга ёрдам беради. Агарда тавсифда бола тез толиқади деб кўрсатилган бўлса, унга текшириш вақтида тез ва қисқа вақтда бажариладиган топшириқлар берилади, агарда болага ўқув фаолиятига нисбатан салбий муносабат пайдо бўлган бўлса ўйин ҳолатларидан фойдаланиш лозим бўлади ва ҳ.к. Текширилаётган болаларнинг дафтарларини ўрганиш у ёки бу малаканинг ривожланиш динамикаси, мактаб дастурини ўзлаштириш жараёнида бола йўл қўядиган хатолари характери, қийинчиликлари ҳақида фикр юритишга имкон беради.

Болалар томонидан чизилган расмларни таҳлил қилиш ташхис қилишда катта аҳамиятга эга бўлиб, фақатгина тасвирий фаолият соҳасидаги боланинг техник имкониятлари ҳақидагина маълумот бермасдан, балки унинг кузатувчанлиги, тасаввур ва қизиқишлари доираси ва ҳ.к.лар ҳақида тушунча беради. Агарда бола чизган расм ғалати, ҳақиқатдан ташқари характерда бўлиб бола унга тўғри тушунча бермаса у шизофрения билан касалланган деб таҳмин қилиш мумкин. Ақли заиф болалар мустақил танланган мавзуга доир расм чиза олмайдилар. Ақли заиф болалар чизган расмлар стереотип характерда бўлиб, аниқ тасаввурлар йўқлигидан далолат беради.

Педагогик хужжатларни шундай тарзда синчиклаб ўрганиб чиққанидан сўнг дефектолог болани текширишга киришади.

Комиссияда болани текшириш вақтида унинг ҳисоблаш операцияларини ўтказа олиши ва математик тасаввурларининг

шаклланганлиги аниқланади. Мактаб ўқувчиларини улар томонидан ўрганилган дастур материаллари бўйича билимлари текширилади.

Агарда бола ўқиш малакаларини эгалланмаганлиги аниқланса унинг ўқиш малакасининг ҳолатини текширишнинг ҳожати йўқ. Комиссияга юборилгунча мактабда ўқиган болаларнинг ўқиш ва ёзиш малакалари ўтилган материал ҳажмида текширилади.

Барча ҳолатларда болаларнинг билимларини улар ўқиётган синф дастури материалдан бошлаб текшириш лозим. Сўнгра болаларнинг билимлари қуйи синфларда ўтилган дастур материали асосида аниқланди.

Комиссияда боланинг мактаб малакалари ва билимларининг ҳолати, энг аввало ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш малакаларининг ҳолатини текширишга қаратиш лозим.

Педагогик текширишнинг мақсади ўзлаштиришнигина аниқлашдан иборат бўлмай, балки аввало ушбу боланинг таълимдаги қийинчиликларини таҳлил қилиш эканлигини эсидан чиқармаслиги лозим.

Ўқиш. Ўқиш малакасини эгаллаб олмаслик ҳоллари турлича бўлиб, баъзан уларни ажратиш анча мураккабдир.

Қийинчиликлар ўқиш малакасида ҳам, шунингдек ўқишнинг мазмун томонида ҳам кузатилади.

Ўқиш малакаси ўз ривожланишида бир қатор босқичлардан иборат мураккаб йўлни босиб ўтади. Савод ўрганишга киришиб бола кўпинча товуш таҳлилида қийналади. Бола қатор ҳолларда бўғинлаб ва сўзларни сидирғасига ўқишни эгаллаб олишда қийналади. Қийинчиликлар ҳарфларни эслаб қолишда ҳам кузатилади. Ақли заиф болалар олий нерв фаолиятларининг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўқиш малакаларини жуда қийинчилик билан эгаллайдилар ва унинг алоҳида босқичлари анча кўп вақтни талаб қилади. Ақли заиф болаларда кўп кузатиладиган оғзаки нутқнинг нуқсонлари ҳам қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради. Ҳар бир боланинг ўқишни эгаллашдаги қийинчиликларини синчиклаб таҳлил қилиш ва уларнинг характери ва сабабларини аниқлаш муҳимдир.

Ўқиш малакасидан ташқари педагог боланинг ўқиган сўзлари, гапларининг маъносини тушунганликлари, интонацияга аҳамият беришни, ўқиганлари бўйича саволларга жавоб бера олиши ва сўзлаб бера олишларига диққатини қаратиш лозим.

Ўқиш малакасини текширишда кесма ҳарфлар каби кўргазмалар зарурдир.

Кўпинча боланинг ўқиш малакасини унга таниш ва таниш бўлмаган алифбедан фойдаланиб текширилади.

Боланинг ўқиш ва ёзиш малакасини ўрганишдаги қийинчиликларини таҳлил қилишда қуйидагиларга диққатни қаратиш зарур:

1. Болаларда мавжуд бўлган қийинчиликларнинг қайси бири унинг таълим ва тарбия шароитларига боғлиқ (педагогик қолоқлик, ўқитишда нотўғри методларнинг танланиши, ўқишдан узоқ вақт орқада қолиб кетиш ва ҳоказолар).

Ўқишдаги ўзлаштирмасликни ўқитувчилар одатда:

- ҳарфларни эсдан чиқариш;
- ўқиш жараёнини қийинчиликлари;
- ўқилган матнни тушунмаслик билан боғлайдилар.

Текшириш жараёнида қийинчиликларнинг сабабини аниқлаш учун юқорида кўрсатилганларга диққатни қаратиш лозим.

1. Бола кўпинча тахмин қилиб, расмлар бўйича ўқийди, ёдлаб олади. Ўқишни ўрганишнинг аввалги босқичларида ўрганилмаганлар кейинги босқичларида қийинчиликларни юзага келтиради. Шунинг учун баъзи ҳолларда бола ўқиш ва ёзишни билса ҳам ҳарфларни билишнинг мустаҳкамлиги текширилади. Бола ўз қийинчиликларига қандай қараши, уларни қандай енгишга ҳаракат қилишга ҳам диққатни қаратиш зарур.

2. Ёзув ва ўқишнинг бузилишлари (дислексия ва дисграфия).

3. Ўқишни ўрганишда қийинчилик келтириб чиқарадиган бошқа омилларнинг мавжудлиги (талаффуздаги, нуқсонлар, эшитишнинг, кўришнинг пасайганлиги).

4. Боланинг ўқиш ва ўрганишида орқада қолишнинг асосий сабабини унинг ақли заифлигидангина деб тахмин қилмаслик. Агарда болани ўқишни ўрганишдаги қийинчиликлари ақли заифликдан деб тахмин қилмасдан бошқа сабаблари тўлиқ тушунтирилса уни ёрдамчи мактабга юбориш ҳақидаги фикрларга шубҳа туғилади (айниқса боланинг ривожланиши орқада қолиши ҳақида бошқа шикоятлар бўлмаса). Бунда масала текширишнинг барча маълумотларини солиштириш йўли билан ҳал қилинади.

Болада ўқиш жараёнини текшириш учун қуйидаги дастурни тавсия этиш мумкин:

1. Боланинг ўқишга бўлган муносабати ва унинг ўқишни ўзлаштиришдаги ҳолатлар.

- Ўқиш қачон, қаерда ва ким томонидан бошланган?
- Қийинчиликлар бўлганми? Қайси босқичда? Қандай?
- Бола ўқишни яхши кўрадимми?
- Ўқиётганларни эшитишни яхши кўрадимми? Бу саволларга жавоб ота-оналар ва бола билан суҳбатда олинади.

2. Ўқишга тайёргарлик.

- Гапни такрорлаш кўникмаси.
- Гапдан сўзни ажрата олиш кўникмаси.
- Товуш таҳлили (оғзаки). Сўзларни бўғинларга бўлиш, биринчи товушни ажратиш, алоҳида товушларни ажратиш, сўзлардаги товушларни тартиби бўйича такрорлаш.
- Ҳарфларни таниш, билишнинг мустаҳкамлиги. Ҳарфнинг номи. Ҳарфнинг номи бўйича кўрсатиш. Қайси ҳарфларни билмайди? Қайсиларини алмаштиради? Қайси ҳарфларга алмаштиради? Нечта ҳарфларни ва қайсиларини билади?

3. Ўқиш малакаси.

Ўрганилган сўзларни ўқийдими? Тўлиқ сўз ёки жумлани ўқий оладими? Ҳарфлаб, бўғинлаб, сидирғасига ўқиш.

Боғланган ўқиш

Ўқиш тезлиги. Гапдаги алоҳида сўларнинг маъносини тушуниш. Тиниш белгиларига, интонацияга риоя қилиш. Саволларга жавоб (ўқилган ёки тингланганларни сўзлаб) бериш.

Боланинг ўқиш малакасининг ҳолатини у ўқиётган синф дастурига мос келиши.

Ёзиш

Ёзишга ўргатишнинг дастлабки босқичида эшитиш анализаторининг аниқ ишлаши катта аҳамиятга эга.

- Ёзилиши лозим бўлган сўзларнинг товуш тузилишини таҳлили.
- Сўзни ташкил қиладиган товушларнинг кетма-кетлигини аниқлаш.
- Товушларни аниқлаш (эшитилаётган товуш вариантларини аниқ умумлашган товушларга айлантириш).

Буларга боғлиқ равишда қуйидагиларга диққатни қаратиш лозим:

1. Ёзилиши лозим бўлган сўзларнинг товуш тузилишини етарлича таҳлил қилинмаслиги, ҳарфларни яхши эсда сақлаб қолмаслик, яхши билмаслик, эшитилиш бўйича яқин товушларни (жарангли ва жарангсиз), ҳарфларни алмаштириш ёзувдаги хатоларга олиб келади. Шулар билан биргаликда кўриш анализаторининг иши билан боғлиқ бўлган ёзув техникасига ўрганишдаги қийинчиликларга ҳам диққатни қаратиш лозим.

2. Дафтар варағида қатор бўйича ёзишдаги, чамалашдаги, йўналишдаги қийинчиликлар (ойнаванд ёзув).

3. Ёзувга ўрганишда қалам ва ручкадан фойдалана билмасликда ифодаланадиган қийинчиликлар. Ҳаракатларнинг (ҳаракатларнинг мослашуви) нотўғрилиги, аниқ эмаслиги, қўлларнинг енгил титраши. Бундай қийинчиликлар боланинг ҳаракат тизимини ривожланишнинг етишмовчиликларидан дарак беради.

Ёзиш вақтида боланинг ишлаш қобилиятининг ўзгарувчанлиги, унинг умумий ҳолатига ҳам эътибор бериш лозим.

Ҳар бир бола учун характерли бўлган қийинчиликларни аниқлаш учун қуйидагиларни кузатиш зарур:

1. Кўчириб ёзиш жараёни:

- қай тарзда кўчиради: бутун сўзлар билан, харфлаб, талаффуз қилиб туриб ва ҳ.к.;
- кўчиришни нималар қийинлаштиради;
- хатолар характери, ўзини назорат қилиш. Чарчашнинг ёзишга таъсири.

2. Мустақил ёзиш:

- алоҳида сўзларни, гапларни ёзиш;
- диктовка остида ёзиш, ёзиш суръати, характери, хатолар;
- ёзма нутқдан мустақил фойдаланиш (ўз фикрни ёзма равишда ифодалай олиш).

Ҳисоблаш

Ақли заиф болаларда кўпинча механик малакалар шаклланган бўлиб, улар ҳақиқий, реал тасаввурлар билан боғланмаган бўлади. Мураккаб ҳисоб кўп ҳолларда предметларни санаш билан мос бўлмайди. Ақли заиф болаларда сон ҳақида, соннинг тузилиши ва арифметик тушунчалар ҳақида аниқ тасаввурлар бўлмайди. Ақли заиф бола умумтаълим мактабда ўқиётиб бошқа болалар қилаётганларга тақлид қилишга ҳаракат қилади. Кўпинча ақли заиф бола арифметик тушунчаларни тақлид қилиб, механик равишда, ҳисоб малакаларини онгсиз тарзда ўзлаштириб оладилар. Шунинг учун болани текширишда аввало қуйидагиларга аҳамият бериш лозим:

1. Сонлар қатори ҳақидаги тушунчалар (тўғри ва тескари санаш). Сонларни таниш.
2. Миқдор ҳақидаги тушунчалар, сўралаётган сондаги предметларни билиш кўникмаси.
3. Сон тузилиши ҳақидаги тушунчалар.

4. Сонлар нисбати ҳақидаги тушунчалар (кўп, кам, қанча).
5. Арифметик ҳисоб ҳақидаги тасаввурлар.
6. Ҳисоблашни амалда қўллаш, пулларни ҳисоблаш.
7. Мисол ва масалалар ечиш. Масалани режалаштириш. Масала шартини ва ечимини ёзиш.
8. Боланинг билим ва малакаларини у таълим олаётган синф дастурига мослиги.

Текшириш қуйдагича олиб борилади: аввал болага мактабда ўтилган материал, сўнгра унинг тушунчаларига мос материал берилади. Боланинг кўрсатишга, тушунтиришга, баҳолашга, иш суръатига бўлган муносабатига алоҳида аҳамият берилади. Текшириш жараёнида турли кўргазмали куроллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Юқорида кўрсатилган барча томонларни кузатиш бола фаолиятининг мотивларини ва унда келиб чиқадиган қийинчиликларнинг характерини тушунишга ёрдам беради.

Боланинг мактаб (ўқув) малакаларини текшираётиб педагог ўз олдига боланинг нимани билиш ёки билмаслигини аниқлашнигина эмас, балки унинг мақсадга йўналган ҳолда ишлай олишини, диққатини топшириққа қарата олишини, ўзига таниш бўлган материални тушунишини ва қийинчиликларни қай тарзда енгишни аниқлаш вазифасини кўяди.

Бола фаолиятининг хусусиятларини кузатиш методи

Бола фаолиятининг ҳар хил турларини таҳлил қилаётиб, педагог энг аввал қуйидаги масалаларни аниқлаб олади.

1. Мақсадга йўналганлиги.
2. Турғунли.
3. Онглилиги.
4. Маҳсулдорлиги.

Боланинг ота-онаси, ўзи билан суҳбатлашиш, педагогик тавсифни ўрганиб биз унинг амалий, маиший ва меҳнат фаолияти ҳақида тасаввурга эга бўламиз. Баъзи ҳолларда болага топшириқлар бериш мумкин, масалан, пальтони тугмасини қадаш, ботинканинг ипларини боғлаш ва ҳ.к. Бундай

топшириқларнинг бажарилишини кузатаётиб педагог бола моторикасининг ҳолати, ўз фаолиятини ташкил этиш кўникмалари ҳақида тасаввурга эга бўлади.

Боланинг ўқув фаолиятини юқорида кўрсатиб ўтилган нуктаи назардан ўрганиш унинг билиш жараёнларини ўрганиш каби муҳимдир.

Ўқувчининг ўқув фаолиятини фақатгина интеллектуал томонигагина таяниш тўғри бўлмайди. Фаолиятнинг бузилишлари, мақсадга йўналганликнинг, турғунлик ва маҳсулдорликнинг етишмовчиликлари, мотивациянинг ривожланмай қолганлиги (фаолиятга муносабат) интеллект сақланиб қолган ҳолларда ҳам салбий натижалар беради.

Энг аввал боланинг мактабга, мактаб кун тартибига, китобга ва дафтарга, дарсга, ўртоқларига бўлган муносабатини аниқлаб олиш лозим. Боланинг ўз ишига берилган баҳога бўлган муносабати ва ўзининг баҳолаши ҳам қизиқиш уйғотади.

Боланинг онги ва ҳаётида (айниқса таълимнинг дастлабки босқичларида) мактабнинг қандай аҳамиятга эгалиги ўзлаштириш учун муҳимдир.

Боланинг ўқув топшириқларини бажаришда мақсадга йўналганлиги, ўқиш жараёни ёки предметга бўлган қизиқиш, қийинчиликларни енгиш кўникмаси, кўрсатма ва ёрдамдан фойдалана олиши, ўз ишини ташкил этишига диққатни жалб этиш лозим.

Ишлашдаги турғунлик, диққатнинг тарқалмаслиги ва толиқмаслик, мотивацияларнинг мавжудлиги катта аҳамиятга эга.

1. Топшириқни бажариш вақтида боланинг нутқий фаоллиги.
2. Ўз нутқида аввалги тажрибасини намоён эта олиш кўникмаси.
3. Бола эшитаётган, кўраётган, ўқиётганларини тўғри тушунганлиги.
4. Боланинг нутқида тақлидий элементларнинг мавжудлиги.
5. Нутқ боланинг фаолиятида етакчи режалаштирувчи ролни бажарадими ёки нутқ фаолиятдан ажралиб қолганми?

Боланинг ўйин фаолияти билан танишиш фақатгина ташхисни аниқлашгагина эмас, балки боланинг педагогик имкониятларини, унга ёндошиш хусусиятларини аниқлашга ёрдам беради. Ўйинчоқлар боладаги тормозланишни бартараф этади. Баъзан шундай ҳолатлар ҳам бўладики, фақат ўйинчоқлар орқали болани топшириқни бажаришга ундаш мумкин. Ўйинда бола ўзининг ижобий имкониятларини юзага чиқаради.

Педагогик текширишнинг умумий таҳлили

Педагогик текшириш асосида педагог-дефектолог фақатгина боланинг билим даражаси ҳақида хулоса чиқармасдан, балки у ёки бу қийинчиликлар нималардан келиб чиққанлиги, уларнинг асосида нималар ётишини тушуниб олади.

Текшириш натижаларини таҳлил қилиш вақтида асосий диққат боланинг берилган топшириқни мустақил бажариш қобилияти, лозим бўлганда ёрдамни қабул қилиши ва ўзлаштирилган ҳаракат усулидан ўхшаш шароитларда фойдаланишга қаратилади.

Интеллекти меъёридаги болалар уларга кўрсатилган ва тушунтирилган ҳаракат усулидан бошқа шароитда ҳам фойдалана оладилар. Педагогик назоратдан қолган, психик ривожланиши сустлашган, анализаторларида турли нуқсонлари бўлган болалар таълимни етарли даражада ўзлаштира олиш имкониятларига эга бўладилар.

Берилган топшириқларни бажариш жараёнида болани кузатаётиб педагог-дефектолог унинг кўрсатмани тушуниш хусусиятлари ва фаолияти характерини, ҳулқини кўздан кечириб бориш, топшириққа қизиқишини, олинган натижаларни тўғри баҳолай оладими, мақтов ва танбеҳга қандай муносабатда бўлишига эътибор бериш лозим.

Ақли заиф болалар кўрсатиш ва тушунтиришдан кейин ҳам ўхшаш топшириқларни янги топшириқдай бажаришга қийналадилар. Алоҳида анализаторлари доирасида яққол ифодаланмаган нуқсонлари бўлган болалар берилган кўрсатмаларни қийинчилик билан қабул қиладилар, шунинг учун нутқида ва эшитишда камчиликлари бор деб тахмин қилинган болаларга

топшириқнинг мақсадини кўргазмали равишда ёритиб бериш тавсия этилади. Масалан, кўриш ўткирлиги пасайган болаларга тушунтиришда сақланган нутқ, эшитиш ва сезиш функцияларига таянилади.

Боланинг ёрдамчи мактабда ўқиши лозимлиги ҳақидаги хулоса ишонарли тарзда асосланиши керак.

Бола ёрдамчи мактабда ўқиши лозим эмас деган ҳолатларда, педагог боланинг билим даражаси, потенциал имкониятлари ҳақида ўз хулосасини чиқариши керак. Олинган барча маълумотлар ва хулосалар комиссияда бошқа мутахассислар билан муҳокама қилинади.

ТЕСТЛАР

Tibbiy-pedagogik komissiya ishi nimadan boshlanadi?
Ota-onalar bilan suhbat
Bola bilan aloqaga kirishi
Bolaning shaxsiy hujjatlarini o'rganish
Bolani kuzatishdan
Tibbiy-pedagogik komissiya ishi nimadan boshlanadi?

№ 2 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika.
Fan bobi 1, fan bo'limi 2
Qiyinlik darajasi -1;

L.S.Vigotskiyning «Yaqin rivojlanishi zona» sini o'rganish haqidagi fikri asosida qanday tamoyil yotadi?
*Dinamiklik
Tushunarliklik
Insonparvarlik

№ 3 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika.
Fan bobi 1, fan bo'limi 2
Qiyinlik darajasi -1;

Maktabgacha yoshdagi bolalarni tekshirishda qanday metodlardan foydalaniladi?
Kuzatish metodi
Rag'batlantirish metodi
Nazorat metodi
Barcha metodlar foydalaniladi

№ 4 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika.
Fan bobi 1, fan bo'limi 2
Qiyinlik darajasi -1;

TPPK da necha bola 1 kunda tekshirishda o'tishi mumkin?
O'nta
Ikki
To'rt
Uch

№ 5 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika.
Fan bobi 1, fan bo'limi 2
Qiyinlik darajasi -1;

Bolani TPPK da 1 chi kim tekshiradi?
Vrach, psixonevrolog
Logoped;
Psixolog
Oftalmolog

№ 6 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika.
Fan bobi 1, fan bo'limi 1
Qiyinlik darajasi -2;

Psixologik-pedagogik diagnostika kursining mazmuniga quyidagilardan qaysilar kiradi?
Rivojlanish nuqsoni tashhis, bolalarni maxsus muassasalarga tanlash prinsiplari, kli-nik, psixolog-pedagogik logopedik tashhis qo'vish, tibbiy psixo-log-peda-gogik ko-missiya ishini

Psixologik-pedagogik tashxis qilish bosqichlari
Skrining-tashxis, differensial tashxis, korreksion rivojlantiruvchi dastur ishlab chiqish maqsadida bolani chuqur o'rganish
TPPK bolani tekshi-rish, ta'lim jarayoni-da bolani tekshi-rish, diagnostik sinfda tekshirish
Maktabgacha ta'lim muassasasida tekshirish, TPPKda tekshirish, maktabda tekshirish
Skrining tashxis, chuqur tekshirish

№ 20 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika. Fan bobi 1, fan bo'limi 1
Qiyinlik darajasi -1;

Differensial diagnostikada (tashxis qilishda) yetakchi rol o'ynaydi:
Tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya (TPPK)
Ota-onalar
Pedagoglar
Defektolog va ota-onalar

№ 21 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika. Fan bobi 1, fan bo'limi 1
Qiyinlik darajasi -2;

Differensial psixologik—pedagogik diagnostika tamoyillariga kiradi -
Komplekslilik, tizimlilik, yaxlitlik yosh va individual xususiyatlarini e'tiborga olish, yaqin rivojlanish zonasini e'tiborga olish, tashxis qilishda sifat va sonli yondoshish
Ilmiylik, tizimlilik, ongliklik, ko'rgazma-lilik, nazariya va amaliyot-ni bog'liq-liligi, individual va differensial yondoshish
Ilmiylik, tizimlilik, ongliklik, ketma-ketlilik, so'z, ko'rgazma va amaliy metodlarning bog'liqliligi
Ilmiylik, tushunar-lilik, tizimlilik, ko'rgazmalilik

№ 22 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika. Fan bobi 1, fan bo'limi 1
Qiyinlik darajasi -1;

To'g'ri fikrni tanlang
Diagnostik tekshiruv ota-onalarning roziligisiz o'tkazlmaydi
Ota-onalar tekshiruv haqida ogohlantirilishi lozim
Ota-onalar albatta tekshiruvda ishtirok etishlari lozim
Ota-onalarning fikri e'tiborga olinishi mumkin, ammo shart emas

№ 23 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika. Fan bobi 1, fan bo'limi 1
Qiyinlik darajasi -1

Ilk yoshdagi bolalarni, bir oylikdan to 3 yoshgacha bolalarni tekshirish va baxolashda yetakchi metodlar:
Ota-onalar bilan suhbat va kuzatish
Eksperimental metodlar va kuzatish
Eksperimental metodlar
kuzatish

№ 24 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika. Fan bobi 1, fan bo'limi 1
Qiyinlik darajasi -1;

№ 40 Manba Ayupova M.Y. LogopediY. Fan bobi 1, fan bo‘limi 2
Qiyinlik darajasi -1;

Ko‘p xollarda BSF bilan birga keladigan nutq nuqsonini aniqlang
Dizartriya
Disleksiya
Dislaliya
Alaliya

№ 41 Manba Ayupova M.Y. LogopediY. Fan bobi 1, fan bo‘limi 1
Qiyinlik darajasi -2;

Bola uzoq vaqt chaynay tishlay olmaydi qattiq ovqatga tiqiladi piyoladan choy icha olmaydi Tug‘ilgan paytidagi tug‘ma shartsiz reflekslarning yo‘qligi yoshi katta bo‘lgan sari o‘z ta’sirini ko‘rsatib ixtiyoriy artikulyatsion motorikani rivojlanishini qiyinlashtiradi” ushbu belgilar qaysi nutq nuqsoniga xos?
Dizartriya
Disleksiya
Dislaliya
Alaliya

№ 42 Manba Ayupova M.Y. LogopediY. Fan bobi 1, fan bo‘limi 4
Qiyinlik darajasi -2;

Duduqlanishni pay tortishish shakliga ko‘ra turlarini aniqlang-
tonik klonik aralash
nafas ovoz artikulyatsion aralash
yengil o‘rta og‘ir
sekinlashgan tezlashgan taxilaliyaning borligi

№ 43 Manba Ayupova M.Y. LogopediY. Fan bobi 1, fan bo‘limi 4
Qiyinlik darajasi -2;

Duduqlanishni pay tortishish joyiga ko‘ra turlarini aniqlang
+ nafas ovoz artikulyatsion aralash
-tonik klonik aralash
- sekinlashgan tezlashgan taxilaliyaning borligi
- yengil o‘rta og‘ir

№ 44 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika. Fan bobi 1, fan bo‘limi 2
Qiyinlik darajasi -2;

O.S.Nikolskaya va boshqalarning(1997) klassifikatsiyasiga binoan autik bolalar nechta kategoriyaga tafovutlanadi?
4
6
3
5

№ 45 Manba Ayupova M.Y. LogopediY.
Fan bobi 1, fan bo‘limi 4
Qiyinlik darajasi 2;

442

burun bushligida utkazuvchanlik funksiyasining buzilishi rinolaliyaning kaysi turida kuzatiladi?
oldingi yopik rinolaliya
yopiq rinolaliya

№ 61 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika. Fan bobi 1, fan bo‘limi 1
Qiyinlik darajasi -1;

Aqli zaif bolalarda nutq kichikib shakllanadimi?
nutqning paydo bo‘lishi kechikadi va u kamchiliklarga ega bo‘ladi
nutq o‘z vaqtida paydo bo‘ladi
biroz kechikadi
nutq bo‘lmaydi

№ 62 Manba Po‘latova P.M. va boshqalar. Maxsus pedagogika. Fan bobi 1, fan bo‘limi 1
bobi 1, fan bo‘limi 1
Qiyinlik darajasi -1;

Aqli zaif bolalar bilan qaysi pedagoglar ish olib boradi?
Oligofrenopedagog
Surdopedagog
Tiflopedagog
Logoped

№ 63 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika. Fan bobi 1, fan bo‘limi 1
Qiyinlik darajasi -1;

Bolani TPPKda tekshirishdan o‘tkazish odatda nimadan boshlanadi?
hujjatlarni (tibbiy xarita tafsifnoma) va faoliyat nishonalarini (daftar rasmlar va h.q)o‘rganishdan
bolani ko‘zdan kechirishdan
bola bilan suhbatlashishdan
bolani kuzatishdan

№ 64 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika. Fan bobi 1, fan bo‘limi 1
Qiyinlik darajasi -1;

Bola nutqining rivojlanishi nutqining holatini qaysi mutaxassis tekshiradi?
Logoped
Oligofrenopedagog
-Psixiatr
Tiflopedagog

№ 65 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika. Fan bobi 1, fan bo‘limi 2
Qiyinlik darajasi -1;

TPPK bolani psixologik tekshiruv qaysi mutaxassis tomonidan o‘tkaziladi?
Psixolog
Psixoterapevt
Nevrapatolog
Ortoped

№ 66 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika. Fan bobi 1, fan bo‘limi 1
Qiyinlik darajasi -1;

Bolaning rivojlanishidagi ikkilamchi nuqsonlarga kiradi-
bilish jarayenlaridagi buzilishlar
bosh miyaning organik jarohatlanishi

Maxsus muassasalarda korrektsiya ishlari deganda nimani tushunasiz?
anomaliyalarni tuzatish, yumshatish
nuqsonlarni kompensatsiyalash
adaptatsiyani amalga oshirish
reabilitatsiya ishlari

№ 84 Manba Po‘latova P.M. va boshqalar. Maxsus pedagogika. Fan bobi 1, fan bo‘limi 1
Qiyinlik darajasi -1;

Og‘ir nutq nuqsonlari bor bolalarning ta’lim-tarbiyasi bilan qaysi fan shug‘ullanadi?
Logopediya
Tiflopedagogika
Oligofrenopedagogika
Surdopedagogika

№ 85 Manba Shoumarov G‘.B., Mamedov K.K. Ruxiy rivojlanishi sustlashgan bolalar. Fan bobi 1, fan bo‘limi 1
Qiyinlik darajasi -1;

Psixik rivojlanishi sust bolalarning eng og‘ir formasi qaysi?
Serebral shakli
somatogen shakli
konstitusion shakli
psixogen shakli

№ 86 Manba Po‘latova P.M. va boshqalar. Maxsus pedagogika. Fan bobi 1, fan bo‘limi 1
Qiyinlik darajasi -2;

Shaxs rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar nechta?
4ta;
3ta;
2ta;
5ta;

№ 87 Manba Po‘latova P.M. va boshqalar. Maxsus pedagogika. Fan bobi 1, fan bo‘limi 1
Qiyinlik darajasi -2

Shaxs rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillarni ko‘rsating:
Irsiyat, muhit tarbiya;
Tarbiya, ta’lim, ma’lumot;
Bilim, ko‘nikma, malaka;
Faoliyat, jamoat, axborot

Kompensator sezgilarga qaysi sezgilar kiradi?
Ko‘rish va teri-taktil sezgilari
Ta‘m bilish sezgisi
Hid bilish sezgisi
Harakat va hid bilish sezgilari

№ 93 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika. Fan bobi 1, fan bo‘limi 6
Qiyinlik darajasi -1;

Zararlanish sabablarini necha guruhga bo‘lish mumkin?
Tug‘ma, orttirilgan, nasliy
Orttirilgan
Jarohat natijasida orttirilgan
Nasliy

№ 94 Manba Ayupova M.Y. LogopediY. Fan bobi 1, fan bo‘limi 1
Fan bobi 1, fan bo‘limi 1
Qiyinlik darajasi 2;

Nutk buzilish mexanizmi –
Nutkiy faoliyat buzilishlarining paydo bulish va rivojlanishni shart kilib kuyuvchi jarayon va operatsiyalarning bajarishidan chetlashishi;
Nutkiy faoliyatning kandaydir paydo bulish;
Bosh miya nutk zonalarning buzilish;
Pereferik nutk apparatining buzilish

№ 95 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika. Fan bobi 1, fan bo‘limi 6
Qiyinlik darajasi -3;

Nevrologik nuqsonlar nutq nuqsonlari bilan kelganda bolalarda psixomotor xarakterdagi kamchiliklarning asosiy sababini ko‘rsating-
Giperdinamik sindrom
Nevrologik apraksiya
Depressiv hayaJon
Ishtahaning yo‘qligi

№ 96 Manba Ayupova M.Y. LogopediY. Fan bobi 1, fan bo‘limi 4
Qiyinlik darajasi 2;

Afaziya kaysi yoshdan boshlab yuzaga kelishi mumkin?
4-5 yoshdan;
1 yoshdan;
3 yoshgacha;
2 yoshdan keyin

№ 97 Manba Ayupova M.Y. LogopediY. Fan bobi 1, fan bo‘limi 4
Qiyinlik darajasi 2;

Klinik-pedagogik klassifikatsiyada beriladigan nutq kamchiliklari turlarini ayting-
Dislaliya, alaliya, rinolaliya, dizartriya 445
Nutqi to‘liq rivojlanmagan, fonetiko-fonematik nutqini buzilganligi;
Nutqi to‘liq rivojlanmagan, duduqlanish
Taxilaliya, dislaliY.

PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK DIAGNOSTIKA

№1 Manba Levchenko I.YE., Zabramnaya S.D. Psixologo-pedagogicheskaya diagnostika. Fan bobi 1, fan bo‘limi 1

№101 Fan bobi-3; Fan bo‘limi-1; Qiyinlik darajasi-1;

Tibbiy-pedagogik komissiya ishi nimadan boshlanadi?
Ota-onalar bilan suhbat
Bolaning shaxsiy hujjatlarini o‘rganish
Bola bilan aloqaga kirishi
Bolani kuzatishdan

Кей топшириқлари

1 топширик

Берилган вазиятни тахлил қилинг ва топшириқни бажаринг.

Логопедик гуруҳдаги НТРнинг 3 даражасидаги болалар ҳужжатларини ўрганиш вақтида логопед болаларнинг асосий қисмида нутқнинг лексик томонида қуйидаги камчиликлар мавжудлигини белгилади: лексик алмаштиришлар (плаш-пальто, душ-чўмилиши, ин-қушнинг уйи, чойнак-иссиқ, ёқа, енг – куйлак, боғловчи ип – боғлайдиган, шляпа – шапка; кресло, табурет – стул, мойчечак, қўнғироқча, атиргул – гул, тор-тор эмас, калта-кичик, узун, кенг - катта ва хоказо). Савол:

1. Алмаштиришларнинг турининг аниқланг.
2. Бу камчиликни коррекциялаш учун топшириқлар ва машқлардан намуналар келтиринг.

2 топширик

Берилган вазиятни тахлил қилинг ва топшириқни бажаринг.

Логопедик гуруҳдаги НТРнинг 3 даражасидаги болалар ҳужжатларини ўрганиш вақтида логопед болаларнинг асосий қисмида нутқнинг лексик-грамматик томонида қуйидаги камчиликлар мавжудлигини белгилади: аграмматизмлар, гапда сўзларнинг боғланишининг бузилганлиги: бола мактаб кетди, самолёт дала учиб ўтмоқда”; “копток стол ётибди, Саида мактаб... келди)

Савол:

1. Камчиликларнинг характерини аниқланг.
2. Бу камчиликларни коррекциялаш учун машқ ва топшириқлардан намуналар келтиринг.

3 топширик

Логопедик гуруҳдаги НТРнинг 3 даражасидаги болалар ҳужжатларини ўрганиш вақтида логопед болаларнинг асосий қисмида нутқнинг лексик-грамматик томонида қуйидаги камчиликлар мавжудлигини

*белгилади: Самолёт ўрмон учиб ўтмоқда”; “Копток стол ётибди”);
Самолёт дала учиб ўтмоқда”; “Копток стол ётибди”).*

1. Камчиликларнинг характери аниқланг.
2. Бу камчиликларни коррекциялаш учун машқ ва топшириқлардан намуналар келтиринг.

4 топшириқ

Берилган нутқ харитасини таҳлил қилинг ва қуйидаги топшириқни бажаринг.

Логопедик хулоса чиқаринг ва уни асосланг.

Логопедик гуруҳда НТРнинг 1 даражасидаги 3-4 ёшли болалар тарбияланыпти..

Савол:

1. НТРнинг 1 даражасидаги болаларда нутқни фаоллаштиришга қаратилган 5та иш усулини ёритинг.
2. Логопедик гуруҳ тарбиячилари учун сайр вақтида тарбияланувчиларнинг пассив луғатини ривожлантиришга қаратилган тавсиялар беринг.

5 топшириқ

Берилган вазиятни таҳлил қилинг ва топшириқни бажаринг.

3 ёш 10 ойлик қизнинг логопедик хулосаси НТР 2 даража.

Текширишда қуйидагилар аниқланди: луғати камбағал, жумла туза олади, яққол ифодаланган грамматик қурилишнинг камчиликлари мавжуд, талаффузда сирғаловчи, шовқинли, сонор товушлар бузилган.

Психомотор ривожданиши: меъёрда..

Нутқнинг пайдо бўлиши: гугулаш - 2 ойликда, гувраш -10 ойликдан, сўзлар – 1 ёш 2 ойликдан, жумла – 2ёш 4 ойликдан, боғланган нутқ -3 ёш 2 ойликдан.

1 ёш 9 ойликда қизчага нутқнинг ривожланиши сустлаиши таъхиси қўйилган. Қизчада буйракларнинг сурункали касаллиги кузатилади,

соматик жиҳатдан нимжон. Кўпинча негативизм реакцияси кузатилади, топшириқларни бажариш ёки жавоб беришдан бош тортади.

Савол:

1. Логопедик хулосанинг асосли эканлигини баҳоланг.
2. Ушбу болада нутқнинг ривожланишдаги имкониятини (прогнозини) аниқланг.

6 топшириқ

Берилган вазиятни таҳлил қилинг ва топшириқни бажаринг.

6 ёшли НТР чапақай болани кузатиш жараёнида, унинг жодий ишларини ўрганишда қуйидагилар аниқланди: кўчириб чизишда ва ётиштиришда (аппликация қилишда) – предметларни ойваванд тарзда ифодалаши, расмларни четларини чизиш ва штриховка қилишда контурдан ташқарига чиқиб кетиши, кўчириб чизишда унинг ҳажмини жуда кичрайтириши, кетма-кетлигига эътибор қаратмаслиги, эслаб қолиб чизишда расмнинг кўп қисмларини тушириб қолдириши, кузатилди, расм чизишни ёқтирмайди, расмда масалан 5та фарқларни топиш вазифаси берилса, уларнинг ярмини топади, тез чарчаб қолади, тез чалғийди, топшириққа бўлган қизиқиши тез йўқолади.

Савол:

1. Кейинчалик бу симптомлар қандай нутқ камчилигини юзага келтириши мумкин, ёзма нутқда йўл қўйиши мумкин бўлган хатолар гуруҳини кўрсатиб беринг.
2. Оптик хатоларни олдини олиш ва уларни бартараф этишга қаратилган методик қўлланмалардан мисоллар келтиринг, топшириқларнинг мақсад ва вазифаларини изохланг.

7 топшириқ

Берилган вазиятни таҳлил қилинг ва топшириқни бажаринг.

Болада товушлар талаффузининг полифорф бузилиши кузатилади: сиргалувчи товушларнинг тишаро талаффузи, товушларни бир-бирига алмаштириш с-ш, ч-т, р товушини ташлаб кетиш.

Савол:

1. Тиббий-педагогик тасниф бўйича нутқ нуқсонининг изохданг.
2. Қайси мезонлар асосида товушлар талаффузини дифференциал ташхис қилишни кўрсатинг.

8 топширик

Қуйидаги вазиятни ҳал қилиш бўйича логопеднинг ҳаракатларини изохланг.

Логопед катта гуруҳда тарбияланаётган талаффузида камчиликлари бўлган болага эътиборини қаратди ва унинг онасига бола билан логопедик машғулотлар ўтиши лозимлиги ҳақида тавсия берди. Боланинг онаси бунга эътироз билдирди ва фарзандини диктор бўлишига тайёрмаётганлигини айтди.

9 топширик

Берилган вазиятни таҳлил қилинг ва логопедик хулоса қилинг.

Қосимова Муяссар, 4 ёш.

Характери тинч. Шовқинга ахамият беради. Исмини билади. Кузатуви қисқа вақтли. Гаплашганда қулоқ солади. Сўзлашувчига бир неча сония қараб туради. Гапирмайди, унли товушлар чиқаради. Ўз-ўзига хизмат қила олмайди. Чайнамай ютади. Предметларни кўлида ушлай олмайди.

Ўзбекистон Республикаси
Адлия вазирлигида
2013 йил 24 октябрда 2519-сон
билан рўйхатга олинган
Ўзбекистон Республикаси
Халқ таълими вазирлиги,
Соғлиқни сақлаш вазирлиги,
Меҳнат ва аҳолини ижтимоий
муҳофаза қилиш вазирлигининг
2013 йил 25 сентябрдаги
38, 25, 72 к/қ-сонли [қарорига](#)
ИЛОВА

Болаларни ихтисослаштирилган муассасаларга

(мактаб, мактаб-интернатларга) юбориш

бўйича психологик-тиббий-педагогик

комиссиялар тўғрисида

НИЗОМ

Мазкур Низом Ўзбекистон Республикасининг "[Таълим тўғрисида](#)"ги (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 9-сон, 225-модда), "[Қадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида](#)"ги (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 11-12-сон, 295-модда), "[Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида](#)"ги (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008 й., 1-2-сон, 1-модда) қонунларига ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йил 13 сентябрдаги 256-сон "Имкониятлари чекланган болалар учун ихтисослаштирилган давлат таълим муассасалари тўғрисидаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш ҳақида"ги [қарорига](#) (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2011 й., 37-сон, 380-модда) мувофиқ, болаларни Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги тизимидаги ихтисослаштирилган муассасаларга (мактаб, мактаб-интернатларга) (бундан буён матнда ихтисослаштирилган таълим муассасалари деб юритилади) юбориш бўйича психологик-тиббий-педагогик комиссияларни (бундан буён матнда Комиссия деб юритилади) ташкил этиш ва уларнинг фаолият юритиши, шунингдек жисмоний ёки психик ривожланишида нуқсони бўлган болаларни уларнинг психофизик имкониятларига мос равишда таълим олишларини ташкил этиш тартибини белгилайди.

І БОБ. УМУМІЙ ҚОИДАЛАР

1. Комиссиялар Қорақалпоғистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги, вилоятлар халқ таълими бошқармалари, Тошкент шаҳар халқ таълими бош бошқармаси (бундан буён матнда халқ таълими бошқармаси деб юритилади) томонидан уларнинг ҳузурида ташкил этилади. Комиссиялар ўз фаолиятини жамоатчилик асосида олиб боради.

2. Комиссия ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикасининг [Конституцияси](#) ва қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорларига, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишларига, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишларига ҳамда бошқа қонун ҳужжатларига, шу жумладан, мазкур Низомга амал қилади.

3. Комиссия ўз фаолиятини қарорлар қабул қилишда ҳолислик, очиқлик, ошкоралик ва коллегиялик принципларига асосланган ҳолда олиб боради.

4. Комиссия фаолиятини мувофиқлаштириш халқ таълими бошқармалари ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги, вилоятлар соғлиқни сақлаш бошқармалари, Тошкент шаҳар соғлиқни сақлаш бош бошқармаси (бундан буён матнда соғлиқни сақлаш бошқармаси деб юритилади) томонидан амалга оширилади.

5. Комиссия ўз фаолиятини амалга оширишда халқ таълими, соғлиқни сақлаш, меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш органлари, шунингдек болаларни ижтимоий ҳимоя қилиш учун ваколатли ташкилотлар, шу жумладан, жамоат ташкилотлари билан ҳамкорлик қилади.

II БОБ. КОМИССИЯНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

6. Комиссиянинг мақсади 5 ёшдан 18 ёшгача бўлган жисмоний ёки психик ривожланишида нуқсонлари мавжуд болаларни аниқлаш ва уларни ихтисослаштирилган таълим муассасаларига (5 - 7 ёшдаги болаларни ихтисослаштирилган таълим муассасалари ҳузуридаги тайёрлов гуруҳларига) юбориш учун ҳулоса беришдан иборат.

7. Комиссия қуйидаги асосий вазифаларни амалга оширади:

болаларни уларнинг жисмоний ёки психик ривожланишидаги нуқсонларни аниқлаш учун ота-оналар ёки уларнинг ўрнини босувчи шахслар иштирокида кўриқдан ўтказиш;

болаларни кўриқдан ўтказишда улар билан бевосита мулоқот қилади ва улардаги нуқсонларни тасдиқловчи ҳужжатларни ўрганади;

боланинг жисмоний ёки психик ривожланишидаги нуқсонлари ҳақида яшаш жойидаги шифохона шифокорлари томонидан қўйилган ташхиснинг ишончлилигини ўрганади;

болаларнинг ривожланишидаги нуқсонларни комплекс равишда текшириш натижалари асосида уларнинг имкониятларини аниқлайди;

боланинг жисмоний ёки психик ривожланишидаги нуқсонига қўйилган ташхис ўз тасдиғини топса, уларни тегишли ихтисослаштирилган муассасаларга юбориш учун ҳулоса беради;

болаларни бир ихтисослаштирилган таълим муассасасидан бошқа ихтисослаштирилган таълим муассасасига ёки инклюзив (уйғунлашган) шароитда таълим олиши учун умумтаълим муассасасига ўтказиш юзасидан ҳулоса беради;

болаларни ихтисослаштирилган таълим муассасасидан Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги ҳамда Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг тегишли муассасасига ўтказиш юзасидан ҳулоса беради;

жисмоний ёки психик ривожланишида нуқсони бўлган болалар билан ишлайдиган педагог, психолог, тиббий ходимлар ҳамда ота-оналар ёки уларнинг ўрнини босувчи шахсларга зарур маслаҳатлар беради;

конун ҳужжатларига мувофиқ бошқа вазифаларни амалга оширади.

III БОБ. КОМИССИЯ ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

8. Комиссия ҳар йили май ойининг 20-санасига қадар тегишли халқ таълими ҳамда соғлиқни сақлаш бошқармаларининг қўшма қарорига асосан, раис, раис ўринбосари, аъзолар ва котибдан иборат таркибда тузилади.

9. Комиссиянинг таркиби, қоида тариқасида, тоқ сонда камида 7 нафар аъзодан иборат бўлади. Комиссия таркибига олий психологик, тиббий, педагогик маълумотга ҳамда 5 йиллик меҳнат стажига эга бўлган юқори малакали психолог, педагог-дефектолог (олигофренопедагог, сурдопедагог, тифлопедагог, логопед), психоневролог, невропатолог, ортопед, оториноларинголог, окулист, педиатр шифокорлар киритилади. Бунда тегишли йил учун Комиссия таркибига киритилган мутахассис келгуси икки йил мобайнида Комиссия таркибига аъзо сифатида киритилиши мумкин эмас, раис, раис ўринбосари ва котиб бундан мустасно.

10. Комиссия раиси этиб халқ таълими бошқармаси бошлиғи ёки унинг ўринбосари, Комиссия раисининг ўринбосари этиб соғлиқни сақлаш бошқармаси бошлиғининг оналик ва болаликни муҳофаза қилиш бўйича ўринбосари тайинланади.

11. Халқ таълими бошқармасининг Умумий ўрта, мактабгача таълим ва дарсликлар бўлимининг ихтисослаштирилган таълим муассасалари бўйича масъул мутахассиси Комиссия котиби ҳисобланади.

12. Комиссия раиси:

Комиссия ишини ташкил этади;

Комиссиянинг иш режасини тасдиқлайди;

Комиссия йиғилиши ўтказиладиган сана, вақт ва жойни белгилайди;

Комиссия аъзолари томонидан Комиссияга юклатилган вазифаларнинг бажарилишини назорат қилади.

13. Комиссия раиси меҳнат таътили, касаллик ва бошқа сабабларга кўра бўлмаган ҳолларда унинг вазифаларини бажариш Комиссия раисининг ўринбосарига юклатилади.

14. Комиссия фаолияти учун зарур бўлган хона, жиҳозлар, дидактик ва ўқув-методик материаллар халқ таълими бошқармаси томонидан таъминланади.

15. Комиссия йиғилиши раис томонидан тасдиқланган режага асосан ўтказилади. Бунда Комиссия йиғилишлари иш ҳажмини инобатга олган ҳолда июнь ойининг биринчи иш кунидан октябрь ойининг охиригача иш кунига қадар ҳар ҳафтада камида бир маротаба, шундан кейин келгуси йил учун ташкил этиладиган Комиссия ўз фаолиятини бошлагунига қадар ҳар ойда камида бир маротаба ўтказилади.

16. Комиссия аъзолари Комиссия йиғилиши ўтказиладиган кун ёки Комиссия йиғилишини ўтказиш зарурати йўқлиги ҳақида Комиссия котиби томонидан камида уч кун олдин хабардор қилинади.

17. Комиссиянинг барча аъзолари Комиссия йиғилишида иштирок этишлари шарт.

18. Комиссия йиғилишида Комиссия аъзоларининг хулосалари асосида қарор қабул қилинади ва баённома билан расмийлаштирилади. Болани ихтисослаштирилган таълим муассасасига юбориш бўйича хулоса қабул қилинган тақдирда, унда ихтисослаштирилган таълим муассасасига юборилаётган бола билан олиб бориладиган таълим-тарбиявий ва даволаш-тузатиш ишлари бўйича тавсиялар ҳам кўрсатилиши лозим.

Баённома Комиссиянинг барча аъзолари томонидан имзоланади.

19. Комиссия котиби томонидан Комиссиянинг иш фаолиятига доир қуйидаги ҳужжатлар юритилади:

Комиссияга келиб тушган аризаларни қайд қилиш дафтари;

Комиссия йиғилиши баённомаларини қайд қилиш дафтари ва баённомаларнинг нусхалари.

IV БОБ. КОМИССИЯ ТОМОНИДАН

ҲУЖЖАТЛАРНИ КЎРИБ ЧИҚИШ

20. Комиссия хулосасини олиш учун боланинг ота-онаси ёки уларнинг ўрнини босувчи шахслар томонидан қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

а) ариза;

б) боланинг туғилганлик тўғрисидаги гувоҳномасининг нусхаси;

в) боланинг таълим олганлиги тўғрисидаги ҳужжатлар;

г) боланинг ўқиш жойидан таълимнинг муддати, ўқув фанларини ўзлаштириши ва ҳуққ-атвори, болага якка тартибда кўмак бериш борасида амалга оширилган чора-тадбирларнинг батафсил таҳлили акс эттирилган маълумотнома ва тавсифнома;

д) боланинг яшаш жойидаги шифохона бош врач томонидан имзоланган, унинг ривожланиши тарихидан муфассал кўчирма:

боланинг умумий ривожланиши ҳолати тўғрисида педиатрнинг хулосаси;

психоневрологнинг тиббий ташхиси ва боланинг ақлий ривожланишига тавсифи;

оториноларингологнинг кулоқ, томоқ, бурун ва талаффуз артикуляциясида иштирок этувчи органларнинг ҳолатига тавсифи (эшитишда нуқсонли бўлган болалар учун нутқ ва шивирлаб айтилган сўзларни идрок этиш ҳолати тўғрисидаги маълумотлар, аудиограмма маълумотлари);

офтальмологнинг кўриш органига тавсифи (кўришда нуқсони бўлган болалар учун батафсил ташхиси);

ортопед врачнинг хулосаси (таянч-ҳаракатланиш аппаратида нуқсони бўлган болалар учун);

е) яшаш жойидан маълумотнома ва тавсифнома.

21. Таълим муассасаларида ўқимаган болалар учун мазкур Низомнинг 20-банди "[в](#)" ва "[г](#)" [кичик бандларида](#) кўрсатилган ҳужжатлар тақдим этилмайди.

22. Мазкур Низомнинг [20-бандида](#) кўрсатилган ҳужжатлари тақдим этилган бола Комиссиянинг навбатдаги йиғилишида текширувдан ўтказилади.

23. Боланинг ота-онаси ёки уларнинг ўрнини босувчи шахслар бола текширувдан ўтказиладиган кун ҳақида Комиссия котиби томонидан хабардор қилинади.

24. Текширувга олиб келинган болалар Комиссия томонидан уларнинг индивидуал хусусиятлари, ёши, жинси, жисмоний ва психик ҳолатини ҳисобга олган ҳолда комплекс текширувдан ўтказилиши лозим.

25. Болалар психологик-тиббий-педагогик кўрсатмаларга мувофиқ ота-оналар ёки уларнинг ўрнини босувчи шахслар иштирокида Комиссиянинг ҳар бир аъзоси ёки бир вақтнинг ўзида бир нечта аъзолари томонидан текширувдан ўтказилади.

26. Комиссия аъзолари томонидан болаларни кўрикдан ўтказиш, улар билан бевосита мулоқот қилиш ва улардаги нуқсонларни тасдиқловчи ҳужжатларни ўрганиш натижасида уларнинг жисмоний ёки психик нуқсонига қўйилган ташхис ўз тасдиғини топса, уларни ихтисослаштирилган таълим муассасаларига юбориш юзасидан хулоса берилади.

27. Комиссия хулосаси боланинг таълим олиши учун махсус шароитларга эга бўлиш ҳуқуқини таъминловчи ҳужжат ҳисобланади.

28. Текширувдан ўтказилган бола юзасидан Комиссия йиғилиши баённомаси ота-оналар ёки уларнинг ўрнини босувчи шахсларга беш кун ичида берилиши шарт.

29. Комиссия томонидан берилган хулоса ва тавсияларнинг асослилиги учун Комиссия раиси ва аъзолари жавобгар ҳисобланади.

V БОБ. ЯКУНИЙ ҚОИДАЛАР

30. Жисмоний ёки психик ривожланишида нуқсони бўлган болаларни ихтисослаштирилган таълим муассасасига юбориш халқ таълими бошқармаси томонидан Комиссиянинг хулосасига кўра, ота-оналар ёки улар ўрнини босувчи шахсларнинг розилиги билан амалга оширилади.

31. Комиссия фаолияти устидан назорат Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги ва Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан амалга оширилади.

32. Мазкур Низом талабларининг бузилишида айбдор бўлган шахслар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жавобгарликка тортилади.

"Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами",

2013 йил 28 октябрь, 43-сон, 576-модда